

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2016 40(1)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Erdal Eren

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Meltem Kayıran

Editör Yardımcıları

Nisan Kuyucu

Recep Aydın

Yazı İşleri Müdürü

Benan Eres

Koordinasyon

Hatice Ayrancı

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyedergi.org - e-posta: mulkiye@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Alsu Yalçıntaş

Web Sayfası Sorumlusu

Cem Akın

Baskı

Bizim Büro Matbaacılık ve Basımevi

1. Sanayi Caddesi Sedef Sokak No: 6/1

İskitler-Ankara

Basım tarihi:

30.Mart.2016

İlkbahar 2016 40(1)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve TÜBİTAK-ULAKBİM, ASOS Index ile EBSCO veritabanlarınınca taranmaktadır.

DANIŞMA KURULU

Fethi Açıkel (AÜ SBF)
Gölseren Adaklı (AÜ İLEF)
Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF)
Sina Akőin (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF)
Kerem Altıparmak (AÜ SBF)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi İletifim
Fakóltesi)
Ahmet Murat Aytaç (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakóltesi)
Gamze avdar (Colorado Eyalet
Üniversitesi)
Nur Betöl elik (AÜ İLEF)
Gölten Demir (Marmara Üniversitesi,
SBMYO, Dış Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF)
Bölent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı İğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi AİİTE)
Uygur Kocabaőođlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)

Levent Köker (Atılım Üniversitesi)
Ahmet Haőim Köse (AÜ SBF)
Bilsay Kuru (AÜ SBF Emekli)
Ahmet Makal (AÜ SBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Őennur Özdemir (AÜ SBF)
Alev Özkazanç (AÜ SBF)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İşletme Fakóltesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gölay Toksöz (AÜ SBF)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF)
Yavuz Yaőar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz ulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi,
Bölge alıőmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Ferda Dönmez Atbaőı (AÜ SBF)
Serdal Bahçe (AÜ SBF)
Nazan Bedirhanoğlu (AÜ SBF)
Pınar Bedirhanoğlu (ODTÜ İİBF)
Fatma Umut Beőpınar (ODTÜ BBF)
Can Umut iner (AÜ SBF)
Aslı Çırakman (ODTÜ İİBF)
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal
Üniversitesi İİBF)
Benan Eres (AÜ SBF)
Hakan Ergöl (Hacettepe Üniversitesi
İletifim Fakóltesi)

Ece Göztepe (Bilkent Üniversitesi HF)
Nizam Önen (Mustafa Kemal
Üniversitesi İİBF)
Pınar Melis Yelsalı Parmaksız (AÜ SBF)
Burcu Sümer (AÜ İLEF)
Nejat Ulusay (AÜ İLEF)
İlhan Uzgel (AÜ SBF)
İpek Eren Vural (ODTÜ İİBF)
Zafer Yılmaz (AÜ SBF)

İçindekiler

Yeni sayıda... - 1

Makale

“Evrensellik”ten Kültürel Göreliliğe: AKP Dış Politikasında İnsan Hakları

Söylemi - 5

Elçin Aktoprak

Arap Dünyasında Demokratikleşme Süreçleri ve Siyasal İslam: Müslüman Kardeşler ve En-Nahda Hareketi Üzerine Bir Karşılaştırma - 29

Özge Özkoç

CHP Seçmenlerinin Din Algıları ve Pratikleri - 57

Kurtuluş Cengiz

Yerel Yönetimlerde Siyasal Açından Farklı Yerel Özerklik Uygulamaları ve Örnekleri - 87

Taylan Koç

Ekonomik Kalkınma Hedefinden Bin Yıl Kalkınma Hedeflerine: Eğitim-Kalkınma İlişkisine Dair Bir Çözümleme - 111

Halil Buyruk

Yazılı Basında Suriyeli ‘Mülteciler’: Ayrımcı Söylemlerin Rasyonel ve Duygusal Gerekçelerinin İnşası - 143

Ülkü Doğanay ve Hatice Çoban Keneş

‘Çağdaşlığın Simgesi ve Ulusun Faziletli Anası’ndan ‘Kendi Hayatının Öznesi Olan Özgür Kadın’a: 2000’li Yılların İlk Yarısında TBMM’de ve Feminist Kampanyalarda Kadın Hakları Söylemi - 185

İnan Özdemir Taştan

Bir Kamu Politikası Olarak Post-Neoliberalizm - 209

Ali Somel

Guernica’nın İzinde: İnsan, Hayvan ve Şiddet - 237

Özkan Agtaş

Kitap İncelemesi

AKP Nasıl Yönetti? (2002-2015) - 279

İpek Özkal Sayan

Söyleşi

Üniversite, Özerklik ve Derin Düşünme Üzerine I: İsmail Beşikçi ve Korkut Boratav ile Söyleşi - 285

Aydın Ördek

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları - 307

Yeni sayıda...

Mülkiye Dergisi'nin 2016 yılının ilk sayısı "Yerelden Evrensele Haklar, Aktörler ve Politikalar" temasıyla karşınızdadır. Bu sayımızda AKP'nin insan hakları söylemi, CHP seçmenlerinin din algıları, demokratik özerklik tartışmaları, mülteciler sorunu, kadın hakları söylemi, eğitim-kalkınma ilişkisi gibi Türkiye'deki güncel politikaların ve tartışma alanlarının yanı sıra siyasi İslam, post-neoliberalizm, şiddet gibi sosyal bilimlerdeki evrensel tartışmalara dair makalelere yer verdik.

Son birkaç sayıdır belli bir tema çerçevesinde yazı çağrısı yapmamış olsak da, dergimize genellikle dünya ve ülke sorunlarını eleştirel ve bilimsel anlayışla tartışan makalelerin gönderilmesi, bunların ortak bir başlık altında adlandırılmasını olanaklı kılıyor. Bu durum aynı zamanda Mülkiye Dergisi'nin dünya ve ülke gündeminin nabzını tutan eleştirel bir sosyal bilimler dergisi olma kimliğinin de yerleşmiş olduğunu gösteriyor. Günümüzde nitelikten çok niceliği, özgür düşünceden çok anaakım düşüncelerin tekrarını ön plana çıkaran yayın anlayışına karşı ulusal ve uluslar arası atıf endekslerince taranan bu nitelikte bir derginin yayın politikasının sürdürülmesinde özgür düşünen akademisyenlerin varlığı kadar, bu geleneği sürdüren editörlerin ve yayın kurullarının da katkısı çok büyük kuşkusuz. Bu nedenle bugüne kadar Mülkiye Dergisi'ne emeği geçen herkese bir kez daha teşekkür ederiz.

Dergimizin ilk makalesi Elçin Aktoprak'ın "Evrensellik'ten Kültürel Göreliliğe: AKP Dış Politikasında İnsan Hakları Söylemi" başlıklı makalesi. Aktoprak, AKP'nin insan hakları algısının güvenlik ve özellikle de kültürel görelilik üzerinden inşa edildiğini iddia ederek AKP dış politikasında insan hakları söylemini devlet, ulusal kimlik, değerler ve dış politika bağlamında değerlendiriyor. Makale, AKP'nin dava olarak adlandırdığı "Yeni Türkiye"'nin inşasında kültürel görelilik olgusunu insan hakları bağlamında ele alması açısından da önem taşıyor.

"Arap Dünyasında Demokratikleşme Süreçleri ve Siyasal İslam: Müslüman Kardeşler ve En-Nahda Hareketi Üzerine Bir Karşılaştırma" başlıklı makalesinde Özge Özkoç, siyasal iktidarların örgütleniş tarzları, muhalif unsurlar ve İslami hareketlerin gelişimi açısından benzerlik gösteren Mısır ve Tunus'ta gerçekleştirilen ilk demokratik seçimlerden başarıyla çıkan Müslüman Kardeşler ve en-Nahda hareketini karşılaştırıyor. Makale, en-Nahda hareketi Tunus siyasal sistemine dâhil olurken, Mısır'da Müslüman Kardeşler örgütünün rejim tarafından neden tasfiye edildiğini ana akım literatürün kültürel özcülüğünü reddederek farklı bir perspektifle değerlendiriyor. Mısır ve Tunus'ta İslam'ın etkisinin yanı sıra ordunun, muhalefetin ve sendikal hareketin sistem içerisindeki

rollerinin değerlendirildiği bu makale, bu ülkelerdeki gelişmeleri farklı bir perspektiften okumak isteyenler için önemli bir başvuru kaynağı niteliğinde.

Kurtuluş Cengiz, “CHP Seçmenlerinin Din Algıları ve Pratikleri” başlıklı makalesinde CHP seçmenlerinin din hakkındaki düşünceleri ve dini nasıl yaşadıklarına ilişkin sorulara, yapılan bir anket çalışması çerçevesinde yanıt veriyor. CHP’nin din konusundaki siyasetinin sıklıkla eleştirilere konu olduğu düşünüldüğünde CHP seçmenlerinin dini algılayış biçimleri ve gündelik yaşam pratiklerinde dine verdikleri yere ilişkin yapılmış bu çalışmanın sonuçlarının, güncel tartışmalara önemli bir katkı sağlayacağı söylenebilir.

“Yerel Yönetimlerde Siyasal Açıdan Farklı Yerel zerklik Uygulamaları ve örnekleri” başlıklı makalesinde Taylan Koç, yerel özerklik kavramını tartıştıktan sonra farklı ülkelerdeki yerel özerklik uygulamalarını ele alarak “küreselleşmeci yerelleşme” anlayışına alternatif bir yerel özerklik anlayışının temellerini ortaya koymaya alışıyor. Makalenin son bölümü, Türkiye gündeminde önemli tartışmalara neden olan “demokratik özerklik” yaklaşımının bu çerçevede tartışılmasına ayrılmış.

Halil Buyruk, “Ekonomik Kalkınma Hedefinden Bin Yıl Kalkınma Hedeflerine: Eğitim-Kalkınma İlişkisine Dair Bir zmleme” başlıklı makalesinde hâkim kalkınma paradigması ve eğitim ilişkisini temel alıyor. Bu ilişkideki dönüşümü ve Türkiye’deki yansımalarını belli dönemler itibariyle kalkınma planları çerçevesinde inceleyen bu çalışma, kalkınma ve eğitim ilişkisinin dünyada yaşanan değişime paralel bir seyir izlediğini ortaya koyuyor.

Bu sayımızın bir diğer makalesi ülke ve dünya gündeminin en önemli sorun alanlarından birisi olan mülteciler konusunu ele alıyor. Ülkü Doğanay ve Hatice oban Keneş “Yazılı Basında Suriyeli ‘Mülteciler’: Ayrımcı Söylemlerin Rasyonel ve Duygusal Gerekelerinin İnaşası” başlıklı makalelerinde Türkiye’deki, üç anaakım gazetede yer alan haberleri ve köşe yazılarını eleştirel söylem analizi yöntemiyle inceleyerek Suriyeli mültecilerin Türkiye’deki varlığının gazetelerde hangi olay veya sorunlar etrafında sorunlaştırıldığını ve onlara yönelik ayrımcı kanı ve yargıları yeniden üreten içeriklerin hangi gerekelerle meşrulaştırıldığını araştırıyorlar.

İnan zdemir Taştan, Türkiye’de kadın haklarına ilişkin canlı tartışmaların yaşandığı ve yasal düzenlemelerin yapıldığı 2000’li yılların ilk yarısını ele alarak bu dönemdeki tartışmaların Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki Kemalist söylemden farklılaşan ve örtüşen yanlarını ortaya koymaya çalışıyor. “ağdaşlığın Simgesi ve Ulusun Faziletli Anası’ndan ‘Kendi Hayatının znesi Olan zgr Kadın’a: 2000’li

Yılların İlk Yarısında TBMM’de ve Feminist Kampanyalarda Kadın Hakları Söylemi” başlıklı makalede, feminist kadın örgütlerinin kampanya metinleri ve TBMM genel kurul tartışmaları incelenerek, kadın örgütlerinin ve milletvekillerinin söyleminde Kemalist kadın hakları söyleminin varlığını sürdürdüğü, fakat aynı zamanda feminist kadın hakları söyleminin kendisine önemli bir alan açtığı sonucuna ulaşıyor.

Ali Somel’in “Bir Kamu Politikası Olarak Post-Neoliberalizm” başlıklı makalesi, 2008 krizinden sonra ortaya çıkan ve Latin Amerika solunun stratejilerinde gündeme gelen post-neoliberalizm tartışmalarını Marksist bir perspektiften tartışıyor. Makale post-neoliberalizmin neoliberalizmden bir kopuş içermediğine dair önemli argümanlar sunarak konuyu Türkiye gündeminde tartışmaya açması açısından da önem taşıyor.

Bu sayımızda yer alan son makale ise Özkan Ağaş tarafından kaleme alınan “Guernica’nın İzinde: İnsan, Hayvan ve Şiddet” başlığını taşıyor. Pablo Picasso’nun 1937 tarihli Guernica tablosunu ikonografik çözümleme yönteminin ötesine geçerek tablonun ait olduğu dönem, Picasso’nun sanatı ve siyaset kuramındaki tartışmalardan yola çıkarak değerlendiren Ağaş, Guernica’daki boğa figürüne dikkatleri çekerek tablonun sadece bir savaş eleştirisi ve zulüm tasviri olmadığını iddia ediyor ve bizi insan, hayvan ve şiddet üzerine düşünmeye davet ediyor.

Dergimizin kitap incelemesi bölümünde, İpek Özkal Sayan, editörlüğünü Barış Övgün’ün yaptığı “AKP Nasıl Yönetti? (2002-2015)” kitabını anlatıyor. Özkal Sayan, 2002-2015 yılları arası AKP dönemindeki kamu yönetimi uygulamalarının analiz edildiği kitapta yer alan makalelerin kısa birer tanıtımını yapıyor.

Mülkiye Dergisi, bu sayıda bir söyleşi dizisine başlıyor. Dergimiz, Aydın Ördök’in “farklı dönemlerde şu ya da bu yolla siyasal iktidarların, üniversitenin gadrine uğramış” akademisyenlerle yaptığı söyleşiyi birkaç bölüm halinde yayınlacak. “Üniversite, Özerklik ve Derin Düşünme Üzerine” yapılan söyleşilerin ilk bölümü Korkut Boratav ve İsmail Beşikçi ile. Özgür ve eleştirel düşünen binlerce akademisyenin yalnızca düşüncelerini ifade ettiği için adli ve idari soruşturmalara, işten atmalara, gözaltılara hatta hücre hapsine maruz kaldığı bu dönemde düşünce dünyasına yön vermiş Korkut Boratav ve İsmail Beşikçi gibi iki önemli aydınımızın üniversiteye ilişkin görüşlerini ve geçmiş deneyimlerini okumanın günümüze ışık tutacağını düşünüyoruz.

Görüldüğü gibi Mülkiye Dergisi, yerelden evrensel dünya ve ülke gündemindeki önemli tartışma alanlarını yakından izlemeye devam ediyor. Başta bu nitelikte bir sayı hazırlamamızı olanaklı kılan yazarlarımız olmak üzere, Recep Aydın

ve Nisan Kuyucu'dan oluşan editöryel ekibimize, derginin sekretaryasını ve koordinasyonunu yürüten Hatice Ayrancı'ya, derginin dizgisini özenle yapan Alsu Yalçıntaş'a, makaleleri değerlendiren hakemlerimize ve bu sayının hazırlanmasında emeiği geçen herkese Mülkiye Dergisi adına teşekkür ederim.

Yeni sayıda görüşmek dileğiyle...

Meltem Kayıran

“Evrensellik”ten Kültürel Göreliliğe: AKP Dış Politikasında İnsan Hakları Söylemi

Elçin Aktoprak, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-posta: aktoprak@politics.ankara.edu.tr

Özet

İnsan hakları kavramı 18. yüzyıldan itibaren hem ulusal hem de uluslararası alanda tartışılmaya, ulusal ve uluslararası hukuki metinlerde yer almaya başlasa da, bu hakların doğrudan hükümetlerin dış politika gündemlerine girmesi 20. yüzyılın son çeyreğidir. Günümüzde insan haklarına saygı nerdeyse tüm hükümetlerin programında yer alan bir ilke olmanın ötesinde, ulusal kimliğin bir değeri olarak da önem arz etmektedir. Türkiye de dahil olmak üzere pek çok ülke temel dış politika konularından biri olarak insan haklarını sayarken sadece bir faaliyet alanı belirlememekte, aynı zamanda “nasıl” bir devlet olduklarını da uluslararası topluma beyan etmektedir. Fakat sorunlu nokta bu beyanın pratiğe dökülmesidir. Uygulamada her bir devletin icrasındaki farklılık aslında bir değer olarak insan haklarının her biri tarafından nasıl farklı yorumlandığının da göstergesi olabilmektedir. Bu farklılığı ortaya çıkaran önemli ikilemlerden biri evrensellik/kültürel görelilik ikilemidir. Bu makalede AKP’nin insan hakları algısının kültürel görelilik üzerinden şekillendiği iddia edilmektedir. Kültürel görelilik hem AKP’nin insan hakları algısının temelini oluşturmakta, hem AKP’yi Kemalist rejimden farklılaştırmakta, hem de AKP’nin “Yeni Türkiye”sinin inşasında temel sütunlardan biri olma iddiasıyla iç politikadan dış politikaya geniş bir alanda etkili olmaktadır. AKP’nin dava olarak tanımladığı “Yeni Türkiye”nin inşasında insan haklarının, ya da ne tür bir insan haklarının “yeni kimlik”in bir değeri olup olmadığı sorusu çalışmanın merkezindedir. Bu bağlamda devlet, ulusal kimlik, değerler ve dış politika arasındaki ilişki, AKP dış politikasında insan haklarının önemi ve rolü merkeze alınarak incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: AKP, insan hakları, kültürel görelilik, yumuşak güç, değer-bazlı dış politika.

From “Universality” to Cultural Relativism: Human Rights Discourse in the Foreign Policy of the AKP

Abstract

The concept of human rights has been debated and entered in national and international legal texts since the 18th century; however, the governments have included these rights in their foreign policy agenda only in the last quarter of the 20th century. Respect for human rights is now included in almost all governments` agendas, but beyond that human rights is also important as a part of the national identity. Inclusion of human rights as a main foreign policy issue does not merely stand for an agenda item; it is at the same time a declaration to the world about the state’s qualifications. Turkey is not an exception in this context. The problematic part here is the realization of this

declaration in practice. In practice, every state performs differently in terms of human rights, and this fact indicates that human rights as a value is assessed differently by each state. One of the main dichotomies causing this difference is the dichotomy of universality and cultural relativism. In this article, it is argued that the human rights conception of the AKP is based on cultural relativism. The cultural relativism is the core of AKP's perception of human rights, but it also constitutes a main difference between the Kemalist regime and the AKP. Moreover, the AKP's human rights perception is also very operative in domestic and foreign policies of the government as one of the main pillars of "New Turkey" that AKP has committed to build. Therefore, it is questioned in this article whether human rights - as defined by the AKP- stand as a value of the "new identity" in the construction of the "new Turkey". In accordance with these questions, the focus of the article will be on the relations among state, national identity, values, and foreign policy in the context of where human rights stand in AKP's foreign policy.

Keywords: AKP, human rights, cultural relativism, soft power, value-based foreign policy.

Giriş

İnsan hakları kavramı 18. yüzyıldan itibaren hem ulusal hem de uluslararası alanda tartışılmaya, ulusal ve uluslararası hukuki metinlerde yer almaya başlasa da, bu hakların doğrudan hükümetlerin dış politika gündemlerine girmesi 20. yüzyılın son çeyreğidir. İkinci Dünya Savaşı bitene dek temel hakların evrensellik tartışması uluslararası alanda meşrulaşmamıştır. 1948 BM İnsan Hakları Beyannameşi bu minvalde atılan en önemli adımlardan biridir ve onu 1950'de Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve haklara ilişkin diğer uluslararası sözleşmeler takip edecektir. Lakin bu sözleşmelerin insan haklarının evrenselliğine yönelik vurgularına rağmen, Soğuk Savaş boyunca insan hakları hem devletlerin iç politikalarına ilişkin bir konu olarak kabul edilecektir, hem de başta ABD olmak üzere pek çok büyük devlet tarafından sadece "bazı" ülkelere karşı kullanılan bir sopa olarak evrenselliğine dair tartışmalarda yara alacaktır. Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından bu yara ortadan kalkmasa da, devletlerin içişlerine insan hakları nedeniyle müdahalede bulunmama ilkesi yavaş yavaş rafa kalkmıştır.¹ Gelişen insani güvenlik kavramı özünü temel haklardan alırken, insani müdahale de insan haklarının korunmasına yönelik bir eylem olarak anlam kazanır. Siyasi pratikteki bu gelişimi uluslararası ilişkiler kuramlarında da görmek mümkündür. Neo-realistlerin ister komünist ister kapitalist olsun uluslararası alanda tüm devletler benzer şekilde harekete geçer varsayımı Soğuk Savaş'ın ardından açıklayıcı bir çerçeve olmaktan çıkarak yerini değer merkezli konstruktivist çalışmalara bırakmaktadır. Realistler için değerler çıkarların ürünüken, konstruktivistler için çıkarları şekillendiren değerler ve ilkelerdir (Chandler, 2007: 709). Ulusal kimlik, bireysel kimlikler gibi ideallere ve arzulara sahip bir kimlik olarak kabul edilir (Donnelly, 2000: 311) ve devletin

kimliği olarak ulusal kimliğin değerleri dış politikanın şekillenmesinde önem kazanır.

Günümüzde insan haklarına sayđı nerdeyse tüm hükümetlerin programında yer alan bir ilke olmanın ötesinde, ulusal kimliğin bir değerı olarak da önem arz etmektedir. Türkiye de dahil olmak üzere pek çok ülke temel dış politika konularından biri olarak insan haklarını sayarken (T.C. Dışışleri Bakanlığı, 2015), sadece bir faaliyet alanı belirlememekte, aynı zamanda “nasıl” bir devlet olduklarını da uluslararası topluma beyan etmektedir. Fakat sorunlu nokta bu beyanın pratiğe dökölmesidir; çünkü insan hakları ve küresel adalet arasındaki önemli ilişkiye rağmen, insan hakları hâlâ öncelikli olarak devletler tarafından gerçekleştirilebilir. Devletler sadece insan haklarına yönelik bir engel ve tehlike değillerdir; aynı zamanda bu hakların pratiğe geçirebilmesi için de mutlaka gerekli aktörlerdir. Bu nedenle de devletlerin insan haklarını nasıl anladığı ve tanımladığı, yani devletlerin insan hakları söylemleri son derece önemli bir pozisyona sahiptir (Nash, 2009: 2-3). Uygulamada her bir devletin icrasındaki farklılık bir değer olarak insan haklarını nasıl farklı yorumladıklarının göstergesidir. Bu farklılığı ortaya çıkaran iki temel ikilem vardır. İlki özgürlük/güvenlik, ikincisi evrensellik/kültürel görelilik ikilemidir ve her ikisi de insan haklarına ilişkin literatürde önemli bir tartışma zeminine sahiptir.

Bu makalede devlet, ulusal kimlik, değerler ve dış politika arasındaki bu ilişki AKP dış politikasında insan haklarının önemi ve rolü merkeze alınarak incelenecektir. AKP’nin dava olarak tanımladığı “Yeni Türkiye”nin inşasında insan haklarının, ya da ne tür bir insan haklarının “yeni kimlik”in bir değerı olup olmadığı sorusu çalışmanın merkezindedir. Makalede, AKP’nin insan hakları algısının güvenlik ve kültürel görelilik üzerinden şekillendiği iddia edilecek, lakin çalışma özellikle kültürel görelilik vurgusu üzerinden ilerleyecektir. Bu tercihin bir nedeni güvenlik vurgusunun AKP’nin kendisinden önceki Kemalist rejimle paylaştığı bir ortaklık olması, bir diğer nedeni de güvenlik boyutunun sadece Kemalizmle değil, AKP’nin Batı merkezli olarak değerlendirdiği evrensel insan hakları söylemiyle de bir kesişen küme yaratmasıdır. Öte yandan kültürel görelilik hem AKP’nin insan hakları algısının temelini oluşturmakta, hem AKP’yi Kemalist rejimden farklılaştırmakta, hem de AKP’nin “Yeni Türkiye”sinin inşasında temel sütunlardan biri olma iddiasıyla iç politikadan dış politikaya geniş bir alanda etkili olmaktadır. Bu nedenle makale bu temel vurgu üzerine inşa edilecektir.

İlk bölümde AKP’nin insan hakları algısına ve söylemine özellikle Ahmet Davutoğlu ve İbrahim Kalın gibi AKP’nin dış politikada karar alma sürecindeki önemli isimlerinin eser ve demeçleri üzerinden yer verilmektedir. Ardından AKP dış politikasında insan haklarının söylem ve pratikte kendisine nasıl yer bulduğu

iki dönem üzerinden incelenecektir. İlk dönemi kabaca iktidara geliş süreci ve ilk iktidar dönemi olarak özetlemek mümkündür. Bu dönemde AKP'nin henüz sağlamlaştıramadığı iktidarı boyunca evrensellik söyleminden faydalanması ele alınacaktır. İkinci ele alınacak dönemse 2007 sonrasında günümüze uzanan "ustalık" dönemidir. Bu dönemde mutlak iktidarın kültürel göreliliği nasıl açığa çıkardığı ve "Yeni Türkiye"nin inşasında "AKP'nin insan haklarının" dış politika bağlamında nasıl anlamlandırıldığı ve uygulamaya sokulduğu incelenecek, özellikle Filistin sorunu, Arap Baharı ve insani yardım politikaları üzerinden değerlendirilecektir.

Evrensellik ve Kültürel Görelilik Sarkacında AKP

Türkiye'de insan haklarının Batı'nın Türkiye'ye müdahale aracı olduğuna dair neredeyse 19. yüzyıldan itibaren hem hükümetler hem de kamuoyu nezdinde devam eden sabit bir algı mevcuttur. Bu algı Kemalist rejim ile AKP tarafından da paylaşılır. Bu iki aktör arasında fark yaratan nokta Batı'dan duyulan şüphe değil, Batı'nın kavramsallaştırılması ve tam da bu nedenle insan hakları söyleminin farklılaşmasıdır. Kemalist rejim Batı'dan algıladığı olası veya gerçek tüm tehditlere karşın, tarihsel olarak kendisini Batı içinde(n) kuran bir söyleme sahiptir. Tam da bu nedenle insan hakları sopasıyla üzerine gelindiğine inansa bile, Batı merkezli bir evrensel insan hakları söyleminin dışına çıkmaz. Güvenlik öncelikli bir yaklaşımla insan hakları ertelense de alternatif bir inşa arayışı söz konusu değildir. AKP iktidarıysa iktidara geliş sürecinde ve iktidarının ilk döneminde evrensel insan hakları söyleminden faydalansa da, iktidarının gücünü sağlama aldığı ikinci döneminden itibaren "kendi" insan hakları söylemini temel alacaktır. İşte bu "kendilik" hali insan haklarına ilişkin evrensellik ile kültürel görelilik arasındaki tartışmada AKP'yi kültürel görelilik safına yerleştirmektedir.

Evrensellik ile kültürel görelilik arasındaki bu ikilem basitçe insan haklarının evrensel olup olmadığı tartışmasından doğmaktadır² ve insan hakları alanında liberaller ile cemaatçiler (*communitarians*) arasındaki ayrıma da denk düşmektedir. Bu ayrım hakların kaynağı olarak bireyi mi yoksa toplumu mu almalıyız sorusu temelinde şekillenmektedir. Liberaller birey merkezli bir tanımdan yola çıkarak ve evrensel insan haklarının merkezine de bireysel hakları yerleştirerek bu soruyu cevaplandırırken, cemaatçiler bireyin ancak parçası olduğu cemaat içinde ve cemaatle birlikte anlam kazandığı vurgusundan hareketle toplumu insan haklarının merkezine almaktadırlar. Toplum merkezli her yanıt beraberinde söz konusu toplumların kültürlerini ön plana taşıdığı için de kültürel göreliliği savunanların asıl olarak cemaatçiler içinden çıktıkları görülmektedir.³

Toplumunu dikkate alan bu sav tamamen hatalı değildir; lakin kendi içinde barındırdığı bir mantıksızlık mevcuttur. Her ne kadar İslam ve Batı medeniyetleri insanın doğasına ilişkin farklı açıklamalara sahip olsalar da, insan haklarının basit gerçekliği insan olmaktır. Tam da insan olmak temel alındığı için hangi kültür savunursa savunsa işkence yasaktır. İnsan bir birey olarak sahip olduğu haklar aracılığıyla devlet ve toplumla ilişkiye girer ve onlara karşı korunur (Donnelly, 1984: 400-404). Haklarının kaynakları sadece uygarlıklar, kültürler, yapılar değildir; insan ve onun ihtiyaçlarıdır (Galtung, 1999: 9). Tabii ki evrensellik yanlılarının ikiyüzlü insan hakları politikaları mevcuttur ve eleştirilmelidir; ama farklı aktörlerin hataları insanın evrenselliğini ortadan kaldırmaz. İnsan hakları Batı’da ortaya çıksa da Batı’dan muaf olarak da ele alınabilmelidir. Fakat AKP’nin insan hakları söyleminde karşımıza çıkan, insan haklarını Batı’dan muaf olarak ele alırken kendi medeniyet sahasına çekerek ve evrenselliği ikinci plana atarak tanımlama çabasıdır.

Bu çabanın AKP dış politikasında insan hakları söyleminin şekillenmesindeki etkisi, AKP dış politikasının önde gelen mimarı Ahmet Davutoğlu⁴ ve onun takipçisi/tamamlayıcısı sayabileceğimiz İbrahim Kalın⁵ üzerinden örneklendirilebilir. Kültürel görelilik savunusunda kültür ve toplum arasında kurulan organik bağ her ikisinin çalışmalarında da merkezi bir yer tutar. Yine her ikisinde de kültürün Batı ve İslam medeniyeti arasındaki ayrım üzerinden tanımlandığı görülmektedir. Bu iki medeniyet ayrımı sadece Türkiye ve Batı arasındaki ilişkileri tanımlamak için değil, Türkiye içindeki “yabancılaşmayı” anlamlandırmak için de kullanılır. İbrahim Kalın, Batı modernitesinin bir bütün olarak kucaklanmasına karşı olduğunu belirtirken (2014), aslında bu moderniteyi bir bütün olarak kucaklayan Kemalist rejimi eleştirerek Davutoğlu’nu takip etmektedir. Tarih ve kültürü sabit birer güç unsuru kabul eden Davutoğlu da Türkiye’de yaşamakta olan kimlik bunalımının nedenini toplumun kendi tarih/mekân boyutlarından yabancılaşması olarak belirtir (2003: 59). Reçete, toplumun tarihiyle, coğrafyasıyla ve kültürüyle bütünlüğündedir. Kalın’a göre toplumun yaşadığı toprak sadece coğrafi bir konum değildir ve köklere, kuruluşa, sahici hamura, derinliğe ve gerçekliğe tekabül eder. Bu köklere dayanarak yükselen bir düşünce geleneği yerel ve evrensel arasındaki dengeyi kurabilecektir. Buradaki anahtar kavram toplumsal muhayyiledir. Toplumsal muhayyile, bir toplumun zihni ve ahlaki kodlarını şekillendiren düşünce, his ve eylem bütünüdür. İşte bu bütün merkeze alınarak varlık ile ahlak, bilgi ile erdem, hukuk ile değer arasındaki bağlar yeniden keşfedilmelidir. Bu keşif temel hak ve özgürlüklerin esas alındığı bir ahlaki zemine oturmalıdır; ama soyut kuralların yaşayan bir gerçeklik haline gelmesi için toplumsal muhayyileden de kopmamak gerekir (Kalın, 2014: 114-16). Haklara yönelik toplumu merkeze alan cemaatçi

yaklaşımın ve kültürel görelilik tezinin temel nitelikleri bu açıklamalarda net bir şekilde karşımızdadır. Hangi toplum sorusunun cevabı açıkça verilmez ama tanımlanmayan bu toplum tarihiyle, coğrafyasıyla ve kültürüyle sabit bir gerçeklik olarak kabul edilir. Evrensellik reddedilmez; ama “evrensel haklar ve özgürlükler ile Türkiye’nin kendi geleneği ve medeniyet birikimi arasında bütünleyici bir ilişki kurulması esas kabul edilir” (Kalın, 2014: 116).

AKP’nin insan hakları söylemi sadece insan haklarının yerel kültürle birlikte yorumlanmasına dayanmaz. Aynı zamanda insan haklarının İslam medeniyetinde de var olduğu ve hatta daha iyi temsil edildiği vurgusunu içerir.⁶ Yani, AKP yerellik ve İslam sentezinde “kendi” insan haklarını inşa eder. Bu söylemde kendisine en çok yer bulan kavramsa -AKP’nin tüm iktidar dönemlerini kesen bir şekilde- hoşgörüdür. Lakin hoşgörü kavramının kendisi demokratik bir sistemin vazgeçilmezlerinden biri olsa da, kavramın içerdiği hiyerarşi göz ardı edilmemelidir. Üstelik İslam medeniyeti merkezli bir toplum tahayyülünde hoşgörü daha çok dinsel hoşgörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Hak ve özgürlük tanımının da yine din özgürlüğü merkeze alınarak yorumlandığını bu bağlamda eklemek gerekir (Doğanay, 2007). Özellikle AKP’nin ilk döneminde sıklıkla vurgulanan “birarada yaşam” iddiasının son üç iktidar dönemindeki somut çıktısı İslam çatısı altındaki biraradalık vurgusudur. Çok kültürlülüğün çok dinlilik olarak algılanması (Taşkın, 2013), İslam dışındaki dinlere de hoşgörü, ya da bir diğer deyişle tahammül çatısı altında yer verilmesi söz konusudur. Zaten organik bir bütün olarak tanımlanan toplumdaki çok-boyutlu bir çeşitlilik beklemek de mantıklı değildir. Dolayısıyla AKP’nin insan hakları söyleminin toplum merkezli ve evrenseli kendi kültürünü merkeze alarak kuran bir söylem olduğunu, insan haklarının kültürel görelilik temelinde anlamlandırıldığını söylemek mümkündür. Bu yaklaşım demokrasi tanımıyla da yakın bir ilişki içindedir. AKP hükümetleri döneminde sıklıkla vurgulanan “millet iradesi” sabit bir çoğunluğun toplum olarak kurumsallaştırılmasıdır ve bu nedenle demokrasi de basitçe çoğunluğun seçimi olarak tanımlanır ve sınırlandırılır.

AKP, Türkiye’de iç ve dış politikayı söylemde birbirine en çok yaklaştran siyasi aktördür. “Yeni Türkiye”nin kimliği inşa edilirken dış politika da inşa sürecinin aktif bir aracı halindedir. Dış politika sadece ulusun tanımına/tanımlanmasına değil, ulusun “dışardan” nasıl görüneceğine dair de önemli bir katkı sağladığı için yukarıda kısaca özetlenmeye çalışılan insan hakları söylemi AKP’nin “Yeni Türkiye” tanımında sadece ulusal alana değil, aynı zamanda uluslararası alana da yönelik bir söylemdir.⁷ Bu bir strateji olmanın ötesinde söylemin özgün niteliğidir. En açık şekilde Davutoğlu’nun çalışmalarında ve söylemlerinde takip edebileceğimiz gibi, AKP’nin düşünce dünyası İslam medeniyeti merkezlidir.⁸ Bu medeniyetin en iyi temsilcisi Osmanlı’dır ve Türkiye de Osmanlı’nın halefi

olarak bu medeniyetin değerlerini korumalı, yücelterek devam ettirmelidir. Tam da bu anlayış zaten ulusal sınırları aşarak değer kavramını dış politikanın da bir konusu haline getirmektedir. Davutoğlu'nun "değer merkezli" dış politika tanımı (Davutoğlu, 2012) bu bağlamda anlaşılmalı ve dış politikadaki insan hakları söylemi de bu değer vurgusuyla birlikte yorumlanmalıdır.

Görelili İktidarın "Evrenselliği"

Türkiye'de İslami kesimin insan haklarına yönelik yaklaşımı, bu hakların kültürel görelilik ekseninde yorumlanması yönünde olagelmıştır. İnsan haklarının reddi değil; lakin bu hakların İslamiyet içinden değerlendirilmesi söz konusudur. Bu geleneğin 28 Şubat 1997'de ordunun Refah Partisi-Doğru Yol Partisi koalisyonuna müdahalesinin ardından değişmeye başladığı görülür. İslamcılar içinden, aralarında AKP'nin kurucu isimlerinin de bulunduğu bir kesim bu tarihten itibaren Kemalist rejimin İslamcılar üzerindeki baskısına direnmenin bir aracı olarak evrensel insan hakları söylemini kullanmaya başlayacaktır. Vurgu, İslami değerler ve İslam medeniyetinden demokrasi, hukuk düzeni, insan hakları gibi o zamana dek Batılı olarak nitelendirilen kavramlara ve Avrupa Birliği (AB), Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) gibi kurumlara kayacaktır (Dağı, 2006: 8, 2004: 139-40). Söylemdeki bu değişim, post-İslamcı olarak nitelendirilen bu kesimin hem ulusal hem de uluslararası alanda Kemalist rejimin merkezi ve baskıcı otoritesinin değişmesinden yana olanlarla ittifak kurmasını kolaylaştıracaktır (Dağı, 2004).⁹ İlk kez İslamcılar ile Batı Türkiye'deki siyasi reform ihtiyacında uzlaşmış (Dağı, 2004: 150), AKP de 2002 seçimlerine hazırlanırken bu uzlaşma zeminine dayanarak evrensel insan haklarının savunucu ve takipçisi olarak seçim propagandasını yürütmüş, kendisini İslamcı partilerden ayırarak muhafazakâr demokrasi kavramı üzerinden tanımlamıştır. Böylece AKP sadece Türkiye'deki seçmene ve seküler düzenin bekçilerine değil, aynı zamanda da küresel aktörlere İslam ve demokrasi arasındaki bir uzlaşmanın temsilcisi olarak kendisini sunmaktadır.¹⁰ Bu bağlamda, partinin 2002 seçim beyannamesinde insan haklarına ayrıntılı olarak yer verilmiş, temel hak ve özgürlüklere ayrılan bölümde her alanda insan merkezli politikalar takip edileceği, insan haklarının evrenselliğine vurgu yapılarak bu minvalde anayasa ve yasalarda değişikliğe gidileceği, insan haklarına dayanan devlet anlayışının yerleştirilmeye çalışılacağı belirtilmiştir. Altı çizilen bir diğer husus da Kopenhag Kriterleridir.¹¹ İktidarın ilk aylarında Erdoğan, hem Türkiye'nin Avrupalı kimliğinin altını çizmekte, hem de Kopenhag Kriterlerinin Ankara Kriterleri haline getirileceğini söyleyerek AB'den bağımsız olarak bu kriterlerin AKP tarafından benimsendiğinin garantisini vermektedir (*Hürriyet*, 17.12.2002).

Gerçekten de AKP, iktidarının ilk yıllarında bu söylemi korumuş, özellikle bir önceki hükümet döneminde başlayan AB uyum paketleriyle reform süreci devam

ettirilmiştir. OHAL'in sona ermesi, idam cezasının kaldırılması, Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kaldırılması, sivil iktidarın ordu üzerindeki denetiminin güçlendirilmesi, Türkçe dışındaki farklı dil ve lehçelerde yayın yapılmasına ve bu dillerin öğrenilmesine yönelik yasal değişikliklere gidilmesi, siyasi partilerin kapatılmasının zorlaştırılması, dernek kurma ve üye olma şartlarının kolaylaştırılması ve özürülüler yarasının kabulü gibi adımlar evrensel insan hakları söyleminin benimsendiği bu ilk dönemin çıktıkları olarak karşımızdadır.

AKP ilk döneminde insan haklarına ilişkin önemli uluslararası sözleşmeleri de onaylamış, ayrıca 2004'te Anayasa'nın 90. Maddesinde yapılan bir değişiklikle "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümlerinin esas alınacağını" karara bağlamıştır.¹² Böylece insan haklarının evrenselliğinin simgesi kabul edilen bu antlaşmalar AKP tarafından da aynı sıfatla tanınmıştır. Bu minvalde öne çıkan en önemli adımlar 2000'de imzalanan BM İki Sözleşmelerinin¹³ 2003'te yürürlüğe girmesi, 2004'te Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesinin idam cezasının kaldırılmasına ilişkin İkinci Ek Protokolün imzalanması ve 2006'ta yürürlüğe girmesi, 2004'te idam cezasını her koşulda yasaklayan AİHS 13. Protokolü'nün imzalanması ve 2006'da yürürlüğe girmesidir.

Bu dönemde AKP, uluslararası alanda Batı'dan iktidara gelirken alınan desteğin devam etmesi niyetindedir. İçerde atılan adımlar AB ve ABD tarafından takdir edilirken, hükümet de kendi iktidarındaki Türkiye'nin İslam ve demokrasi arasındaki uzlaşının bir modeli olacağını vurgulamaktan vazgeçmemiştir. Bu minvalde Genişletilmiş Orta Doğu ve Kuzey Afrika Girişimi heyecanla karşılanmış, AKP'nin bu söylemle Ortadoğu'ya açılmasına da başta ABD olmak üzere küresel aktörler tarafından ses çıkarılmamıştır (Uzgel, 2013b: 37, Uzgel, 2013a: 264). Aynı dönemde AB de Aralık 2004'te Brüksel Zirvesi'nde müzakerelerin başlaması için Ekim 2005 tarihini vererek AKP'nin reform sürecinin devamına yönelik bir irade beyanında bulunmuştur.

Evrensel değerlerin yanında bir duruş sergilenen bu ilk hükümet döneminde AKP'nin Batı ve İslam medeniyetlerinin farkını kabule dayanan belki de en açık söylem ve politikasıysa Medeniyetler İttifakı projesinde üstlendiği merkezi rol olmuştur. Proje aslında AKP'nin bu dönemdeki evrensellik ve kültürel görelilik salınımindaki ironik bir portre ortaya çıkarmaktadır. AKP, kendisinden önceki hükümet döneminde başlayan bu projeyi sahiplenmiş, medeniyetlerin farklılığının kabulüne dayanan bu diyalog projesinde diyalogu yürütebilecek en uygun aktör olarak kendisini ön plana çıkarmıştır. 2005'te Medeniyetler İttifakı başlatılırken, AKP Türkiye'yi, "kültürel olarak İslami, siyasi olarak Batılı" bir

ülke olarak tanımlamakta ve diyalogun lider ülkesi olarak görmektedir (Adak ve Turan, 2011: 176-178). Bu söylem ve politika bir yandan Batı'nın desteğini devam ettirmesi için benimsenirken, öte yandan da AKP tabanının geleneksel Batı ve İslam medeniyetleri ayrımıyla uyuşmakta (Adak ve Turan, 2011: 182), AKP'nin ve aslında Batı'nın da AKP'yi ılımlı İslam tanımı üzerinden İslam dünyasının lideri olarak yükseltme politikasına da oturmaktadır.

Özetle, bu dönemde insan haklarının AKP'nin iç ve dış politikalarında yeri ve önemini belirleyen temel nedenin Kemalist rejimin İslami siyaset üzerindeki baskısını delme gayesi olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda hem içerde hem de dışarda evrensellik ve kültürel görelilik sarkacında ağırlık evrensellik vurgusuna yapılarak AKP için içerden ve dışardan destek sağlamak kolaylaşmıştır. Bu yıllarda AKP'nin insan haklarından ne anladığından ziyade, evrensel insan hakları söylemini kendi iktidarını sağlamlaştıracak süreçte nasıl araçsallaştırdığı ve bu nedenle de kendi özgün insan hakları söylemini fazla ön plana çıkarmadığı görülmektedir. Söylemde sıklıkla yer verilen katılımcılık, çok kültürlülük ve müzakere gibi kavramlardan AKP'nin anladığı ile bu kavramlara başvuran literatürün bu kavramları anlamlandırma biçimi arasındaki fark (Doğanay, 2007: 66) asıl olarak AKP iktidarının sağlamlaştığı ikinci ve üçüncü dönemde ortaya çıkacaktır. Yine insan haklarına dair asıl söylem de bu dönemlerde inşa edilecektir.

Mutlak İktidarın Kültürel Göreliliği

Yalçın Akdoğan,¹⁴ *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi* kitabında demokrasiyi bir tahammül rejimi olarak tanımlar (2004: 68). Tahammül eşitliği içeren bir kavram değildir; hiyerarşik olarak bir tarafın diğer tarafa sabır göstermesini içerir ki, demokrasinin dayanması gereken eşitliği zedeler. İşte tam da bu sabır AKP iktidarının ikinci döneminden itibaren yavaş yavaş azalmış; iktidarın tahammül eşiği düştükçe insan hakları alanında önce bir duraklama ardından da ifade özgürlüğünden basın özgürlüğüne dek pek çok alanda bir gerileme dönemi başlamıştır. AKP oy oranı arttıkça kendisini çoğunluğun temsilcisi olarak, çoğunluğu da AKP'nin "yeni milleti" olarak tanımlamış; iktidarını sağlamlaştırdığına inandıkça da "dava"sının temel kodlarını daha rahat bir şekilde ortaya sermiştir.¹⁵

İnsan hakları alanındaki "geriye sarma" sürecini iç politikadaki üç moment üzerinden okumak mümkündür. İlki, AKP'nin kendisine tehdit olarak gördüğü odaklara yönelik başlattığı dava süreçleridir. Hem Ergenekon, hem Balyoz hem de KCK davalarında yaşanan hukuksuzluklar Türkiye'de yargıya duyulan güveni iyice zayıflatmış, adil yargılama gibi önemli bir hak bu davalar nezdinde iyice yara almıştır. Fakat bu dönemde AKP ordunun Türkiye siyasetindeki etkin

gücünü kırma gibi bir gayeyle hareket ettiği için ulusal ve uluslararası alanda ittifak içinde olduğu aktörlerden gelen destek devam etmiştir. Bu desteğin ortadan kalktığı, ikinci ve belki de en güçlü moment 2013 Gezi olaylarıdır. AKP'nin ve özellikle Erdoğan'ın kendisine yönelik bir başka darbe planı olarak yorumladığı hükümet karşıtı gösterilerde sekiz kişi hayatını kaybetmiş, ifade özgürlüğü, toplanma ve gösteri yapma özgürlüğü ve basın özgürlüğü üzerindeki baskılar giderek artmıştır. AKP'nin birey değil, toplum merkezli bakış açısının demokrasiyle uyumsuzluğu daha net bir şekilde açığa çıkarken, Türkiye'de siyasal ve kültürel kutuplaşma derinleşmiştir. 2014 Aralık'ında hükümete yönelik rüşvet ve yolsuzluk suçlamaları bu portreyi tamamlayan üçüncü momenttir. AKP ve Gülen cemaati arasındaki anlaşmazlığın AKP'ye yönelik suçlamalarla patlak verdiği bu dönemden itibaren AKP'nin "düşman" tahayyülü daha da genişlemiş, her an bir ulusal/uluslararası komployla iktidardan olma korkusu otoriterleşmeyi artırmıştır. Bu peşi sıra gelen momentlerin günümüzdeki çıktısı Temmuz 2015'ten itibaren Kürt meselesine ilişkin çözüm sürecinin sona ermesi ve çatışma şiddetlenirken bölgede insan hakları ihlallerinin ve sivil kayıpların artmasıdır.¹⁶ Böyle bir tabloda insan hakları söylemi terk edilmemiş, lakin bir yandan iktidarını sağlamlaştırmanın verdiği güvenle, bir yandan da "düşman"larla mücadele söyleminin yarattığı meşruiyetle "AKP'nin insan hakları" evrensel insan hakları söyleminin yerini almıştır.

2007-2015 döneminde askeri vesayetın kırılması, başörtüsünün üniversitelerde serbest kılınması, gayrimüslimlerin vakıflar sorununun çözülmesi, Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru hakkının tanınması, Ombudsmanlık mekanizmasının kurulması, Türkiye İnsan Hakları Kurumu ve Kamu Denetçiliği Kurumunun kurulması ve Kürt kimliğine daha fazla yer açılırken çözüm sürecinin de başlaması gibi önemli adımlar atılsa da, asıl özgürlük alanın Sünni çoğunluğa açıldığını söylemek mümkündür (Oran, 2013; Roth, 2014). Kürt açılımının şeffaf yürütülmemesi, insan ve azınlık hakları alanında atılan adımlarla desteklenmemesi, İç Güvenlik Yasası'yla birlikte güvenlik öncelikli bir polis devletine yönelme süreci ve AKP'nin kendi tarafında görmediği aktörleri "terör" üzerinden tanımlama söylemi zaten sınırlı olan bu adımların anlamını da tartışmaya açmaktadır. Bu çerçevede AKP Türkiye toplumunu organik bir bütün olarak tanımlarken, bu toplumu parçası olarak gördüğü medeniyetin İslam medeniyeti olduğunu da pek çok alanda açıkça belirtmektedir. İlk dönemde sıklıkla tekrarlanan Türkiyeli ve Avrupalı kimliği vurgusu rafa kalkmış, AB adaylık sürecine yönelik adımlar dondurulmuştur. "Yeni Türkiye"nin ve toplumunun tarih ve coğrafya derinliği Osmanlı üzerinden anlamlandırılırken, bu söylemi paylaşmayan ve/veya eleştiren tüm aktörler kutuplaşmanın aracı haline getirilmiştir. Böyle bir portrede insan hakları da kültürel görelilik bağlamında

değerlendirilmekte ve özgürlüklerin sınırları bireyin parçası olarak görüldüğü toplumun nitelikleriyle sınırlandırılmaktadır. Bu sınır bireysel alanı daraltırken, toplumu ve dolayısıyla kendisini onun biricik temsilci olarak gören AKP'nin bireyler ve farklı tüm muhalif gruplar üzerindeki baskısını artırmaktadır.

Türkiye'nin kimliğini yenileme gayesi elbette pek çok konuda AKP'nin iç ve dış politikayı bir bütün olarak ele alması sonucunu doğurmaktadır. Bu nedenle AKP'nin son iki döneminde netleşen kültürel görelilik üzerinden şekillenen insan hakları yaklaşımı AKP dış politikasında da hem söyleme hem de uygulamaya yansımaktadır. Bu bağlamda dikkat çekilmesi gereken ve Davutoğlu tarafından sıklıkla atfı yapılan iki kavram söz konusudur. Bunlardan ilki, AKP'nin üç dönem boyunca referans verdiği yumuşak güç (*soft power*) kavramı, ikincisiyse AKP'nin özellikle üçüncü iktidar döneminden itibaren daha sık başvurduğu değer-bazlı (*value-based*) dış politika kavramıdır.

Joseph Nye, yumuşak gücü, istediğini zor veya cezayla değil, bir çekim merkezi olma yeteneğiyle elde etme olarak tanımlamaktadır (2004: x). Bu çekicilik bir ülkenin kültüründen, siyasi fikirlerinden ve politikalarından kaynaklanır (Nye, 2004: x). Böylece sert güce (*hard power*) başvurmaya gerek kalmayacak, diğer devletler gönüllü olarak kültürünü, ideolojisini, desteklediği kurumları beğendikleri baskın gücü takip edeceklerdir (Nye, 1990: 167). Her ne kadar Nye konstruktivist olmasa da, bu tanım konstruktivistlerin değer öncelikli dış politika yaklaşımına önemli bir yol açmaktadır. Çünkü yumuşak güç aslında bir devletin kimliğinin kabul edilmesine de ilişkin bir tanımdır ve bu kimlik değerleriyle birlikte tanımlanır. Dolayısıyla bir devletin politika yapıcılarının bu kimliği nasıl tanımladığı da önem kazanır (Bilgin ve Elish, 2008). Bu minvalde Davutoğlu'nun ve Kalın'ın yumuşak güç ve değer bazlı dış politikaya ilişkin açıklamaları AKP'nin "Yeni Türkiye" kimliğinin değerleri bağlamında dış politikada insan hakları söylemine dair bize önemli veriler sunmaktadır.¹⁷

Kalın, yumuşak güç kavramının gücün "değer-bazlı" tanımına dayandığını belirtir ve bir devletin diğer devletler tarafından ne kadar meşru görüldüğünün o devletin yumuşak güç kapasitesini belirlediğini söyler (2011: 8-9) Kalın'a göre Türkiye'nin yumuşak güce sahip olma kapasitesini belirleyen de ülkenin tarihi, coğrafyası, kültürel derinliği, ekonomik gücü ve demokrasisidir (2011: 7). Buradaki tarih, coğrafya ve kültürel derinlik kavramları Davutoğlu'nun Stratejik Derinlik (2003) kitabında da ayrıntılı olarak ele alındığı gibi İslam medeniyetini ve Osmanlı mirasını referans almaktadır. Kalın da Türkiye'nin yumuşak güç potansiyelinin, kültürel ve tarihsel deneyimin mirasına dayanarak, Balkanlardan Orta Doğu'ya ve Orta Asya'nın içlerine kadar uzandığını belirtmektedir. Türkiye'nin kültürel ve tarihsel derinliği kadar, temsil ettiği değerlerin de yeni

etki alanlarının yaratılması için bölgesel dinamikleri mobilize ettiğini ve fırsatlar yarattığını ekler. Kalın'a göre, Osmanlı mirası bu bölgelerdeki farklı grupları biraraya getirmekte ve zaman ve mekânda ortak bir deneyime dayanarak ilişki kurmalarını sağlamaktadır. Türkiye bu bağlamda bu mirasın odak noktasındadır (Kalın, 2011). Özetle, Türkiye'nin bu medeniyet ve miras şemsiyesi altında değerlendirdiği bölge ve toplumlara yönelik açılımları AKP için "Yeni Türkiye"yi ulusal, bölgesel ve küresel alanda inşa etmenin hem amaç hem de işlevi haline gelmektedir.

Dış politika ve demokrasi arasındaki ilişki Davutoğlu tarafından sıklıkla dile getirilir. Davutoğlu, Türkiye'nin bölgesindeki olumlu gücünü, yani yumuşak gücünü, Türk dış politikasının demokrasi, çoğulculuk, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi evrensel değerler ile ulusal çıkar arasındaki azami bir denge üzerine kurulu olmasına bağlar (2014:1). Davutoğlu'na göre içerde sağlanan özgürlük ve güvenlik dengesi Türkiye'nin proaktif bir dış politika izlemesinin temelini oluşturmaktadır (2012: 3). Dolayısıyla, bu vurgulardan da anlaşılacağı gibi, insan hakları AKP tarafından Türkiye'de dış politikanın için bir bileşeni olarak görülmektedir. Buradaki kilit soru makalenin başında da tartışılan hangi insan hakları sorusudur. Hangi insan hakları sorusuna cevap verebilmek için de hangi değerler sorusunu sormak gerekir. Bu soru da yeniden bizi makalenin başında tartışılan kültürel görelilik söylemiyle ve AKP'nin İslam ve Osmanlı üzerinden tanımladığı organik bir toplum ve bu toplumun sabit değerleri gerçeğiyle yüz yüze getirecektir.

AKP, iç politikada olduğu gibi, dış politikada da evrensel insan hakları yaklaşımından kültürel göreliliğe iktidarını sağlamlaştırdığı, küresel ve bölgesel olarak kendini ispat ettiğine inandığı bu ikinci dönemde geçmiştir. Davutoğlu, dış politikanın kendi dönemindeki ritmik diplomasi, çok boyutlu dış politika, komşularla sıfır sorun, düzen kurucu aktör, proaktif dış politika gibi ilkelerine 2012'de değer-bazlı dış politika tanımını eklemiştir (Davutoğlu, 2012). Davutoğlu'na göre Türkiye kendi ulusal çıkarlarını gözetirken aynı zamanda değer-bazlı bir dış politikadan da kopmayacak, uluslararası toplumda çatışmanın önlenmesi, çatışma çözümü, arabuluculuk, kalkınma desteği gibi ihtiyaçlar halinde gereksinim duyulan bir akıl ülke olacaktır (2012: 5). Bu küresel amaçlara ulaşabilmek için de bir yandan evrensel değerlerin savunucusu olunacak, diğer yandan bu değerler yerel değerlerle harmanlanacaktır (Davutoğlu, 2012: 5). Daha önce de belirtildiği gibi, AKP için değerler vurgusu muhafazakârlıktan, bu çerçevede İslam ve Osmanlı'dan koparak incelenebilecek bir zemine sahip değildir ve kimin değerleri sorusunu içerir. Davutoğlu bu soruya, özellikle değer-bazlı dış politika bağlamında, insancıl diplomasi yürütürken, kendi vatandaşlarımız ile ortak bir tarih paylaştığımız halkları ayırmadan aynı ilke

üzerinden hareket ediyoruz (2013: 868), cevabını verir. Bu açıklamadaki ortak tarih vurgusu da birey değil, toplum önceliklidir ve yine alt metinde İslam kardeşliği ve Osmanlı mirası ortaklığının altı çizilerek dış politikanın öznesi olan “biz”in geniş bir tanımı yapılmaktadır.

Bu minvalde değer-bazlı dış politikanın uygulama alanları da bu ortaklığı temel almaktadır. Öte yandan bu ortaklık İslam medeniyeti merkezli bir insan hakları yaklaşımını Batı merkezli bir insan hakları yaklaşımına karşı inşa etmek için de kullanılmaktadır. Bu bağlamda AKP dış politikasında insan hakları vurgusuyla öne çıkartılan üç temel meseleden bahsetmek mümkündür. Bunlar, Filistin sorunu, Arap Baharı ve insani yardım politikasıdır.

İnsan Hakları Politikası ve Uygulama Alanları

Filistin sorunu Batı'nın insan hakları konusundaki riyakârlığının ispatı olarak sıklıkla AKP tarafından gündeme taşınan konulardan biridir. Bu riyakârlığı göstermek için Davos'ta Erdoğan'ın Peres'e “one minute” müdahalesi (Radikal, 29.01.2009), İsrail'in Gazze'ye yardım taşıyan Mavi Marmara'ya saldırması (Hürriyet, 31.05.2010) sıklıkla öne çıkarılır. Kardaş, AKP'nin Batı'yla ilişkilerin gerilmesi riskine karşın Filistin sorunu bağlamında çıkar değil, değer-bazlı bir dış politika takip ettiğini; bunu yaparken her ne kadar dini dayanışma duygusu ön planda olsa da, AKP'nin Filistin politikasının aslında evrensel normlara dayandığını ileri sürmektedir (Kardaş, 2014). Lakin Erdoğan'ın ve Davutoğlu'nun beyanları bu evrensel normlar iddiasını zayıflatmaktadır. Erdoğan, İsrail'in 2012'deki Gazze saldırısına yönelik “Tüm Batı'ya sesleniyorum. Kimse ‘İsrail savunma hakkını kullanıyor’ diyemez. İsrail bir terör estiriyor. Ben BM'nin adaletine inanmıyorum. BM Güvenlik Konseyi beş tane daimi üye İsrail'le ilgili bir iki farklı üye olumsuz yaklaşıyor. Nerede sizin adaletiniz?” (NTV,20.11.2012) derken aslında adaletli olanın kendisi olduğunun altını çizmektedir. Buradaki “kendilik” Davutoğlu'nun açıklamalarında da yer bulan Müslüman öznedir. Davutoğlu, 2014 Ramazan ayında Filistin sorunu üzerine yaptığı bir konuşmada “Hiçbir ayırım gözetmeksizin bu topraklardaki her bir Müslümanın derdi bizim derdimiz” derken, İslam ulemasına da seslenmekte, “İslam dünyasına, kalbine Haçlılar, Moğollar, sömürge yönetimleri geldi. Her birinde biz bir olarak, beraber olarak, birlikte bunları aşmayı başardık ve İslam medeniyetinin şehirlerinin çok kültürlü, barış şehirleri olmasına özen gösterdik” demektedir (Davutoğlu, 2014). Bu ifadeyle Davutoğlu, çok kültürlülüğün ve/veya barışın anahtarının Batı medeniyetine ait olmadığını altını çizerek, bu kavramları “kendi durduğu” zemine çekerek tanımlamaktadır. Özetle, iktidara geldiğinden beri AKP'nin insan hakları ihlalleri bağlamında en çok gündeme taşıdığı sorunlardan biri olan Filistin, hem AKP'nin değer-bazlı dış politikasında insan haklarına verdiği önemin bir göstergesi olarak ön plana çıkmakta hem de Batılı aktörlerin Filistin

konusundaki riyakârlığı AKP'nin kendi insan hakları söyleminin daha adaletli olduğunu ileri sürmek için Filistin'i araçsallaştırmasına olanak sağlamaktadır.

Öte yandan aynı riyakârlık konu Arap Baharı olduğunda AKP'nin de başını ağrıtmakta, kültürel görelilik temelinde tanımlanan insan haklarının da benzer tutarsızlıklardan muaf olmadığını göstermektedir. Her ne kadar Davutoğlu sıklıkla Arap Baharı sürecinde Türkiye'nin tarihin doğru tarafında pozisyon aldığını, Batı'nın Orta Doğu'da demokrasiyi desteklemediğini dile getirirse de, AKP'nin 2010 öncesindeki Orta Doğu politikası Davutoğlu'nun "doğru taraf" vurgusunu kolaylıkla açığa düşürmektedir. Bu politikanın ayrıntılarını bu makalede açmak mümkün değildir; ama sadece Erdoğan'ın Esad'ı "kardeşim" olarak çağırdığını (Sabah, 23.12.2009), 2009'da savaş suçlusu olarak aranan Sudan Devlet Başkanı El-Beşir'i Türkiye'de ağırladığını, Müslümanlar soykırım işlemez diyerek kendisine kefil olduğunu (CNN Türk, 08.11.2009) ve 2010'da aldığı "Kaddafi İnsan Hakları Ödülü"nü (Hürriyet, 29.11.2010) hatırlatmakta da makalenin konusu bağlamında fayda vardır. Tüm bu portreye rağmen AKP, özellikle 2011'den itibaren değer-bazlı dış politika bağlamında Arap Baharı'nı ön plana çıkaracaktır. Arap Baharı Davutoğlu için sadece Türkiye'nin değerleri üzerinden değil, bu değerlerin içine yerleştirildiği İslam dünyası üzerinden de yorumlanmalıdır ve bir nevi silkinmenin habercisidir (Ataç, 2016: 102, 105; Ananicz: 2015: 22). Bu bağlamda Davutoğlu, adalet ve eşitliğe olan inancımız nedeniyle Arap halklarının bu yöndeki taleplerini destekledik demekte, insan onurunun özünde olan bu meşru talepleri görmezden gelenlerin ne olursa olsun desteklenmeyeceğinin altını çizmektedir (2012: 5, 2013: 869).¹⁸ Lakin Tahrir desteklenirken Gezi'de yaşananlar bu konuda AKP'nin riyakârlığını ortaya çıkaran bir başka gelişme olacaktır. Arap halklarının, talepleri ne olursa olsun, talep etme haklarını meşru gören hükümet (Davutoğlu, 2012: 7) aynı meşruiyeti kendi vatandaşlarına tanımamıştır. Dolayısıyla, belki de Gezi sürecinin AKP tarafından gayri insanileştirilmesinin bir nedeni de AKP'nin "Yeni Türkiye"nin değer-bazlı dış politikasındaki tutarsızlıklarından birini açığa çıkarmasıdır. Bu nedenle, Arap Baharı ve Gezi süreci birlikte yorumlandığında insan haklarında kültürel görelilik yaklaşımının iktidarın elinde nasıl devlet lehine yontulabileceğinin önemli bir örneğini teşkil etmektedir.

Yumuşak güç ve değer-bazlı dış politika vurguları bağlamında AKP hükümetinin insan hakları politikasını ön plana çıkardığı bir başka alan da Türkiye'nin insani yardım politikasıdır. Davutoğlu tarafından insani diplomasi olarak adlandırılan bu politika (Davutoğlu, 2013: 865) ulusal kimliğin yenilenmesi ve kurulu dünya düzeninin eleştirisi üzerine kurulur (Haşimi, 2014: 141). Batı'nın siyasi çözümler üretmediği veya yeterli insani yardımda bulunmadığı krizlere yönelik bu yardımlar genellikle Müslüman halklara yöneliktir (Binder, 2012: 11). Her ne

kadar AKP hükümeti sadece Müslümanlara yardım edildiği eleştirisini kabul etmese de¹⁹ örnekler bu iddiayı haklı kılmaktadır. 2011’de Erdoğan’ın Somali’yi ziyaretinin ardından hızlanan insani yardım politikasının günümüze dek en etkin uygulandığı yerler Somali, Gazze, Myanmar ve Suriye’dir. Bu politikalar aracılığıyla Türkiye’nin kendine küresel ölçekte biçtiği rol, realist/idealist veya sert/yumuşak güç ayrımlarının ötesine geçerek insan merkezli bir diplomasi anlayışının yerleşmesinde lider olabilmektir. Davutoğlu, bu anlayışın merkezine her bir insanın onuru tüm insanlığın onuruna eşittir denklemini yerleştirir. Bu denklemde işleyen bir diplomaside önemli olan sadece yardım değil, insana dokunmaktır ve Türkiye’nin Gazze, Myanmar ve Somali sokaklarındaki etkisi bunu sağlayabilmiş olmasından gelir (2013: 865-866). Bu açıklamadan da anlaşılabilceği gibi, bahsi geçen örneklerin ortak noktası Müslümanlıktır ve Türkiye’nin buralardaki halka dokunabilmesinin temel nedeni de Müslüman bir ülke olarak onları tanıması, ya da Davutoğlu’nun tanımıyla vicdanlarına seslenebilmesidir (Davutoğlu, 2013). Fakat amaçlandığı gibi Türkiye insani diplomasinin liderine dönüşmemiştir. Her ne kadar yapılan yardımlar 2012 ve 2013 yıllarında Türkiye’yi Küresel İnsani Yardım Raporları’nda 3. sıraya yükseltmişse de bu yükselmenin şimdilik karşılığı Türkiye’nin 2016’da yapılacak Dünya İnsani Zirvesi’ne (*World Humanitarian Summit*) ev sahipliği yapacak olmasıdır.²⁰ Amaçlanan küresel pozisyona ulaşamamasının önemli bir nedeni, yukarıda bahsi geçen Filistin ve Arap Baharı meselelerinde olduğu gibi, Türkiye’nin bu alanda da hem pratikte hem de söylemde tutarlılığının olmamasıdır denilebilir. Maalesef AKP’nin bir insanın onurunu tüm insanlığın onuruna eşit gören denklemi uluslararası alanda Esmâ’yı anarken içerde Berkin’i²¹ ötekileştirdiğinde sona ermiştir.

Sonuç

AKP 2002’de iktidara gelirken temel gayesi Kemalist rejimin İslamcı hareketler üzerinde kurduğu baskı ve denetimi kırmaktır ve bu amacına ulaşmak için Batı’yla çekişme yerine, Batı’yla ve içerde bu rejimin değişmesini talep eden diğer muhalif aktörlerle uzlaşarak hareket etmiştir.²² Kemalist ulus-devleti ve tek-tipçi ulusal kimliği dönüştürme vaadinin merkezinde evrensel insan hakları vurgusu da önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda iktidarının ilk yıllarında AKP diğer İslamcı hareketlerden farklı bir şekilde Türkiye’nin Avrupalı kimliğine önem verecek, uyum paketleri aracılığıyla Türkiye’deki reform sürecini hızlandıracaktır. Kemalist düzenin AKP üzerinde bir baskı unsuru olmaktan çıkması, seçimlerde alınan yüksek oy oranları ve uluslararası alanda İslam ve demokrasinin bir modeli olarak AKP’ye verilen desteğin tazelediği güvenle, AKP iktidarı 2007’den itibaren giderek somutlaşan ve şeffaflaşan bir şekilde aslına rücu edecek; ittifak arayışlarını da geri plana atacaktır. “Yeni Türkiye”nin inşasında kendisine kurucu iktidar pozisyonu biçen AKP, artık “Yeni Türkiye”den

ne anladığı ve neyi arzuladığı sorularına daha net cevaplar vermekte, bunu yaparken iktidara geliş sürecinde vaat ettiği devleti ve ulusu “yenilemek”ten vazgeçmese de, artık devlet ve ulusu kendi kodlarıyla tanımlamaktadır.

Tam da bu pozisyon AKP’nin insan hakları yaklaşımında evrensellikten kültürel göreliliğe döndüğü yerdir. Kültürel görelilik insan hakları alanında cemaatçilerle yakın ilişki içinde olsa da, cemaatçilerin her zaman AKP örneğinde olduğu gibi demokrasiyi tek bir cemaatin sabit ve üstün kılınması üzerinden tanımlamadığını da eklemek gerekmektedir. Cemaatçiler bireyi mensubu olduğu grubun değerleri, inançları ve sembolleri üzerinden anlamlandırdıkları için, grup haklarını da savunmakta ve bu bağlamda azınlık hakları ve çokkültürcülük tartışmalarında da önemli bir yer tutmaktadırlar. Oysa Türkiye örneğinde, AKP’nin kültürel göreliliği de sadece “kendine” yontan bir tutum benimsediğini söylemek mümkündür.

Makalenin başında da vurgulandığı gibi, günümüzde pek çok devlet insan haklarını dış politikalarının en temel konularından biri olarak kabul etmektedir. Fakat insan haklarının dış politikanın merkezinde olduğunu söylemek ile karar alma süreçlerinde etkili olması arasında da fark vardır (Clapham, 2007: 59) AKP’nin Davutoğlu’nun dilinde somutlaşan akıl devlet olma arzusu ve değerbazlı dış politika vurgusu üzerinden bakıldığında insan hakları söylemini merkezi bir yere koyduğunu söylemek mümkündür. Bu merkeziliğin temel nedeni ise insan haklarına biçilen değerden çok, insan haklarını Batı’ya alternatif bir dille kurabilme arzusudur. İnsan hakları AKP’nin devletin ve ulusun kimliğini tanımlarken Batılı bir söylem olarak reddettiği değil, İslam medeniyeti ve Osmanlı pratiği üzerinden tanımladığı bir alan haline gelmiştir. AKP’nin “Yeni Türkiye”sinin “yeni” ulusu dinsel bir milliyetçilikle inşa edilmekte, bu tahayyülde ulusal kimliğin temel belirleyeni İslam olarak tanımlanmaktadır. (Aktoprak, 2014). Dinsel milliyetçiliklerde din kültürel farklılığın, dolayısıyla kültürel mirasın en önemli göstergelerinden ve değerlerinden biri olarak ulusal kimliğin merkezine yerleştirilir. Dinsel anlatılar, semboller ve bellek, ulusal kimlik içinde sadece kültürel bir farklılığın göstereni olmamakta, aynı zamanda ulusal cemaate manevi değerleri katan bir bileşen olarak da öne çıkmaktadır. Ulus ve din ayrılmaz bir şekilde hemhal olmuştur (Brubaker, 2012: 9; Rieffer, 2003: 225). Böyle bir kabulde insan haklarının kültürel görelilik temelinde değerlendirilmesi ve İslam medeniyeti üzerinden bir insan hakları söyleminin geliştirilmesi şaşırtıcı değildir. “Yeni Türkiye”nin inşasında iç ve dış politika bir bütün olarak ele alınırken, insan hakları da bu minvalde “Yeni Türkiye”nin değeri olarak öne çıkarılır. Lakin bu değer evrensel kriterler üzerinden değil, Türkiye’nin kendi tarihine, coğrafyasına ve kültürel derinliğine vurgu yapılarak tanımlanır. Filistin, Arap Baharı ve insani yardım örneklerinde görüldüğü gibi, Batı’nın maddi

ve manevi olarak “yetemediği” krizlerin çözümünde bir alternatif olabilme vurgusu AKP’nin kendi insan hakları söyleminde önemli bir yer tutmaktadır. Bu vurgu AKP iktidarının devlet ile halkı buluşturduğu iddiasına da hakimdir. İçerde Batı ile özdeşleştirilen Kemalist rejimin yabancılaştırdığı “millet”le buluşan AKP, dışarda da yine Kemalist rejim tarafından uzaklaştırılan Müslüman halklarla ve Osmanlı mirasını paylaştığı diğer bölgelerle buluşma iddiasındadır. İroniktir ki, AKP’nin yeni bir devlet ve toplumun inşasında iç ve dış politikayı birlikte okumaya çalıştığı bu süreçte, AKP’nin dış politikadaki insan hakları söylemini tutarsız kılan da bu birlikte okuma çabası olmakta, Batı merkezli tanımlanan evrensel insan hakları söylemine yönelik eleştiriler kendileri tarafından da tekrarlanmaktadır. İktidarın kendi vatandaşları üzerinde artan baskı ve zor politikası ile dışarda savunduğu insanlık onurunun çelişkisi, kendi söyleminin tutarsızlığını her geçen gün daha net bir şekilde açığa çıkarmaktadır.

Sonnotlar

¹ Dış politika ve insan hakları ilişkisine dair bkz. (J. Donnelly, 1982; Falk, 2000; Forsythe, 2000, 2003).

² Daha ayrıntılı olarak bkz. (S. C. Breau, 2007; Jack Donnelly, 2013b; Renteln, 1990).

³ Liberalizm ve cemaatçilik arasındaki ayırım ve tartışma için bkz. (Berten, de Silveria, ve Pourtois, 2006; Etzioni, 1990; Kymlicka, 1988, 1995; Taylor ve Gutmann, 1994; Walzer, 1990).

⁴ AKP’nin iktidara gelmesiyle birlikte, akademik hayattan Başbakanlık Dış Politika Danışmanı olarak diplomatik/siyasi hayata geçiş yapan, 2003 Ocak ayında Bakanlar Kurulu kararıyla büyükelçi unvanı verilen Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu, AKP hükümetinin dış politikasının ana hatlarını belirleyen isimlerden biri olagelmıştır. 2009 yılında Dışişleri Bakanı olan Davutoğlu, 2014’te 62. Hükümetin Başbakanı olmuştur. 1990-1995 yılları arasında Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi’nde görev yapmış, 1995-2002 yılları arasında İstanbul’da farklı üniversitelerde çalışmıştır.

⁵ Ahmet Davutoğlu’nun Malezya’da bulunduğu dönemde yüksek lisansını yapmak için bu ülkeye giden İbrahim Kalın, 1996’da George Washington Üniversitesi’nde doktorasını tamamlamıştır. Davutoğlu 2009’da Dışişleri Bakanı olunca, Başbakanlık Dış Politika Danışmanlığı’na atanmıştır. 2010 yılında kurulan Kamu Diplomasi Koordinatörlüğünü yürüten Kalın, 2012’de Başbakanlık Müsteşar Yardımcılığı’nı üstlenmiştir. 2014 Aralık’ından beri Cumhurbaşkanlığı sözcüsüdür.

⁶ İslam ve insan hakları tartışması çok geniş bir çalışma alanını oluşturmakta ve alan içinde farklı tartışmalar içermektedir. Yine de temel argümanlar ve tartışmalar için bkz. (Akbarzadeh, 2008; An-Na’im, 1990; Baderin, 2003; Esposito ve Voll, 1996; Guichon, 2007; Tibi, 2012; Yayla, 2011).

- ⁷ Dış politika ve AKP'nin kimliğine ilişkin bir çalışma için bkz. (Kirdiş, 2015).
- ⁸ Davutoğlu'nun evrensellik'e karşı tikelci söylemini İslam medeniyeti vurgusu üzerinden dış politika bağlamında değerlendiren başka bir çalışma için bkz. (Ataç, 2016). Davutoğlu'nun İslam ve Batı medeniyeti ayırımına dair ayrıca bkz. (Adak ve Turan, 2011; Ananicz, 2015).
- ⁹ Asaf Bayat, Post-İslamcılığı hem bir durum hem de bir proje olarak tanımlar ve Post-İslamcılığın dinsellik ile hakları inanç ile özgürlüğü birleştirme çabası olduğu belirtir. Bir anti-İslamcılık söz konusu değildir ama seküler gereklilikleri tanıma, sertlikten bağımsızlık söz konusudur. Daha ziyade dinin siyasi rolünün sınırlandırılmasına yönelik bir çağrıdır (Bayat, 1996, 2015).
- ¹⁰ İslam ve demokrasi arasındaki bu uzlaşının temsilcisi olmak için elbette en başta İslam ve neoliberalizm arasındaki uzlaşmanın temsilcisi olmak kabul edilmiştir. Bkz. (Uzgel, 2013b).
- ¹¹ AK Parti Seçim Beyanamesi (2002). Son erişim tarihi 20.09.2015.
- ¹² 1982-Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. Son erişim tarihi, 20.07.2015.
- ¹³ Bu sözleşmeler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi ile Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'dir. 1966'da imzaya açılan bu sözleşmeler 1976'da uygulamaya girmiştir.
- ¹⁴ Başbakanlığı döneminde Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Siyasi Başdanışmanı ve AKP Ankara Milletvekili olan Yalçın Akdoğan AKP'nin öne çıkan ideologlarından biridir. 2004'te kaleme aldığı *AK Parti ve Muhafazakar Demokrasi* kitabıyla AKP'nin iktidarda izleyeceği yolu tanımlarken Erdoğan'ın yakın çalışma arkadaşı olarak pek çok konuşmasının ve eyleminin arkasındaki isim olarak bilinmektedir (Akdoğan, 2004).
- ¹⁵ AKP'nin ilk hükümet dönemi ile 2007 sonrası hükümetleri arasındaki ideolojik farklılık ve bunun uygulamadaki yansımaları pek çok çalışmada ele alınmış ve AKP'nin iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra Milli Görüş çizgisine geri döndüğünü belirten pek çok eser kaleme alınmıştır. Bkz. (Ananicz, 2015; Uzgel, 2013b)
- ¹⁶ Türkiye İnsan Hakları Vakfı (TİHV) verilerine göre 16 Ağustos 2015-5 Şubat 2016 tarihleri arasında en az 224 sivil (42'si çocuk, 31'i kadın, 30'u 60 yaşın üstü) hayatını kaybetmiştir. Bkz. (TİHV, 2016).
- ¹⁷ AKP dış politikasını yumuşak güç kavramı üzerinden inceleyen çalışmalar için bkz. (Altınay, 2008; Altunışık, 2008; Fotiou, Triantaphyllou, 2010; İpek, 2015; Oğuzlu, 2007; Yörük, Vatikiotis, 2013).
- ¹⁸ AKP'nin 2011'den itibaren Suriye politikasında Esad'ı şeytanlaştırırken kendisini insan haklarına saygı üzerinden hareket eden ve bu nedenle de Suriye halkının talebine saygı gösteren bir aktör olarak resmetmesine dair bkz. (Demirtaş-Bagdonas, 2014).

¹⁹ “Eğer Suriye’de iktidar Hristiyanları baskı altına alan bir Müslüman olsaydı, ona da aynı şekilde karşı olurduk. Gerçekten, ne uyguladığımız göçmen politikasında ne sağladığımız insani yardımda bu tarz bir ayrıma gitmiyoruz.” (Davutoğlu, 2013: 869).

²⁰ Türkiye’nin insani diplomasisine ilişkin bkz. (Altunışık, 2014; Binder, 2013; Tank, 2015).

²¹ Esmâ Biltaci, Mısır’da 14 Ağustos 2013’te Adeviyya Meydanı’nda yapılan Sisi karşıtı gösteride ordu ve polis tarafından açılan ateş sonucu 17 yaşında hayatını kaybetti. Berkin Elvan, 16 Haziran 2013’de polisin attığı gaz kapsülünün başına isabet etmesiyle yaralandı, 269 gün komada kalan Berkin, 11 Mart 2014’te 15 yaşında hayatını kaybetti.

²² Bu süreci pasif devrim kavramı üzerinden inceleyen bir çalışma için bkz. (Tuğal, 2012).

Kaynakça

Adak S ve Turan Ö (2011). Çatışma, Diyalog, İttifak: Medeniyetçi Söylemin Yükselişi ve Türkiye-AB İlişkilerine Etkileri. *Toplum ve Bilim*, 120, 165-202.

Akbarzadeh S ve Macqueen B (2008). Framing The Debate on Islam and Human Rights. İçinde S Akbarzadeh ve B Macqueen (der), *Islam and Human Rights in Practice: Perspective across the Ummah*. London, New York: Routledge, 1-11.

Akdoğan Y (2004). *Ak Parti ve Muhafazakar Demokrasi*. İstanbul: Alfa.

AK Parti Seçim Beyannamesi (2002). https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI/200304063%20AK%20PARTI%20SECIM%20BEYANNAMESI%202002/200304063%20AK%20PARTI%20SECIM%20BEYANNAMESI%202002%20000_0000.pdf. Son erişim tarihi 20.09.2015.

Aktoprak E (2014). AKP’nin Çözüm Politikasında Dinin Rolü: Uzlaştırıcı mı? Kurucu mu?. *Toplum ve Bilim*, 130, 214-235.

Altınay H (2008). Turkey’s Soft Power: An Unpolished Gem or an Elusive Mirage?. *Insight Turkey*, 10(2), 55-66.

Altunışık M B (2008). The Possibilities and Limits of Turkey’s Soft Power in the Middle East. *Insight Turkey*, 10(2), 41-54.

Altunışık M B (2014). Turkey as an “Emerging Donor” and the Arab Uprisings. *Mediterranean Politics*, 19(3), 333–350.

Ananicz S (2015). Alone in Virtue. The “New Turkish” Ideology in Turkey’s Foreign Policy. *OSW Point of View*, 49. http://aei.pitt.edu/63989/1/pw_49_ang_alone-in-virtue_net.pdf. Son erişim tarihi, 11/02/2016.

Aktoprak E (2016). Evrensellik’ten Kültürel Göreliliğe: AKP Dış Politikasında İnsan Hakları Söylemi. *Mülkiye Dergisi*, 40 (1), 5-28.

Ataç A C (2016). A Comparative Civilizational Reading for The Middle East and Turkey's New Role in it. *Global Change, Peace & Security*, 28(1), 99-115.

An-Na'im A A (1990). Human Rights in the Muslim World: Socio-Political Conditions and Scriptural Imperatives-A Preliminary Inquiry. *Harvard Human Rights Journal*, 13(3), 13-52.

Baderin M A (2003). *International Human Rights and Islamic Law*. Oxford: Oxford University Press.

Bayat A (1996). The Coming of a Post-Islamist Society. *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 5(9), 43-52.

Bayat A (2015). *İslam'ı Demokratikleştirmek: Toplumsal Hareketler ve Post-İslamcı Dönüş*. Çev. Ö. Gökmen, İstanbul: İletişim.

Berten A de Silveria P ve Pourtois H (der) (2006). *Liberaller ve Cemaatçiler*. Ankara: Dost.

Bilgin P ve Eliş B (2008). Hard Power, Soft Power: Toward a More Realistic Power Analysis. *Insight Turkey*, 10(2), 5-20.

Binder A ve Erten C (2013). *From Dwarf to Giant – Turkey's Contemporary Humanitarian Assistance*. Global Public Policy Institute. > <http://www.alnap.org/resource/9153>>. Son erişim tarihi, 11/03/2016.

Breau S C (2007). Human Rights and Cultural Relativism: The False Dichotomy. İçinde J. R. and S. C. Breau (der), *Religion, Human Rights and International Law: A Critical Examination of Islamic State Practices*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 137-166.

Brubaker R (2012). Religion and Nationalism: Four Approaches. *Nations and Nationalism*, 18(1), 2-20.

Chandler D (2007). Hollow Hegemony: Theorising the Shift from Interest-Based to Value-Based International Policy-Making. *Millennium - Journal of International Studies*, 35(3), 703-723.

Clapham A (2007). *Human Rights : A Very Short Introduction*. Oxford, New York: Oxford University Press.

CNN Türk (08/11/2009). Erdoğan'a Göre Darfur'da Soykırım Yok!. <http://www.cnntrk.com/2009/turkiye/11/08/erdogana.gore.darfurda.soykirim.yok/550901.0/>. Son erişim tarihi, 10/03/2016.

Dağı İ (2004). Rethinking Human Rights, Democracy, and the West: Post-Islamist Intellectuals in Turkey. *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 13 (2), 135-151.

Dağı İ (2006). The Justice and Development Party: Identity, Politics, and Discourse

of Human Rights in the Search for Security and Legitimacy. İçinde H Yavuz (der), *The Emergence of a New Turkey: Democracy and the AK Parti*. Salt Lake City: Utah University Press, 88-106.

Davutoğlu A (2006). *Küresel Bunalım*. 9. Baskı, İstanbul: Küre Yayınları.

Davutoğlu A (2003). *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. 13. Baskı, İstanbul: Küre Yayınları.

Davutoğlu A (2012). *Türk Dış Politikası'nın İlkeleri ve Bölgesel Siyasal Yapılanma*. http://sam.gov.tr/tr/wp-content/uploads/2012/08/vision_paper_turkce_031.pdf. Son erişim tarihi, 15/09/2015.

Davutoğlu A (2013). Turkey's Humanitarian Diplomacy: Objectives, Challenges and Prospects. *Nationalities Papers*, 41(6), 865–870.

Davutoğlu A (2014). Her Bir Müslümanın Derdi Bizim Derdimiz. *Anadolu Ajansı*, 18 Ağustos. Son erişim tarihi, 21/09/2015.

Demirtaş-Bagdonas Ö (2014), Reading Turkey's Foreign Policy on Syria: The AKP's Construction of a Great Power Identity and the Politics of Grandeur. *Turkish Studies*, 15 (1), 139-155.

Doğanay Ü (2007). AKP'nin Demokrasi Söylemi ve Muhafazakarlık: Muhafazakar Demokrasiye Eleştirel Bir Bakış. *A.Ü. SBF Dergisi*, 62 (1), 65-88:

Donnelly J (1982). Human Rights and Foreign Policy. *World Politics*, 34(04), 574–595.

Donnelly J (2013). *Universal Human Rights in Theory and Practice*. 3. Baskı, Ithaca: Cornell University Press.

Esposito J L ve Voll J O (1996). *Islam and Democracy*. Oxford University Press.

Etzioni A (1990). *Liberals and Communitarians*. Rochester, NY: Social Science Research Network. <http://papers.ssrn.com/abstract=1437075>. Son erişim tarihi, 18/09/2015.

Falk R A (2000). *Human Rights Horizons: the Pursuit of Justice in a Globalizing World*. New York ; London: Routledge.

Forsythe D P (2000). *Human Rights and Comparative Foreign Policy*. Tokyo; New York: United Nations University Press.

Forsythe D P (2003). *Human Rights in International Relations*. 3. Baskı, Cambridge ; New York: Cambridge University Press.

Fotiou E ve Triantaphyllou D (2010). Assessing Turkey's "Soft Power" Role: Rhetoric versus Practice. *International Spectator*, 45 (1), 99-113.

Galtung J (1999). *Bir Başka Açıdan İnsan Hakları*. Çev. Müge Sözen, İstanbul: Metis Yayınları.

Guichon A (2007). Some Arguments on the Universality of Human Rights in Islam. İçinde S. C. B. Javai Rehman (Der.), *Religion, Human Rights and International Law: A Critical Examination of Islamic State Practices*. Leiden: Martinus Nijhoff, 167-194.

Hürriyet (31/05/2010). İsrail'den Yardım Gemilerine Operasyon: En Az 10 Ölü. <http://www.hurriyet.com.tr/israilden-yardim-gemilerine-operasyon-en-az-10-olu-14885013>. Son erişim tarihi, 18/08/2015.

Hürriyet (29/11/2010). Erdoğan'a İnsan Hakları Ödülü Verildi. <http://www.hurriyet.com.tr/erdogana-insan-haklari-odulu-verildi-16406003>. Son erişim tarihi, 20/11/2015.

Hürriyet (17/12/2002). Erdoğan: Kopenhag Kriterleri Ankara kriterleri olacak. <http://www.hurriyet.com.tr/erdogan-kopenhag-kriterleri-ankara-kriterleri-olacak-38439308>. Son erişim tarihi, 20/11/2015.

İpek P (2015). Ideas and Change in Foreign Policy Instruments: Soft Power and the Case of the Turkish International Cooperation and Development Agency. *Foreign Policy Analysis*, 11 (2), 173-193.

Kalin İ (2011). Soft Power and Public Diplomacy in Turkey. *Perceptions*, XVI(3), 5–23.

Kalın İ (2014). Toprak, Düşünce ve Türkiye'nin Toplumsal Muhayyilesi. *Türkiye Günlüğü*, 117, 113-117.

Kardaş Ş (2014). Reelpolitikten Moral Politığe Türkiye'nin Dış Politikası ve Filistin. <http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=5133>. Son erişim tarihi, 20/11/2015.

Kirdiş E (2015). The Role of Foreign Policy in Constructing the Party Identity of the Turkish Justice and Development Party (AKP). *Turkish Studies*, 16 (2), 178-194.

Kymlicka W (1988). Liberalism and Communitarianism. *Canadian Journal of Philosophy*, 18(2), 181–203.

Kymlicka W (1995). *Multicultural Citizenship: a Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford : New York: Clarendon Press; Oxford University Press.

Nash K (2009). *The Cultural Politics of Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.

Nye J (1990). Soft Power. *Foreign Policy*, 80, 153-171.

Nye J (2004). *Soft Power: The Means To Success In World Politics*. New York: Public Affairs.

NTV (20/11/2012) Öleceksek adam gibi ölelim. Son erişim tarihi, 11/03/2016.

Oğuzlu T (2007). Soft power in Turkish foreign policy. *Australian Journal of International Affairs*, 61 (1), 81-97.

Oran B (2013). 11 Eylül Olayı Ertesinde AKP Dönemi: Dönemin Bilançosu. İçinde B Oran (der), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt. III* (2001–2012). İstanbul: İletişim.

Radikal (29/01/2009). Davos zirvesinde kriz: Erdoğan paneli terk etti. <http://www.radikal.com.tr/politika/davos-zirvesinde-kriz-erdogan-paneli-terk-etti-919232/>. Son erişim tarihi, 11/03/2016.

Renteln A D (1990). *International Human Rights : Universalism versus Relativism*. Newbury Park: Sage Publications.

Rieffer B-A J (2003). Religion and Nationalism: Understanding the Consequences of A Complex Relationship. *Ethnicities*, 3 (2), 215-242.

Roth K (2014). Erdoğan's Dangerous Trajectory. *Human Rights Watch*. <http://www.hrw.org/news/2014/05/13/erdogan-s-dangerous-trajectory>. Son erişim tarihi, 11/03/2016.

Sabah (23/12/2009). Suriye ikinci evimizdir. http://www.sabah.com.tr/gundem/2009/12/23/suriye_ikinci_evimizdir. Son erişim tarihi, 11/11/2015.

Tank P (2015). *Turkey as a humanitarian actor: the critical cases of Somalia and Syria*. Norwegian Peacebuilding Resource Center. http://peacebuilding.no/var/ezflow_site/storage/original/application/e322a62c1a18b503d37ca6dca4b2188b.pdf. Son erişim tarihi, 12/01/2016.

Taşkın Y (2013). *AKP Devri: Türkiye Siyaseti, İslamcılık, Arap Baharı*. İstanbul: Birikim Yayınları.

Taylor C ve Gutmann A (1994). *Multiculturalism*. Genişletilmiş Basım. Princeton University Press.

T.C. Dışişleri Bakanlığı (2015). Temel Dış Politika Konuları. <http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?eddda31b-595f-4e2d-b1d7-78ef1d689583>. Son erişim tarihi, 12/01/2016.

Tibi B (2012). Islamic Humanism vs. Islamism: Cross-Civilizational Bridging. *Soundings: An Interdisciplinary Journal*, 95(3), 230–254.

TİHV (2016). *16 Ağustos 2015 – 5 Şubat 2016 Sokağa Çıkma Yasakları ve Yaşam Hakkı İhlalleri*. <http://tihv.org.tr/guncel-16-agustos-2015-5-subat-2016-sokaga-cikma-yasaklari-ve-sivillere-yonelik-yasam-hakki-ihlalleri/>. Son erişim tarihi, 11/03/2016.

Tuğal C (2012). *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (2010).

Türközü S E (2013). AKP ve İnsan Hakları. İçinde İ Uzgel ve B Duru (der), *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)*. 3. Baskı, Ankara: Phoenix Yayınevi.

Uzgel İ (2013a). ABD ve NATO'yla ilişkiler. İçinde B Oran (der), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt. III (2001–2012)*. İstanbul: İletişim, 249-336.

Uzgel İ (2013b). AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü. İçinde İ Uzgel ve B Duru (der), *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)*. 3. Baskı, Ankara: Phoenix Yayınevi, 11-39.

Walzer M (1990). The Communitarian Critique of Liberalism. *Political Theory*, 18(1), 6–23.

Yayla M (2011). *İslam Hukukunda İnsan Hakları ve Eşitlik*. Konya: Çizgi.

Yörük Z ve Vatikiotis P (2013). Soft Power or Illusion of Hegemony: The Case of the Turkish Soap Opera “Colonialism”. *International Journal of Communication*, 7, 2361-2385.

Arap Dünyasında Demokratikleşme Süreçleri ve Siyasal İslam: Müslüman Kardeşler ve En-Nahda Hareketi Üzerine Bir Karşılaştırma

Özge Özkoç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-posta: ozkoc@politics.ankara.edu.tr

Özet

Bu çalışma, Arap ayaklanmaları ertesinde Mısır ve Tunus'ta yaşanan demokratikleşme deneyimine ve Müslüman Kardeşler ile en-Nahda hareketinin bu süreçteki rollerine odaklanmaktadır. Arap ayaklanmalarının ilk aşamasında eski rejimlerin görece yumuşak bir şekilde tasfiye edildiği Mısır ve Tunus'ta gerçekleştirilen ilk demokratik seçimlerden Müslüman Kardeşler ve en-Nahda hareketi başarıyla çıkmışlardır. Fakat, süreç ilerledikçe en-Nahda Tunus siyasi sisteminin 'yerleşik' bir öznesi haline gelirken, Müslüman Kardeşler Mısır ordusu tarafından gerçekleştirilen darbeye siyasi alandan tasfiye edilmiştir. Bu noktada, koalisyon ortağı olarak en-Nahda'nın görece yumuşak ve ılımlı bir geçiş zemininde hareket ettiği, Müslüman Kardeşler'in ise siyasi alanda herhangi bir sivil denge unsurunun yokluğundan dolayı daha radikal bir politika hattında ilerleyerek Mısır toplumunu kutuplaştırdığı söylenebilir. Fakat söz konusu çalışma, iki ülkedeki İslami hareketlerin demokrasiye geçiş süreçlerindeki farklı politik tutumlarını, karşılaştırmalı tarihsel bir perspektifle analiz edebilmek amacıyla kaleme alınmıştır. Aslında, bu çalışmanın ana eksenini, post-kolonyal dönemde Mısır ve Tunus'ta ortaya çıkan ve kurumsallaşan siyasi iktidarların/rejimlerin *benzerliği* oluşturmaktadır. Siyasi iktidarların örgütleniş tarzlarındaki benzerliklerin yanı sıra, genelde her iki ülkedeki muhalif örgütlenmeler ve özelde İslami hareketler de benzerlik göstermektedirler. Bu çalışmaya ilham veren temel soru ise, belirgin tarihsel ve sosyo-ekonomik benzerliklerine rağmen Arap isyanları ertesinde Mısır ve Tunus'taki demokratikleşme süreçlerinin/deneyimlerinin neden farklılaştığıdır. Yani, en-Nahda hareketi Tunus siyasi sistemine dahil olurken, Mısır'da Müslüman Kardeşler örgütünün rejim tarafından neden tasfiye edildiğidir. Bu sorudan hareketle, tarihsel olarak benzer çizgide kurumsallaşan ve dönüşen Tunus ve Mısır rejimlerinin Arap isyanları sonrasında demokratikleşme süreçlerindeki refleks farklılığının nedenlerini ve İslami hareketlerle ilişkisini ortaya koyabilmek bu çalışmanın ana amacını oluşturmaktadır. Söz konusu farklılığı ortaya koyabilmek için, İslamiyet'i bölge ülkelerinin demokratikleşmelerinin önündeki en büyük engel olarak gören ana akım literatürün kültürel özcülüğü yerine, Mısır ve Tunus'taki demokratikleşme süreçlerinin İslami hareketlerle ilişkisini her iki ülkenin kendi tarihsel deneyimleri ve özgünlükleri bağlamında karşılaştırmalı bir perspektifle ele almak daha anlamlı olacaktır. Bu noktada, söz konusu çalışmanın üç temel argüman etrafında şekillendiğinin altını çizmek gerekmektedir. Birinci argüman, 1950'lerden Arap isyanlarına kadarki süreçte, Tunus'ta muhalefetin ve sendikal hareketin siyasi sistem içinde bir denge unsuru olarak Mısır'a oranla görece daha güçlü bir şekilde kurumsallaşmış olduğudur. İkincisi, Mısır ve Tunus'ta post-kolonyal

dönemde kurumsallaşan rejimlerin tarihsel olarak kendi ordularıyla kurdukları ilişkinin *farklılığının* iki ülkedeki darbe ve sivil yönetim süreçlerini ve biçimlerini belirlediğidir. Sonuncu argüman ise, Mısır'da siyasal İslam'ın ekonomik, siyasal ve toplumsal açıdan Tunus'tan çok daha güçlü bir biçimde politik alanı masnetme kabiliyetine sahip olmasının iki ülkedeki demokratikleşme deneyiminin rotasını derinden belirlediği ve farklılaştırdığıdır.

Anahtar Sözcükler: Arap ayaklanmaları, siyasal İslam, demokratikleşme süreçleri, Müslüman Kardeşler, en-Nahda hareketi.

Democratization Process and Political Islam in the Arab World: Muslim Brotherhood and Ennahda Movement in Comparative Perspective

Abstract

This article focuses on the role of the Muslim Brotherhood and Ennahda movement within the democratization processes of Egypt and Tunisia in the post-Arab uprisings period. The Egyptian Muslim Brotherhood and Ennahda movement of Tunisia gained the majority of their parliaments in the first democratic general elections after the collapse of Ancien Regimes in both countries. During the following process, although Ennahda has become a 'perennial' subject of the Tunisian political sphere, the Muslim Brotherhood has been eliminated from the political arena with a coup d'état holding by the Egyptian army. In that point, it can be said that while Ennahda, as a coalition partner in the cabinet, was following a conciliation policy with other political subjects of Tunisian political arena, the Muslim Brotherhood deeply polarized the Egyptian society because of a lack of civil balancing powers in the political structure. However, this paper aims to explain the differing political attitudes of these two Islamic movements in the democratization processes by employing a historical comparative perspective. In fact, the article assumes that the structures of political regimes in Egypt and Tunisia have had many similarities during the post-colonial period. Furthermore, opposition movements in general, and Islamic organizations in particular have also indicated the historical similarities. But, the main question of the paper is that why Egyptian and Tunisian democratization experiences have been differentiated from each other in the post-Arab uprisings, despite having had the similar socio-economic structures and the significant historical features. In other words, the main point is that why the Muslim Brotherhood was disposed of power, while Ennahda has become an important actor of the Tunisian political structure. By this question, it is aimed to respond how and why these similar regimes have experienced different paths to the democratization processes in the post-Arab uprisings period. In doing so, the article argues that the relations between democratization processes and political Islamist movements in Egypt and Tunisia should be analyzed by a comparative perspective within the context of each of these two countries historical experiences and distinctive features, instead of the main approaches' cultural essentialism emphasizing that Islam has not been

compatible with democracy in the Arab world. This article emphasizes on three points in comparative historical perspective: the nature of trade unions and their degree of effect on the political space; the form of relationship between civic government and army; and the differing degree of both political Islamist movements in mobilising the masses since the 1950s.

Keywords: Arab uprisings, political Islam, democratization process, Muslim Brotherhood, Ennahda movement.

Giriş

2010 yılının sonundan itibaren otoriter Arap rejimlerini hedef alan halk isyanlarının kitleselleşerek bölgenin büyük bir kısmında etkisini hissettirmesi, Arap ülkelerinin demokratikleşmelerinin imkan ve sınırlılıkları üzerine 1990'larda yapılmaya başlayan tartışmaları yeniden gündeme getirdi. Bununla bağlantılı olarak, ayaklanmaların ilk aşamasında eski rejimlerin ya Mısır ve Tunus gibi görece yumuşak geçişle ya da Libya gibi uluslararası müdahaleyle tasfiye edildiği ülkelerde gerçekleşen ilk demokratik seçimlerden İslami hareketlerin başarıyla çıkmaları, İslamiyet ile demokrasi arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmaların literatürde yeniden yer bulmalarına yol açtı (Benhabib, 2011: 1-4; Roy, 2012: 5-18; Hashemi, 2013: 213-217; Stepan ve Linz, 2013: 15-30).

Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından Doğu Bloğu ülkelerinin 'şok terapi' yöntemiyle hızla piyasa ekonomisine ve liberal demokrasiye evrilmesi, Arap dünyasında da Doğu Avrupa'dakine benzer bir siyasal liberalleşme sürecinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine ilişkin tartışmaları ilgili literatürün merkezine oturtmuştu (Esposito ve Piscatori, 1991; Esposito ve Voll, 1998; Gellner, 1994 ve Kedourie, 1994). Buradan yola çıkan literatür, Arap dünyasında sivil toplumun geliştirilmesine ve demokratik kurumların oluşturulmasına ilişkin yöntemlerin neler olabileceği, İslamiyet'in demokratik ilkelerle uyuşup uyuşamayacağı gibi konuların tartışılmasıyla olgunlaşmıştı. 2000'lerde Arap sokakları önce el-Aksa intifadası, ardından ABD'nin Irak'ı işgalinin etkisiyle hareketlenirken, kitleler otoriter Arap rejimlerini hedef alan demokratikleşme taleplerini yüksek sesle dile getirmeye başladılar. 2000'lerin başından itibaren gündeme gelen Arap sokaklarındaki hareketlilik, bölgenin demokratikleşmesi üzerine yapılan çalışmaları daha da besledi (Sadiki, 2000: 71-95; Kamali, 2001: 457-482; Tessler, 2002: 337-354 ve Hinnebusch, 2006: 373-395).

Ana akım literatür, Arap dünyasının demokratikleş(eme)me süreci ve/veya sorunu söz konusu olduğunda, bölgenin siyasal, toplumsal ve kültürel yapısının liberal demokratik ilkelerin doğup geliştiği Batı sistemiyle tam bir zıtlık içinde olduğunu dile getirme eğilimindeydi (Gellner, 1994; Kedourie, 1994: 1-13 ve Huntington, 2002). Bu argümanı dile getiren yazarlara göre söz konusu zıtlığı

besleyen temel unsur, Batı tarzı siyasal moderniteyi var eden seküler yapının aksine Arap coğrafyasının geneline hakim olan İslamiyet'ti. Bu bağlamda siyasal, toplumsal ve kültürel alanı domine eden İslamiyet'in özü itibarıyla Arap dünyasındaki otoriteriyenin kaynağı olduğuna vurgu yapılmaktaydı. Söz konusu literatürün dünyayı Batı merkezli algılayan ve resmeden Oryantalist damarı, dünyanın bütün ulus veya halklarının tarihsel deneyimlerini Batı'nın çizdiği rotaya bağlayarak, Batı ile Doğu arasında hâlihazırda yüzyıllardır yaratılmış olan değerler ve kültürler hiyerarşisini daha da keskinleştirdi. Batılı siyasal modernitenin demokratikleşme konusundaki evrenselci ve tarihselci anlatısı, Batı dışındaki toplumlara izlenmesi gereken belli bir tarihsel gelişim ve ilerleme şeması dayattı. Bu açıdan, İslamiyet'le özdeşleştirilen Doğu, kültürel olarak Batılı değerlerle rekabet edecek potansiyele sahip değildi; takip edilmesi gereken rota belliydi. Dolayısıyla, Doğu'nun ve bu çalışma özelinde Arap dünyasının deneyimlediği ya da deneyimleyeceği kendine özgü tarihsel süreç(ler) *ahistorik* bulundu. Hatta, çoğu zaman alternatif yollar üretebilme ihtimalinin/kapasitesinin kendisi söz konusu analizlerin dışında bırakıldı. Bu bağlamda, literatürü en fazla meşgul eden "İslamiyet, demokratik ilkeler ile uzlaşabilir mi?" sorusuna Oryantalist yazının verdiği yanıt, kültürel özcülükten kaynaklanan kesin bir *hayır* olmaktadır. Oysa, bu sorunun iki nedenle yanlış formüle edildiğinin altını çizmek gerekmektedir. İlk olarak, demokrasi ile İslamiyet arasındaki uzlaşma ya da çatışma vurgusu gibi bir dikotomi ekseninde yürütülen tartışma, literatürü bir ikileme hapsedmektedir. Bu durum, Arap dünyasının özgünlüklerini ele alan nitelikli çalışmaların artmasını engellemekte ve farklı soru sorma biçimlerinin önünü tıkamaktadır. İkincisi ise, Batı Avrupa'da kapitalizmin doğuşunun ardından *tedricen* gelişen liberal demokratik ilkelerin, benzer bir ekonomik yapıyı oldukça geç bir tarihte, sömürgeciliğin yarattığı *travmayla* deneyimlemeye başlayan Arap toplumlarında da aynı şekilde tezahür edip etmeyeceği ekseninde yapılan analiz, coğrafyanın kendi geçmişini ve belli bir tarihsel süreç içerisinde oluşmuş siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısını yok saymak anlamına gelmektedir. Bu noktada, yukarıdaki soru 'Arap dünyası Batı'nın deneyimlediği tarihsel gelişim şemasını ve/veya demokratikleşme sürecini izlemek zorunda mıdır?' şeklinde yeniden formüle edildiğinde, buna verilecek yanıt kesinlikle *hayır* olmalıdır.

Diğer yandan, 1990'ların başından itibaren İslami pratiklerin demokratik ilkelerle uzlaşamayacağını vurgulayan ana akımın eleştirildiğini de görmek mümkündür (Esposito ve Piscatori, 1991: 427-440; Kamali, 2001: 457-482 ve Tessler, 2002: 337-354).¹ Örneğin, Esposito ve Piscatori (1991: 12-17), İslami hareketlerin önemli birer muhalefet örneği sergiledikleri ülkeler üzerine kaleme aldıkları çalışmalarında, demokrasinin İslamiyet'teki kavramsal kaynakları ve

Arap toplumlarına özgü farklı modernleşme süreçleri üzerinde durmuşlardır. Tessler (2002: 344-350) ise Filistin, Fas, Cezayir ve Mısır'da yürüttüğü saha araştırmalarının verileriyle desteklediği çalışmada, din ile siyasal kültür arasında doğrudan bir korelasyon kurulamayacağını ve ana akım yazarların iddia ettiklerinin aksine İslamiyet'in demokratikleşmenin önündeki tek ve en büyük engel olmadığını ortaya koymuştu. Dolayısıyla, Arap dünyasındaki 'demokrasi eksikliği' doğrudan İslami pratiklerin şekillendirdiği siyasal, toplumsal ve kültürel yapıyla açıklanamazdı.

Yukarıda değinilen eleştirel literatürden beslenme iddiasındaki bu çalışma, Batılı siyasal modernitenin evrenselci ve tarihselci anlatısına alternatif olarak, Chakrabarty'nin (2007: 56) tikelliklerin farklı tarihsel süreçlerin ve siyasal modernite tiplerinin oluşumundaki rollerine yaptığı vurgudan ilhamla, Mısır ve Tunus'un demokratikleşme deneyimlerinin İslami hareketlerle ilişkisini her iki ülkenin kendi tarihsel süreçleri ve özgünlükleri bağlamında karşılaştırmalı bir perspektifle ele almayı amaçlamaktadır. Şüphesiz ki bu yaklaşım, Batı modernizminin temel kavramlarının topyekûn reddedileceği anlamına gelmemektedir. Chakrabarty'nin de belirttiği gibi (2007: 56), Avrupa düşüncesi Batı-dışı toplumlardaki siyasal modernite deneyimlerini düşünmek için *yetersiz* kalmakla birlikte hâlâ *vazgeçilmezdir*. Bu çalışmada ise, Batı toplumlarına içkin demokratik ilke ve kurumların Doğu'daki 'eksikliği', İslami dogmatizme vurgu yapan kültürel özcülük yerine, söz konusu iki ülkenin kendi tarihsel hikayeleri ile bu hikayeleri niteleyen sosyo-ekonomik ve siyasal koşulları temelinde ele alınacaktır. Bu koşulların ortaya konması, Mısır ve Tunus'ta halk isyanlarının ertesinde gerçekleşen ilk demokratik seçimlerden İslami hareketlerin başarıyla çıkmalarının nedenlerini belirleyebilmek açısından önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın ana eksenini, post-kolonyal dönemde Mısır ve Tunus'ta ortaya çıkan ve kurumsallaşan siyasal iktidarların/rejimlerin *benzerliği* oluşturmaktadır.² Tarihsel olarak siyasal iktidarların örgütleniş tarzlarındaki benzerliklerin yanı sıra her iki ülkedeki muhalif unsurlar ile İslami hareketlerin gelişimi de benzerlik göstermektedir. Nitekim, çalışma boyunca söz konusu benzerliklere vurgu yapılacaktır. Bunun yanı sıra, söz konusu iki ülke, halk isyanları ertesinde Zeynel Abidin Bin Ali ve Hüsnü Mübarek rejimlerinin tasfiye edilme süreçleri, demokratik seçimlerin yapılması, yeni anayasa oluşturulmasına yönelik atılan adımlar ve İslami partilerin seçimlerden başarıyla çıkmaları gibi temel gündem maddeleri açısından da benzer süreçler yaşamışlardır. Dolayısıyla, bu çalışmada Mısır ve Tunus'taki demokratikleşme süreçlerinin örnek olarak seçilmesinin temelini bu tarihsel ve güncel benzerlikler oluşturmuştur. Bu çalışmaya ilham veren temel soru ise, söz konusu belirgin sosyo-ekonomik benzerliklere rağmen Arap isyanları ertesinde Mısır ve Tunus'taki demokratikleşme deneyimlerinin

rotasının neden farklılaştığıdır. Yani, en-Nahda hareketi Tunus siyasal sistemine dahil olurken, Mısır'da Müslüman Kardeşler örgütünün rejim tarafından neden tasfiye edildiğidir. Bu sorudan hareketle, tarihsel olarak benzer çizgide kurumsallaşan ve dönüşen Tunus ve Mısır rejimlerinin Arap isyanları sonrasında demokratikleşme süreçlerindeki refleks farklılığının nedenlerini ve İslami hareketlerle ilişkisini ortaya koyabilmek bu çalışmanın ana amacını oluşturmaktadır. Bu noktada şu hususun altını da çizmek gerekmektedir: Çalışma, Müslüman Kardeşler'in tasfiye edilmesi ve en-Nahda hareketinin 2014 yılının sonunda yeniden hükümet ortaklarından biri olarak Tunus siyasal sisteminde yerini almasına kadar olan süreçle sınırlıdır.

Bilindiği gibi, Arap ayaklanmalarının ertesinde iktidara gelen en-Nahda hareketi Tunus toplumunun farklı politik aktörleriyle uzlaşmaya dönük bir siyaset izlerken, Müslüman Kardeşler'in Mısır toplumunu kutuplaştırmaya dönük politikası demokratikleşme sürecinin 3 Temmuz 2013 darbesiyle yara almasına yol açmıştır. Elbette ki, bu farklılıkta en-Nahda'nın koalisyon ortağı olmasının, Müslüman Kardeşler'in ise tek başına iktidara gelmesinin payı büyüktür. Koalisyon ortağı olarak en-Nahda'nın görece yumuşak ve ılımlı bir geçiş zemininde hareket ettiği, Müslüman Kardeşler'in ise siyasal alanda herhangi bir sivil denge mekanizmasının yokluğundan dolayı daha radikal bir politika hattında ilerlediği söylenebilir. Fakat, bu çalışma, yukarıda da değinildiği gibi, iki ülkedeki İslami hareketlerin demokrasiye geçiş süreçlerindeki farklı politik tutumlarını karşılaştırmalı tarihsel bir perspektifle analiz edebilmek amacıyla kaleme alınmıştır. Bu noktada, söz konusu çalışmanın üç temel argüman etrafında şekillendiğinin altını çizmek gerekmektedir. Çalışmanın birinci argümanı, 1950'lerden Arap isyanlarına kadar olan süreçte, Tunus'ta muhalefetin ve hatta sendikal hareketin bir denge unsuru olarak siyasal sistem içinde Mısır'a oranla görece daha güçlü bir şekilde kurumsallaşmış olduğudur. İkincisi, Mısır ve Tunus'ta post-kolonyal dönemde kurumsallaşan rejimlerin tarihsel olarak kendi ordularıyla kurdukları ilişkinin *farklılığının* iki ülkedeki darbe ve sivil yönetim biçimlerini belirlediğidir. Sonuncu argüman ise, Mısır'da İslami hareket(ler)in ekonomik, siyasal ve toplumsal hayattaki mevcudiyetinin Tunus'tan çok daha güçlü bir biçimde politik alanı massetme kabiliyetine sahip olmasının iki ülkedeki demokratikleşme deneyiminin rotasını derinden belirlediği ve farklılaştırdığıdır.

Post-Kolonyal Dönemde Mısır ve Tunus'ta Kurulan Siyasal Rejimler: Benzerlikler, Farklılıklar

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından peyderpey bağımsızlıklarını kazanan Mağrip ve Maşrik ülkelerinin büyük bir kısmında *popülist otoriter* bir özellik taşıyan siyasal rejimler ortaya çıktı (Hinnebusch, 2006: 380-383). Bu tarz rejimler,

temelde sömürgecilik döneminden itibaren Batı hegemonyasının gölgesinde yeşeren oligarşik yapıların ya askeri darbelerle ya da bağımsızlık mücadeleleriyle tasfiye edildiği, orta sınıf-işçi/köylü ittifakına dayanan, genellikle geniş bir kitle/halk desteğine sahip rejimlerdi. Devlet eliyle kalkınma modelinin ekonomik alana hakim olduğu, tek bir partinin siyasal alanı massettiği ve farklı ideolojik yelpazede yer alsalar da bütün muhalif hareketlerin bastırıldığı, toplumun devlet egemenliğindeki sendikalar, birlikler ve parti üyelikleri aracılığıyla baskı altına alındığı otoriter bir yapı ön plandaydı. Soğuk Savaş koşullarında ABD ve İsrail karşıtlığı üzerinden 'anti-empyeralist' bir dış politikanın hakim olduğu bu rejimlerin temel özelliği, Arap sosyalizmi uygulamasıyla kitlelerin barınma, sağlık ve eğitim gibi temel ihtiyaçlarının giderilmesine karşılık olarak Arap milliyetçiliği vurgusuyla da rejimlere olan kitle desteğinin sağlanmasıydı. Bu açıdan Sadiki'nin ifadesiyle, sömürge yönetimlerinin tasfiyesiyle ortaya çıkan otoriter Arap rejimlerinin büyük bir kısmını 'ekmek demokrasisi' kavramıyla tanımlamak mümkündür (Sadiki, 2000: 79).³ Sosyal refah devleti aracılığıyla kitlelerin eğitim, sağlık ve barınma gibi temel ihtiyaçları karşılanırken, halk milliyetçilik ve sosyalizm gibi ideolojik/popülist söylemlerle baskı altında tutulabiliyor; yani yöneten ile yönetilen arasında ekme karşılığında kitlelerin demokratikleşme talebinde bulunmayacaklarına ilişkin örtük bir uzlaşma durumu rejimleri ayakta tutuyordu. Güçlü bir Arap milliyetçiliği vurgusuyla bezelenen bu rejimler, ABD ve İsrail karşıtlığı temelinde kitlelerin mobilize edilebilmesine imkan tanıyan politik bir çizgide hareket ediyorlardı. Hukuksal alana ise, medeni hukuk ile Şeriat hükümlerinin harmanlandığı karma bir hukuk sistemi hakimdi. Sekülerizm, dinin devletin egemenliğine alınması ve neredeyse 'İslami motifli bir devlet dini'nin yerleştirilmesi temelinde tanımlanmaktaydı. Kısaca ana hatları çizilen söz konusu yapı, 1960'ların sonunda Arap milliyetçiliğinin düşüşüne geçmesine kadar Mısır başta olmak üzere bu çizgiyi takip eden Tunus, Cezayir, Suriye, Libya ve Irak gibi Arap ülkelerindeki varlığını korudu.⁴

Söz konusu otoriter rejimin en belirgin şekilde yerleştiği ve Arap ülkelerinin büyük bir kısmına model olan ülke şüphesiz Cemal Abdül Nasır'ın Mısırı'ydı. 1952'de Hür Subaylar darbesiyle Kavalalı hanedanının egemenliğine son verilmesinin ardından, ordu desteğiyle ve küçük bir elit grubu aracılığıyla 1954'te iktidarı tam anlamıyla ele geçiren Nasır, bir yandan büyük toprak sahiplerinin ekonomik ve siyasal alandan tasfiye edilmesi için toprak reformuna girerken, bir yandan da Süveyş Kanalı'nın millileştirilmesi başta olmak üzere yabancı sermayeye ait fabrikaların, bankaların ve sigorta şirketlerinin devlet himayesine alınmasını sağladı (Güler, 2004: 269-283 ve Lapidus, 2010: 115-120).⁵ Mısır'daki Yeni Rejim kendisini, 1882'de başlayan İngiliz işgalinin yarattığı travmayla hem siyasal hem de ekonomik olarak Batı karşıtlığı, yani anti-empyeralizm vurgusu

üzerine inşa etti. Bu vurgu, Batı hegemonyasına ve onunla işbirliği içinde olduğu düşünülen İsrail'e karşı Arap halklarını tek bir çatı altında birleştirme hedefini önüne koyan Arap milliyetçiliğini Nasırcı çizgiyi takip eden Arap rejimlerinin de gündemine oturttu. Nasır, 1950'lerin ikinci yarısından itibaren İsrail'e ve Batı'ya karşı yürütülen 'anti-emperyalist' mücadelenin sembol ismi haline geldi. 1956 yılında Süveyş Krizi'nin Mısır lehine siyasal bir zaferle sonuçlanmasının ardından, Nasır'ın ünü Mısır'ı aşarak Maşrik ve Mağrip'te benzer eksende kurulan devletlere ilham kaynağı oldu. Zamanla, Nasır'ın güçlü Arap milliyetçiliği vurgusu, Mısır'ı birleşik Arap devleti tahayyülünün merkezi haline getirdi. Bunun yanı sıra Mısır'da hayata geçirilen toplumsal reformlar ve Filistin davasının Nasır'da cisimleşen güçlü bir liderliğin öncülüğünde savunulması gibi gelişmeler, Arap dünyasının büyük bir kısmında gerçek bir toplumsal devrimle kurulacak olan birleşik bir Arap ulusu tahayyülünü canlandırdı (Hourani, 2005: 470). İşte, yukarıda değinilen 'ekmek demokrasisi'nin işlerliğini sağlayan da bu ideolojik duruş/söylem oldu.

Yukarıda da değinildiği gibi, Arap sosyalizmi ve Arap milliyetçiliğinin hakim olduğu bu rejim, güçlü bir devlet başkanlığının etrafında örgütlenen küçük bir yönetici kliğe dayanıyordu. Nasır, Eski Rejim'in temsilcisi toprak sahiplerini ve çoğu zaman İngiliz sömürge yönetimine yakın bir ekonomik ve siyasal tutum sergileyen hanedan mensuplarını tasfiye etti; ardından siyasal alandaki egemenliğini pekiştirerek yeni bir iktidar bloğu yarattı. Yeni dönemde siyasal yapı, Mısır ordusunun ve Nasır'ın etrafındaki küçük yönetici kliğin egemenliğinde şekillendi. Mısır'daki rejimin en önemli dayanak noktalarından biri, yukarıda da değinildiği gibi, Mısır ordusunun siyasal alandaki etkin gücüydü. 19. yüzyılın başından itibaren Mısır modernleşmesinin belkemiğini oluşturan ordu, Eski Rejim'in tasfiye edilmesinin ardından biçim değiştirerek siyasal alandaki varlığını devam ettirdi. Bu noktada şu hususun altını çizmek gerekir: Ordunun baskın rolü, Mısır'ı diğer Arap ülkelerinden olduğu gibi Tunus'tan da ayırmaktaydı. Bir kere, Yeni Rejim ordu içerisinden çıkan küçük bir grubun gerçekleştirdiği darbenin sonucunda inşa edilebilmişti. İkincisi, rejimin muhafazası için Nasır'ın dayandığı en önemli kurum yine ordu olmuştu. Üçüncüsü, İsrail'le yaşanan savaş hali de Mısır ordusunun siyasal alandaki baskın rolünün pekişmesine ve toplumsal alanda önemli bir meşruiyet zemini bulmasına yol açtı. Zamanla ordu, sadece siyasal ve toplumsal alanla sınırlı kalmayan ekonomik alanda da yatırımlarda bulunan merkezi bir kurum haline geldi.⁶

Nasır'ın egemenliğindeki parti dışında siyasal alanın kapılarının Mısırlı muhalif öznelerle kapatılmış olması,⁷ rejimin siyasal yelpazedeki baskın niteliğinin en önemli göstergelerinden biriydi. Nasır dönemi, bütün siyasal partilerle birlikte ülkenin en örgütlü İslami hareketi Müslüman Kardeşler'in de yasaklandığı bir

dönem oldu. Muhalif İslami hareketler baskı altına alınırken, dinin kendisini tanımlayan, dini pratiklerin kültürel ve toplumsal hayattaki faaliyetlerini düzenleyen de yine rejimin kendisiydi. Örneğin, tarihsel olarak Mısır ulemasını temsil eden el-Ezher, rejimin İslamiyet’i kontrol altına alması açısından önemli kurumlardan biri olarak ön plana çıktı. Nasır, camilere ve ulemaya giden tüm bağışları devlet denetimine aldı; el-Ezher dahil tüm İslami eğitimi ele geçirdi ve ulemanın devlete bağımlılığını arttırdı (Bayat, 2006: 189-190). Dolayısıyla, bir anlamda Mısır uleması dönüştürülerek yeni iktidar bloğu içerisinde konumlandı. Bunun yanı sıra, Şeriat hukukunun ve modern hukuk sisteminin birlikte işlediği bir yapı yaratıldı.⁸ İslami hükümlerin en belirgin şekilde kendisini gösterdiği alan ise aile kurumuna ilişkin oldu. Müslümanların evlilik alanını düzenleyen Medeni Kanun değil, Şeriat hukukuydu. Bu bağlamda, Mısır’da İslami kurallar çerçevesinde çok eşlilik asla yasaklanmadı. Mısır halkının yaklaşık yüzde 10’unu oluşturan Kıptilerin kendi dini kuralları çerçevesinde evlenmeleri kabul edildi.⁹

Nasırcı çizgiyi takip eden Arap devletlerinin çoğunda olduğu gibi, Tunus’ta da sömürgeciliğin tasfiyesinin ardından Habib Burgiba’da cisimleşen güçlü bir devlet başkanlığına dayalı tek parti yönetiminin etkin olduğu bir siyasal rejim ortaya çıktı. Kitlelerin mobilize edilmesine imkan tanıyacak sendikalar ve dernekler Yeni Rejim tarafından baskı altına alındılar. Fakat, Mısır’dan farklı olarak, 1946 yılında kurulan ve Tunuslu işçileri temsil eden Tunus Genel İşçi Sendikası (Union Générale Tunisienne du Travail / UGTT), rejimin konsolidasyonunda ve ‘sosyalist’ bir ekonomi politikasının takip edilmesinde Burgiba’nın kritik müttefiklerinden biri oldu. Dolayısıyla, tarihsel olarak UGTT, iktidar bloğu içinde bir denge unsuru olarak yer aldığından sistemin önemli bir parçasıydı. Gerçekten de UGTT, yaklaşık 520.000 üyesiyle Tunus’un en büyük sivil toplum kuruluşlarından biri olmuş ve kolonyal dönemde de milliyetçi hareketin önemli aktörlerinden biri olarak etkin bir rol oynamıştır (Honwana, 2013: 66). Nitekim, UGTT, Tunus’taki ayaklanma sırasında ve sonrasında da önemli bir denge unsuru olarak varlığını koruyacaktır. Fakat, bu yapının bir benzerini Mısır siyasal ve ekonomik sistemi içerisinde görmek mümkün değildir. Bu yüzden de Mısır’da bir denge unsuru olarak güçlü bir sendikal hareketin yokluğu,¹⁰ siyasal alanın Mısır ordusu ve Müslüman Kardeşler örgütü gibi oldukça güçlü iki aktör arasındaki bir çatışmaya indirgenmesine yol açan unsurlardan biri olacaktır.

Diğer yandan, Tunus’taki askeri yapı Mısır’dan farklı kurumsallaştı. Burgiba, kendi iktidarına karşı ortaya çıkacak olası bir darbeyi engelleyebilmek için ordudaki asker sayısını sınırlandırdığı gibi, Nasır’dan farklı olarak orduyu siyasal alanın dışında konumlandırmaktan yana bir politika izledi. Keza, Nasır’ın tersine, Burgiba’yı iktidara taşıyan ordu değildi. Fransız sömürgeciliğine karşı mücadele temelde Burgiba’nın da içinde yer aldığı Neo-Düstur Partisi çatısı altında

verilmişti.¹¹ Yine Mısır'dan farklı olarak, 1950'lerde Tunuslu milliyetçilerin bağımsızlık için seçtikleri mücadele hattı, Fransa'yla müzakere temelinde şekillenmişti. Nitekim, Tunus bağımsızlığını en kansasız şekilde kazanan Arap ülkelerinden biri olmuştu. Dolayısıyla, rejimin konsolidasyonu sürecinde Tunus ordusu Mısır'daki gibi ön plana çıkan bir kurum olmadı. Hatta Burgiba döneminde ordu görevlilerinin Neo-Düstur Partisi de dahil olmak üzere siyasal örgütlenmelerde yer almaları yasaklandı (Brooks, 2013: 209). Bu yüzden de Tunus ordusu Mısır'daki muadilinin aksine siyasal ve ekonomik alanda ağırlığı olmayan 'pasif' bir yapı olarak kurumsallaştı. Orduların siyasal alandaki konumlarına ilişkin bu farklılık, Arap ayaklanmaları sırasında ve sonrasında iki ülkenin demokratikleşme süreçlerinin ayrışmasını derinden etkileyecektir. Elbette ayaklanmaların ilk aşamasında, Mısır ve Tunus ordularının Mübarek ve Bin Ali rejimlerini tasfiye etmeye yönelik benzer bir strateji izlemeleri, sürecin her iki ülkede de muhaliflerden yana şekil almasında büyük bir etkili oldu. Fakat, Bin Ali ve Mübarek'in istifalarının ardından, Tunus'tan farklı olarak Mısır'daki geçiş sürecinin ordu eliyle yürütülmesi ve Mısır siyasal alanındaki her tıkanmada ordunun aldığı belirleyici pozisyon, yukarıda işaret edilen farklılığın önemli bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Tunus'ta ise, ayaklanma ertesinde ordu siyasal alanda doğrudan aktif bir rol üstlen(e)memiş ve geçiş süreci siviller aracılığıyla yürütülmüştür.

Burgiba döneminde devletin İslamiyet'le kurduğu ilişkiye gelince, İslamiyet'in özüne ve pratiklerine ilişkin yorum hakkının sadece devlet aygıtının elinde olduğu, İslami göndermelerin ve sembollerin kamusal alanda pragmatik olarak kullanıldığı bir rejimin inşa edildiğini söylemek mümkündür. Her ne kadar Burgiba, bazı yazarlar tarafından Arap dünyasının en seküler ve reformist lideri olarak anılmışsa da (Moore, 1965 ve Zghal, 1991), Tunus'un nasıl bir seküler yapı sergilediği -tıpkı Mısır gibi- tartışmalıdır. Yukarıdaki tespit, sekülerizmi ancak basit şekilde devlet ve din işlerinin birbirinden ayrılması ekseninde ele alan indirgemeci bir yorumla geçerli olabilir. Oysa, Asad'ın (2007: 1) belirttiği gibi, sekülerizm basitçe yönetimde dini kurumların seküler kurumlardan ayrılması olarak görülemez; sekülerizmin ayırt edici yönü yeni 'din', 'etik' ve 'siyaset' kavramları ve bunlarla ilişkili yeni kurallar önermesidir. Oysa Burgiba, iktidarı boyunca dini sembollere göndermede bulunmaktan kaçınmadığı gibi, devlete özgü bir İslamiyet anlayışı da yerleştirmeye çalışmıştır. Örneğin, Tunus'un Burgiba döneminde hazırlanan ilk anayasasında, ülkenin dini İslam olarak tanımlanmış ve devlet başkanının da Müslüman olması zorunluluğu getirilmiştir (Micaud, 1964: 94). Dolayısıyla, Mısır'da olduğu gibi Tunus'ta da devletin bir yandan kendisini İslamiyet'le tanımladığını, bir yandan da 'devlet dini' yaratarak muhalif İslami sesleri baskılamaya yöneldiğini ve ulemayı devlet

egemenliğine aldığını görmekteyiz. Nitekim, tarihsel olarak el-Ezher'le benzer bir konuma sahip El-Zeytune Camisi Batı tarzı bir müfredata tabi kılınarak klasik bir ilahiyat fakültesine dönüştürülmüş, bütün okullarda dini eğitim haftada iki saatle sınırlandırılmış, ulemanın elindeki vakıf ve kurumlar devletleştirilmiştir (Bulut, 2009: 98-99 ve Wolf, 2013: 561). Tunus'ta, Mısır'dan farklı olan tek uygulama yeni Medeni Kanun'la çok eşliliğin hukuki olarak yasaklanmış olmasıdır. Bu açıdan, Tunus ve Mısır'daki İslami hareketlerin farklılıklarını, Tunus'un Mısır'a oranla daha seküler bir yapıya sahip olduğu teziyle açıklamak mümkün görünmemektedir.

Benzerlikleri ve farklılıklarıyla iki ülkedeki mevcut rejimler, 1950'lerin ikinci yarısından 1970'lere kadar herhangi bir meydan okumayla karşılaşmadan varlıklarını devam ettirdiler. Fakat, yukarıda da ele alındığı gibi, orduların ve sendikal örgütlenmelerin iki ülkenin kurumsallaşan siyasal ve ekonomik sistemi içerisindeki pozisyon farklılığı, Mısır ve Tunus rejimleri bir meydan okumayla karşılaştıklarında etkisini hissettirecek ve iki ülkenin farklı patikalara evrilmesinde önemli birer etken olacaklardır.

Muhalefetin Gelişimi ve Siyasal İslam'ın Yükselişi: Benzerlikler, Farklılıklar

1970'lerden itibaren Nasırcı çizgideki Arap rejimleri, Arap sosyalizminin ve dolayısıyla devlet eliyle kalkınma modelinin tasfiye edildiği, uluslararası kapitalizme eklemlenme sürecinin başladığı bir ekonomik dışa açılım/liberalleşme (infitah) dönemine girdiler. Bu noktada, temelde, infitaha geçiş zemin hazırlayan iki önemli gelişmeden bahsedilebilir: İlk olarak, 1967 Arap-İsrail Savaşı'nın İsrail'in zaferiyle sonuçlanması ve Batı Şeria ile Gazze Şeridi'nin yanı sıra Mısır ve Suriye topraklarının bir kısmının (Sina Yarımadası ve Golan Tepeleri) da işgal edilmesi Arap birliği idealine büyük bir darbe indirmişti. Artık kitleleri Arap milliyetçiliği vurgusuyla mobilize etmek ve mevcut otoriter rejimleri popülist bir söylemle ayakta tutmak neredeyse imkansız hale gelmişti. İkincisi, Arap sosyalizmi uygulaması beklenen ekonomik gelişmeyi yaratamamış ve tahayyül edilen ekonomik refahı sağlayamamıştı.

Mısır ve Tunus'ta neoliberal kapitalizme eklemlenme, kalkınma planlarının terk edilmesi, devlet egemenliğindeki ekonomik sektörün yabancı yatırımcılara açılması ve yapısal uyum programlarının uygulamaya koyulması anlamına geliyordu.¹² Mısır'da tam anlamıyla neoliberalizme eklemlenme süreci Nasır'dan sonra iktidarı devralan Enver Sedat döneminde başladı, 1981'de devlet başkanı olan Hüsnü Mübarek döneminde de hız kesmeden devam etti. Mısır'la aynı dönemde, 1970'lerin başında Tunus'ta da Burgiba rejimi neoliberal kapitalizmin ülkeye girişinin taşıyıcılığını yaptı, bu süreci 1987'de devlet başkanlığı koltuğuna oturan Bin Ali devam ettirdi. Dolayısıyla, Mısır ve Tunus'un

ekonomik dönüşümleri de benzerlik göstermektedir. Nitekim, her iki ülkedeki ekonomik liberalleşme süreci zengin-yoksul ayrımını ve gelir adaletsizliğini giderek derinleştirdiği gibi, bir çeşit ekonomik ve siyasal nepotizme de yol açtı. Örneğin, Bin Ali ailesi, ülke genelinde işsizliğin yüzde 13'e, güney ve iç bölgelerde ise yüzde 40'a vardığı bir zamanda, ekonominin yüzde 40'ından fazlasını ele geçirdi (Gana, 2014: 38). Ülkedeki gençlerin üçte birinden çoğu işsizken, Bin Ali'nin girişimci sınıfı yasal ve yasa dışı yollardan zenginleşmeye devam etti. WikiLeaks tarafından yayımlanan ABD Dışişleri Bakanlığı'nın gizli mesajları, Bin Ali ve eşinin ailelerinden oluşan kliğin ülkedeki yolsuzluk ağının bağlantı noktasında olduğunu ifşa etti (aktaran Gana, 2014: 39).

Nepotizmin egemenliğindeki ekonomik liberalleşme sürecinin siyasal alana yansımalarının, demokratikleşme konusunda etkin bir açılım getirmediğinin ve otoriter rejimlerin varlıklarını muhafaza etmek için muhalif güçlere karşı 'güçlü' ve baskıcı bir karşı duruş sergilediğinin altını çizmek gerekir. Yine de, 1970'lerin sonundan itibaren her iki ülkede de çok partili hayata geçişe yönelik adımlar atılmaya başlandıysa da iki rejimin de fazlaca tehdit algıladığı İslami örgütlenmeler, yani en-Nahda ve Müslüman Kardeşler hareketleri yasaklı olmaya devam ettiler. Gittikçe polis gücüne dayanmaya başlayan bu rejimler, İslami muhalefetle sınırlı kalmayan çeşitli sol örgütlenmelere yönelik baskı politikalarını da arttırarak sürdürdüler. Dolayısıyla demokratikleşme 'çabaları' sınırlı düzeyde kaldı; muhalif politik aktörlere yönelik insan hakları ihlalleri, tutuklamalar ve işkenceler giderek şiddetlendi. Bu gelişmeler, 1950'ler ve 60'larda Arap milliyetçiliğinin parladığı dönemlerde görülmeyen düzeyde rejim karşıtı bir muhalif dalganın ortaya çıkmasına zemin hazırladı.

Post-kolonyal dönemde yöneten ile yönetilen arasında belli oranda bir uzlaşmaya dayanan rejimlerin ekonomik zeminlerinin kaymasıyla, bu oydaşmanın yerini toplumsal bir gerilime bıraktığını ve neoliberalizme geçişle birlikte siyasal alanın demokratikleşmesinden yana yeni bir uzlaşının kurulmasına yönelik kitlesel taleplerin gündeme geldiğini söylemek mümkündür. İlk olarak, devlet eliyle kalkınma modelinin çöküşü ve neoliberalizme eklenmeyle birlikte orta sınıfların giderek yoksullaşması, uzlaşmaya darbe indiren en önemli gelişmelerden biri oldu. Çünkü, artık rejimler, kitlelerin temel ihtiyaçlarını karşılama misyonlarını ya Arap ya da Avrupalı özel sektöre devrediyorlardı. İkincisi, yukarıda da değinildiği gibi, 1967 Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra Arap milliyetçiliğinin düşüşe geçmesi, kitlelerin milliyetçilik temelindeki mobilizasyonunu imkansız hale getirmişti. Dolayısıyla, yeni bir ekonomik yapının şekillendirdiği böyle bir dönemde artık yeni bir 'toplum sözleşmesi'ne ihtiyaç varken, mevcut rejimler değişime siyaseten ayak direyerek varlıklarını muhafaza etme yolunu seçtiler.

'Ekmek demokrasisi' temelindeki örtük uzlaşının bozulduğuna ilişkin ilk işaret, temel gıda maddeleri üzerindeki sübvansiyonların kaldırılmasının tetiklediği, 1977 yılında Mısır'da patlak veren *ekmek isyanı* (bread riot) oldu. 17 Ocak 1977'de Kahire'de sayıları 2000 ile 4000 arasındaki protestocu, İskenderiye'de ise 20000 gösterici rejimle çatışmaya girdi. Ayaklanma sırasında 79 gösterici öldürüldü; 566 kişi yaralandı ve 1250 kişi tutuklandı (Tanner 1977 aktaran Sachs, 2012: 31). Neoliberalizme eklemlemeye başlayan Arap rejimleri, 1980'lerden itibaren benzer başkaldırılarıyla karşı karşıya kaldılar.¹³ 1984 yılında Tunus'ta da benzer bir isyan gerçekleşti. Mısır'a benzer şekilde Tunus'taki ayaklanma da rejim tarafından sert bir şekilde bastırıldı; yaklaşık 60 protestocu öldürüldü ve 120'den fazla gösterici de yaralandı (Seddon, 1986: 1). Bu noktada, 2010'un sonundan itibaren Mısır ve Tunus'ta ortaya çıkan kitlesel ayaklanmaların 1970'lerin toplumsal hareketlerinin mirası üzerinde şekillendiği söylenebilir. Dolayısıyla, 21. yüzyıldaki Arap ayaklanmalarını ortaya çıktıkları koşullar itibarıyla yeni bir toplum sözleşmesinin inşa edilmesine yönelik bir çağrının devamı olarak okumak mümkündür.

Ekmek isyanları, ekonomik alanı aşarak liberal haklar talebine evrilme potansiyeline sahip protesto hareketleriydi. Genellikle sol hareketlerin ve üniversite öğrencilerinin yön verdiği bu isyanlar, bağımsızlık sonrası süreçte rejimlerin belki de ilk defa büyük bir meşruiyet krizine girdiklerinin işaretiydi. Yeni muhalif hareketin ana damarını iki ülkede de ilk etapta sol hareketler oluştururken, İslami hareketlerin sol muhalefeti masnetmek amacıyla devlet eliyle serbest bırakılmasıyla zamanla muhalefetin ana eksenini İslami örgütlenmeler oluşturur hale geldi. Nitekim, Mısır ve Tunus'ta İslami hareketlerin üniversitelerde, sivil toplum kuruluşlarında ve meslek odalarında örgütlenerek toplumsal ve ekonomik alana sızmaları bu dönemde gerçekleşmeye başladı. Sedat, 1970'lerde rejim karşıtı sol muhalefeti dengelemek için, Nasır döneminden itibaren baskı altında tutulan Müslüman Kardeşler'in hareket alanını genişletti. Müslüman Kardeşler'in örgütünün siyasal bir parti kurmasına izin verilmemesine rağmen, özellikle sol hareketin merkezi olan üniversitelerde geniş çaplı örgütlenmelerine, yayın ve propaganda faaliyetleri yürütmelerine göz yumuldu (Esposito ve Voll, 1998: 251; İbrahim, 2002: 36 ve Zubaida, 2008: 260). Bu sürecin devamında kurulduğu dönem itibarıyla¹⁴ sistem karşıtı 'devrimci' kimliğini kaybederek reformist bir karakter kazanacak Müslüman Kardeşler'in yanı sıra şiddet yanlısı ve daha katı bir İslami anlayıştan hareket edecek İslami örgütlerin ekonomik açıdan giderek fakirleşen alt-orta sınıfların desteğiyle güçlenecekleri bir siyasal alanın doğmaya başladığını söyleyebiliriz. Müslüman Kardeşler'e ve diğer İslami hareketlere alan açılmasının yanı sıra, rejim de İslami sembollere daha çok başvurur hale geldi. 1970'lerde Mısır belirgin bir şekilde

İslami kurallara vurgu yapan bir yönetim yapısına evrildi. Örneğin, Sedat, İslami sembolleri ve retorığı cömertçe kullandı; kendisini 'mümin devlet başkanı' olarak tanımladı; 1973 Arap-İsrail Savaşı'nı cihad kavramıyla meşrulaştırdı (Esposito ve Voll, 1998; 251).

Mısır'a benzer bir şekilde Tunus'ta da İslami hareketler, ekonomik liberalleşme sonucunda ortaya çıkan ekonomik krizin etkisiyle yükselişe geçti. 1984'teki ekmek isyanları neticesinde Tunus rejimi, tıpkı Mısır'da olduğu gibi, sol muhalefeti dengelemek için İslami örgütlere hareket serbestisi tanıdı (Allani, 2009: 262). Bu minvalde, rejim hapisteki İslamcı liderlerle iletişime geçti. Hatta, 1985 yılında, İslami örgütlerin yasallık kazanması fikri de gündeme geldi. Fakat, İslami hareketlerle uzlaşıdan yana olan hükümetin 1986 yılında düşmesinin ardından söz konusu süreç kısa bir kesintiye uğradı. Bundan sonra iktidara gelen Bin Ali'nin çok partili hayata geçiş fikriyle birlikte, İslami hareketlerle rejim arasında 1989'a kadar sürecek kısa süreli bir uzlaşma dönemi ortaya çıktı. Fakat, 1990'larla birlikte bu uzlaşma durumu da bozulacak ve İslami hareketler rejim tarafından baskı altına alınacaktı. Bunun yanı sıra, yine Mısır'a benzer şekilde, 1984 yılında patlak veren ekmek isyanının ardından, rejimin sol muhalefeti baskılamak için yürüttüğü temel strateji, siyasal ve kültürel alanda İslami sembollerin devlet eliyle giderek daha çok kullanılması oldu. Zamanla İslamcılık, toplumsal örgütlenmelerden eğitim ve kültür alanına, devletin ordu ve polis gibi güvenlik güçlerine kadar yayıldı (Enhaili ve Adda, 2003: 72). Dolayısıyla, hem Mısır'da hem de Tunus'ta muhalif İslami hareketleri baskılamak için devlet tarafından yukarıdan aşağıya pompalanan İslamcılık mevcut kültürel ve toplumsal alanı dönüştürmeye, Mısır ve Tunus toplumlarını giderek muhafazakârlaştırmaya başladı.¹⁵

Yukarıda ele alınan gelişmelerin yanı sıra, 1979'da İran'daki İslam Devrimi'nin başarısı, bölgedeki İslami hareketlere esin kaynağı oldu. 1970'lerde Arap milliyetçiliğinin bıraktığı boşluğu doldurmaya aday ideoloji haline gelen siyasal İslam, İran'daki başarılı devrimle beraber giderek Arap halklarının da gündemine oturdu. Öyle ki, Tunus'ta örgütlü bir hareket olarak en-Nahda'nın ortaya çıkmasında İran Devrimi önemli bir etki yarattı.

Bütün bu gelişmelerin sonucunda, Arap dünyasının büyük bir kısmında olduğu gibi, Mısır ve Tunus'ta 1970'lerle birlikte İslami hareketlerin yükselişe geçtiğinin altını çizmek gerekmektedir. Yukarıda da değinildiği gibi, bu gelişme, İslamcılığın kitleleri mobilize etmeye aday bir ideoloji olarak ortaya çıkmasından kaynaklandığı kadar, siyasal rejimlerin söz konusu hareketlere belli oranlarda hareket serbestisi tanımalarından da kaynaklandı.

En-Nahda'dan çok daha önce kurulmuş olan Müslüman Kardeşler'in İslami kurallar temelindeki yeni bir toplumsal düzen tahayyülü, İslam dünyasının büyük bir kısmındaki teolojik tartışmaların merkezinde yer alıyordu. Özellikle hareketin kurucusu Hasan el-Benna'nın fikirleri uzun yıllar, İslami teolojiyi ve Müslüman coğrafyasındaki aktivizmi derinden etkiledi. Kuruluşu itibariyle mevcut sistemi dönüştürmeye odaklı Müslüman Kardeşler hareketinin 'devrimciliği' benzer çizgideki İslami hareketlere esin kaynağı oldu. Bu açıdan, Mısır'a oranla Tunus'ta oldukça geç bir dönemde olgunlaşan İslami hareketin ilk etaptaki esin kaynağı da Müslüman Kardeşler'di. 1970'lerde 'İslami Cemaat' çatısı altında bir araya gelen İslamcılar, 1979 yılının Ağustos ayında ilk kez büyük bir toplantı organize ederek en-Nahda hareketinin temellerini attılar. 1981'de İslami Eğilim Hareketi, 1989 yılında da en-Nahda Hareketi adını alacak bu örgütün, Müslüman Kardeşler'le olan bağına vurgu yapılarak, benzer bir örgütlenme sürecinin başlatılması için çağrıda bulunuldu (Rogler, 2014: 51). Nitekim, günümüzde hala en-Nahda'nın en önemli ideologlarından biri olan Reşit Gannuşi, Mısır ve Suriye'de eğitim almış; Müslüman Kardeşler felsefesi ve aktivizmiyle daha önce tanışmıştı.

Fakat, Tunus İslami hareketi içindeki önemli bir kesim zamanla Müslüman Kardeşler hareketiyle olan bağlarını kopararak giderek ılımlılaşmaya ve oldukça belirgin bir reformist karakter kazanmaya başladı. 1981'de Gannuşi, değişimin gerçekleştirilmesi için şiddete başvurulmayacağını; hareketin temel hedefinin çoğulcu bir siyasal yapı içerisinde demokratik seçimlerin yapılmasını sağlamak olduğunu dile getirdi. Dolayısıyla, Tunus'ta 1980'lerin başından itibaren radikal çizgideki İslami hareketlerle ılımlı kanat İslamcılar arasında ayrışma başladı (Rogler, 2014: 52). Aslında, Tunus'taki İslami hareketin diğer Arap devletlerindeki ve Mısır'daki İslami hareketlerden farkı, İslami kuralları yorumlama biçiminde bir esnekliğe sahip olmasıydı. Çağın koşullarını muadillerinden daha iyi yakalayan Gannuşi, İslam'da 'tecdit' (yenilenme) noktasından hareket ederek, adeta müceddit (yenilikçi) gibi davranıyordu (Bulut, 2009: 124-125). Bu noktada şu hususu vurgulamak gerekmektedir. Müslüman Kardeşler hareketi de 1970'lerden itibaren kuruluş aşamasındaki devrimci bir karakterden reformist bir karaktere evrilerek, sistem içi bir dönüşüm talep etmeye başlamıştır. Parlamenter sistem içerisinde hareket edeceğinin de sinyallerini vermiştir. Bu dönüşüm, radikal bir politik çizgide kurulan böylesi bir hareket için oldukça önemlidir. Fakat, en-Nahda'nın politik tutumu ise hemen hemen neredeyse hiçbir zaman Müslüman Kardeşler hareketi kadar keskin olmamış, Müslüman Kardeşler dönüşmeye başladığında dahi en-Nahda bu hareketten daha ılımlı bir siyasal çizgide kendini var etmiştir. Örneğin, en-Nahda hareketinin içerisindeki hakim grubun Tunus'taki yapının dönüşmesine ilişkin olarak dolaşıma soktuğu

kavram 'sivil devlet' (al-dawla al-medeniya) olmuştur (Gerges, 2013: 397). Bu kavram, dini inancın kişinin kimliğinin temelini oluşturduğu, fakat bu kimliğin politika yapım sürecinin ana gövdesi olamayacağı fikrinden ilham alır (Cavatorta ve Merone, 2013: 861). Aslında, Batılı anlamda sekülerizm kavramına yakın bu adlandırmanın tercih edilmesinin nedeni, sekülerizmin kolonyal geçmişi hatırlatan negatif anlam yüklü bir kavramsallaştırma olmasından kaynaklanmaktadır. Yine de bu tanımlama, en-Nahda hareketinin sosyo-ekonomik alana ve olası bir rejim değişikliğindeki tahayyülüne ilişkin önemli bir ip ucu sunmaktadır. Müslüman Kardeşler hareketinin ise, İslamiyet'e ve İslami kurallara ilişkin vurgusu çok daha derindir. Bu noktada, en-Nahda'nın İslamiyet'i yorumlamasındaki esnekliğin, rejim tarafından yasaklanan hareketin liderlerinin çok uzun yıllar yurt dışında yaşamalarından¹⁶ ve Batılı düşünceyle yakın temas halinde bulunmalarından kaynaklandığı da söylenebilir. Bununla birlikte, liderlerinin uzun süreli hapis dönemlerine rağmen Müslüman Kardeşler hareketinin daha yerel, daha Mısırlı olduğunu belirtmek gerekir.

İki hareket de siyasal rejimlerce yasaklanmış ve bir anlamda 'yer altına' çekilmiş olmalarına rağmen, 1970'lerle birlikte toplumsal hayatta artan oranda bir örgütlülük içerisine girdiler. Fakat, Müslüman Kardeşler Mısır'da siyasal, toplumsal ve kültürel alanda geniş çaplı bir örgütlenmeye giderken, en-Nahda hareketinin söz konusu alanlara nüfuz edişi görece sınırlı bir düzeyde kaldı. Bu durum, iki İslami hareket arasındaki farklılaşmanın da temelini oluşturdu. Örneğin, Müslüman Kardeşler neredeyse güçlü bir sivil toplum örgütü gibi hareket ederek, neo-liberalizmle birlikte Mısır devletinin çekildiği ve özel sektöre devretmeye başladığı ekonomik alanı doldurmaya başladı; hastaneler ve okullar inşa ederek gittikçe yoksullaşan kitlelerin gözünde 'yeni bir kurtarıcı' imgesi kazanmayı başardı. Bunun yanı sıra, Müslüman Kardeşler meslek örgütlerinde de teşkilatlandılar. Mısır gibi demokratik kurumların gelişmediği ve siyasal partilerin baskı altına alındığı otokratik yönetimlerin en temel özelliklerinden biri, meslek odalarını ele geçirmek ve sivil alanda toplumsal bir güç kazanmaktır (İbrahim, 2002: 58). İşte, bu dönemde Müslüman Kardeşler meslek odalarında örgütlenerek önemli bir toplumsal güç haline gelmeye başladı. Bu toplumsal tabanın yanı sıra, Müslüman Kardeşler İslami tandanslı ekonomik kurumların oluşturulmasına, İslamcı girişimlerin kamu ve özel sektöre yerleştirilmesine yönelik adımlar atmaya da başladı (Özkoç, 2014). Dolayısıyla, Mısır'da rejim karşıtı hareket ortaya çıktığında, bu süreci başlatanlar İslamcılar olmasa da, zamanla kitleleri harekete geçirerek demokratik bir dönüşümde örgütlü bir özne olarak yer almaya aday en önemli hareket Müslüman Kardeşler'di. Nitekim, ileride ele alınacağı üzere, Mısır'da halk isyanlarının başlamasının ertesinde siyasal alanı domine edebilecek güce erişecek en güçlü ve örgütlü hareket de Müslüman Kardeşler olacaktır.

Fakat, Tunus'ta en-Nahda'nın toplumsal ve ekonomik hayatta böylesine güçlü bir örgütlülüğe sahip olmadığını belirtmek gerekir. Nitekim, yukarıda da değinildiği gibi, güçlü bir sendikal hareket olan UGTT, bir denge unsuru olarak söz konusu alanlardaki varlığını devam ettirmiştir. Dolayısıyla, Mısır'ın aksine Tunus'taki dengeleyici aktör, sivil ve toplumsal hayatta örgütlenmiş İslami tandanslı bir hareket değil, aksine tarihsel açıdan güçlü bir sendikal hareket olmuştur. Örneğin, 1980'lerdeki toplumsal ayaklanmayı organize eden ve geniş yoksul kitleleri harekete geçirme kapasitesine ulaşan yine bu yapı olmuştur. Bunun yanı sıra, yukarıda da değinildiği gibi, en-Nahda hareketinin liderlerinin önemli bir kısmının uzun yıllar sürgünde yaşamalarının da hareketin toplumsal alandaki örgütlülük eksikliğinde payı olduğu düşünülebilir.

Sonuç olarak, iki İslami hareketin örgütlülüklerine, sosyo-ekonomik alandaki varlıklarına ve gelecek tahayyüllerine ilişkin bu derin farklılık, Arap ayaklanmalarıyla beraber benzer tarihsel süreçlerden geçmiş Mısır ve Tunus rejimlerinin demokratikleşme deneyimlerinin ayrışmasındaki önemli etkenlerden biri olarak karşımıza çıkacaktır.

Arap Ayaklanmaları Sonrasında Müslüman Kardeşler ve En-Nahda'nın İktidar Deneyimleri

Daha önce de değinildiği gibi, bu çalışma, Arap ayaklanmalarının ortaya çıkış nedenlerine ve gelişim süreçlerine odaklanmaktan ziyade, İslami hareketlerin Mısır ve Tunus'un demokratikleşme süreçlerindeki rollerini ele almayı hedeflemiştir. Dolayısıyla, ayaklanmaların niteliğine ilişkin kapsamlı bir analiz bu çalışmanın sınırları içerisinde yer almamaktadır. Bu noktada, Tunus ve Mısır'daki ayaklanmaların ilk etapta İslami hareketlerce başlatılmadığını, ayaklanmalara asıl yön veren heterojen kitlenin kent yoksulları, orta sınıflar, kadınlar, işçiler, azınlıklar, üniversite öğrencileri ve temelde küçük çaplı sol örgütlere mensup aktivistlerden oluştuğunu belirtmekle yetinelim.

2010 yılının sonunda Tunus'ta başlayan ayaklanmaların hız kesmeden devam ederek çeşitli Arap ülkelerine yayılması, 2011 yılının Ocak ayında Bin Ali'nin, Şubat ayında ise Hüsnü Mübarek'in devlet başkanlığı görevlerinden istifa etmelerine ve her iki ülkede de yeni bir geçiş sürecinin başlamasına yol açmıştır. Bilindiği gibi, Tunus'ta Bin Ali rejiminin tasfiyesinin ardından süreç siviller aracılığıyla yürütülürken, Mübarek'in istifasının ardından Mısır ordusu yönetime el koymuştur. Dolayısıyla, tarihsel ve sosyo-ekonomik olarak güçlü bir aktör olan Mısır ordusu, Tunus'taki muadilinden farklı olarak süreci yönlendirme kabiliyetine sahip olmuştur. İki ülkedeki geçiş sürecine ilişkin bu farklılığın, Tunus'tan farklı olarak, Mısır siyasal alanındaki boşluğu dolduracak potansiyele sahip örgütlü bir sivil hareketin yokluğundan kaynaklandığını ve bu

boşluğun da ordu tarafından doldurulduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra, daha önce de değinildiği gibi, Mısır ordusunun siyasal alandaki varlığı Tunus ordusunun pasifist niteliğinden de farklıdır. Bu farklılığın, iki ülkedeki geçiş sürecinde Mısır ordusunun Tunus ordusuna nazaran daha etkin bir şekilde yer alabilme potansiyeline ilişkin farklılığın tarihsel kökenlerini oluşturduğunu belirtmek gerekmektedir.

Yukarıda değinilen farklılığa rağmen, iki ülkede gerçekleştirilen ilk demokratik seçimlerden en-Nahda ve Müslüman Kardeşler tarafından kurulan Özgürlük ve Adalet Partisi'nin başarıyla çıktıkları bilinen bir gerçektir. Ekim 2011'de Tunus'ta yapılan parlamento seçimlerinde en-Nahda oyların yüzde 44'ünü almış,¹⁷ fakat tek başına hükümet kuracak çoğunluğa erişemediği için merkez solda yer alan ve seküler bir siyaset takip eden Cumhuriyet İçin Kongre Partisi (CKP) ve Emek ve Özgürlük İçin Demokratik Forum (Ettakol) ile koalisyon kurmuştur. Buna karşılık, Mısır'da 2012 yılına kadar siyasal alanı ordu belirlemiş, Seçim Kanunu'nun ve 1971 Anayasası'nın belli maddelerini değiştiren de yine ordu olmuştur. Fakat, Mısır'daki geçiş süreci ordu eliyle yürütülürken, bu süre zarfında Müslüman Kardeşler hareketinin sivil ve ekonomik alandaki varlığının da etkisiyle iktidara hazırlandığını söylemek mümkündür. Nitekim, Müslüman Kardeşler Mübarek'in istifasına giden süreçte, zamanla ayaklanmalara katılmış, sokak hareketine destek vermeye başlamış; fakat ordunun yönetimi devralmasıyla beraber sokaktan çekilerek kurulu düzen ile işbirliğine gitme yolunu tercih etmiştir. Gerçekten de, Mübarek'in devrilmesinin ardından Şubat ve Eylül aylarında ortaya çıkan grev dalgasında, Müslüman Kardeşler bağımsız işçi eylemlerini zayıflatmaya ve sokaklardaki gösterileri engellemeye çalışmışlardı.¹⁸ Devam eden süreçte, Müslüman Kardeşler hem Mısır burjuvazisinden¹⁹ hem uluslararası aktörlerden hem de Suudi Arabistan ve Katar gibi ülkelere moral ve maddi destek buldu. Bunun yanı sıra, 1970'lerin ortasından itibaren sendikalarda, sivil toplum kuruluşlarındaki en örgütlü hareket olarak geniş bir toplumsal tabana sahip olması da iktidara geliş sürecinin temelini oluşturdu. Bu süreçte, Mısır devrimini başlatan ve devam ettirmekten yana sol, liberal, yoksul kesimler siyasal alanın dışına atılırken Müslüman Kardeşler örgütlülüğünün getirdiği avantajı kullanarak seçimlerden başarıyla çıktı. Nitekim, 2012 yılının başında yapılan parlamento seçimlerinde Özgürlük ve Adalet Partisi oyların yüzde 45'ini, Selefî Nur partisi ise yüzde 22'sini aldı; sekülerlerin ve solcuların oyu ise toplamda ancak yüzde 16'ydı.²⁰

En-Nahda, iktidara geldikten sonra bireysel haklara saygı konusunda daha istikrarlı ve iktidarı paylaşmaya dönük bir politika izledi. Bu konuda oldukça önemli adımlar atıldı. Örneğin, Parti, yeni anayasa yapım sürecindeki en önemli gündem maddelerinden birini oluşturan rejimin niteliğine ilişkin tartışmada,

Şeriat kanunlarının anayasanın temeli olmayacağını açıklayarak uzlaşmacı bir tutum sergiledi. Ekim 2011’de yapılan devlet başkanlığı seçimleri için en-Nahda hareketi içerisinde aday çıkarılmadı; liberal bir insan hakları aktivisti olan CKP adayı Moncef Marzuki desteklendi. Buna karşılık, Müslüman Kardeşler 25 Ocak Devrimi’nin ertesinde ilk etapta kendi içerisinde aday çıkarmayacağını, muhaliflerin üzerinde anlaştığı daha tarafsız bir ismi destekleyeceğini açıklamış olsa da, Muhammed Mursi’nin adaylığının ilan edilmesiyle birlikte Müslüman Kardeşler’in tutumu devrimin muhalif öznelerinde bir şüphe uyandırdı. Nitekim, Haziran 2012’de Muhammed Mursi oyların yüzde 51’ini alarak Mısır’ın seçilmiş ilk devlet başkanı oldu.²¹ Nur Partisi’yle birlikte Mısır parlamentosunun büyük bir kısmının İslamcılar’dan yana şekillenmesinin yanı sıra Mursi’nin devlet başkanı olması, sekülerlerin Mısır siyasetinden ve anayasa yapım sürecinden giderek dışlanmalarına yol açtı. Dahası, Mursi’nin 22 Kasım 2012’de ‘devlet başkanının devrimin kazanımlarını korumak için her türlü karar yetkisine sahip olacağına ve söz konusu kararların da yargı yetkisinden muaf tutulacağına’ ilişkin bir kararname yayınlaması güncel Mısır siyasetinde bir dönüm noktası oldu. Bu kararnamenin yayınlanmasıyla, Mursi’nin ‘Mısır’ın yeni firavunu’ olduğuna ilişkin yorumlar yapılmaya başladı; dolayısıyla, Mursi bu kararnameyle toplumdaki gerginliği ve kutuplaşmayı arttıran bir hamlede bulunmuş oldu (Spencer, 2012). Nitekim, bundan sonraki süreçte hem yeni anayasada rejimin niteliğinin ne olacağına ilişkin tartışmalar hem toplumsal huzursuzluğun artması ve sokak hareketinin bu sefer Mursi karşıtlığı üzerinden alevlenmesi, Mısır siyasetinin yeni bir krize girmek üzere olduğuna işaret ediyordu. Gerçekten de, 2013 yılının Haziran ayıyla birlikte, sadece Kahire’de değil, Mısır’ın diğer kentlerinde de Mursi ve Müslüman Kardeşler karşıtı eylemler sonucunda, Abdülfettah el-Sisi liderliğindeki Mısır ordusu Mursi’yi ve temsil ettiği hareketi tasfiye ederek yönetime el koydu. Böylece, Mısır’da yeni bir otokratik döneme geçişin kapısı aralandı. Bu noktada şu hususun altını çizmekte fayda var: Ordu, Müslüman Kardeşler karşıtı eylemleri organize eden Tamarod (isyan) hareketinden Kıptilere, Kıptilerden el-Ezher Şeyhine kadar farklı kesimlerin çağrısıyla yönetime el koymuştu. Daha önce de değinildiği gibi, ülkenin en örgütlü hareketlerinden biri olan Müslüman Kardeşler siyasal denklemden çıktığı anda siyasal alandaki boşluğu dolduracak herhangi bir sivil hareketin yokluğu, ordunun yeniden siyaset sahnesinde yer almasını kolaylaştırıcı bir etkide bulunmuştur. Dolayısıyla, Mısır’daki devrimci sürecin zaman içerisinde ordu ile Müslüman Kardeşler arasındaki bir siyasi mücadeleye indirildiği, bu mücadeleden de ordunun başarıyla çıktığı söylenebilir.

Mısır’la hemen hemen aynı dönemde Tunus’ta da siyasi bir kriz patlak verdi. Şubat 2013’te sol hareketin önemli isimlerinden Şükrü Belaid’in

öldürülmesinin ve ülkedeki Cihadi unsurların eylemlerinin artmasının ardından, Tunus'ta isyan dalgası yeniden başlamış, UGTT başta olmak üzere avukatlar ve yargıçlar da genel grev ilan ederek en-Nahda'yı toplumsal alandaki huzursuzluğu arttırmakla, Cihadçı İslami hareketleri kontrol edememekle ve 'devrimi çalmak'la suçlamışlardır.²² İlerleyen süreçte, Eylül 2013'te, UGTT'nin öncülüğünde mevcut hükümetin feshedilerek anayasanın yapım sürecinin yeni bir teknokrat hükümeti aracılığıyla yürütülmesini ve en kısa zamanda demokratik seçimlerin yapılmasını öngören yol haritası en-Nahda tarafından kabul edilmiştir.²³ Dolayısıyla, en-Nahda'nın büyük iktidar ortağı olduğu mevcut hükümeti feshederek, Tunuslu muhaliflerle ortak bir zemin yakalama çabası, Müslüman Kardeşler'in politikasıyla ayrıştığı önemli noktalardan biri olmuştur. Bu ayrışmanın temelde iki nedenden kaynaklandığının altını çizmek gerekmektedir. Birincisi, Tunus siyasal sistemi krize girdiği anda, Mısır'dan farklı olarak krizi çözmeye aday kurum ordu değil, aksine tarihsel ve toplumsal açıdan güçlü ve örgütlü bir sendikala hareket olan UGTT olmuştur. Nitekim, UGTT 2011 yılının başlarında Tunus'taki ayaklanmalar devam ederken, ilk baştaki sessizliğini bozarak sürece dahil olmuş, yerel ve ulusal düzeydeki grevleri örgütleyerek protestocular ile rejim arasında arabuluculuk rolü oynamaya yönelmiştir (Aleya-Sghair, 2014: 42-43). Dolayısıyla, UGTT sürecin önemli bir aktörü olmaktan yana bir pozisyon almıştır. Bu yapının benzerini devrimci süreç başladığı andan itibaren Mısır'da görmek mümkün değildir, aksine Mısır'daki ayaklanmalar Tunus'a oranla oldukça parçalı bir yapıda seyretmiş, protestocuları bir araya getirecek şemsiye bir yapılanma ortaya çıkamamıştır. İkincisi, en-Nahda hareketinin Eylül 2013 itibarıyla uzlaşıya dönük bir adım atmasında, Mısır darbesinden çıkarılan dersin etkisi olduğu söylenebilir. Elbette ki, Tunus ordusu Mısır ordusuna kıyasla oldukça pasifist bir konumda yer almıştır. Ama iki ülkede de krizin patlak verdiği dönemde, Maşrik ve Mağrip'te yeni bir tehlike olarak Cihadçı unsurların ortaya çıktığı düşünüldüğünde, Tunus siyasetinin iç dinamiklerinin de etkisiyle uluslararası ve bölgesel güçlerin Tunus'taki ılımlı İslami hareketi tasfiye etmeye yönelik bir oydaşmaya varma tehlikesinin bulunduğu tespiti yapılabilir. Dolayısıyla, en-Nahda'nın Müslüman Kardeşler'in maruz kaldığı tasfiye hareketinin bir benzeriyle yüz yüze gelme ihtimali, geri adım atmasında etkili olmuş olabilir.

Darbenin ardından, Sisi liderliğinde kurulmaya çalışılan rejimin Eski Rejim'le benzer otokratik özellikler sergilediğini, Mısır devrimini gerçekleştiren muhalif öznelerle yönelik baskı politikasının sistematik bir şekilde devam ettiğini, Müslüman Kardeşler sempatanlarının yoğun bir şiddet içeren baskı yöntemleriyle pasifize edildiklerini, dolayısıyla Mısır siyasetinde kısmi bir eskiye dönüş sürecine girildiğini görmekteyiz. Dahası, darbenin liderliğini yürüten Sisi,

iktidarın sivillere devredilmesi konusunda çekimser davranmış, hatta devlet başkanlığı seçimlerinde aday olacağını açıklamıştır. Nitekim, 2014 yılının Haziran ayında yapılan devlet başkanlığı seçimini Sisi kazanmıştır. Her ne kadar oyların yüzde 96'sını alarak Mısır devlet başkanlığına seçilmiş olsa da, katılım oranının yüzde 47 olduğu düşünüldüğünde, Sisi iktidarının toplumsal meşruiyetinin sağlam temellere dayanmadığını belirtmek gerekmektedir.²⁴

Diğer yandan, Tunus'taki süreç, Mısır'dan farklı olarak, demokratikleşme deneyimi açısından daha uzlaşmacı bir zeminde ilerlemiştir. Ekim 2014'te yapılan parlamento seçimlerinden bu sefer sekülerlerin bir araya gelerek oluşturdukları Nida Tunus partisi başarıyla çıkarken, en-Nahda parlamentodaki çoğunluğunu kaybetmiştir.²⁵ Fakat burada, en-Nahda'nın parlamentodaki çoğunluğunu kaybetmesinden daha önemli ve kritik nokta, Nida Tunus ve en-Nahda'nın bir koalisyon oluşturarak, sekülerleri ve İslamcıları bir araya getirecek yeni bir politik zemin yaratmayı başarmış olmalarıdır. Dolayısıyla, Tunus'taki siyasal kriz, önce teknokrat hükümeti aracılığıyla çözülmüş, ardından gerçekleştirilen seçimlerle de yeni bir denge mekanizması yaratılmaya çalışılmıştır. Elbette, bu noktada, bölgenin hemen hemen tamamında radikal İslami hareketlerin yükselişe geçmesi ve Cihadçı unsurların bölge ülkelerinin mevcut yönetimlerine yönelik bir silahlı mücadeleye içine girmeleri, Tunus rejiminin de en zayıf noktalarından oluşturmaktadır. Fakat yine de, bölgenin geneline kutuplaş(tır)ma siyasetinin hakim olduğu düşünüldüğünde, sekülerleri ve İslamcıları bir araya getiren bu zeminin önemli ve işleyen bir alternatif olarak karşımızda durduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

Bu makale, Müslüman Kardeşler ve en-Nahda hareketinin, Mısır ve Tunus'un Arap ayaklanmaları sonrasındaki demokrasiye geçiş süreçlerindeki rollerine odaklanmıştır. 2014 yılında Tunus, en-Nahda ve sekülerler arasındaki uzlaşıyla ortaya çıkan görece bir siyasal dengeye erişmişken, Mısır'da Müslüman Kardeşler'in tasfiyesinin ardından Sisi liderliğinde yeni bir tür otoriteriyenizm doğmuştur. Fakat, her iki ülkede de sürecin henüz sonlanmadığını, ayaklanmalarla ortaya çıkan siyasal dönüşüm evresinin devam ettiğinin altını ısrarla çizmek gerekir. Dolayısıyla, süregiden bu alt üst oluş ve/veya yeniden yapılanma sürecinin sonunda, bölgenin tamamında ya da bu çalışma özelinde Tunus ve Mısır'da hangi tür siyasal rejimlerin yerleşeceğini kestirmek mümkün görünmemektedir. Dahası, bu çalışmanın da böylesine bir öngöründe bulunma iddiasıyla kaleme alınmadığı aşikardır. Ayrıca, ayaklanmaların temelde ekonomik eşitsizliğin tetiklediği bir tür yoksullar hareketi temelinde gerçekleştiğini düşündüğümüzde, bu çalışma boyunca ele alınan demokratikleşme süreçlerinin Tunus ve Mısır halklarının taleplerini karşılamaktan uzak olduğunu da belirtmek

gerekir. Fakat, buna rağmen, bu çalışmanın hareket ettiği 'en-Nahda Tunus siyasal sistemi içerisinde yer almaya devam ederken, Müslüman Kardeşler'in hangi koşulların etkisiyle tasfiye edildiği' sorusu, tarihsel olarak benzer siyasal rejimlere ve muhalif hareketlere sahip söz konusu iki ülkedeki demokratikleşme süreçlerinin neden farklılaştığını ortaya koyabilmek açısından oldukça önemlidir. Çünkü, Arap dünyasındaki rejimlerin niteliklerine ilişkin yapılan/yapılacak karşılaştırmalı çalışmaların içinde bulunduğumuz süreci analiz etmekte ve anlamlandırmakta işlevsel bir role sahip oldukları söylenebilir.

Arap dünyasındaki demokratikleşme deneyimlerini ya da 'demokrasi eksikliği'ni toplumsal, ekonomik ve siyasal alanı domine ettiği iddia edilen İslamiyet'le ve bir tür kültürel özcülük ile açıklamaya çalışan ana akım literatürün aksine, bu çalışmada demokrasi-İslam ilişkisinin Arap ülkelerinin kendi tarihsel ve sosyo-ekonomik yapıları ekseninde ele alınması gerekliliği vurgulanmıştır. Bu amaçla da, siyasal rejimlerin kuruluşu, konsolidasyonu ve dönüşüm biçimlerindeki belirgin benzerlikler nedeniyle Mısır ve Tunus iki örnek ülke olarak seçilmiştir. Bunun yanı sıra, İslami muhalefetin benzerlikleri de dikkate alınarak, Müslüman Kardeşler ve en-Nahda hareketinin siyasal sistem içindeki varlıklarına, etkilerine ve rollerine odaklanılmıştır. Bu iki ülke tarihsel olarak benzer siyasal rejimlere ve muhalif İslami hareketlere sahip olmuş olsalar da ayaklanmalar ertesindeki geçiş sürecinde farklı rejim tiplerine evrilmişlerdir. Söz konusu farklılık, sadece güncel gelişmelerin tetiklemiş olduğu ayrışıklık temelinde ele alınamayacağı için, bu çalışmada farklı rotalara evrilmeyi ortaya çıkaran tarihsel kökenlerin önemi vurgulanmıştır.

Mısır ve Tunus'ta farklı rejim tiplerinin ortaya çıkması ve Müslüman Kardeşler tasfiye edilirken en-Nahda'nın siyasal sisteme dahil olması arasındaki ayrışıklık, tarihsel benzerliklerin arasına saklanmış farklılıklardan kaynaklanmıştır. Bu noktada, çalışma boyunca da değinildiği gibi, üç temel farklılık unsurunun söz konusu ayrışmaya yol açtığını iddia etmek mümkündür: Birincisi, Tunus'ta bağımsızlığın kazanılmasının ardından güçlü bir kurumsallık içerisine giren sendikal hareketin varlığı, UGTT'nin ayaklanmalar sırasında bir arabuluculuk rolü oynayabilmesine, kriz anlarında çözüm önerileri sunabilmesine ve en önemlisi siyasal alanda kitleleri mobilize edecek bir örgütlülük potansiyelinden kaynaklanan sivil bir denge mekanizması olarak ortaya çıkabilmesine zemin hazırlamıştır. Belli bir liderliğe dayanmayan, kendiliğinden bir eylemlilikle ortaya çıkan ayaklanmalar UGTT tarafından yönlendirilebilmiştir. Oysa, böylesine güçlü bir yapının benzerini Mısır'da görmek mümkün değildir. Dolayısıyla, sivil alanda kitleleri mobilize edecek ve siyasal alanda protestoculardan yana olan kazanımları koruyabilecek geniş çaplı bir örgütlenme Mısır'da tarihsel olarak yoktur. İkincisi, Mısır ordusu, Tunus'taki muadilinden farklı şekilde,

tarihsel açıdan rejimin önemli bir müttefiki olarak siyaset sahnesinde yer almıştır. Toplumsal alandaki meşruiyeti de Tunus'a oranla çok daha güçlüdür. Nitekim, Mursi karşıtı eylemlere yön veren politik öznelerin orduya verdikleri destek bunun önemli göstergelerinden birisidir. Dolayısıyla, Mısır ordusu bu güçlü politik konumu nedeniyle, siyasal sistemin krize girdiği anda 'rejimin/devletin bekçisi' olarak sürece müdahale etme kapasitesine sahip önemli bir kurum olmuştur. Oysa, Mısır ordusuyla benzer bir niteliğe sahip askeri yapıyı Tunus'ta bulmak mümkün değildir. Üçüncüsü, 1970'lerden itibaren Müslüman Kardeşler'in, en-Nahda hareketine oranla, sivil toplum alanında çok daha güçlü bir biçimde örgütlenmiş ve hatta söz konusu alanı massetme kabiliyetine ulaşmış olmasıdır. Bundan kaynaklanan (öz)güvenledir ki, Müslüman Kardeşler iktidara geldikten sonra muhaliflerle doğrudan bir 'çatışma' içerisine girmeye yönelik bir politik hatta ilerlemiş, buna karşılık örgütlülüğü daha zayıf olan en-Nahda hareketi giderek ılımlaşmıştır.

Sonuç olarak, yukarıda ele alınan farklılıklar nedeniyle, en azından şimdilik, Tunus ve Mısır'ın deneyimlediği demokratikleşme süreçleri birbirlerinden ayrılmış gözükmektedir. Fakat, Mısır'daki Sisi rejiminin toplumun büyük bir kısmının desteğini alan Müslüman Kardeşler üyesi ya da sempatizanı unsurları sisteme dahil etmeksizin ne kadar uzun süreli olacağı veya Tunus'ta seküler unsurlar ile en-Nahda hareketi arasında ortaya çıkan uzlaşının kalıcı olup olmayacağı gibi temel soru(n)lar zamanın ve süregiden dönüşüm sürecinin tam ortasında yer almaya devam etmektedir.

Sonnotlar

¹ Bu konuda Oryantalistlere getirilen kapsamlı bir eleştiri için ayrıca şu kaynaktan yararlanılabilir (Sadowski, 1993).

² Nitekim, Inmaculada Szmolka (2015: 75) da Tunus ve Mısır'ın benzer bir siyasal, toplumsal ve kültürel karakteristiğine sahip olduklarına işaret etmektedir.

³ Bu noktada, ekmek demokrasisi kavramsallaştırmasının Arap dünyasındaki Suudi Arabistan, Bahreyn, Katar, Ürdün vb. monarşilere göndermede bulunmaktan çok bağımsızlık süreciyle birlikte yönetim biçimini cumhuriyet olarak seçen Arap rejimlerine işaret ettiğinin altını çizmek gerekmektedir.

⁴ Elbette ki her ne kadar benzer rejimlere sahip oldukları söylenebilse de bu çizgideki her bir Arap ülkesinin kendi özgün koşullarının yol açtığı farklılıklar bulunmaktaydı. Örneğin, Suriye, tam anlamıyla 1963'te iktidara gelen Baas Partisi aracılığıyla yukarıda anılan sisteme eklenirken, Libya bağımsızlığını monarşi temelinde kazanacak, ancak 1969'da Muammer Kaddafi tarafından gerçekleştirilen darbeyle benzer bir sürece evrilecektir.

- ⁵ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz.: (Abdel-Malek, 1964).
- ⁶ Mısır ordusunun siyasal ve ekonomik yapı içerisindeki yerini ele alan ayrıntılı bir çalışma için bkz.: (McGregor, 2006: 241-259).
- ⁷ Nasır, 1956 yılında Milli Birlik Partisi'ni kurdu. Bu partinin adı 1962'de Arap Sosyalist Birliği olarak değiştirildi. Muhalif hareketlere ilişkin baskı politikası ise, parti oluşumunun öncesinde başlamıştı. 1953'te bütün siyasal partilere, 1954'te de Müslüman Kardeşler hareketine yasak getirilmişti.
- ⁸ Aslında Mısır'daki hukuk sisteminin 19. yüzyıldan itibaren kurumsallaştığının altını çizmek gerekmektedir. 19. yüzyılın son çeyreğine dek Şeriat hükümlerinin belirleyici olduğu Mısır'da, ilk defa 1876 yılında ülkede artan yabancı sayısının etkisiyle Batılı hakimlere özerklik tanıyan Medeni Hukuk yürürlüğe girdi. 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgalinin ertesinde, 1883 yılında Napolyon Kanunları'ndan esinlenilerek ülkede yaşayan yabancıları yargılamakla yükümlü Karma Mahkemeler kuruldu. Dolayısıyla, 20. yüzyıl boyunca da etkisini gösteren bu karma hukuk sisteminin kökleri 19. yüzyılın son çeyreğine dayanmaktadır (Asad, 2001: 2-3).
- ⁹ Bir Müslüman ile bir Kıpti'nin evlenmesi durumunda ise Şeriat kuralları geçerli olacaktır (Agrama, 2010: 505).
- ¹⁰ Hinnebusch (2015: 370-371) da Mısır'da güçlü, örgütlü ve otonom bir sendikal hareketin olmamasının Mısır darbesine giden süreçte önemli bir unsur olduğuna işaret etmektedir.
- ¹¹ Tunus'ta Fransız sömürgeciliğine karşı yürütülen mücadele ilk etapta anayasa anlamına gelen Düstur adlı örgütlenmenin baskın bir rol oynadığı süreçte şekillenmişti. 1860'ta, Tunus henüz Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yer alan idari bir birimken, ilan edilen anayasaya atıfla kurulan bu örgüt, Tunus'un önemli siyasi aktörlerinden biri oldu. Daha sonra parti içindeki iktidar mücadelesini kazanan Burgiba, Neo-Düstur Partisi'ni kurdu.
- ¹² Bu döneme ilişkin ayrıntılı bir çalışma için bkz.: (Hanieh, 2015: 33-36; 58-75).
- ¹³ 1977 Mısır, 1984 Fas ve Tunus, 1985 Sudan, 1988 Cezayir, 1989 Ürdün ve Lübnan. Ayrıntılı bilgi için bkz.: (Sadiki, 2000; 80).
- ¹⁴ Müslüman Kardeşler 1928 yılında Hasan el-Benna tarafından, Şeriat hükümlerinin hakim olacağı İslami bir Mısır tahayyülü temelinde kurulmuştu.
- ¹⁵ Devlet kurumları aracılığıyla İslami sembollere daha çok başvurulması yukarıdan aşağıya doğru işleyen bir İslamlaşmayı de beraberinde getirdi. Rejimler İslami muhalefeti bastırmak için İslamiyet'le ilgili pratikleri yeniden tanımladılar, devlet kanallarındaki İslami programların, basım-yayın faaliyetlerinin arttığı bir döneme girildi. Devlet eliyle yürütülen İslami propagandanın yaygınlaşmasına paralel olarak, ilerleyen dönemde İslami muhalefetin giderek güç kazanmasıyla kitleler yukarıdan ve aşağıdan muhafazakar ve İslami bir söyleme maruz kaldılar. Dolayısıyla, hem iktidarın hem de

muhalefetin İslami söylemi arasında sıkışan kitleler için siyaseten kaçacak çok dar bir alan kaldığını söylemek mümkündür.

¹⁶ Nitekim, Gannuşi uzun yıllar İngiltere’de sığınmacı olarak yaşayacaktır. Tunus’ta halk ayaklanmalarının başlamasının ardından ülkesine dönebilecektir.

¹⁷ *BBC* (27/09/2011). Tunisia’s Islamist Ennahda Party Wins Historical Poll. Son erişim tarihi, 13/12/2015.

¹⁸ Örneğin, Müslüman Kardeşler’in Eylül 2011’deki öğretmenler grevini desteklemek yerine sektörün denetimini Eski Rejimin temsilcisi Mısır İşçi Federasyonu’na bağlı öğretmenler sendikasına yönlendirmesinin ardından, grev başarısız oldu. Benzer şekilde Müslüman Kardeşler, doktorlar birliğindeki hakimiyeti sayesinde doktorların da eylemlerini sonlandırması sağlayabildi (Hanieh, 2015: 305).

¹⁹ Hanieh, örgütün asıl liderlerinin Mısır’ın önemli işadamlarından oluştuğunu iddia etmektedir. Örneğin, Mısır’ın en büyük şirketlerinden biri olan Juhayna Grup’tan Safvan Thabet, en büyük fast-food zincirlerinden birini işleten Mo’men Grup’tan Abdurrahman Seyidi gibi işadamlarının Müslüman Kardeşler ile bağlantıları olduğunu söylemek mümkündür. Bu sınıf Mübarek yönetiminde bir yandan devlet ve Mübarek yanlı elitlerin baskısına maruz kalırken, bir yandan da muazzam bir finans imparatorluğu kurmayı başarmıştır (Hanieh, 2015: 308).

²⁰ *Aljazeera* (01/02/2014). Interactive: Full Egypt Election Results. Son erişim tarihi, 15/12/2015.

²¹ *Aljazeera* (24/06/2012). Celebration in Egypt as Morsi declared winner. Son erişim tarihi, 12/12/2015.

²² *BBC* (07/02/2013). Tunisia political crisis deepens after assassination. Son erişim tarihi, 20/12/2015.

²³ *Alakhbar* (20/08/2013). Al-Nahda agrees to road map to solve Tunisian political crisis. Son erişim tarihi, 20/12/2015.

²⁴ *The Guardian* (03.06.2014). Abdel Fettah al-Sisi won 96.1 % of vote in Egypt presidential election, say officials. Son erişim tarihi, 21/12/2015.

²⁵ *BBC* (30/09/2014). Secularist Nidaa Tounes party wins Tunisia election. Son erişim tarihi, 23/12/2015.

Kaynakça

Abdel-Malek A (1964). Nasserism and Socialism. *Socialist Register*, 64, 38-55.

Agrama H A (2010). Secularism, Sovereignty, Indeterminacy: Is Egypt a Secular or a Religious State? *Comparative Studies in Society and History*, 52 (3), 495-523.

Alakhbar (20/08/2013). Al-Nahda agrees to road map to solve Tunisian political crisis. Son erişim tarihi, 20/12/2015.

Özkoç Ö (2016). Arap Dünyasında Demokratikleşme Süreçleri ve Siyasal İslam: Müslüman Kardeşler ve En-Nahda Hareketi Üzerine Bir Karşılaştırma. *Mülkiye Dergisi*, 40 (1), 29-56.

Aleya-Sghair A (2014). The Tunisian Revolution: The Revolution of Dignity. İçinde: R R Laremont (der), *Revolution, Revolt, and Reform in North Africa*, New York: Routledge, 30-52.

Aljazeera (01/02/2012). Interactive: Full Egypt Election Results. Son erişim tarihi, 15/12/2015.

Aljazeera (24/06/2012). Celebration in Egypt as Morsi declared winner. Son erişim tarihi, 12/12/2015.

Allani A (2009). The Islamist in Tunisia Between Confrontation and Participation: 1980-2008. *The Journal of North African Studies*, 14 (2), 257-272.

Asad T (2001). *Thinking about Secularism and Law in Egypt*. Leiden: ISIM Papers.

Asad T (2007). *Sekülerliğin Biçimleri*. Çev. Ferit Burak Aydar, İstanbul: Metis Yayınları.

Bayat A (2006). *Ortadoğu'da Maduniyet*. Çev. Ö Gökmen ve S Deren, İstanbul: İletişim Yayınları.

BBC (27/09/2011). Tunisia's Islamist Ennahda Party Wins Historical Poll. Son erişim tarihi, 13/12/2015.

BBC (07/02/2013). Tunisia political crisis deepens after assassination. Son erişim tarihi, 20/12/2015.

BBC (30/09/2014). Secularist Nidaa Tounes party wins Tunisia election. Son erişim tarihi, 23/12/2015.

Benhabib S (2011). The Arab Spring: Religion, Revolution, and the Public Sphere. *Eurozine*, <http://www.eurozine.com/pdf/2011-05-10-benhabib-en.pdf>. Son erişim tarihi, 10/10/2015.

Brooks R (2013). Abandoned at the Palace: Why the Tunisian Military Defected from the Bin Ali Regime in January 2011. *Journal of Strategic Studies*, 36 (2), 205-220.

Bulut F (2009). *İslamcı Örgütler I*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

Cavatorta F ve Merone F (2013). Moderation Through Exclusion? The Journey of the Tunisian Ennahda from Fundamentalist to Conservative Party. *Democratization*, 20 (5), 857-875.

Chakrabarty D (2007). *Avrupa'yı Taşralaştırmak*. Çev. İ Cörüt, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Enhaili A ve Adda O (2003). State and Islamism in the Maghreb. *Middle East Review of International Affairs*, 7 (1), 66-76.

Esposito J L ve Piscatori J P (1991). Democratization and Islam. *Middle East Journal*, 45 (3), 427-440.

Esposito J L ve Voll J O (1998). *İslamiyet ve Demokrasi*. Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Sarmal Yayınevi.

- Gana N (2014). Tunus. İçinde: P Ammar ve V Prashad (der), *Arap Baharı'ndan Kesitler: Yeni Ortadoğu'yu Anlamak*, Çev. Ö C Furtun, S Ümmetoğlu, Yankı Deniz Tan, İstanbul: İntifada Yayınları, 19-49.
- Gellner E (1994). *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. Harmondsworth: Penguin.
- Gerges F (2013). The Islamist Movement: From Islamic State to Civil Islam. *Political Science Quarterly*, 128 (3), 389-426.
- Güler Z (2004), *Süveyş'in Batsında Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık*. İstanbul: Yeni Hayat Kütüphanesi.
- Hanieh A (2015). *İsyanın Kökenleri: Kapitalizmin Ortadoğu'daki Sorunları*. Çev. A Toprak, Ankara: Nota Bene.
- Hashemi N (2013). The Arab Spring Two Years On: Reflections on Dignity, Democracy, and Devotion. *Ethics&International Affairs*, 27 (2), 207-221.
- Hinnebusch R (2006). Authoritarian Persistence, Democratization Theory and the Middle East: an Overview and Critique. *Democratization*, 13 (3), 373-395.
- Hinnebusch, R (2015). Conclusion: Agency, Context and Emergent Post-Arab Uprising Regimes. *Democratization*, 22 (2), 358-374.
- Hourani A (2005). *Arap Halkları Tarihi*. Çev. Y Alogan, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Huntington S (2002). *Medeniyetler Çatışması*. Çev. C Soydemir ve M Turan, İstanbul: Okuyan Us Yayınları.
- Ibrahim S (2002). *Egypt, Islam and Democracy: Critical Essays*. Cairo: The American University in Cairo Press.
- Kamali M (2001). Civil Society and Islam: a Sociological Perspective. *Archives Européennes de Sociologie*, 42 (3), 457-482.
- Kedourie E (1994). *Democracy and Arab World*. London: Frank Cass&Co. Ltd.
- Lapidus I M (2010). *İslâm Toplumları Tarihi, Cilt 2: 19. Yüzyıldan Günümüze*. Çev. Y Aktay ve M Ayyıldızoğlu-Aktay, İstanbul: İletişim.
- McGregor A (2006). *A Military History of Modern Egypt: From the Ottoman Conquest to the Ramadan War*. London: Praeger.
- Micaud C A (1964). *Tunisia: The Politics of Modernisation*. London: Pall Mall Press.
- Moore C H (1965). *Tunisia since Independence: The Dynamics of One-Party Government*. Berkeley: University of California Press.
- Özkoç, Ö (2014). "Mısır Devrimi"ni Anlamak. İçinde: Y Yıldırım ve Y Atlioğlu (der), *Değişen Ortadoğu'da Değişmeyen Sorunlar: Irak İşgalinden Arap Baharına*, Bursa: Dora Yayınları.
- Özkoç Ö (2016). Arap Dünyasında Demokratikleşme Süreçleri ve Siyasal İslam: Müslüman Kardeşler ve En-Nahda Hareketi Üzerine Bir Karşılaştırma. *Mülkiye Dergisi*, 40 (1), 29-56.

- Rogler L (2014). Harakat al-Nahda and Islamic Movements in Tunisia. İçinde: F Peter ve R Ortega (der), *Islamic Movements of Europe: Public Religion and Islamophobia in the Modern World*, London: I. B. Tauris, 50-59.
- Roy O (2012). The Transformation of the Arab World. *Journal of Democracy*, 23 (3), 5-18.
- Sachs R (2012). On Bread and Circuses: Food Subsidy Reform and Popular Opposition in Egypt. http://cisac.fsi.stanford.edu/sites/default/files/CISAC_Thesis_Sachs.pdf, Son erişim Tarihi: 31/05/2015.
- Sadiki L (2000). Popular Uprisings and Arab Democratization. *International Journal of Middle East Studies*. 32 (1), 71-95.
- Sadowski Y (1993). The New Orientalism and Democracy Debate. *Middle East Report*, 183, 14-21+40.
- Seddon D (1986). Riot and Rebellion: Political Response to Economic Crisis in North Africa, Tunisia, Morocco and Sudan. <http://la.utexas.edu/users/hcleaver/357L/357LSeddontable.pdf>. Son erişim tarihi, 12/12/2015.
- Spencer R (2012). Muhammed Morsi grants himself sweeping new powers in wake of Gaza. *The Telegraph*. Son erişim tarihi, 20/12/2015.
- Stepan A ve Linz J J (2013). Democratization Theory and the 'Arab Spring.' *Journal of Democracy*, 24 (2), 15-30.
- Szmlolka I (2015). Exclusionary and Non-Consensual Transitions Versus Inclusive and Consensual Democratizations: The Cases of Egypt and Tunisia. *Arab Studies Quarterly*, 37 (1), 73-95.
- Tessler M (2002). Islam and Democracy in the Middle East: The Impacts of Religious Orientations on Attitudes toward Democracy in Four Arab Countries. *Comparative Politics*, 34 (3), 337-354.
- The Guardian* (03/06/2014). Abdel Fettah al-Sisi won 96.1 % of vote in Egypt presidential election, say officials. Son erişim tarihi, 21/12/2015.
- Wolf A (2013). An Islamist 'Renaissance'? Religion and Politics in Post-Revolutionary Tunisia. *The Journal of North African Studies*, 18 (4), 560-573.
- Zghal A (1991). The New Strategy of the Movement of the Islamic Way: Manipulation or Expression of Political Culture? İçinde: I W Zartman (der), *Tunisia: The Political Economy of Reform*, Boulder, CO: Lynne Rienner, 205-217.
- Zubaida S (2008). *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*. Çev. B Koçoğlu Birinci ve H Hacak, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

CHP Seçmenlerinin Din Algıları ve Pratikleri

Kurtuluş Cengiz, Ankara Üniversitesi DTCF Sosyoloji Bölümü,
e-posta: kurtuluscengiz@yahoo.com

Özet

CHP siyasal hayatımızda çok yer kaplayan bir siyasal oluşum. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kuran parti olması bir yana CHP, Osmanlı-Türkiye Tarihi'nde halk kitlelerini örgütleyerek popüler siyaset zemininde boy gösteren ilk ve en eski siyasal harekettir. Bu anlamda bir siyasal gelenek olarak İttihat ve Terakki'den beri Türkiye'nin hem resmi, hem gayri resmi hem de hem popüler siyaset geçmişinin demirbaş bir unsurudur.

CHP'nin, Türkiye tarihindeki bu özel yeri, onun geçmişten beri birçok güncel ve siyasal tartışmaya konu olmasına yol açmıştır. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, Siyaseten CHP'ye rakip olan her siyasi parti, kendi varlığını meşrulaştırmak için CHP ile hesaplaşmak ve kendisini siyaseten ona karşı konumlandırmak durumunda kalmıştır. Bunu İkinci Meşrutiyet'ten beri ortaya çıkan legal ve illegal neredeyse tüm siyasi oluşumlar için söylemek mümkündür. Bu durum, bugün dahi Türkiye'de popüler siyasetin temel dinamiklerinden biridir. Bu yüzden de CHP, Tek Parti Dönemi icraatlarından, askeri darbeler konusundaki tavrına, kendisine biçtiği ortamın solu ya da sosyal demokrasi misyonundan, Kürt Sorunu konusunda aldığı farklı tutumlara özellikle de 1990lar sonrasında siyasal İslam'ın yükselişi karşısında büründüğü laiklik odaklı siyasete kadar birçok kritik konuda çok uzun yıllardır tek başına iktidar olmasa da her zaman eleştirilerin odağında yer almıştır.

Dolayısıyla, ilgili akademik ve güncel literatürde CHP ile ilgili farklı konulara odaklanan birçok tartışma mevcuttur. Ancak son yıllarda özellikle de Siyasal İslam'ın yükselişi, 28 Şubat Süreci ve sonrasında AKP'nin iktidara gelişinden beri siyasal iktidar bloğu ve sivil destekçileri tarafından CHP ile ilgili eleştirilerde öne çıkarılan baskın tema, CHP'nin din konusundaki siyasetidir. Buna göre CHP veya "CHP zihniyeti", genellikle sağ kanat siyasetçiler, siyasal İslamcı parti, grup, cemaat ve oluşumlar tarafından sürekli din karşıtı siyaset yapmakla; kısmen dinsizlikle ve dindarlara zulüm uygulamakla itham edilmektedir. Öte yandan, dine ilişkin olanları da dâhil olmak üzere CHP'nin resmi parti politikalarına ilişkin birçok araştırma ve inceleme yapılmış olmasına rağmen partinin, resmi politikaları dışında seçmenlerinin din hakkında ne düşündüğüne ve dini nasıl yaşadığına ilişkin henüz kayda değer bir çalışma yapılmamıştır. İşte bu makale, Türkiye'yi temsil eden kapsamlı bir din sosyolojisi araştırmasının nicel verilerini kullanarak sıradan CHP seçmeninin din algısı ve pratiğini analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: CHP, dindarlık, Türkiye siyaseti, siyasi partiler, laiklik

Religious Perceptions and Practices of CHP Voters in Turkey

Abstract

Republican People's Party (RPP) occupies a large space in the political life of Turkey. Beyond its being the founder party of Turkish Republic, it is the first and the oldest political organization which appeared in the popular political space in the Ottoman-Turkish History. In this sense, as a political tradition starting with the Union and Progress Party (*İttihat ve Terakki*) it is the fixture element of legal, illegal and popular politics of Turkey.

As a matter of the fact, RPP has been on the focus of different political, academic and daily debates due to its exceptional place in the History of Turkey. To put more clearly, every political organization in Turkey has to posit itself against and settle its account with RPP to legitimize its existence in one way or another. It is possible to make this argument for all the political organizations since 1908 Constitutional Revolution in the Ottoman-Turkish History. This is one of the basic dynamics of popular politics in Turkey even today. Therefore, RPP has been every time on the political agenda with never ending discussions about its political actions in the Single Party Period, with its political position "on the left of the middle" since 1960s, with its changing political stance about the Kurdish Issue and with its ultra-secularist politics since 1990s.

Therefore, there are many academic and daily debates focusing on the different topics about RPP in the related literature. However, the dominant critics about RPP in the recent times especially after the rise of Political Islam, The Post 28 February Process and JDP (AKP) Government concentrated on its politics of religion. According to these critics directed by the rightist, political Islamist politicians, groups and communities: RPP or "RPP Mentality" is a partially irreligious, ultra-secularist and authoritarian political tradition which had implemented pressure over the pious people in the Turkish Political History.

On the other hand, beyond the official and legal political orientations of the RPP, it is quite interesting that there were made almost not a remarkable study on the voters' religiosity of the RPP. Yet, based on the quantitative data set of a Turkey representative survey, this article tries to make a detailed analysis of religious perceptions and practices of ordinary RPP voters in Turkey.

Keywords: Republican People's Party, religiosity, Turkish politics, political parties, secularism.

Giriş

CHP, Türkiye'nin siyasal hayatında belki de en çok tartışılan partidir. Neredeyse hiç gündemden düşmeyen Tek Parti Dönemi icraatları ile 1970'lerde Ecevit liderliğindeki istisnai performansı ile (1989 Yerel Seçimleri'ndeki başarısı ve 1991-1995 yılları arasında koalisyon hükümetinin küçük ortağı olduğu kısa

dönem hariç) son 35 yıla yayılan seçim başarısızlıkları ile parti içi hizipleri ve ateşli kurultaylarıyla her dönemde siyasi tartışmaların odağında yer almıştır. Son yıllarda yapılan tartışmalar ise CHP'nin yaptıklarından ziyade yap(a)madıklarıyla, güncel siyasete ilişkin olarak ondan beklenenlerle ve bu beklentilerin karşılan(a) maması ile ilgilidir.

Seçimlerdeki bunca başarısızlığına, siyasetteki etkisizliğine rağmen partinin kamusal gündemde bu denli önemli bir yer kaplıyor olması; oy oranlarının ötesinde elbette CHP'nin Türkiye'nin siyasi hayatındaki hususi konumundan ve özgül ağırlığından kaynaklanmaktadır. Zira, devleti kuran parti olması bir yana CHP, Osmanlı-Türkiye modernleşmesinin ve sekülerleşmesinin siyaset alanındaki en güçlü kurumsal ve ideolojik temsilcilerinden biridir. Dolayısıyla, CHP'nin mevcut durumu ve geleceği Türkiye'de siyasetin en can alıcı meselelerinden biri olmaya devam etmektedir.

Bütün bu tarihsel süreçte CHP'nin ve partinin resmi ideolojisi olan Kemalizm ve laiklikle ilişkisine dair 1990'lardan itibaren birçok tartışma¹ yürütüldü. Bunların dışında partinin tarihi gelişimini analiz eden,² seçimlerde aldığı sonuçları inceleyen,³ AB Süreci ile ilişkisini değerlendiren,⁴ liderlik ve örgütsel sorunlarını araştıran birçok çalışma⁵ yayımlanmasına rağmen; ilginçtir sağ siyasetçiler, siyasal İslamcı parti, grup, cemaat ve oluşumlar tarafından sürekli "laikçilik" siyaseti yapmakla; dinsizlikle ve dindarlara zulüm uygulamakla itham edilen partinin, resmi politikaları dışında seçmenlerinin din hakkında ne düşündüğüne ve dini nasıl yaşadığına ilişkin kayda değer bir çalışma yapılmamıştır. İşte bu makale, TÜBİTAK tarafından desteklenen ve 2008-2011 yılları arasında yürütülen "108K202" numaralı "Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Din" adlı kapsamlı bir alan araştırmasının⁶ nicel verilerini kullanarak hem akademik alandaki bu boşluğu doldurmayı hem de CHP tabanının din algısı ve pratiğine ilişkin detaylı bir analiz yapmayı amaçlamaktadır.

Elbette 200 yıla yaklaşan bir siyasal geleneği bu çalışmanın sınırları içinde derinlemesine tartışmak mümkün değil. Ayrıca bu makalenin odağını, CHP'nin dine ilişkin resmi, kurumsal ya da politik görüşleri, bunların tarihi, evrimi ya da değişimi değil; sıradan CHP seçmenlerinin din algısı ve pratikleri oluşturuyor. Ancak bu tartışmaya zemin olmak üzere CHP tarihinin konuyla doğrudan ilgili bazı kritik noktalarının altını kısaca çizmekte fayda var. Bu çerçevede, ilerleyen bölümlerde önce meselenin tarihsel arka planına kısaca değinip ardından araştırmanın kavramsal ve yöntemsel yaklaşımını özetleyeceğim. Sonuç bölümünde ise bir önceki bölümde sunduğum bulguları yorumlamaya çalışacağım. Öyleyse tarihsel bağlamla başlayabilirim.

Tarihsel Bağlam

CHP'nin dinle ve dindarlarla ilişkisi bazı istisnai dönemler dışında genelde sorunlu olmuştur. Öyle ki bu durum genel başkanlar düzeyinde de birçok kez kabul ve ifade edilmiştir. Bunun son örneği Radikal muhabiri Ezgi Başaran'ın çok kısa bir zaman önce CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu ile yaptığı mülakattır. 28 Ekim 2013 tarihli mülakatta Kılıçdaroğlu, bu tespiti kabul etmekte ve özetle bu durumu muhalefet partilerinin kara propagandasına bağlamaktadır.

Laikliğin dinsizlik olarak algılanmasını değiştirmemiz gerekiyor. Bunu CHP yıllar yıllardır anlatamadı çünkü CHP'nin rakibi olan partiler karşı propaganda yaptılar. 'CHP'nin yolu Moskova'nın yolu' sloganından başlayın, 'CHP camileri yıktı'ya kadar gelin, halkın beynine işlenmiş bir imaj var. İnanç söz konusu olduğunda bu tür karşı imajların halkta yerleşmesi çok daha kolaydır. Düzeltilmesi ise bir o kadar zor. CHP bugüne kadar dini asla siyaset aracı yapmadı. İsmet İnönü'ye Konya mitingi öncesinde "Paşam, burası çok dindar bir bölge, konuşma sırasında Allah'tan bahsedersen faydalı olur, yoksa hiç oy alamayız" diyorlar. "Din ve devleti ayırmak için bu kadar uğraştık, şimdi oy için nasıl yapalım" diye cevap veriyor fakat yalvarıyorlar. Peki deyip kürsüye çıkıyor. Konuşma boyunca tabii ki hiç dini referans yok. Sonunda "Allahaismarladık" dedikten sonra partilere dönüyor: "Alın işte istediğinizi yaptım, Allah'tan bahsettim."

Kuşkusuz bu tespitte bir doğruluk payı vardır. CHP'nin hem "dinsizlik" hem de "komünistlik" suçlamaları bağlamında Türk sağının günah keçisi olduğuna ilişkin hem tarihten hem de gündelik siyasetten birçok örnek vermek mümkün. Aşağıdaki alıntılardan ikisi Kayserili iki işadama ile yaptığım mülakatlardan.⁷

K: Mesela şöyle 60'lardan 70'lerden itibaren gelirse; mesela 70'lerde neyi destekliyordunuz, mesela 80'ler 90'lar

G: Şimdi müthiş bir şeydik biz Halk Partiliydik babadan gelme. 70'lerde ki 74 son şeyin de de gene Halk Partiliydik ki ne zamana kadar, Özal gelene kadar. Özal gelene kadar tabiri caizse komünisttim. Komünisttim ben o zaman. Hacılar'da biz 5 vakit çıkardık camiye giderdik. Bizim sokağın arkası Türkeşçiler ağırlıktaydı. Bizim demir bir kapımız vardı hiç unutamadığım "komünistler Moskova'ya" yazarlardı bizim kapıya. Evet. Yani milletin ne kadar aldatıldığını... Siyasiler tarafından çok aldatıldılar. Ondan sonra büyük ihanetler oldu

K: Peki sonra Özal'la beraber

G: Özal'la beraber sağcı olduk. Özal'la beraber ekonomik durumumuz çok değişti, sanayiye girdik, Sanayici olduk. Ondan sonra işte AK Parti kuruldu, AK Parti'ye

K: Ondan önce Özal Öldü 92-93'te galiba değil mi? Ondan sonra ne yaptınız mesela o arada 90'lı yıllarda?

G: Özal'dan sonra gene ANAP kuruldu. ANAP'a devam ettik AK Parti kurulana kadar. AK Parti kuruldu, AK Parti'ye geçtik.

Şimdi, Kurtuluş biz eskiden baban da bilir ya hep CHP'liydik. Ama 1980 öncesinde ne kötülük var hep CHP'ye yazılırdı. İşte şimdi "bunlar komünist, bunlar dinsiz bunlar şöyle böyle" Özal gelince dedik ki "Özal'a geçek adımızı temizle çekek". Özal'a geçtik siyaset şeyi yani bir menevra yaptık anlıyon mu?"

Bunlar ise Başbakan Erdoğan'ın 3 Mayıs 2011 ve 1 Şubat 2012 tarihli konuşmalarından

1940'lı yıllara ilişkin 16 belge var. Bunlar aslında yüzlerce... Bunların çoğunda İsmet İnönü'nün imzası var. Bunların hepsi CHP'li. Düşünebiliyor musunuz Elifba kitapçığını yasaklamışlar. Bu zihniyete ne denirse CHP zihniyeti de odur. Hz. Ali'nin Cenklere'ni yasaklamışlar..... Ben belgeyle konuşuyorum. İşte CHP'nin tarihi bu. Sadece tarihi değil bugünkü zihniyeti de bu"⁸

Bu ülkede ezan CHP sayesinde okunuyor diyenler, 1941 yılında ezanı 'Tanrı uludur' şeklinde okumayanların cezalandırılmasına dair kanun çıkardılar. Bu CHP'dir. İstedikleri makyajı yapınlar CHP yine CHP'dir. 40 yıl önceki zihniyet neyse bugün de o fabrika ayarları değişmiyor bunların. Bunlar milletin hiçbir kutsalına saygı göstermediler. Bu millet ekonomik anlamda, sosyal anlamda, siyasi anlamda, en önemlisi inançlar bakımından en büyük zulmü CHP'nin tek başına iktidar olduğu dönemlerde yaşamıştır"⁹

Öteyandan, CHP'nin dinle ilişkisinin sorunlu olmasının bu tür kara propagandaları aşan tarihsel, siyasal hatta bizzat CHP'nin var oluşuyla ilgili ontolojik nedenleri de var. Öncelikle CHP, kökleri itibarı ile İttihat ve Terakki, Jön Türkler ve hatta Tanzimat'a kadar giden Türk modernleşmesinin ya da batılılaşmasının Fransız modeline yakın cumhuriyetçi, materyalist ve pozitivist kanadını (Kadioğlu, 1998: 8) temsil eden bir parti. Bu noktada bu cumhuriyetçi, seküler modernleşme projesinin, Osmanlı İmparatorluğunun geri kalmışlığına yol açtığını düşündüğü için dinden pek hazzetmediğini söylemek pekâlâ mümkün (Mardin, 1990: 21). Abdullah Cevdet örneğinde tartıştığı Garbçılık hareketinin cumhuriyetçi gelenek üstündeki ciddi etkilerine değinen Hanioğlu (1997: 158), burada inancı, bireysel bir meseleye indirgeyen "bilimsel" ya da daha felsefi içerikli bir din anlayışı olduğuna dikkat çekmektedir. Bu anlamda bu cumhuriyetçi yaklaşım, bütün 19. Yüzyıl boyunca yanıtı aranan "devleti nasıl kurtarıyoruz" sorusuna özetle "akıl ve bilimle" yanıtını vermiş pozitivist bir düşünsel geleneğe dayanıyor ve doğal olarak din ve geleneğin toplumsal ve siyasal yaşamdaki etkisini ötelemeyi en azından kamusal alandan uzaklaştırmayı önüne koyan "seküler" bir dünya görüşüne sahip. Ancak Kadioğlu'nun (1998: 7) da ifade ettiği gibi sözü geçen bu cumhuriyetçi sekülerleşme politikası Lockçu anlamda din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını değil daha ziyade dini devlet kontrolü altında almayı

önceleyen bir yaklaşıma sahiptir. Dolayısıyla liberal değil otoriter özellikler gösteren bu seküler düşünsel geleneğe Osmanlı İmparatorluğu'nun 20. Yüzyıl'ın başında yaşadığı ağır yenilgilerin ve travmaların etkisiyle milliyetçilik boyutu da eklenince CHP'ye sonraki yıllar boyunca, hatta bugün bile, rengini veren seküler-pozitivist, modernist-milliyetçi (Türkçü) ideolojik terkip ortaya çıkmış oldu.

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından İttihat ve Terakki'nin Anadolu'daki yapılanması, yerel eşrafın da desteği ile Mustafa Kemal'in kontrolünde önce Müdafai Hukuk Cemiyetlerini ardından da TBMM çatısı altında Kurtuluş Savaşı'nı örgütledi. Savaş sona erince de Mustafa Kemal'in 9 Eylül 1923'te 9 Umde adı verilen bir siyasal programı yayımlaması ve 2 gün sonra da kendisine bağlı vekillerle Halk Fırkası'nı kurmasıyla birlikte bu gelenek resmen partileşti (Kiriş 2012: 398). 6 okun 1931'de yapılan 3. Kurultay'da parti programına girmesiyle ve 1937 yılında da Anayasa'ya dahil edilmesiyle birlikte Kemalizm hem devletin hem de CHP'nin resmi ideolojisi olarak son şeklini almış oldu (Ahmad, 2005: 81). 1935 Kurultayı'nda adı 'Cumhuriyet Halk Partisi' olarak değiştirilen bu siyasal geleneğin temel ideolojik yönelimleri de bu şekilde belirlenmiş oldu. Dolayısıyla bu Kemalist terkin zaman içinde farklılaşan yorumları olsa da hangi versiyonuyla olursa olsun "sekülerizm, ulusal birlik ve modernleşme kavramlarını tüm Kemalizmlerin ortak noktası olarak değerlendirmek mümkündür. Sekülerizm ise bütün bu ideolojik yönelim içinde CHP'nin en önemli ve süregelen köşe taşı durumundadır" (Ayata ve Ayata: 2007, 214). Nitekim Turan (2006: 564) da aynı kanıdadır ve "CHP'yi tanımlayacak tek bir etiket olsa o da laiklik (sekülerizm) olurdu" tespitini yapmaktadır. Dolayısıyla, 1920'lerin ikinci yarısından başlayarak alfabenin, takvimin değişmesinden Kılık ve Kıyafet Kanunu'na; ezanın Türkçeleştirilmesinden, tekke ve zaviyelerin kapatılmasına, tarikatların yasaklanmasına kadar bütün devrimler¹⁰ bu genel ideolojik yönelim çerçevesinde gerçekleşmiştir. Paradoksal olarak laik cumhuriyetin resmi din kurumu olması sıfatıyla "aydınlanmış bir İslam'ı ya da devlet İslamı'nı yorumlamak ve uygulamak için" (Sakallıoğlu, 1996: 234) kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın¹¹ bizatihi varlığı bile bu durumun en açık kanıtı sayılabilir.

CHP'nin dinle ilişkisine de yön veren bu otoriter, seküler reformist ideolojik tutum, 1930'ların sonlarına dek sürdü. Ancak Kemalist merkez, "şehir ve kasaba küçük burjuvazisini ve köylülüğü, derin tarihi kökleri olan yaşam dünyaları dışına çıkarabilecek iktisadi ve toplumsal dinamiği hiçbir zaman üretmedi. İdeolojik baskı arttıkça köylüler ve küçük burjuvazi daha da azimle geleneklere sarıldı. Bürokrasi ise bu davranışa irtica etiketini yakıştırdı" (Keyder, 2010: 151). Böylece bu süreç, neredeyse günümüze dek süren bir siyasi kısır döngünün ana dinamiğini oluşturdu.

İkinci Dünya Savaşı yıllarının sıkıntılı atmosferinde devrimlerin hızı yavaşlarken, savaş sonrasının yeni konjonktüründe ise söz konusu otoriter seküler tutumdan kısmi geriye dönüşler yaşandı. 1946'daki ilk çok partili seçim deneyimi, CHP yöneticilerini halkın CHP'nin din politikaları konusundaki eleştirilerini göz önünde bulundurmaya zorladı. Tabi bunda Demokrat Parti'nin pazar ve din özgürlüğü konusundaki vaatlerinin de büyük rolü oldu. Nitekim, bu dönemde "Allahın adını asla nedensiz yere anmayan kararlı bir laisist olarak bilinen İnönü buna rağmen okullara din dersi konulmasına karar verdi" (Ahmad, 2005: 131). CHP, 1940'ların sonuna doğru aşağıdan gelen talepleri gözeterek ortaokullarda seçmeli din dersinin konulması, türbelerin ziyarete açılması, Hacca gitmenin serbest bırakılması, imamların orduya alınması, Ankara'da bir ilahiyat fakültesi ve Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde imam hatip kurslarının açılması gibi bazı açılımlar yapmak zorunda kaldı (Köni, 2012: 80).

1950 Seçimleri Türkiye Tarihi'nde bir dönüm noktası oldu. İktidara geçen Demokrat Parti laiklik siyasetine bağlı kalmakla birlikte kısmen de olsa din özgürlüğünün önünü açacak bazı sembolik girişimlerde bulundu. Ezanın yeniden Arapçaya çevrilmesi, imam hatip kurslarının imam hatip okullarına çevrilmesi, dini cemaat ve tarikatlar üzerindeki baskıların hafifletilmesi bunlar arasında sayılabilir. Ancak bunun da ötesinde gelenekçi, muhafazakâr ve İslami semboller ve retorîği, halk desteği elde etmek noktasında etkili bir biçimde kullandı. 1960 Darbesi'ne kadar devam eden bu muhalefet süreci ise CHP içinde sonrasında önemli sonuçları olacak bazı ciddi siyasal ve ideolojik tartışmaların yaşanmasına neden oldu.

Aslında Ayata'nın (2002: 103) da ifade ettiği gibi CHP'deki bu değişimin kökenini 1957'deki İlk Hedefler Beyannamesi'nde alınan kararlara kadar götürmek mümkün. 1961 Anayasası'nın bazı niteliklerini de önceden haber veren bu kararlar, yeni Anayasa ile birlikte İnönü'ye hükümette olduğu dönemde toplu sözleşme, grev hakkı, dernekleşme özgürlüğü ve planlı ekonomi gibi bazı çok ciddi kurumsal değişiklikler yapma fırsatı tanımıştı. Öte yandan, hem dünya konjonktürünün etkisiyle hem de Türkiye İşçi Partisi'nin etkili sol muhalefeti karşısında CHP biraz da zorunluluktan yeni bir açılım yapmak zorunda kaldı. 1965 Seçimleri öncesinde dönemin atmosferinin zorlamasıyla bizzat İsmet İnönü tarafından başlatılan ve Ecevit (1966) tarafından da sahiplenilen 'Ortanın Solu'" tartışmalarıyla birlikte CHP'nin ideolojik terkibine "sol" bir sos da eklendi ve 1960 ve 70'lerin devrimci rüzgârıyla birlikte oldukça etkili de oldu.¹²

Bu yeni ideolojik yönelim, İnönü'yü 6 Mayıs 1972'deki Kurultay'da deviren ve 14 Mayıs 1972'deki kurultayla da genel başkan seçilen genç lider Ecevit'in karizması,¹³ Türkiye'deki sosyo-ekonomik değişimlerin halk kitlelerinde yarattığı

beklentiler ve dünya konjonktürünün sola dönük etkisiyle de birleşince CHP ciddi bir yükseliş trendine girdi. Öyle ki CHP tarihi boyunca aldığı en yüksek oy oranına toplumsal eşitlik, sosyal adalet ve çalışan kesimlere refah vadeden “sol” söylemleri öne çıkaran Ecevit önderliğinde girdiği 5 Haziran 1977 Milletvekili Genel Seçimleri’nde aldığı (% 41,3) ve 11 Aralık 1977 Yerel Seçimlerinde aldığı % 41,7’lik oy oranlarıyla ulaştı (Ayata ve Ayata, 2007: 213). Bunda, Kıbrıs Savaşı vb. politik etkenlerle birlikte elbette Ecevit’in “inançlara saygılı laiklik anlayışı” olarak tarif ettiği kendi yaklaşımının da kayda değer bir etkisi vardı. Parti o tarihlerden sonra siyasal yelpaze içinde kendini genel olarak merkez sol ya da sol/sosyal demokrat¹⁴ bir parti olarak konumlandırmaya çalıştı. Nitekim CHP’nin 1980 Darbesi ile birlikte kapatılmasından sonra eski CHP’lilerin büyük bir kısmı, daha sonra kurulan Sosyal Demokrat Halkçı Parti çatısı altında birleştiler ve kısa bir süre de olsa DYP ile birlikte koalisyon ortağı olarak iktidara geldiler. CHP’nin Ecevit’e bağlı bazı diğer kadroları ise DSP’de kaldı.

Öte yandan, 1970’lerin sonlarından itibaren güç kazanmaya başlayan neo-liberal ideolojinin 1989 yılında Sovyet bloğunun çöküşüyle birlikte sosyalizm karşısında zaferini ilan etmesi; bütün dünyada sol kökenli ideolojileri büyük bir bunalıma sürükledi ve yeni sağ olarak adlandırılan siyasi hareketleri güçlendirdi (Özkazanç 1996, 1997). Türkiye’deki “sosyal demokratlar” bu sürece hem ikiye bölünmüş (CHP/DSP) olarak hem de zayıf bir koalisyon ortağı olarak yakalandıkları için daha da fazla yıprandılar ve önceki siyasi dengeleri ve ideolojik pozisyonları yerle bir eden bu yeni küresel dalgaya kendilerini adapte edemediler. Sürecin tetiklediği iç ve dış faktörlerin etkisiyle bir kez daha parçalandılar.

Bu süreçte, 1991 Seçimleri’nde HEP ile seçim ittifakı yapabilecek ve sonrasında oldukça liberal bir Kürt Sorunu Raporu hazırlayabilecek kadar sol/sosyal demokrat tavırlar gösterebilen SHP, gerek Kürt Sorunu’nun yol açtığı milliyetçi kabarma, gerek Sovyet Bloku’un yıkılmasına ve Soğuk Savaş’ın sona ermesine paralel olarak neo-liberalizmin dünya siyaset ve ekonomisinde hegemonik hale gelmesi, gerekse bu sürecin bir bütün olarak küreselleşme yoluyla ulus-altı (milliyet, din ve mezhep kökenli hareketler) ve ulus-üstü güçleri (IMF, WB, EU ve diğer uluslararası kuruluşlar) canlandırıp etkisini arttırması (Keyman, 2010: 94) ve kimlik siyasetini öne çıkarması (Ayata, 1998) nedeniyle var oluşsal bir bunalıma girdi.

CHP zaten tarihsel olarak devlet kuran, bir anlamda “devletin esas sahibi” olan bir parti olmakla daha sonra edindiği sol/sosyal demokrat parti olmak arasındaki çözülmesi zor tarihsel gerilimi bünyesinde hep taşıymıştı, ancak; kontrol edemediği küresel ve yerel güçler karşısında hızla güç kaybetmeye başlayınca, bölünme ve Şeriat korkularının yeniden gündeme geldiği bir ortamda devletin

kurucu partisi olma kimliğini yeniden 'hatırladı'. Siyasal İslam'ın 1979'daki İran Devrimi'nden aldığı ivmeyle bütün dünyada güçlendiği ve Türkiye'de de önce yerel sonra da genel iktidara oynadığı 1990'lı yıllarda, özellikle de 1989'daki yerel seçim zaferinin etkisi de geçtikten sonra SHP içindeki sosyal demokrat kadrolar da giderek tasfiye oldular ve parti güç kaybetti. Partinin sosyal demokrat döneminde hiçbir genel başkanlık seçimini kazanamayan ve bu devletçi-statükocu siyasete her zaman yakın olan Deniz Baykal ve arkadaşlarının CHP'yi 9 Eylül 1992 tarihinde tekrar açmalarıyla birlikte de mevcut kadroların büyük bir çoğunluğu CHP'de yeniden toplanmaya ve kurucu resmi ideoloji olan Kemalizm etrafında birleşmeye başladılar. Hiç kuşkusuz bu savrulmanın tabanda da karşılığı var idi. 1990'lardan itibaren Atatürkçü Düşünce ya Çağdaş Yaşamı Destekleme gibi derneklerinin kuruluşuyla birlikte parti dışında da CHP seçmenleri hatta daha geniş laik taban içinde bir tür sivil neo-Kemalist hareket de yavaş yavaş boy vermeye başladı (Erdoğan, 2002: 265-311).

SHP'nin giderek eriyip yok olduğu bu süreçte parti sol kimlikten giderek uzaklaşırken yeni CHP, sosyal demokrat siyaseti ve bu siyasetin gerektirdiği emekçi sınıflarla, ezilen ve yoksul toplum kesimleriyle, sendikalarla (Koç, 1985), sivil toplum kuruluşlarıyla (Schüler 1999) ve tabii Kürtlerle önceden kurduğu ilişkileri de neredeyse tümüyle kaybetti ve giderek zengin muhitlere ve sahillere sıkıştı. Her ne kadar Baykal'ın "Anadolu Solu" gibi bazı açılımları olduysa da bu açılımlar yukarıda bahsettiğimiz sol bileşenlerle kurulması gereken organik ilişkilerin yokluğunda kitlelere ulaşamadı ve etkisiz kaldı (Kiriş, 2012: 401). Özellikle 1992'de yeniden açılan CHP'nin Kürt sorunu konusunda gösterdiği devlet merkezli ve güvenlik odaklı tutumlar CHP'nin, gerek kendi milliyetçi ideolojisi içine sıkışıp kalmasında gerekse AKP'nin seçim hegemonyasına karşı mücadelesinde onu kitleler nezdinde etkisiz bırakan en önemli etkene dönüştü (Keyman, 2010: 91-108). Nitekim Kalaycıoğlu'nun (2008: 18) araştırması CHP'lilerin parti kimliğinde laikliğin ve Türk milliyetçiliğinin oynadığı rolü açıkça göstermektedir.

Bu süreç, 28 Şubat Sürecine verilen destekle zirveye çıkarken CHP de toplum nezdinde giderek marjinalleşerek 1999 seçimlerinde % 10 barajına takıldı ve 2002 Seçimleri'ne kadar tarihinde ilk kez meclis dışında kaldı. Bunda elbette DSP'nin 1999'da konjonktürel nedenlerle oyların % 21'ini alarak birinci parti çıkması da oldukça etkili oldu. 2002 Seçimleri'nden sonra ise bir yandan DSP'ye emanet olarak giden geleneksel "sol" oylar yeniden CHP'de toplanmaya başlarken CHP ise soldan iyice uzaklaşıp bir tür 'modernlik nostalgisi' (Özyürek, 2011) yolunda kendini kaybetti ve neredeyse irrasyonel ve anakronik denecek bir biçimde 1930'ların sert, otoriter, anti demokratik laiklik siyasetine savruldu. Türkiye siyasetin özelleşmesine ve devlet öncülüğünden pazar öncülüğünde bir

modernleşmeye doğru yol alırken bu sürecin çok ilginç bir boyutunu da Atatürk imgesinin ticarileşmesi oluşturuyordu (Özyürek, 2006: 4-16). 1980’lerde başlayan İslami canlanmanın kamusal alanda başörtüsüyle simgelenen etkisine ve İslami sembollerin ticarileşmesine karşılık olarak Yaşın’ın “laisist metalar” olarak adlandırdığı Atatürk’ü simgeleyen ürünlerin (resimler, Atatürk figürünün olduğu ev ve süs eşyaları, bayraklar, rozetler, dövmeleler, arabalara yapıştırılan çıkartmalar vb.) kendisine geniş bir pazar bulması (2005: 236-237) ve bireylerin özel alanlarına doğru yayılması söz konusu oldu. Böylece, CHP’liler ya da daha geniş bir tanımla cumhuriyetçiler, “belki de Türkiye tarihinde ilk defa devletin resmi ideolojisini kendi kişisel korumaları altına alma ve yaşatma ihtiyacı hissettiler” (Özyürek, 2004: 378).

1990’larda başlayan bu savrulma süreci 2000’lerde özellikle de AKP’nin art arda seçim zaferleriyle birlikte iyice hız kazandı. 2007’deki Cumhurbaşkanlığı Seçimleri öncesinde Abdullah Gül’ün eşinin başörtülü olması nedeniyle başlayan Cumhuriyet Mitingleri ile cumhuriyetçi kitleler sokaklara dökülürken (Cindoğlu ve Zencirci, 2008: 791); mitingler siyasi talepleri aşacak bir biçimde bir tür cumhuriyetçi toplu histeriye dönüştü. 2010 yılında yapılan referandumda ise Cumhuriyetçilerle İslamcılar arasındaki bu tarihsel bölünme iyice su yüzüne çıktı ve Kalaycıoğlu’nun (2012) ifadesiyle liberal ve seküler kıyılarla dini muhafazakâr *hinterland* arasında bir anlamda bir “Kültür Savaşı” (*kulturkampf*) mahiyetine büründü. Baykal’ın bir kaset komplosuyla devrilmesinin ardından partinin başına geçen Kılıçdaroğlu ise her ne kadar partinin laiklik merkezli siyasetini yumuşatıp odağı daha toplumsal ve ekonomik sorunlara doğru kaydırmaya çalışsa da; yukarıda bahsedilen temel sorunlar hakkında etkili bir muhalefet geliştirmeyi beceremediğinden gerçek bir alternatif olamadı ve halk kitlelerinin katılımını sağlama konusunda arzu edilen başarıyı gösteremedi. Parti kendisini geçmişinden bir türlü özgürleştiremedi, küreselleşme, AB ile ilişkiler, devletin pazarla ilişkisi ve demokratikleşmenin yönü gibi esas konularda etkili sözler, öneriler ve politikalar geliştirmeyi başaramadı (Turan, 2006: 576). Bunun yansırı bu başarısızlığın en önemli nedenlerden biri de şüphesiz Kürt Sorunu konusundaki tereddütlü, belirsiz tavrı daha doğrusu tavırsızlığı oldu. Parti Kılıçdaroğlu döneminde % 5 civarında bir yükselme yaşasa da % 25 bandını aşamayarak müzmin ve etkisiz ana muhalefet partisi rolünü sürdürmeye devam etti.¹⁵

Yöntem¹⁶

Bu çalışmada yukarıda ifade ettiğim araştırma projesinin verilerini kullanıyorum. Bu geniş data içinden odaklandığım veri setine geçmeden önce, bu araştırmanın analizime de kaynaklık eden kavramsal çerçevesini ve yöntemini¹⁷ kısaca açıklamak istiyorum.

Araştırma projesi, genel anlamda Türkiye’de İslam dininin nasıl algılandığı ve yaşandığını temel toplumsal kategoriler olan ekonomi, siyaset ve toplumsal cinsiyet eksenleri üzerinden anlamayı amaçlıyordu. Bu kapsamda önce Erzurum, Kayseri ve Denizli’de ikişer ay süren katılımcı gözlemler, ardından İzmir, Diyarbakır, Denizli, Trabzon, Kayseri, Adana, Erzurum ve Çorum’da alt, orta ve üst sosyo-ekonomik gruplardan bazı kişilerle yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler yapıldı. Bu kişileri belirlerken cinsiyet, yaş, eğitim, etnik köken mezhep gibi değişkenler gözetildi. Bu kapsamda 16’sı şehir merkezlerinde 6’sı köylerde olmak üzere her ilde toplam 24 görüşme yaparak toplam 192 rakamına ulaşıldı. Bunun yanı sıra seçkinlerin dini algı ve pratiklerini anlamak amacıyla 40 farklı seçkinle de görüşmeler yapıldı. Bunlar arasında siyasetçiler, entelektüeller, sanatçılar, iş adamları/kadınları ve bürokratik seçkinler yer aldı. Araştırmanın son aşamasında ise TÜİK’ten alınan ve Türkiye’yi temsil eden bir örneklem kapsamında 2011 Yılı Haziran ayında 25 ilde 1538 kişiyle anket çalışması¹⁸ yapıldı.

Bu yazı çerçevesinde aktaracağım bilgiler ve analizler ise tüm bu data içindeki CHP seçmenlerinin oluşturduğu veri setine dayanıyor. Bu kapsamda anket yapılan 1538 kişi arasından CHP’ye oy verdiğini söyleyen kişileri (237 anket) kapsıyor.

Araştırmanın teorik ve metodolojik çerçevesi ise 5 x 5’lik bir matrise oturuyor. Bir yanda temel toplumsal kategoriler olan, toplumsal cinsiyet, ekonomi, siyaset alanları ve bunlara ek olarak bir din sosyolojisi araştırmasının temel kategorileri olan inanç ve ibadet boyutları; öte yanda ise dinin toplumda algılanma ve tecrübe edilme biçimlerine ilişkin olarak belirlediğimiz 5 temel gerilim eksenini (dünyevi/uhrevi; modern/geleneksel; kamusal/özel; metin/pratik; dini bilgi/bilimsel bilgi) bulunuyor. Bu gerilimleri önceki bir çalışmamızdan (Küçükural ve Cengiz, 2011: 130-131) alıntılarla kısaca şu şekilde açıklamak mümkün:

Gündelik olan/uhrevi (aşkın) olan¹⁹ (*transcendental versus mundane*) ikiliği: inancı belirleyen aşkın olan ile dünyevi ya da günlük olanın çelişkili ve gerilimli biraradalığını anlatıyor

Geleneksel/modern değerler²⁰ (*modern versus traditional*) ikiliği: Tanzimat dönemi “medenileşme” veya “batılılaşma” çabaları ile başlayıp Cumhuriyet dönemi modernleşme projesi ile birlikte merkeze oturan modern ve geleneksel arasındaki, geçişkenliğin ve eklenmenin bireylerin dünyasında yarattığı gerilimi anlatıyor

Özel alan/kamusal alan²¹ (*public versus private*) ikiliği: bir yandan ülkemizde din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması olarak tanımlanan fakat pratikte

bunun ötesine geçerek dinin devlet tarafından kontrol altında tutulması anlamına gelen kendine has laiklik anlayışını²² diğer yandan da bu kontrol anlayışının uzantısı olarak dinin özel alanla sınırlandırılması tartışmalarını ve bu tartışmaların bireylerin tavır alışlarına yansımada ortaya çıkan gerilimi işaret ediyor

Kitabi din/yaşanan din (*text versus praxis*) ikiliği: çeşitli sosyal grupların İslam'ı yaşama biçimlerindeki ayrışmalardan ziyade, bu ayrışmalara kaynaklık eden Kuran, Hadisler ya da din bilginlerinin yazıya geçirerek son şeklini verdikleri diğer dini eserleri kaynak alan metinsel İslam ile bireylerin günlük pratikler yoluyla öğrendikleri ve yaşamaya çalıştıkları İslam²³ arasındaki kaçınılmaz gerilimi belirtiyor

Dinsel bilgi/bilimsel bilgi²⁴ (*fıkıh versus science*) ikiliği ise bireylerin dünyayı anlama ve yorumlama çabalarında (vahiyi referans alan) dinsel bilgi ile (akıl ve gözleme dayalı) bilimsel bilgi arasında tercih yaparken yaşadıkları gerilimi ifade ediyor.

Bu bağlamda içinde yaşadığımız çağda dini yaşamı belirleyen ana dinamiklerin bu gerilim eksenleri olduğunu düşünmek mümkündür. Yani din, bu gerilimlerle var oluyor ve kendisini yeniden üretiyor. Dolayısıyla, bu durum CHP'yi destekleyen kişilerin dini yaşamını da derinden etkiliyor ve dini yaşamın insanlara tuhaf ve tutarsız gelen bir takım çelişkiler ile birlikte yaşanmasına yol açıyor. Esasen modern çağda dinin başka türlü yaşama ve yaşanma şansı da yok gibi görünüyor. CHP seçmenlerinin diğerlerinden farkı ise bu gerilimleri daha rahat ve açık yaşayabiliyor olmalarından kaynaklanıyor.

Din Algısı ve Pratikler

Burada bu çalışma kapsamında tüm veriler hakkında detaylı bilgi vermek mümkün olmayacağından büyük oranda doğrudan CHP'yi destekleyen kişilerin din algı ve pratiklerine odaklanacağım. Ancak, CHP'lilerin din algı ve pratikleriyle ilgili ayrıntılı sonuçlara geçmeden önce Türkiye'deki genel inanç ve dindarlık düzeyiyle ilgili bazı nicel bulgulara bakarak önce genel resmi görmek faydalı olacaktır.

Tablo 1. Tüm Katılımcıların Dini İnanç Skalası

N: 1538		Hangi ifade dini inancınızı yansıtmaktadır?							TOPLAM
		Müslüman'ım, Kur'an, Sünnet ve Hadislerde bulunan her şeye dair inancım tamdır	Müslüman'ım ama inancım ilgilili bazı konuları sorguluyorum	Tanrı inancım var ama herhangi bir dine mensup olduğumu söyleyemem	Kendime özgü bir inancım var	Dini inancım yoktur	Başka bir dinin mensubuyum	Fikri yok, bilmiyorum, cevap yok	
Cinsiyet	Erkek	578	31	5	28	7	0	11	660
	Kadın	803	30	1	20	6	2	16	878
Total		1381	61	6	48	13	2	27	1538

Genelden özele gidecek olursak CHP'lileri de kapsayan tüm anketler (1538) içinde "başka dinin mensubuyum" diyen 2, "dini inancım yoktur" diyen 13 (7 erkek- 6 kadın), "kendime özgü inancım var" diyen 48 (20 erkek 28 kadın), "Tanrı inancım var ama herhangi bir dine mensup değilim" diyen 6 (5 erkek-1 kadın), "Müslüman'ım ama inancım ilgilili bazı konuları sorguluyorum" diyen 61 (31 erkek- 30 kadın), "Müslüman'ım Kuran, Sünnet ve Hadislerde olan şeylere inancım tamdır" diyen ise 1381 (578 erkek- 803 kadın) kişi vardır. Bütün bu rakamlar bize inanmayanların oranının aşağı yukarı %1 civarında olduğunu gösteriyor. Örnekleme küçük ve inanmayanlar oldukça sınırlı bir grup olduğu için bu rakamın biraz daha büyük olduğu varsayılabilir; ancak biraz, çok değil. Nitekim diğer üç grubu topladığımızda bile $13+48+6+61= 128$ kişi ediyor ki bu % 10'a bile denk gelmiyor.

Başka bir açıdan, örneğin 5'li likert tip soru üzerinden yapılan gruplamada "Müslüman'ım Kuran, Sünnet ve Hadislerde olan şeylere inancım tamdır" diyenlerin oranı % 90, "Cennet ve Cehenneme tamamen inanırım + inanma eğilimindeyim" diyenlerin oranı ise % 95 olarak ortaya çıkıyor. Benzer biçimde "Kendimi bildim bileli güçlü bir inanca sahibim" ve "Şu anda da güçlü biri inanca sahibim" diyenlerin toplamı da % 84.

Dindarlık düzeyi söz konusu olduğunda da benzer bir örüntü olduğunu görüyoruz. Yine 5'li likert üzerinden yapılan analize göre tüm Türkiye datası içinde "dindar değilim" diyenlerin oranı erkeklerde % 7,9 kadınlarda ise % 4,2 olarak ortaya çıkıyor. Bu toplam rakamların, doğal olarak CHP seçmenlerini de içinde barındırdığını düşünürsek genel resim Türkiye'nin CHP'liler de dâhil olmak üzere oldukça dindar bir toplum olduğunu gösteriyor. Bu resmi aşağıdaki tabloda daha ayrıntılı görmek mümkün.

Tablo 2. Partilere Göre Seçmenlerin İnanç Skalası

	Müslüman'ım Kuran Sünnet ve Hadislerdeki her şeye inancım tamdır	Müslüman'ım ama inancım ilgilili bazı konuları sorguluyorum	Tanrı inancım var ama bir dine mensup değilim	Kendime özgü bir inancım var	Dini inancım yoktur	Başka bir dinin mensubuyum	CY	T.
AKP	724	10	2	2	1	0	1	740
CHP	144	30	3	32	7	2	19	237
MHP-BBP	82	3	0	3	0	0	0	88
BDP blok	48	3	0	1	2	0	1	55

CHP'li katılımcıları incelemeye başlamadan önce veriler çerçevesinde birkaç genel tespit yapmanın yerinde olduğunu düşünüyorum. Kamuoyundaki özellikle de sağ muhafazakâr siyaset çevrelerindeki yaygın kanının aksine CHP seçmenleri arasında dinsiz olduğunu ya da herhangi bir inancı olmadığını söyleyenlerin oranı Türkiye ortalamasının üstünde olmakla birlikte bütün CHP seçmenleri göz önüne alındığında ise oldukça düşüktür. Örneğin, anket yapılan CHP'liler arasındaki inanç skalasına yakından bakarsak şunları görüyoruz. Ankete katılan 1523 (geçerli 1423) kişi arasında 2011 Seçimleri'nde CHP'ye oy veren kişi sayısı 237 (% 16,6), AKP'ye oy veren kişi sayısı ise 740'tır (% 52). Bu 237 kişi içinden de inancı olmadığını söyleyen kişi sayısı yalnızca 7'dir (% 2,9). “Başka dinin mensubuyum” diyen 2, “kendime özgü bir inancım var” diyen 32, “Tanrı inancım var ama herhangi bir dine mensup değilim” diyen 3, “Müslüman'ım ama bazı konularda inancımı sorguluyorum” diyen ise 30 kişi vardır. Geriye kalan 144 kişi “Müslüman'ım, Kuran, Sünnet ve Hadislerde bulunan her şeye inancım tamdır” demektedir.

Dini inanç ve parti tercihlerini karşılaştıran başka bir tabloda da benzer bir durum söz konusu. Bütün data seti içinde “dini inancım yoktur” diyen 15 kişiden 10'unun CHP'ye, 1'inin Saadet Partisi'ne, 1 kişinin TKP'ye, 1 kişinin Bağımsızlar/BDP'ye, 1 kişinin de geçersiz oy verdiğini görmek mümkün. Özetle, inançsızların çoğu CHP'ye oy vermekle birlikte CHP'lilerin ezici bir çoğunlu inanca olduğunu ifade etmektedir.

Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta da CHP seçmenleri içindeki Alevi/Bektaşilerin oranıdır. Örneğin, tüm data seti içinde Alevi veya Bektaşi olduğunu söyleyenlerin sayısı 1423 kişide 80'dir²⁵ (% 5,6). Bunlar arasında CHP'ye oy verdiğini söyleyenlerin sayısı ise 56'dır (% 70). Alevi oylarının diğer partilere dağılımı ise şu şekildedir: AKP 6, MHP 3, Bağımsız/BDP 6, Bağımsız/Cumhuriyet için Güçbirliği 1. Buradan yola çıkarak Alevilerin büyük çoğunluğunun CHP'ye

oy verdiğini görmek mümkün. Ancak burada başka partilere dağılan kayda değer bir kitleden de söz edilebilir. Nitekim, başka bir tabloda “Evinizde Hz. Ali resmi var mı?” sorusuna “evet” yanıtı verenlerin oranı 1423 kişiden 95 kişidir (% 6,6) ve bunların da yalnızca 48’i CHP’ye oy verdiğini belirtmektedir. Dolayısıyla, inanç skalasında “kendine özgü bir inancım var” ve/veya “Müslüman’ım ama bazı konularda inancımı sorguluyorum” diyenlerin bir kısmını Alevilerin oluşturduğunu varsaymak mümkündür.

Konu inanç değil dindarlık düzeyinde ele alındığında ise biraz daha farklı ama daha derli toplu bir durum ortaya çıkıyor. Yine CHP’liler arasında büyük çoğunlukla inançlı olmakla birlikte “dindar değilim” diyenlerin oranı % 18,6 iken; kendisini “orta derecede dindar” ve “dindar” olarak görenlerin oranı ise sırasıyla % 42, 2 ve % 38 olarak görünüyor ve toplamı % 80’i aşıyor. Dolayısıyla CHP’ye oy veren kişileri değerlendirirken öncelikle onların çok büyük oranda inançlı bireyler olduklarını ancak dindarlık anlayışlarının farklı olduğunu ve bunu da dini pratiklerine yansıttıklarını ifade ederek başlamak yerinde olacaktır: Öyleyse şimdi bu farklı dindarlık algısı ve pratiklerini, ibadetlerden başlayarak değerlendirebiliriz.

CHP’ye oy vermiş kişilerin ibadet pratiklerine bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3. CHP Seçmenlerinin İbadet Pratikleri 1

CHP Seçmenleri	Hiç Yapmam	Çok Nadir Yaparım	Bazen Yaparım	Sık Sık Yaparım	Düzenli Olarak Yaparım	Fikri Yok Bilmiyor Yanıt Yok	TOPLAM
Vakit Namazı	142 % 59,9	24 %10,1	25 % 15,5	20 % 8,4	18 % 7,5	8 % 3,3	237
Cuma Namazı	164 % 69,1	19 % 8	12 % 5	10 % 4,2	20 % 8,4	12 % 5	237
Oruç	78 % 32,9	18 % 7,5	32 % 13,5	27 %11,3	74 % 31,2	8 %3,3	237
Dua	54 % 22,7	15 % 6,3	45 % 18,9	44 % 18,5	71 %29,9	8 %3,3	237
Camiye Gitme	134 %56,5	32 %13,5	40 %16,8	13 %5,4	10 % 4,2	0	237
Kuran Okuma	146 % 61,6	22 %9,2	33 %13,9	16 %6,7	12 %5	8 %3,3	237

Tablo 4. CHP Seçmenlerinin İbadet Pratikleri 2

CHP	Evet verdim/ kestim	Evet yerime başkası verdi/ kesti	Hayır vermedim / kesmedim	Hayır maddi durumumuz yoktu	Fikri yok, yanıt yok	TOPLAM
Zekat	104 % 43,8	28 %11,8	83 % 35	19 %8	3 %1,2	237
Fitre	118 % 49,7	25 %10,5	73 %30,8	18 %7,5	3 %1,2	237
Kurban	106 %44,7	0 %0	109 % 45,9	19 %8,2	3 %1,2	237

Tablo 5. CHP Seçmenlerinin İbadet Pratikleri 3

CHP	Sadece hacca gittim	Sadece umreye gittim	Hem hacca hem umreye gittim	Başvurdum ama çıkmadı	Her ikisine de gittim	Hayır maddi durumumuz yok	Fikri yok, yanıt yok	TOPLAM
Hac	3 %1,2	3 %1,2	2 %0,8	2 %0,8	212 % 89,4	11 %4,6	4 %1,6	237

Bu tablolar, CHP'ye oy veren kişilerin Türkiye'nin geneline kıyasla ibadetleri daha az yerine getirdiklerini gösteriyor. Bu durum, özellikle vakit ve cuma namazları ve Kuran okuma konularında belirginleşiyor. Bununla birlikte oruç, dua, zekat, fitre ve kurban konusunda ibadetlerin oranında bariz bir artış gözleniyor. Hac konusu kişi sayısı itibarı ile kısıtlamaya tabi olduğu için buradaki rakamlar küçük görünebilir; ancak Hacca, umreye giden ya da başvurular açısından örneğin AKP'ye oy verenlerin oranları her birim için CHP'ye verenlerin yaklaşık 10 kat üzerinde seyrediyor.

Din algısı konusuna geçtiğimizde de CHP seçmenleri ile diğerleri arasında bazı önemli farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Nicel veriler bir bütün olarak değerlendirildiğinde CHP'ye oy verenlerin din algılarının dini metne çok bağlı olmayan; dini bireysel bir çerçevede ele alan; dini pratikleri genellikle özel alanla sınırlandıran ve bunların kamusal alana taşmamasını isteyen; dinsel içeriği tarihsel ve olumsal olarak yorumlamaya meyilli reformist bir nitelik taşıdığını söylemek mümkündür. Bu durum birçok soruda ortaya çıkmakla birlikte burada öne çıkan bazı yanıtlara odaklanacağım.

İlk tablo yukarıda, inanç bölümündeki soruları tamamlayıcı nitelikte ve farklı partilere oy vermiş kişilerin din ve ibadet ilişkisini nasıl algıladıklarını gösteriyor. Tablo, “İbadetle ilgili aşağıdaki iki ifadeden hangisi size göre daha doğrudur” sorusuna verilen yanıtları içeriyor.

Tablo 6. Partilere Göre Seçmenlerin Din Anlayışları 1

N. 1538	Asıl olan iyi insan olmaktır ibadet yapılmısa da olur	İbadetler dinin direğidir mutlaka yapılması gerekir	CY/FY
CHP	% 40	% 38,4	% 21,5
AKP	% 6,2	% 80,3	% 13,5
MHP-BBP	%15,9	%71,6	% 12,5
BDP Blok	% 23,6	%56,4	% 20

Görüldüğü gibi CHP’ye oy veren kişiler yukarıda cumhuriyetçi geleneği tartışırken değindiğim gibi -neredeyse yarı yarıya olmak üzere- dini daha ziyade ahlaki bir perspektifle değerlendiriyorlar ve ibadetlerin ötesinde onu büyük oranda “iyi insan olmak” çerçevesinde ele alıyorlar. CHP seçmenlerinin bu yaklaşımını sırayla, BDP blok, MHP-BBP ve AKP takip ediyor.

Aşağıdaki tablo ise inanç ve modern yaşam pratikleri ilişkisi üzerine bazı sorulardan oluşuyor. CHP’ye oy veren kişilerin beşli likert üzerinden bu kapsamdaki bazı sorulara verdikleri yanıtlar aşağıdadır. Dikkat edilirse yanıtlar modern yaşam süreçlerine yönelik belirgin bir eğilim gösterse de olumlu ve olumsuz tutumlar arasında ciddi bir denge mevcuttur.

Tablo 7. CHP Seçmenlerinin Din Anlayışları 1

CHP	Hiç katılmıyor	Katılmama eğiliminde	Ortada	Katılma eğiliminde	Tamamen katılır	F/Y Y	TOP.
İslam'ın çağa uygun hale getirilmesi gerekiyor	51 % 21,5	27 % 11,39	53 % 22,3	30 % 12,6	22 % 9,2	54 %22,7	237
Modern yaşamda İslam'ın hükümlerini uygulamak imkansızdır	44 %18,5	31 % 13	46 %19,4	39 %16,4	25 %10,5	52 %21,9	237
Din bilgisi dersleri seçmeli olmalı	60 %25,3	21 %8,8	45 %18,9	24 %10,1	58 %24,4	29 %12,2	237
Nüfus cüzdanlarından din hanesi kaldırılmalı	108 %45,5	28 %11,8	28 %11,8	11 %4,6	33 %13,9	29 %12,2	237
Bütün okullarda mescit olmasını isterim	114 %48,1	26 % 10,9	27 % 11,39	15 %6,3	28 %11,8	27 % 11,39	237
Devlet dairelerinde Cuma namazı saatinde işyerleri tatil edilmelidir	74 %31,2	27 %11,3	41 %17,2	29 %12,2	34 %14,3	32 %13,5	237

Aşağıda ise doğrudan İslam'ın algılanışına yönelik tutum sorularına farklı partilere oy veren kişilerin verdiği yanıtlar var. Örneğin “dini kurullarla işinizin gerekleri birbiriyle çelişir ise hangi yönde karar alırsınız” sorusuna verilen yanıtlarda CHP'ye oy verenlerin çoğunluğu “işin gerekleri yönünde” karar alacaklarını söylüyorlar ve bariz bir biçimde diğer partilerin seçmenlerinden ayrılıyorlar.

Tablo 8. Partilere Göre Seçmenlerin Din Anlayışları 2

N: 1538	Dinimin gerektirdiği yönde karar alırım	İşimin gerekleri yönünde karar alırım	Arada bir yol tuttururum	Fikri yok Bilmiyor	TOPLAM
CHP	% 20,3	% 47,3	% 26,2	% 6,3	237
AKP	% 57,8	% 9,7	% 25,4	% 7	740
MHP/BBP	% 44,3	% 21,6	% 29,5	% 4,5	82
BDP Blok	% 49,1	% 16,4	% 18,2	%16,4	55

CHP'ye oy verenlerin yanıtlarının farklılaştığı bir diğer alan ise toplumsal cinsiyetle ilgili sorulardır. Bu bölümdeki tablolar dini hükümlerle toplumsal cinsiyetle ilgili durumlar çatıştığında nasıl bir tavır alındığını göstermektedir. Örneğin aşağıdaki soru “daha fazla çocuk istemeyen çiftlerin çocuğu aldırmasını (kürtaj) nasıl buluyorsunuz?” sorusuna farklı partilere oy veren kişilerin verdiği yanıtları gösteriyor.

Tablo 9. Partilere Göre Seçmenlerin Toplumsal Cinsiyet Konusundaki Yaklaşımları 1

	Doğru buluyorum	Yanlış buluyorum	Ne doğru ne yanlış duruma bağlı	FY/YY	Toplam
CHP	65 (% 27)	111 (% 46)	58 (% 24,4)	19 (%8)	237
AKP	69 (% 9,3)	552 (%74,5)	100 (%13,5)	19 (%8)	740
MHP-BBP	13 (%15,8)	60 (%73,1)	6 (%7,3)	3 (%3,6)	82
BDP Blok	10 (18,1)	37 (%67,2)	6 (%10,9)	2 (%3,6)	55

Aşağıdaki tablo ise “bir kadın ile erkeğin evlilik öncesi arkadaşlık etmelerini nasıl karşılırsınız” sorusuna farklı partilere oy veren kişilerin verdiği yanıtları gösteriyor.

Tablo 10. Partilere Göre Seçmenlerin Toplumsal Cinsiyet Konusundaki Yaklaşımları 2

	Normal karşılıyorum	Yanlış buluyorum	Ne doğru ne yanlış duruma bağlı	FY/YY	Toplam
CHP	155 (% 65,4)	34 (%14,3)	26 (%10,9)	22 (%9,2)	237
AKP	269 (%36,3)	274 (%37)	145 (%19,5)	52 (%7)	740
MHP-BBP	48 (%58,5)	14 (%17)	13 (%15,8)	7 (%8,5)	82
BDP Blok	27(%49)	19 (%34,5)	5 (%9)	4 (%7,2)	55

Benzer yanıtları kadının kamusal alandaki konumuyla ilgili sorularda da görmek mümkün. Aşağıdaki tablo, “Kadınlar ev dışında çalışmamalıdır” sorusu karşısında farklı partilere oy veren kişilerin aldığı tutumları gösteriyor.

Tablo 11. Partilere Göre Seçmenlerin Toplumsal Cinsiyet Konusundaki Yaklaşımları 3

	Hiç Katılmıyorum	Katılmama eğilimdeyim	Ortada	Katılma eğilimdeyim	Tamamen katılıyorum	Fikri yok	Top
CHP	100 (%42,1)	31 (%13)	37 (%15,6)	34 (%14,3)	24 (%10,1)	11 (%4,6)	237
AKP	171 (%23,1)	125 (%16,8)	175 (%23,6)	109 (%14,7)	150 (%20,2)	10 (%1,3)	740
MHP-BBP	29 (%35,3)	8 (%9,7)	18 (%21,9)	9 (%10,9)	17 (%20,7)	1 (%1,2)	82
BDP Blok	19 (%34,5)	3 (%5,4)	12 (21,8)	6 (%10,9)	14 (%25,4)	1 (%1,8)	55

Aşağıdaki tabloda yer alan “Kadınlar Örtünmelidir” sorusunun yanıtları da partiler arası farkları açıkça ortaya koyuyor.

Tablo 12. Partilere Göre Seçmenlerin Toplumsal Cinsiyet Yaklaşımları 4

	Hiç Katılmıyorum	Katılmama eğilimindeyim	Ortada	Katılma eğilimindeyim	Tamamen katılıyorum	Fikri yok	Top
CHP	108 (%45,5)	34 (%14,3)	51 (%21,5)	11 (%4,6)	11 (4,6)	22 (%9,2)	237
AKP	79 (%10,6)	49 (%6,6)	201 (%27,1)	156 (%21)	221 (%29,8)	34 (%4,5)	740
MHP-BBP	21 (%25,6)	3 (%3,6)	25 (%30,4)	10 (%12,1)	16 (%19,5)	7 (%8,5)	82
BDP Blok	10 (%18,1)	1 (%1,8)	17 (%30,9)	10 (%18,1)	16 (%29)	1 (%1,8)	55

Üniversitelerde ve kamuda başörtüsü yasağı kalktığı için aşağıdaki son tabloda ise yalnızca “ilköğretim öğrencisi kızların başörtüsüne izin verilmelidir” sorusuna verilen yanıtlar yer alıyor.

Tablo 13. Partilere Göre Seçmenlerin Toplumsal Cinsiyet Yaklaşımları 5

	Hiç Katılmıyorum	Katılmama eğilimindeyim	Ortada	Katılma eğilimindeyim	Tamamen katılıyorum	Fikri yok	Top
CHP	124 (%52,3)	24 (%10,1)	40 (%16,8)	16 (%6,7)	15 (%6,3)	18 (%7,5)	237
AKP	203 (%27,4)	69 (%9,3)	108 (%14,5)	105 (%14,1)	229 (%30,9)	26 (%3,5)	740
MHP-BBP	36 (43,9)	16 (%19,5)	12 (%14,6)	7 (%8,5)	9 (%10,9)	2 (2,4)	82
BDP Blok	16 (%29)	7 (%12,7)	6 (%10,9)	5 (%9)	19 (%34,5)	2 (%3,6)	55

Sonuç

Yukarıdaki verileri genel olarak değerlendirmeden önce şunu tespit etmek gerekiyor. Din toplumdaki diğer alanlardan²⁶ bağımsız bir alan değil. Her ne kadar görece bir özerkliği olsa da alanın özellikleri; belirli bir tarihsel bağlam içinde diğer toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlarla karşılıklı çoğunlukla da arızalı/pürüzlü ilişkilerine göre belirleniyor. Hatta denilebilir ki diğer alanlarda olduğu gibi din alanına temel karakterini veren de bu gerilimli çelişkili dinamik. Dolayısıyla yukarıda sıraladığım gerilim eksenlerinin hiç birisi sınırları net bir biçimde çizilmiş; sabit, saf kendilikler değil. Dolayısıyla din alanı içinde sürekli birbirinin içine geçen birbirleriyle çelişkili birliktelikler sergileyen farklı durumlardan bahsetmek mümkün. Bu durum elbette CHP seçmenleri için de büyük oranda geçerli. Bu yüzden CHP seçmenlerinin din algıları ve pratiklerine ilişkin verileri tartışırken bunu akılda tutmak, seçmenleri bu kategorilere indirgemek yerine onların bu farklı durumlar arasındaki çelişkili varoluşlarını anlamaya çalışmak gerekiyor. Nitekim sonuçlardan açıkça görüldüğü gibi CHP seçmenlerinin ezici çoğunluğu inançlı olduğunu ifade eden insanlardan oluşuyor. Mevzu, bu inancın gündelik hayatın dinle çatıştığı bazı noktalarda nasıl biçimler aldığı ve hangi tutumlara yol açtığı. Öyleyse bulguları kısaca şu şekilde özetleyebilirim.

Gündelik olan ile aşkın olan arasındaki gerilim açısından ele alındığında CHP seçmenlerinin bu gerilimi bünyelerinde taşımakla birlikte birinciden yana açık bir eğilim gösterdiklerini söylemek mümkün. Genel yaşam süreçleri açısından gösterdikleri seküler tutumun izleri burada rahatlıkla görülüyor. Bu gerilimi anlamak için sorulan birçok soruya verilen cevaplar, bu dünyaya dönük açık bir eğilim yansıtıyor. Örneğin birçok CHP seçmeni, dini kurallarla işleri birbiriyle çatıştığında işin gerekleri yönünde davranacağını söylüyor. Dinen yasak olsa da diğer parti seçmenlerine nazaran kürtaja olumlu bakıyor, kadın ve erkeğin evlenmeden önce arkadaşlık etmesini ya da kadınların ev dışında çalışmasını normal karşılıyor, kadınların örtünmelerine karşı çıkıyor. Ancak sonuçlara dikkatli bakıldığında örneğin “dinimin gerektiği şekilde karar alırım” ya da “arada bir yol tuttururum” diyenlerin toplam oranı ve benzer bir biçimde kürtajı yanlış bulanların oranı % 46’yı geçiyor ki bu hiç de az bir oran değil. Nitekim, “kadınla erkeğin evlenmeden önce arkadaşlık etmesini yanlış buluyorum” diyenlerin oranı % 35. “İlköğretim öğrencisi kızların başörtüsüne izin verilmelidir” sorusuna tamamen katılıyorum, katılma eğilimindeyim ve ortadayım diyenlerin oranının % 30'lara ulaştığı düşünüldüğünde; CHP'nin resmi laiklik söylemi açısından asla kabul edilemez olan bu durumun tabanda hiç de o derece “laik” bir çerçevede telakki edilmediği rahatlıkla anlaşılabilir.

Öte yandan, geleneksellik ve modernlik gerilimi söz konusu olduğunda CHP seçmenleri belirgin bir biçimde ikinci gruba giriyorlar. Burada elbette yukarıda kısmen değindiğim tarihsel sürecin etkisi söz konusu. Ancak geleneksellik ve modernliği kapalı uçlu sorularla ölçmek modernleşmeyle ilgili tartışmaların vardığı nokta açısından sığ bir yaklaşım olacağı ve bu mesele başlı başına ayrı bir çalışma gerektireceği için bu noktada CHP'ye oy veren kişilerin din konusunda daha reformist eğilimler gösterdiğini söylemek yeterli görünüyor. Bu en açık biçimde “İslam'ın çağa uygun hale getirilmesi gerekiyor” ve “modern yaşamda İslam'ın hükümlerini uygulamak imkânsızdır” sorularına verilen yanıtlarda görülüyor. Birinci soruya verilen yanıtlardan “ortadayım”, “katılma eğilimindeyim” ve “tamamen katılıyorum” yanıtlarının toplamı % 40'ı aşıyor. İkinci soru için ise aynı oranların toplamı % 46,3. Ancak önceki paragrafta dikkat çektiğim üzere din konusunda “gelenekçi” CHP'lilerin oranı reformist ya da modernistlerle neredeyse başa baş gidiyor.

CHP'lilerin diğer seçmenlerden din konusunda en çok ayrıldığı nokta görülüşü gibi kitabi din/yaşanan din gerilime denk düşen ibadet pratikleri alanı. Tablo 6'da açıkça görüldüğü gibi CHP seçmenlerinin % 40'ı “asıl olan iyi insan olmaktır ibadet yapılmısa da olur” cümlesini onaylayarak daha bireysel, vicdani, bir anlamda da felsefi bir din anlayışına sahip olduğunu gösteriyor. “İbadetler dinin direğidir mutlaka yapılması gerekir” diyen daha Ortodoks seçmenlerin oranının % 38'de kalması bu konuda diğer sorularda pek olmayan bir netliği ifade ediyor. Benzer durumları ibadet sıklığını gösteren diğer tablolardan da izlemek mümkün. Kısaca, CHP seçmenlerinin kabaca %70'inin camiye gitmediklerini, namaz kılmadıklarını ve Kuran okumadıklarını görüyoruz. Benzer biçimde Hac ibadetinin de CHP seçmenleri tarafından pek tercih edilmediği gözleniyor. Ancak daha folklorik ve geleneksel ibadetler olan oruç, zekât ve kurban konusunda bu tutumlar kısmen değişiyor ve yumuşuyor. CHP seçmenleri arasında arada sırada tutanları da eklediğimizde oruç tutanların oranı % 63,5; zekât verenlerin oranı % 54,6; kurban kesenlerin oranı ise % 44,7 olarak ortaya çıkıyor. Öte yandan, daha bireysel bir ibadet olan dua etmek konusunda arada sıra yapanlar da dâhil edildiğinde % 73,6 rakamına ulaşıyor ki bu, CHP seçmenlerinin oldukça inançlı insanlar olduklarını gösteren önemli bir oran.

CHP seçmenlerinin diğer seçmenlerden açık farklılık gösterdikleri diğer bir nokta ise kamusal alan/özel alan gerilimine denk düşüyor. Din burada inanç boyutuyla güçlü olsa da yukarıda da ifade ettiğim gibi daha ziyade özel alanla sınırlandırılan ve bireyle tanrı arasındaki vicdani ve kişisel bir ilişki olarak kavranıyor. Camiye gitmek yerine bireysel olarak dua etmenin tercih edilmesi başta olmak üzere CHP seçmeni, din bilgisi derslerinin seçmeli olmasını (% 34,1'e karşı 43,4 ile) istiyor; bütün okullarda mescit olmasına bariz bir biçimde

karşı çıkıyor (% 30,3'e karşı % 59) ve Cuma namazı saatinde devlet dairelerinin tatil olmasına % 42,5'e karşılık % 43,7 gibi az bir farkla da olsa sıcak bakmıyor. Ancak burada bile oranların birbirinden çok aşırı farklı olmadığı dikkat çekiyor.

Özetleyecek olursak CHP seçmenleri söz konusu olduğunda burada önceki bir çalışmamda²⁷ da yer verdiğim ünlü din sosyoloğu Grace Davie'nin (1990) analizleri ve kavramlarına başvurmanın yararlı olduğunu düşünüyorum. İngiltere'de dinin konumunu incelediği klasikleşmiş çalışmasında Davie, kısaca İngiltere'de kiliseye gitme oranlarının giderek düştüğünü; yani kurumsal dine olan ilginin azaldığını tespit etmekte; ancak bunun insanların inançlarında bir azalmaya yol açmamakla birlikte insanların inançlarının biçimini değiştirdiğini iddia etmektedir. Önceden hem inanan hem de kiliseye düzenli olarak giderek belirli bir aidiyet gösteren İngilizler, yine inanmakta ancak artık kiliseye gitmemekte yani kiliseye aidiyet duymamaktadırlar. Dolayısıyla artık İngiltere'de 'aidiyet duymadan inanmak' (*believing without belonging*) durumu söz konusudur. Daha sonraki çalışmalarında bu analizlerini bütün Avrupa'ya uyarlayan Davie, insanların Avrupa'da artık dini kurallara göre pek yaşamadıklarını ve dinin daha dolaylı, vekâleten (*vicarious*) yerine getirilen bir nitelik kazandığını ifade etmekle birlikte; kolektif hafıza olarak insanların kafasında hala güçlü bir biçimde yaşadığını ve gerektiğinde hemen devreye girebildiğini tespit etmektedir (1999: 68).

CHP seçmenleri açısından bakıldığında elbette inançla ilgili böyle bir durum söz konusu değildir. Yukarıda vurguladığım gibi CHP seçmenlerinin ezici çoğunluğu kendilerini inançlı olarak tanımlamaktadır. Önemli denebilecek bir kısmı da yukarıda görüldüğü gibi bazı ibadetlerini yerine getirmektedir. Ancak burada da diğer seçmenlerden farklı olarak, kurumsal dini bağlılık açısından İngiltere'dekine benzer bir biçimde herhangi bir tarikata, cemaate, dini topluluğa ya da camiye aidiyet duymadan inanmak durumu söz konusudur. Nitekim "nüfus cüzdanlarındaki din hanesi kaldırılmalıdır" sorusuna ortadayım diyenleri de dahil edersek CHP seçmenleri tarafından verilen % 69,1'lik hayır yanıtı, CHP seçmenleri açısından dinin ne kadar güçlü bir kimlik unsuru olduğunu açıkça göstermektedir.

Sonnotlar

¹ İlgili tartışmalar için bkz. Çelik (1998), Çınar (1998), İrem (1997), Keyman (1997), Köker (1995), Köker (1996), Parla (1992), Tezcan (1997). CHP'nin 2000li yıllardaki laiklik anlayışı konusunda yeni yapılan bir tez çalışması için bkz. Doğan (2013).

² Ciddi (2009); Güneş- Ayata (1990, 2002; Karpat (1991), Kiriş (2012).

- ³ Turan (2006), Altunoğlu (2014), Ciddi (2008).
- ⁴ Celep (2011), Gülmez (2013), Kıratlı (2015), Türker (2013).
- ⁵ Ayata ve Ayata (2007), Keyman (2010), Kiriş (2012), Turan (2006), Ciddi ve Esen (2014).
- ⁶ İlgili araştırma ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Akşit vd. (2012).
- ⁷ Burada yer verdiğim alıntılar, doktora tez çalışması kapsamında yaptığım mülakatlardan alınmıştır. Bkz. Cengiz (2013: 404-405).
- ⁸ 'Atam İzindeyiz Diyerek İzin Yaptılar' <http://www.ntvmsnbc.com/id/25318467/> Son Erişim Tarihi 06.02.2016.
- ⁹ CHP'nin Fabrika Ayarları Değişmiyor, <http://www.haberturk.com/polemik/haber/626950-chpnin-fabrika-ayarlari-degismiyor-> Son erişim tarihi 06.02.2016.
- ¹⁰ Bu uygulamaların bir listesi için bkz. Köni (2012: 80).
- ¹¹ Ulutaş, dindar insanların içinde iş bulduğu ve bir anlamda ve bir anlamda Cumhuriyetçi rejimi içerden kolonize etmek için bir yol olarak gördüğü Diyanet İşleri Başkanlığı'nı Cumhuriyetçi Rejimin Aşıl topuğu olarak nitelemektedir (2010: 398). Diyanet modelini savunan tersi bir yaklaşım için ise bkz. Bardakoğlu (2004).
- ¹² CHP'nin bu dönemiyle ilgili tartışmalar için bkz. Kili (1976), Çavdar (1994).
- ¹³ 1971 Muhtırası sonrası orduya karşı direniş gösteren Ecevit'e destek olan ve yazar tarafından "Mülkiye Cuntası" olarak adlandırılan Mülkiye kökenli profesör ve siyasetçilerin Ecevit'in yeni siyasetine etkisine ilişkin yeni bir çalışma için bkz. Emre (2014).
- ¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kahraman 1993, Baykal ve Cem 1992, Ayata 1992.
- ¹⁵ Kılıçdaroğlu döneminde yapılan seçimlerde alınan sonuçlar şöyle: 2011 Genel seçimleri % 25,98; 2014 Yerel Seçimler %25,61; 2015 Genel Seçimleri (Haziran) %24,95; 2015 Genel Seçimleri (Kasım) % 25,32.
- ¹⁶ Bu çalışmayı da kapsayan araştırma projesinin dayandığı yöntem ve epistemolojik yaklaşımla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Akşit vd. (2012).
- ¹⁷ Araştırmanın kavramsal çerçevesi ve yöntemi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz Akşit vd. (2012: 72-111).
- ¹⁸ Örneklemeye ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Akşit vd. (2012: 107-110).
- ¹⁹ Eisenstadt (1982), Crone (2004), Tuğal (2006: 267).
- ²⁰ Göle (2004); Dirlik (2003: 154); İsmail (2004: 626); Turan (191: 38-40); Mardin

(2003: 35-79).

²¹ Göle (2004); Ocak (2003: 9); İsmail (2004: 630); Smith (2005: 310); Göle ve Amman (2006).

²² Smith (2005: 310).

²³ Mardin (1986: 107-116).

²⁴ Şentürk (2006: 44).

²⁵ Tabi esasen bu sayının Alevlerin gerçek oranını tam olarak yansıtmadığını da akılda tutmak gerekiyor. Nitekim tüm data seti içinde doğrudan Alevi veya Bektaşî olduğunu söyleyenlerin oranı % 5,6 olmakla birlikte örneğin “ne sıklıkla cem evine gidersiniz?” sorusuna (çok nadir % 2,2; bazen % 1,5; sık sık 1,2; düzenli olarak 1,6; CY % 3) verilen yanıtların toplamı % 9,6’dır. Çekingenlik ya da korku yüzünden bu tür sorulara yanıt vermeyenler de düşünülüğünde bu sayı daha da artacaktır.

²⁶ Alan kavramı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bourdieu (1991).

²⁷ Cengiz (2013).

Kaynakça

Ahmad F (2005). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Akşit B vd. (2012). *Türkiye’de Dindarlık: Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Altunoglu M (2014). The Republican People’s Party and the 2014 Local Elections in Turkey. *Insight Turkey*, 16(2), 129.

Asad T (1983). Anthropological Conceptions of Religion: Reflections on Geertz. *New Series*, 18 (2), 237-259.

Ayata A G (1998). Türkiye’de Kimlik Politikalarının Doğuşu. İçinde: *75. Yılda Tebaadan Yurttaşın Doğru*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Ayata A G (1992). *CHP: Örgüt ve İdeoloji*. Ankara: Gündoğan Yayınları.

Ayata S ve Ayata A G (2007). The Center-Left Parties in Turkey. *Turkish Studies*, 8(2), 211-232.

Ayata A G (1990). Class and Clientelism in the Republican People’s Party’, İçinde: Sirman, Nükhet; Finkel, Andrew (der.), *Turkish State, Turkish Society*, London: Routledge, 159-184.

Ayata A G (2002). The Republican People’s Party. *Turkish Studies*, 3(1), 102-121.

Bardakoglu A (2004). *Moderate Perception of Islam and the Turkish Model of the Diyanet: the President's Statement. Journal of Muslim Minority Affairs*, 24 (2), 367-374.

Baykal D ve Cem İ (1992). *Yeni Sol*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Bayramoğlu A (2006). *Algılar ve Zihniyet Yapıları: "Çağdaşlık Hurafe Kaldırmaz" Demokratikleşme Sürecinde Dindar ve Laikler*. İstanbul: Tesev Yayınları.

Bourdieu P (1991). Genesis and the Structure of the Religious Field. *Comperative Social Research*, 13, 1-43.

Celep Ö (2011). The Republican People's Party and Turkey's EU Membership. *South European Society and Politics*, 16(3), 423-434.

Cengiz K (2013). *Yav İşte Fabrikalaşak Anadolu Sermayesinin Oluşumu: Kayseri Hacılar Örneği*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Cengiz K (2013) "Gavur" İzmir'de Dini Hayat. İçinde: Muammer Tuna (der.) VII. *Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, Cilt III, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Elektronik Kitap, 405-417

Ciddi S (2008). The Republican People's Party and the 2007 General Elections: Politics of Perpetual Decline?. *Turkish Studies*, 9(3), 437-455.

Ciddi S (2009). *Kemalism in Turkish Politics: the Republican People's Party, Secularism and Nationalism*. London: Routledge.

Cindoglu D ve Zencirci G (2008). The Headscarf in Turkey in the Public and State Spheres. *Middle Eastern Studies*, 44(5), 791-806.

Crone P (2004). *The Medieval Islamic Political Thought*, Edinburgh: Edinburgh University Press.

Çavdar T (1994). Cumhuriyet Halk Partisi 1950-1980. İçinde: *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. VIII. İstanbul: İletişim Yayınları, 2024-2042.

Çelik N B (1998). Kemalist Hegemonya Üzerine, *Birikim*, 105-106.

Çınar M (1998). Tezcan'a Yanıt: Bir siyaset Grameri olarak Kemalizm, *Toplum ve Bilim*, 76, 257-268.

Davie G (1999). Europe: The Exception That Proves the Rule? İçinde: Peter L. Berger (der.), *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, Grand Rapids: Eerdmans, 65-83.

Dirlik A (2003). Modernity in Question? Culture and Religion in an Age of Global Modernity, *Diaspora*, 12(2): 147-168.

Cengiz K (2016). CHP Seçmenlerinin Din Algıları ve Pratikleri. *Mülkiye Dergisi*, 40 (1), 57-86.

Doğan A U (2013). The Conception of Laicite of the Republican People's Party Between 2002 and 2010 (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara: ODTÜ.

Ecevit B (1966). *Ortanın Solu*, İstanbul: Kim Yayınları.

Eisenstadt S (1982). The Axial Age: The Emergence of Transcendental Visions and the Rise of Clerics, *European Journal of Sociology*, 23(2):294–314.

Emre Y (2014). The Role of Academics in Turkey's Politics: The Mülkiye Junta and the Transformation of the Republican People's Party. *Southeast European and Black Sea Studies*, 14(1), 109-128.

Erdoğan N (2002). "Kalpaksız Kuvvacılar": Kemalist Sivil Toplum Kuruluşları. İçinde (der. Yerasimos, Seufert, Vorhoff) *Sivil Toplum ve Milliyetçilik*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Göle, N ve Amman L (2006). *Islam in Public: Turkey, Iran and Europe*. İstanbul: İstanbul Bilgi University Press.

Göle N (2004). *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, Metis Yayınları: İstanbul.

Gülmez S B (2013). The EU Policy of the Republican People's Party under Kemal Kılıçdaroğlu: A New Wine in an Old Wine Cellar. *Turkish Studies*, 14(2), 311-328

Hanioğlu Ş (1997). Garbcılar:Their Attitudes toward Religion and Their Impact on the Official Ideology of the Turkish Republic, *Studia Islamica*, 86, 133-158.

Ismail S (2004). Being Muslim: Islam, Islamism and Identity Politics. İçinde Bellamy, R.(der.) *Politics of Identity- VI*. Oxford: Blackwell Publishing. 614-631.

İrem N (1997). "Kemalist Modernizm ve Türk Gelenekçi Muhafazakârlığının Kökenleri", *Toplum ve Bilim* 74, 52-101

Kadioğlu A (1998). Republican Epistemology and Islamic Discourses in Turkey in the 1990s. *The Muslim World*, 88(1), 1-21

Kahraman H B (1993). *Yeni Bir Sosyal Demokrasi İçin*. Ankara: İmge Yayınları.

Kalaycıoğlu E (2008). Party Identification, Islam and Secularism in Turkey. Paper prepared for presentation at the International Studies Association's Annual Conference at San Francisco, İstanbul: Sabancı Üniversitesi.

Kalaycıoğlu E (2012). Kulturkampf in Turkey: The Constitutional Referendum of 12 September 2010. *South European Society and Politics*, 17(1), 1-22.

Karpat K (1991). The Republican People's Party, 1923-1945. İçinde: J. Landau ve M. Heper (der.) *Political Parties and Democracy in Turkey*, London: IB Tauris, 42-64.

Keyder Ç (2010). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Keyman E F (2010). The CHP and the “Democratic Opening”: Reactions to AK Party’s Electoral Hegemony. *Insight Turkey*, 12(2), 91.
- Keyman F (1997). Kemalizm, Modernite, Gelenek: Türkiye’de Demokratik Açılım Olasılığı, *Toplum ve Bilim*: 72, 84-101
- Keyman F (1997). Levent Tezcan’a Yanıt: Kemalizm, Gelenek ve Demokratik Açılım. *Toplum ve Bilim*, 75, 196-207.
- Kili S (1976). *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Kiratlı O S (2015). European Integration Policy in Turkey: a Comparison of the Republican People’s Party (CHP) and the Nationalist Movement Party (MHP) 1965–2011. *Southeast European and Black Sea Studies*, 15(3), 261-279.
- Kiriş H M (2012). The CHP: From the Single Party to the Permanent Main Opposition Party. *Turkish Studies*, 13(3), 397-413.
- Koç Y (1985). Türkiye’de Sosyal Demokrasi ve Sendikacılık, *11 Tez*, 4, 107-139.
- Köker L (1996). Kimlik Krizinden Meşruluk Krizine Kemalizm ve Sonrası, *Toplum ve Bilim*, 71, 150-167.
- Köker L (1995). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köni H (2012). Religion and Politics in Turkey: An Analysis of Turkish Secularism. *GSTF Journal of Law and Social Sciences (JLSS)*, 1(2), 79-83.
- Küçükural Ö ve Cengiz K (2011). Liberalizm ve Muhafazakârlık Ekseninde Müslümanlar: Türkiye’de Değişen Toplumsal Cinsiyet Konumları ve Farklılaşan İslam Yorumları, İçinde: *Islam und Europa Als Thema der Deutsch- Türkischen Zusammenarbeit IX*, Ankara: Deutsche Botschaft, 128-147.
- Mardin Ş (1991). *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin Ş (1990). The European Culture and the Development of Modern Turkey. İçinde: Ahmet Evin ve Goeffrey DEnton (der.) *Turkey and European Community*. Opladen: Leske, Budrich, 13-23
- Özkazañç A (1996). Türkiye’de Yeni Sağ. İçinde: *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 15, İstanbul: İletişim Yayınları, 1218-1224.
- Özkazañç A (1997). Refah Devletinden Yeni Sağa: Siyasi İktidar Tazında Dönüşümler. *Mürekkap*, (7), 21–37.
- Özyürek E (2006). *Nostalgia for the Modern, State Secularism and Everyday Politics in Turkey*, Durham and London: Duke University Press.
- Cengiz K (2016). CHP Seçmenlerinin Din Algıları ve Pratikleri. *Mülkiye Dergisi*, 40 (1), 57-86.

- Özyürek E (2011). Modernlik Nostaljisi, Kemalizm Modernlik ve Gündelik Hayatta Siyaset, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Özyürek, E. (2004). Miniaturizing Atatürk Privatization of State Imagery and Ideology in Turkey. *American Ethnologist*, 31(3), 374-391.
- Parla T (1992). *Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Peker B (1994). Kanun Hükmünde İdeoloji, Asrı Saadet Devrinde Kemalist Dil ve Dönüşümü, *Birikim*, 61
- Sakallıoğlu Ü C (1996). Parameters and Strategies of Islam-State Interaction in Republican Turkey. *International Journal of Middle East Studies*, 28, (2), 231-251.
- Schüler H (1999). *Türkiye'de Sosyal Demokrasi: Particilik, Hemşehrilik, Alevilik*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Smith T W (2005). Between Allah and Atatürk: Liberal Islam in Turkey. *The International Journal of Human Rights*, 9 (3): 307–325.
- Şentürk R (2006). *Modernleşme ve Toplum Bilim*, İstanbul: İz.
- Tezcan L (1997). Kemalizmi Düşünmenin Sorunları, *Toplum ve Bilim*, 74, 194-208.
- Tuğal Z C (2006). The Appeal of Islamic Politics: Ritual and Dialogue in a Poor District of Turkey. *The Sociological Quarterly*, 47, 245-273.
- Turan İ (2006). Old soldiers Never Die: the Republican People's Party of Turkey. *South European Society & Politics*, 11 (3-4), 559-578.
- Turan İ (1991). Religion and Political Culture in Turkey, İçinde Richard Tapper, (der.) *Islam in Modern Turkey*, London: IB Tauris, 31-55.
- Türker G (2013). Social Democratic Parties and European Integration: The Case of the Turkish Republican People's Party. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Bilkent Üniversitesi.
- Ulutas U (2010). Religion and Secularism in Turkey: The Dilemma of the Directorate of Religious Affairs. *Middle Eastern Studies*, 46(3), 389-399.
- Yaşın Y N (2005). Kimlik Piyasası: Metalar, İslamcılık, Laiklik. İçinde: D Kandiyoti ve A Saktanber (der.) *Kültür Fragmanları: Türkiye'de Gündelik Hayat*, İstanbul: Metis Yayınları, 229-259.

Yerel Yönetimlerde Siyasal Açından Farklı Yerel Özerklik Uygulamaları ve Örnekleri¹

Taylan Koç, Çukurova Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kamu Hukuku Bölümü
e-posta: koc.taylan@gmail.com

Özet

Yerel demokrasi kavramı ile bağlantılı kavramlardan biri olan ve literatürde kimi zaman yerel demokrasi ile eşdeğer anlamda kullanılan “yerel özerklik” kavramı, en genel anlamıyla; bir yerel topluluğun, yerel nitelikteki işleri, kendi başına, kendi organları eliyle görebilmesi ve buna olanak verecek kaynaklara sahip olabilmesidir (Keleş, 2000: 49). Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı’nın üçüncü maddesi, “özerk yerel yönetim” kavramını, “*yasalar çerçevesinde kamu hizmetlerinin önemli bir bölümünü yurttaşlarının yararı doğrultusunda ve kendi sorumluluğunda yerine getiren, hukuki ve yönetsel yeteneklere sahip yerel tüzel kişilik*” olarak tanımlamaktadır. Aynı maddenin ikinci fıkrasında ise bu hakkın, üyeleri serbest, gizli, eşit, doğrudan ve genel seçimle oluşturulan konseyler ya da meclisler tarafından kullanılacağı ifade edilmektedir (Mengi, 1998: 70).

Günümüzde küresel politik süreçlerde sıklıkla dile getirilen yerel yönetimlere daha fazla özerklik talebi, liberal anlayış tarafından yerel yönetimlerin merkezi yönetimin müdahalesinden uzak/özerk olması ile sınırlandırılmakta ve yerel hizmetlerin özelleştirilmesi, merkezi ve yerel parçalarıyla bir bütün oluşturan kamu rejiminin dağıtılarak küresel sermayenin etkinliğinin artırılması ve neo-liberal politikaların rahatlıkla uygulanabilmesi gibi hedefleri içermektedir. Bu türden bir yerelciliğin yerel özerklik talebi, geniş halk kesimlerinin temsilini önemsemeyen bir içeriğe sahip olmakla birlikte, demokrasinin egemenlerin çıkarlarına hizmet etmesini sağlamak, bütünüyle taşeronlaştırılmış, küresel sermayenin eline teslim edilmiş, neo-liberal politikalarla istenen her şeyin yapıldığı ve Marx’a atıfla; “gölgesini satamadığı ağacı dahi kesen kapitalizmin” insafına terkedilmiş bir yerel yaratmak amacındadır. Özellikle de içinde bulunduğumuz süreçte küreselleşmeci yerelleşme anlayışı egemen kılınmaya çalışılırken, merkezden uzaklaşmak çoğu zaman küresel kapitalizmin çarklarına teslim olmak ve küresel şirketlerin hüküm sürdüğü rekabetçi bir yerelcilik anlayışına eklenmek anlamına gelmektedir. Fakat bu durum yerel yönetimlerin birer özyönetim birimi olarak varlık göstermelerinin ve yerel halkın gereksinimleri doğrultusunda kararlar alabilmelerinin önüne geçmemelidir. Sıkı merkezizetçi anlayış da bir nevi liberal anlayış gibi yerel yönetimlerin halk katılımına dayanan özyönetim birimleri olabilmelerinin önünde önemli bir engeldir.

İnsanlık tarihi boyunca tüm toplumlar kendi gereksinimleri temelinde örgütlenmiştir. Bugün gelinen noktada yerel yönetimlerin demokrasinin tabana yayılmasında ve toplumsal gelişmenin eşgüdümsel olarak gerçekleşebilmesi hususunda taşıdıkları önem açıktır. Bu sebeple, günümüz koşullarında artık çoğu noktada tıkanıklığa neden olan ve

halkın karar alma süreçlerine katılımını çok büyük oranda sınırlayan katı merkezîyetçi yapılardan uzaklaşarak yerel yönetimlerin yetkilerinin artırılması ve katı, hantal, bürokratik bir anlayış yerine üretken, gerçek anlamda eşitlikçi halk katılımına dayanan bir anlayışın hâkim kılınması, küreselleşmenin ve neo-liberalizmin yıkıcı etkilerine karşı bir alternatif oluşturabilecektir.

Öte yandan, yerel yönetimlerin yetkilerinin artırılması ve güçlendirilmesi özellikle Türkiye'nin en önemli sorunlarından biri olan Kürt sorununun çözümüne de önemli ölçüde katkı sunabilecek bir potansiyel taşımaktadır. Cumhuriyet tarihi boyunca yerel yönetimler, özellikle de belediyeler, yerel demokrasinin sağlanmasından ziyade, yerel hizmetlerin etkin, verimli ve daha az maliyetle sağlanmasının aracı olarak görülmüştür. Ancak bu yaklaşım yerine, Fransa'nın 1951'den itibaren yaptığı gibi, ulus-devletin katı merkezîyetçi sistemini gevşeterek yerel yönetimlere anlamlı oranda yetki devri yapmak yoluyla hem ülke içinde eşitlikçi bir bütünleşme sağlanabilecek, hem bölgeler arası sosyo-ekonomik dengesizlikler aşılabilecek, hem de farklı yerelliklerin kendi farklılıklarını korumalarına olanak tanıyacak çoğulculuk sağlanabilecektir. Bu yolla halkın yönetimde yer alma olanaklarının geliştirilmesini sağlayacak mekanizmaların kurulması, yerel yönetimlerin toplumun bütün sorunları ile ilişkilendirilmesi, sosyal, ekonomik, tarihsel ve kültürel varlığın korunması ve geliştirilmesinde yerel yönetimlerin bir özne olarak değerlendirilmesi mümkün hale getirilebilecektir. Bu anlayışa ek olarak ise, söz konusu yerelliklerin hem gelişmişlik oranlarına göre denge sağlayıcı bir biçimde merkezi bütçe tarafından desteklenmesi, hem de kendi ekonomik kalkınmalarını sağlayabilmelerine imkân tanıyan olanakların (kooperatifleşme gibi) verilmesi, yani bir nevi ortaklaşma ve ürettiğini tüketebilme, kendine yetebilme imkânı tanınması, neo-liberal sistemin halk için değil sermaye için esas aldığı "küreselleşmeci yerelleşme" anlayışının alternatifi olabilecektir. Bu esaslara dayanan bir "yerel özerklik" anlayışı ile liberal yaklaşım tarafından savunulan yerel yönetimlerin merkezi yönetimin müdahalesinden uzak olması ile sınırlandırılmış olan "yerel özerklik" anlayışı arasındaki fark ise ortadadır.

Anahtar Sözcükler: Yerel özerklik, yerel demokrasi, yerel yönetim, özerk yerel yönetim, halk katılımı.

Different Political Implementations and Examples of Local Autonomy in Local Governments

Abstract

The concept of "local autonomy", frequently used synonymously with local democracy, is broadly defined as 'the possibility of a local community to independently handle its local tasks using its own means' (Keles, 2000: 49). The third entry in the European Charter of Self-Government defines the concept of self-government as 'a local legal entity that owns legislative and governing capability to perform a significant quantity of public services within legal boundaries and under its own responsibilities in line with its public's interests'. The second article of the same entry, on the other hand, states

that this capability is used by councils or assemblies whose members are elected via independent, confidential and direct general elections (Mengi, 1998: 70).

As one of the frequently debated issues, the demand for more autonomous local governments is restricted to being repressed and independent of the central government by liberal approaches which aim to privatize local services, to increase the power of global capital flows by distributing public services, and to provide suitable conditions for the implementation of neo-liberal policies. In addition to ignoring general public participation, such an autonomy demand of localism seeks to adapt democracy to fit the needs of sovereign powers and to create a local governing platform where everything is subcontracted, transferred to the global capital via neo-liberal policies, and then left to the conscious of capitalism which, referring to Marx; "... cuts down the tree if its shadow cannot be sold". Particularly today, an increasing promotion of global localization is witnessed while being moved away from the central government often equals to giving in to the wheels of the global capitalism and entering into a competitive localism with its global companies. However, this should threaten neither the existence of a local government as a self-governing unit nor the local public's right to participate in decision-making processes. The firm centralist approach, more or less like the neo-liberal approach, is an obstacle against local governments to become participatory autonomous units.

Throughout the human history, all communities have been organized according to their own needs. Today, it is clear that self-governments are vital for the top-down expansion of democracy and the coordination of social development. In this respect, moving away from firm centralist bodies that cause obstructions and restrict the possibility of public participation in decision-making processes seems crucial to create an alternative against the destructive effects of globalization and neo-liberalism. This can be achieved by empowering the authority of local governments and by adapting a true egalitarian participatory approach rather than a firm, clumsy, bureaucratic method.

However, increasing and empowering the authorization of local governments has the potential of contributing greatly to the solution of Kurdish issue as one of the important knots in Turkey. Throughout the history of the Republic, local governments and municipalities have been considered as effective tools in providing cost-efficient and prevalent public service rather than maintaining local democracy. Nevertheless, instead of adapting this approach, transferring significant amount of authority to local governments and loosening the firm centralist system of nation-state, as France has been doing since 1951, will not only create an integration in the country and reduce the unbalanced socio-economic conditions among the regions but it will also sustain the plurality by maintaining the differences of each local community. It will then be possible to establish mechanisms to enable public participation, to relate local governments with the problems of the whole society, and to include local governments in the protection and the development of social, economic, cultural, and historical assets. In addition, supporting local governments by the central budget in line with

their growth rate, providing them with the autonomous possibilities of improving economically (e.g. becoming a cooperative); that is, giving them the opportunity to cooperate, consume what they produce, and be self-sufficient, could be an alternative for neo-liberal system's "global localization" approach adapted not for public but for the capital. The difference between such a "local government" and the one advocated by liberal approach repressed from central government is self-evident.

Keywords: Local autonomy, local democracy, local government, autonomous local government, public participation.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca tüm toplumlar kendi gereksinimleri temelinde örgütlenmiştir. Bugün gelinen noktada yerel yönetimlerin demokrasinin tabana yayılmasında ve toplumsal gelişmenin eşgüdümsel olarak gerçekleşebilmesi hususunda taşıdıkları önem açıktır. Bu sebeple, günümüz koşullarında artık çoğu noktada tıkanıklığa neden olan ve halkın karar alma süreçlerine katılımını çok büyük oranda sınırlayan katı merkezîyetçi yapılardan uzaklaşarak yerel yönetimlerin yetkilerinin artırılması ve katı, hantal, bürokratik bir anlayış yerine, üretken, gerçek anlamda eşitlikçi halk katılımına dayanan bir anlayışın hâkim kılınması, küreselleşmenin ve neo-liberalizmin yıkıcı etkilerine karşı bir alternatif oluşturabilecektir.

Halka en yakın yönetsel kurumlar olarak pek çok önemli işlevi olan yerel yönetimlerin, hizmetlerin halka sunulmasında çabukluk ve kolaylık sağladığı bir gerçektir. Ancak yerel yönetimlerin, demokratikleşme konusunda da önemi su götürmez bir gerçekliktir. Bugün gelinen noktada, demokrasinin tabana yayılmasında ve toplumsal gelişmenin eşgüdümsel olarak gerçekleşebilmesi hususunda, yerel yönetimlerin güçlendirilmeleri ve geliştirilmesi gerektiği genel kabul gören bir anlayışı ifade etmektedir.

Yerel demokrasi kavramı ile bağlantılı kavramlardan biri olan ve literatürde kimi zaman yerel demokrasi ile eşdeğer anlamda kullanılan "yerel özerklik" kavramı, en genel anlamıyla; bir yerel topluluğun, yerel nitelikteki işleri, kendi başına, kendi organları eliyle görebilmesi ve buna olanak verecek kaynaklara sahip olabilmesidir (Keleş, 2000: 49). Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'nın üçüncü maddesi, "özerk yerel yönetim" kavramını, "*yasalar çerçevesinde kamu hizmetlerinin önemli bir bölümünü yurttaşlarının yararı doğrultusunda ve kendi sorumluluğunda yerine getiren, hukuki ve yönetsel yeteneklere sahip yerel tüzel kişilik*" olarak tanımlamaktadır. Aynı maddenin ikinci fıkrasında ise bu hakkın, üyeleri serbest, gizli, eşit, doğrudan ve genel seçimle oluşturulan konseyler ya da meclisler tarafından kullanılacağı ifade edilmektedir (Mengi, 1998: 70).

Günümüzde küresel politik süreçlerde sıklıkla dile getirilen yerel yönetimlere daha fazla özerklik verme talebi, liberal anlayış tarafından yerel yönetimlerin merkezi yönetimin müdahalesinden uzak/özerk olması ile sınırlandırılmakta ve yerel hizmetlerin özelleştirilmesi, merkezi ve yerel parçalarıyla bir bütün oluşturan kamu rejiminin dağıtılarak küresel sermayenin etkinliğinin artırılması ve neo-liberal politikaların rahatlıkla uygulanabilmesi gibi hedefleri içermektedir. Bu türden bir yerelciliğin yerel özerklik talebi, geniş halk kesimlerinin temsilini önemsemeyen bir içeriğe sahip olmakla birlikte, demokrasinin egemenlerin çıkarlarına hizmet etmesini sağlamak, bütünüyle taşeronlaştırılmış, küresel sermayenin eline teslim edilmiş, neo-liberal politikalarla istenen her şeyin yapıldığı ve Marx'a atıfla; "gölgesini satamadığı ağacı dahi kesen kapitalizmin" insafına terkedilmiş bir yerel yönetim yaratmak amacındadır. Özellikle de, içinde bulunduğumuz süreçte küreselleşmeci yerelleşme anlayışı egemen kılınmaya çalışılırken, merkezden uzaklaşmak çoğu zaman küresel kapitalizmin çarklarına teslim olmak ve küresel şirketlerin hüküm sürdüğü rekabetçi bir yerelcilik anlayışına eklenmek anlamına gelmektedir. Fakat bu durum yerel yönetimlerin birer özyönetim birimi olarak varlık göstermelerinin ve yerel halkın gereksinimleri doğrultusunda kararlar alabilmelerinin önüne geçmemelidir. Sıkı merkezîyetçi anlayış da bir nevi liberal anlayış gibi yerel yönetimlerin halk katılımına dayanan özyönetim birimleri olabilmelerinin önünde önemli bir engeldir.

Yerel yönetimlerin yetkilerinin artırılması ve güçlendirilmesi özellikle Türkiye'nin en önemli sorunlarından biri olan Kürt sorununun çözümüne de önemli ölçüde katkı sunabilecek bir potansiyel taşımaktadır. Cumhuriyet tarihi boyunca yerel yönetimler, özellikle de belediyeler, yerel demokrasinin sağlanmasından ziyade, yerel hizmetlerin etkin, verimli ve daha az maliyetle sağlanmasının aracı olarak görülmüştür. Ancak bu yaklaşım yerine, ulus-devletin katı merkezîyetçi sistemini gevşeterek yerel yönetimlere anlamlı oranda yetki devri yapmak yoluyla hem ülke içinde eşitlikçi bir bütünleşme sağlanabilecek, hem bölgeler arası sosyo-ekonomik dengesizlikler aşılabilecek, hem de farklı yerelliklerin kendi farklılıklarını korumalarına olanak tanıyacak çoğulculuk sağlanabilecektir. Çalışma, bu görüşü destekleyebilmek için öncelikle yerel özerkliğin içeriğine odaklanacak, ardından ise farklı devletlerdeki yerel özerklik uygulamalarını federal, üniter ve bölgeselleşmiş devletlerdeki örnekler ile ele almaya çalışacaktır. Çalışmanın en son bölümünde ise, özellikle son yıllarda Türkiye gündeminde sıkça yer alan "demokratik özerklik" yaklaşımı, bu çerçevede incelenecektir.

Yerel Özerklik

Yerel Özerkliğin Tanımı ve Kapsamı

Yerel özerklik uygulamada sadece klasik anlamda otonomi şeklinde olmamaktadır veya sadece onu ifade etmemektedir. Yerel özerklik konusunda literatürde farklı tanımlar vardır. Buna göre; yerel özerklik, yerel yönetimlerin merkezi hükümet karşısında özgür hareket edebilmesi veya yerel kimliğin özgür bir şekilde yansıması olarak tanımlanmaktadır (Pratchett, 2004: 365'ten aktaran: Erdemir, 2010: 11).

Kavram olarak özerk kelimesi; gücü kendisinde bulunan ve kendi kendini idare eden anlamına gelmektedir (Luxemburg, 2010: 236). Tortop ise özerkliğin muhtariyet (otonomi) sözcüğünün karşılığı olarak kullanıldığını belirtmekte ve özerkliği; bir veya daha fazla kişinin, belirli görevleri görmesine ve farklılıklarını korumaya yetecek miktarda hareket serbestliği olarak tanımlamaktadır (1999: 19). Keleş ise özerkliği, bir yerel topluluğun, yerel nitelikte olan işleri, kendi başına, kendi organları eliyle görebilmesi ve buna olanak verecek kaynaklara da sahip olabilmesi şeklinde ifade etmektedir (2006: 52).

Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'nın 3. maddesinde yerel özerklik şu şekilde tarif edilmiştir:

“Özerk yerel yönetim, yerel yönetimlerin yasalarla belirlenen sınırlar çerçevesinde, kamu işlerinin önemli bir bölümünü, kendi sorumlulukları altında ve yerel halkın çıkarları doğrultusunda düzenleme hak ve olanağını anlatır.”

Yerel yönetimler bu haklarını seçilmiş organları aracılığı ile kullanır. Yine aynı maddenin devamında yerel yönetimlerin organlarını doğrudan, eşit, genel oy ve gizli sayım sistemine göre oluşturabilecekleri belirtilmektedir.

Yerel özerklik kavramı siyasi, idari ve mali olmak üzere üç boyutu içerir. Siyasi anlamda yerel özerklik yerel yönetimlerin kendileri ile ilgili konularda yasa çıkarma yetkisini ifade eder. İdari anlamda özerklik, hizmetler ile ilgili kararların alınması ve yürütülmesi açısından, yerel yönetim birimlerinin ilgili organlarının kendi kararını alabilme ve uygulayabilmesini ifade eder. Mali alanda özerklik ise, yerel yönetimlerin kendilerine kanunla verilen hizmetleri yerine getirirken bütçelerini kendilerinin belirleyebilmelerini, yerel yönetimlerin öz kaynaklarının bütçe içindeki payının yüksek olmasını, kısacası, mali yönden merkeze bağlılığının az olmasını ifade eder.

Yerel yönetimlerin idari ve mali özerklikleri en temel özellikleridir. Fakat bu özellikleri neredeyse hiçbir ülkede ideal düzeye ulaşamamıştır. Hemen her

ülkede yerel yönetimler, yerel özerklik bakımından bir sınırlandırma ile karşı karşıya bırakılmıştır. Yerel özerklik, her zaman merkezin bahsettiği bir durumu değil, aksine yerel düzeydeki güçlerin bir mücadele sonucunda elde ettiği bir kazanımı ifade eder. Bu anlamda bir nevi, iktidarın merkezde toplanmasını önleme gayretlerinin ve bu duruma karşı geliştirilen tepkinin bir sonucu olduğu söylenebilir. Bunun yanında, yerel özerklik ilkesi genel olarak, yerel yönetimlerin güçlendirilmesini amaçlar. Burada altı çizilmesi gereken bir husus ise, bahsedilen özerkliğin bağımsızlığı ifade etmediğidir. Yerel özerklikten kast edilen kontrollü bir serbestlikten yararlanmaktır. Ancak yerel özerkliğin de sınırları vardır. Yerel özerkliğin sınırları anayasa ve yasalarla belirlenir. Yerel özerklik, yerel bazı kişi ve gruplara çıkar sağlamak amacıyla değil, yerel hizmetlerin hızlı, az maliyetli, kolay ve etkin bir şekilde görülmesi için gereklidir (Çukurçayır, 2002: 87).

Keleş'e göre (2006: 52), yerel yönetimlerin özerkliği esasen iki yönlüdür. Bunlardan ilki; yerel yönetimlerin merkezi yönetim ile olan ilişkisi, ikincisi ise yerel yönetimlerin yönettikleri bölgede yaşayan halkla olan ilişkilidir. Merkezi yönetim ile olan ilişkinin kritik noktası, yerel yönetimlerin faaliyet alanlarının belirlenmesi ve bu alanlardaki çalışmalarını hayata geçirebilmek için uygun mali kaynakların sağlanması veya bu kaynakların sağlanması için gereken yetkilerin yerel yönetimlere verilmesidir. Bunun dışında, merkezi yönetimin yerel yönetimler üzerindeki çeşitli yetkilerinin kanunlarla belirlenerek mümkün olan en alt seviyeye indirilmesi gerekmektedir. Yerel yönetimlerin yönettikleri bölgede yaşayan halkla olan ilişkilerinde ise, yerelde yaşayanların yerel yönetimlerin faaliyetlerinin içeriğini belirlemesi ve bu faaliyetleri denetleyebilmeleri gerekir.

Yerel yönetimlerin özerkliği için bazı asgari şartlar bulunmaktadır. Bunlar; yerel yönetimlerin karar organlarının halk tarafından seçilmesi, seçilen bu organların merkezi yönetimin müdahalesinden uzak biçimde kendi iç unsurlarını belirleyebilmesi ve onlar aracılığı ile hizmet görebilmesi, icraatını yerel halkın çıkarları uyarınca gerçekleştirmesi, yeterli mali kaynaklara ve tüzel kişiliğe sahip olmasıdır.

Adem-i Merkeziyetçilik İlkesi

Adem-i merkeziyetçilik veya yerinden yönetim ilkesi, yereldeki birtakım kamu hizmetlerinin merkezi yönetim tarafından değil, merkezi yönetim dışındaki kamu tüzel kişilikleri tarafından yerine getirilmesidir. Yani adem-i merkeziyetçilik ilkesi, bazı kamu hizmetlerinin merkezi yönetimin hiyerarşisi dışında bulunan kamu tüzel kişilikleri tarafından yürütülmesi anlamına gelir (Gözler, 2008: 29-30).

Adem-i merkeziyetçiliğin yönetim bilimi açısından iki türünden bahsedilebilir (Keleş, 2006: 22). Bunlardan ilki siyasal adem-i merkeziyettir. Bununla anlatılmak istenen genelde federatif sistemlerdeki devlet yapılanmasıdır. Keleş'e göre, daha çok federatif devletlerde, bazı yerel birimlere tanınmış bulunan yarı özerk statüye dayanan bir yönetim biçimidir (2006: 23). İkincisi ise idari adem-i merkeziyettir. Bu yönetim biçiminde yasama ve yargı erkleri merkezin elindedir. Yerel yönetimlerin yalnız yürütme alanında bazı yetkileri vardır. Bu yetkileri kullanan birimlerin niteliğine göre idari adem-i merkeziyet de ikiye ayrılır:

Hizmet Yönünden Adem-i Merkeziyet: Bazı kamu hizmetlerinin merkezi yönetimin dışında kalan bağımsız bir örgüt tarafından yerine getirilmesidir (Keleş, 2006: 23). Merkez hiyerarşisine bağlı olmayan bu kuruluşlar, kendilerine bırakılmış kamu hizmetleriyle ilgili konularda yürütme ile ilgili kararlar alma yetkisine sahiptirler (Yalçındağ, 1995: 6). Bu doğrultuda ticaret ve sanayi odaları, KİT'ler, üniversiteler hizmet yönünden adem-i merkeziyet kuruluşlarıdır.

Yer Yönünden Adem-i Merkeziyet: Burada ise, bir yörede yaşayan insanlara yerel düzeydeki ortak ihtiyaçlarını yerinde karşılayabilmek, bunları kendi organları eliyle gerçekleştirebilmek için özerklik tanınması söz konusudur. Bu birimlerin ayrı tüzel kişilikleri ve yönetsel özerklikleri vardır. Merkezi yönetimin malvarlığından ayrı malvarlıklarına, kimi bağımsız gelir kaynaklarına ve kendi bütçelerine sahiptirler (Keleş, 2006: 23). Belediyeler, il özel idareleri ve köyler bu türden yapılardır.

Yetki Genişliği İlkesi

Merkezi yönetimin güçlü olduğu ülkelerde her durumda merkezin kararı beklenmektedir. Bu uygulama çabuk hareket edilmesi zorunlu olan durumlarda olumsuzluk doğurmaktadır. İşte bu durumlarda merkeziyetçiliğin yarattığı olumsuzlukları ortadan kaldırmak ya da azaltmak amacı ile yetki genişliği ilkesi benimsenmiştir.

Yetki genişliği, merkezden yönetimin görece yumuşatılmış şekli olup, genel idarenin taşra teşkilatının başında bulunan yöneticilere, bazı konularda, merkeze danışmadan karar alabilme ve uygulayabilme yetkisi tanınmasıdır (Keleş, 2006: 21). Yetki genişliğinde, merkezdeki kuruluşlar, taşra teşkilatının başında bulunan yöneticilere, bazı görevleri yapabilmelerine yetecek düzeyde yetkiyi merkez adına kullanmak üzere devrederler. Merkezdeki kurumların, bazı faaliyetlerini, taşrada kurdukları birimler vasıtasıyla yürütmeleri, yetki genişliği çerçevesinde gerçekleşen bir uygulamadır. Birçok merkezi kuruluşun, bölge birimleri bu tür bir örgütlenmenin sonucudur (Keleş, 2006: 21).

Gözler yetki genişliği ilkesinin özelliklerini genel olarak şöyle ifade etmiştir (2008: 29):

Yetki genişliğinde kullanılan yetki esas olarak merkeze aittir, bu nedenle de vali bu yetkiyi kendi adına değil, merkez adına kullanır. Bu yetki, yalnızca vali tarafından kullanılmaktadır. Vali, merkeze danışmadan karar alabilse de merkezin hiyerarşisine tabidir. Yetki genişliğinde kullanılan yetki ile yürütülen hizmet, merkezi hizmettir, bu nedenle bu yetkinin kullanılmasıyla ilgili tüm gelir ve giderler de merkeze aittir.

Yetki genişliği, kararların daha hızlı ve az masraflı bir biçimde alınmasını sağlamanın yanında, idarenin bütünlüğünü tehlikeye atmadan merkez adına karar alınmasını sağlamaktadır (Kararlan, 2007: 27). Yetki genişliği ilkesinin en önemli yararı, sorunların halka en yakın birimlerce çözülmesine olanak vermesidir. Yani merkezi kuruluşa gitmeye gerek kalmadan sorunların çözülmesine imkân sağlayabilmesidir. Yetki genişliği, ilk defa 1876 yılında yürürlüğe giren Kanun-i Esasi'de yer almış ve ondan sonraki tüm anayasalarda bir şekilde kendine yer bulmuştur.

Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı

Avrupa ülkeleri, Avrupa Konseyi'nin kuruluşundan itibaren (1949) yerel yönetimlerin özerkliğine çok büyük önem vermişlerdir. Bu kapsamda, Avrupa Konseyi bünyesinde yerel özerkliğin geliştirilmesi amacıyla çalışacak organlar oluşturulmuştur. Bölge çaplı yönetimlere, ulus-devletin parçalanmasına neden olan bir gözle değil de aksine bütünleşmeyi sağlayıcı, kolaylaştırıcı bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Bu yönetimler vasıtasıyla büyük birleşmenin sağlanacağı düşünülmüştür. 1985 yılında ise Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı kabul edilmiştir (Keleş, 1995: 4). Şart, demokrasinin gelişmesi ve yönetimde etkinliğin sağlanması gibi konularda son derece önemli bir konuma sahip olan yerel yönetimlerin haklarının korunabilmesi için bir güvence sunmuştur. Şart; yerel yönetimlerin bağımsızlıkları ile ilgili konularda kurallar içermekte ve taraf olan devletleri, yerel yönetimlerin siyasal, yönetsel ve mali yönlerden bağımsızlıklarını güvence altına almaya zorlayıcı hükümler içermektedir (Keleş, 1995: 4).

Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı üç temel bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, yerinden yönetim kavramı tanımlanmakta, yerel yönetimlerin özerkliğinin anayasal ve yasal bir temele oturtulması gerektiği vurgulanmakta, yerel yönetimlerin görev ve yetki alanları belirlenirken kullanılması gereken ölçütler gösterilmekte ve yerel yönetimler üzerindeki devlet denetiminin azaltılması ve kendilerine görevleriyle orantılı gelir kaynaklarının sağlanması gerektiği vurgulanmaktadır. İkinci bölümde Şart'a taraf olan devletlerin

yükümlülük ve sorumluluklarıyla ilgili kurallar yer almaktadır. Bu bölümde devletlerin, çekince koyabilecekleri maddeler de ayrı ayrı gösterilmektedir (Keleş, 1995: 4-5). Şart'ta, taraf olan devletlerin ilkeleri uygulayıp uygulamadıklarının denetlenmesine ilişkin bir sistem öngörülmemiştir. Yalnızca taraf devletlerin Şart'ın ilkelerini uygulamak amacıyla aldıkları önlemleri zaman zaman Konsey'e bildirmeleri öngörülmüştür. Şart'ın son bölümü ise, uygulama ve yürürlük koşullarına ilişkin kurallardan oluşmaktadır.

Farklı Yerel Özerklik Uygulamaları

Bilindiği üzere devletler, biçimsel olarak farklı farklı şekillerde örgütlenmişlerdir. Bu örgütlenmelere bağlı olarak yerel yönetimler veya konumuzu oluşturan yerel özerklik uygulamaları da farklılaşabilmektedir. Bu kısımda farklı örgütlenme modeline sahip devletlerde yerel özerklik uygulamaları konusuna değinilecektir.

Federal Devletlerdeki Uygulamalar

Klasik tanıma göre federalizm, egemenliğin veya iktidarın, merkezi devlet ile birbirlerinden bağımsız eyaletler arasında paylaşılması ile oluşan siyasi sistemdir. Bir başka tanıma göre ise federalizm, merkez ve yerel yönetimler arasında bölünmüş devlet biçimidir (Uygun, 2002: 34). Federal devlet sistemlerinde, federe devletlerin, eyaletlerin, kantonların veya özerk bölgelerin statüleri hukuki olarak ortadan kaldırılamaz. Değişik isimleri olabilen idari birimlerle merkezi devlet arasında egemenliğin paylaşılmasına dayanan federal devlet sistemleri, federal devlet ile federe devletler arasındaki ilişkilerin anayasayla güvenceye alınmış olduğu sistemlerdir (Keleş, 2006: 89). Bir tür devlet topluluğu olarak tanımlayabileceğimiz federasyon, siyasal iktidarın farklı siyasal merkezler tarafından paylaşıldığı dolayısıyla birden çok siyasal otorite merkezinin, yasama, yürütme ve yargı organının bulunduğu, birden çok devlet ya da eyaletin bir araya gelmesi ile oluşan devlet türüdür. Kısacası, federal devletlerde, birden çok federe devlet, federal devletin egemenliği altında toplanmıştır. Federal yönetim genellikle ülkenin dış politikası, genel ekonomik politikalar gibi ülke genelini ilgilendiren ortak konular hakkında kararlar alır.

Federe devletler özerktir ancak anayasası, yasaları federal devletlerin anayasasına ve temel yasalarına aykırı olamaz. Federal yönetimin yetki alanı ülkenin tamamıdır, ancak federe devletlerin yetki alanı kendi topraklarıyla sınırlıdır (Uygun, 2002: 23). Federal devletlerde egemenlik üniter devletlerin aksine bölünmez değildir. Bu nedenle federal devletlerde egemenliğin iki yönetim düzeyi arasında bölünmesi gerekir. Bu yönetimler arası yetkilerin kapsamı ise ülkeden ülkeye değişiklik gösterebilmektedir. Öte yandan, federal devletlerde, federe devletler içinde bulunan yerel yönetimler, geniş ölçüde federe devlete bağımlıdır. Federal devletlerde eyaletler yasama ve yargılama

alanlarında bağımsızlıklarını korurken, yerel yönetimlerin böyle bir hakları bulunmamaktadır (Keleş, 2006: 89).

Federalizm ile yerel yönetim ilişkisi hususunda çeşitli görüşler mevcuttur. Bu konuda bir kısım görüşe göre siyasal adem-i merkeziyet federalizm ile aynı şeydir ve tek bir yasama erkinin değil de birden çok yasama erkinin olması anlamına gelmektedir. Her bölge bir nevi devlet haline gelmekte ve kendi yasama gücüne sahip olmaktadır. İdari adem-i merkeziyet ise idari fonksiyonlarla ilgili olduğu için bu konuda yasama yetkisinin tekliği üzerinde bir tartışma bulunmamaktadır. Kimi görüşler ise, yerel yönetimlerle federalizm arasında bir derece farklılığı olduğunu belirtmektedir (Karaarslan, 2007: 33).

Federal devletler bir anayasa ile kurulurlar. Dolayısıyla federe devletler, federal devlete anayasa ile bağlıdırlar. Aralarındaki yetki paylaşımı da anayasa uyarınca belirlenmiştir. Federal hukuk düzeni ve federe hukuk düzeni olmak üzere iki tür hukuk düzeninin bulunduğu federal devletlerde, federe devletlerin federal devletten ayrılma hakları yoktur. Federe devletlerin uluslararası kişiliği bulunmaz, bu nedenle onları dış ilişkilerde federasyon temsil etmektedir.

Federal devletlerde ne federal yönetimler, ne de federe yönetimler anayasayı tek başına veya tek taraflı olarak değiştiremezler (Uygun, 2002: 23-25). Kural olarak federal devletin federe devletler üzerinde denetim yetkisi bulunmaz. Federe devletlerin uygulamaları ancak yargı yoluyla denetlenebilmektedir. Bu iki yönetim düzeyi arasındaki uyumsuzluklar ise federal düzeyde faaliyet gösteren yargı organları aracılığıyla giderilmektedir (Uygun, 2002: 32).

Federal sistemlerde yerel yönetimler, genellikle federe devletlerin sorumluluklarında bulunan idari birimlerdir. Bu sebeple de yerel yönetimlerin görevleri, yetkileri ve özerklikleri eyaletten eyalete farklılık gösterebilmektedir (Karaarslan, 2007: 35). Ancak genel itibarıyla federalizm yerel yönetim noktasında güçlü bir özerklik ifade etmektedir.

Bilindiği üzere Almanya, Birinci Dünya Savaşı sonucunda cumhuriyet şeklini almış, Hitler'in iktidara gelmesi ile idari yapı merkeziyetçilik esasına göre şekillenmiştir. İkinci Dünya Savaşı ile beraber Almanya ikiye bölünmüştür. 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılmasına değin, durum böyle sürmüştür.

İki Almanya'nın birleşmesinden sonra ortaya çıkan yeni Almanya ise 16 eyaleti olan federal bir devlettir ve federal devlet ile eyaletlerden oluşan iki seviyeli bir yapısı vardır (Keleş, 2006: 86). Alman yerel yönetimleri, idari teşkilat içerisinde eyaletlerin bir parçası olarak konumlanmışlardır. Yerel yönetimlerde ise ilçeler ve belediyeler bulunmaktadır (Karaarslan, 2007: 37). Yerel yönetimler

kamu hizmetlerinin görülmesi anlamında Alman Federal Sistemi'nde önemli bir yer tutmaktadırlar. Kendi sınırları içinde bulunan yerel nitelikteki kamu hizmetlerinin tamamını, kendi sorumlulukları çerçevesinde yürütme yetkisine sahip kuruluşlar olarak görevlendirilmişlerdir. Dolayısıyla, bu sorumluluklarını yerine getirebilmek için gereken yeterli düzeyde yetki, mali kaynak ve personele sahip olmaları sağlanmıştır. Kural olarak merkezi yönetimden izin almadan kararlarını alabilmekte ve uygulayabilmektedirler. Bu özellikleri anayasal güvence altına alınmıştır.

Üniter Devletlerdeki Uygulamalar

Unsurlarında ve organlarında teklik özelliği bulunan, ülkede siyasi iktidarın tek elde toplanmış olduğu, tek bir devletin egemenliğinin geçerli olduğu, bir tek yasama ve yürütme organı olan, yargı birliği bulunan ve ülkenin bütünü üzerinde tek bir siyasi otorite ve bu otoriteyi temsil eden egemen gücün bulunduğu devlet türüdür. Üniter devletlerde çeşitli yerel özellikler dikkate alınarak, yönetimin yerel düzeylerle paylaşılması veya bölünmesi mümkün değildir.

Yönetsel yerel yönetim ilkesinin uygulandığı üniter devletlerde yerel yönetimlerin, egemenliği paylaşmak olarak nitelendirilebilecek yasa yapma ve devletin varlığını sorgulama gibi yetkileri yoktur (Karaarslan, 2007: 43). Üniter devletlerde, yerel yönetimler ulusal parlamentolar tarafından yaratılan birimlerdir ve anayasal ilke olarak tümüyle parlamentoya tabidirler. Yani yerel birimler parlamento kararı ile kurulur ve denetime tabidir. Aynı zamanda parlamento kararı ile de ortadan kaldırılabilir. Bunun yanında üniter devletlerde merkezi yapı bazı noktalarda otoritesini yerel birimlere kısmi anlamda devredebilir; ancak bu, denetime tabidir. Bunların yanında üniter devlet yapıları ve yerel yönetim ilişkileri ülkeden ülkeye farklılık gösterebilmektedir. Örneğin Fransa üniter bir devlettir; ama Korsika gibi bölgelerde farklı statüler kabul edebilmiştir (Kayıkcı, 2003: 2). Burada önemli olan husus bu statünün üniter devlet yapısına aykırılık teşkil etmeyecek şekilde olmasıdır. Yine Portekiz üniter bir devlettir ve bunu anayasal statüye almıştır, ancak bölge meclislerinin kendileriyle ilgili bazı konularda yasama yetkisi bulunmaktadır. Tüm bunlar üniter devlet sistemine sahip olan devletlerin birbirlerinden farklı yerel yönetim uygulamalarına sahip olabildiklerini göstermektedir. Üniter devlet ve yerel yönetimler ilişkisini açmak için Fransa örneği üzerinde durmak yararlı olacaktır.

Fransa, üniter devlet fikrinin ortaya çıktığı ülke olarak bilinmektedir. Aynı şekilde Fransa'nın özellikle somutlaştırdığı bir diğer sistem de merkeziyetçi yönetim sistemidir. Fransa'nın üniter yapıyı ve merkeziyetçiliği tercih etmesinin gerisinde, feodal dönemdeki parçalanmışlığın etkilerini ve yereldeki güç

odaklarının etkinliğini azaltmak amacının olduğunu belirtilmek mümkündür (Karaarslan, 2007: 46). Fransız Devrimi ve Napolyon zamanında şekillenen yerel yönetim sistemi sadece kendi ile sınırlı kalmamış, birçok ülkeyi etkilemiştir. Birçok ülke Fransız yönetim modelinden esinlenmiş, onu model almıştır.

Fransa 1958 anayasası ile yerel yönetim birimlerinin kendilerini serbestçe yönetmelerini yani adem-i merkeziyetçiliği benimsemiştir. Ancak tam anlamıyla adem-i merkeziyetçilik 2003'te anayasada yapılan değişiklik ile somutlaşmıştır. Karaarslan'ın ifade ettiğine göre (2007: 47) , söz konusu anayasa değişikliği ile Cumhuriyetin adem-i merkeziyetçiliği anayasal güvence altına alınmış, ancak bu yapılırken Cumhuriyetin bölünmezliği ve yerindenlik ilkelerinden vazgeçilmemiştir. Fransız Anayasası'nın ilk maddesinde devletin temel nitelikleri düzenlenmektedir. Bu maddeye göre, "devletin teşkilatlanması, adem-i merkeziyet esasına dayanmaktadır". Yani 2003 yılında yapılan değişiklikler ile *décentralisation* (adem-i merkeziyet) önündeki anayasal engeller kaldırılmış ve halkın siyasal ve yönetsel süreçlere gerçek anlamda katılımını sağlamak hedeflenmiştir. (Karaarslan, 2007: 47). Günümüzde Fransa, 26 temel yönetsel bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgelerden 22'si Fransa'nın Avrupa'daki toprakları içinde yer alırken, diğerleri deniz aşırı topraklardır. Ayrıca Fransa'da, Fransızca dışında 11 tane bölgesel Fransa dili resmi olarak tanınmaktadır.

Bölgeselleşmiş Devletlerdeki Uygulamalar

Bölgesel devletleri kabaca, idari adem-i merkeziyet ile siyasal adem-i merkeziyetin bir arda uygulandığı devletler olarak nitelendirebiliriz. Bu devletlerde federal sistemlerdeki gibi yasama yetkileri bölgelere bırakılmıştır; ancak burada önemli olan bölgesel nitelikte olan İtalya ve İspanya gibi ülkelerde yasama bölgelere bırakılmış olsa da yargı yetkisi merkezin tekelinde kalmaya devam etmiştir. Federal sistemden ayrılan en bariz yönü, yargı yetkisi noktasındadır. Bölgesel devletlerin, oluşturdukları özerk yerel yönetimler ile çıkabilecek etnik, sosyal, kültürel ve ekonomik problemleri engellemeye çalıştıklarını söyleyebiliriz. Bölgeselleşmiş devletlerde ulusun bütünlüğü şüphesiz ki önemsenmektedir; fakat kullanılan ulus kavramı, ırki yönden ziyade farklı anlamları içermektedir. Bunun yanında bu devletler genelde ulus kavramından ziyade millet veya halk kavramını kullanmaktadırlar. Nitekim bu, tek ulustan ziyade bütün ulusu kapsayıcı niteliktedir. Bölgeselleşme, merkezi yönetim karşısında yerel ve bölgesel yönetimlerin güçlendirilmesini, veya adem-i merkezileşmeyi ifade etmektedir (Baran, 2003: 113-114).

Bölgesel devletlerdeki en temel özellik, bölgelerin siyasal özerklik sahibi olmalarıdır. İkinci özellik ise ulusal birliktir. Burada yer alan ulusal birlik kavramı klasik anlam ve yapısından farklılaşmıştır (Karaarslan, 2007: 58).

Bugün bölgesel devlet olarak niteleyebileceğimiz İtalya, İspanya gibi ülkeler başlangıçta üniter bir nitelikteyken, homojen olmayan yapılarının da etkisiyle bölgesel bir niteliğe bürünmüşlerdir. Nitekim bu yapılar söz konusu ülkeleri bölünmekten alıkoymuştur diyebiliriz. Franko'dan sonra İspanya Devleti ayrılma isteği gösteren Katalan, Bask, Galiçya ve Endülüs bölgelerine özerklik vererek bölünme eğilimlerini mümkün olduğunca söndürebilmiştir. İtalya ise, bölgeselleşme yoluyla bölünme sorununu ortadan kaldırdığı gibi devlet mekanizmasının yeniden etkili çalışır duruma gelmesini sağlamıştır (Karaarslan, 2007: 59).

Bölgesel devletleri üniter devletlerden ayıran en temel özellik siyasal yetkilerin bölgesel yönetimlere devredilmesidir. Bölgesel devletler ile federal devlet arasındaki önemli farklılık ise, bu yetkilerin denetimi konusunda bölgesel devletlerdeki merkezi yönetimin kimi yetkilerinin olmasıdır (Karaarslan, 2007: 60).

Bölgesel devletlerdeki yerel yönetim uygulamalarını İspanya örneği ile biraz açmak yararlı olacaktır. İspanya üniter bir yapıya sahiptir. Ancak İspanya'da geniş bir yerinden yönetim sistemi mevcuttur (TESEV, 2009: 77). Bu yerinden yönetim ya da adem-i merkeziyetçilikte idari anlamdan ziyade, siyasi adem-i merkeziyetçiliğin esas alındığını söylemek mümkündür. İspanya'da üç kademeli bir yerel yönetim sistemi bulunmaktadır: Bölgesel yönetimler, il yönetimleri ve belediyeler. İspanya'da 17 özerk topluluk ve 2 özerk kent bulunmaktadır. İspanya'da, ortak vatanın bütünlüğü ve bölünmezliği vurgulanmakla birlikte, İspanyollar dışındaki diğer toplulukların özerklik hakkı da kabul edilmektedir. Son yıllarda birçok hizmet ve yetki yerel birimlere verilmiştir. Bu merkezi yapı ile olumlu anlamda bir denge oluşturmuştur. Sadece İspanya Devleti'ne ait olan yetkilere karşılık, sadece özerk topluluklar tarafından kullanılan yetkiler de mevcuttur. Örneğin yasama yetkisi İspanya Devleti'nde olmasına karşılık, özerk topluluklara bu yasaları genişletici yetkiler tanınmıştır (Karaarslan, 2007: 64). Bu yetkiler bir nevi tamamlayıcı bir durumu ifade etmektedir.

İspanya'da yerel yönetimlerin özerkliği anayasa tarafından belirlenmektedir ve yerel yönetimler iki tür yetki kullanabilmektedir. Bunlar devredilmiş yetkiler ve verilmiş yetkililerdir. Devredilmiş yetkiler söz konusu olduğunda, yetkinin asıl sahibi olan devlet veya özerk topluluk devrettikleri yetkinin kullanımı ile ilgili olarak çeşitli sınırlamalar getirebilmekte, uygulama aşamasını yönlendirebilmekte ve yetki kullanımını denetleyebilmektedir. Verilmiş yetkiler ise devredilmiş yetkilere kıyasla özerklik ve yerel demokrasi bakımından daha uygun bir nitelik taşımaktadırlar. Çünkü verilmiş yetkilerin kullanımı, yetkiyi alan yerel yönetimlerin, söz konusu yetkiyi kendi gereksinimlerine göre

kullanabilmesine olanak tanımaktadır. İspanya’da merkezi yönetimlerin yerel yönetimler üzerindeki vesayet yetkisi kural olarak kaldırılmıştır. Fakat bölgesel yönetimler ile merkezi yönetim arasındaki ilişkilerde koordinasyon görevi gören bir temsilci aracılığı ile gözetim ve denetim sağlanmaya çalışılmaktadır (Karaarslan, 2007: 65). Bu gözetimi yapan temsilci başbakana bağlıdır.

Türkiye Gündeminden Bir Model: Demokratik Özerklik

Bilindiği üzere Türkiye türdeş (homojen) olmayan, farklı etnisite ve inanç gruplarının bir arada yaşadığı bir ülkedir. Türkiye gibi homojen olmayan ülkelerde idari anlamda düzenleme yapmak çoğu zaman pek de kolay olmamaktadır. Nitekim yerel yönetimler açısından konuya yaklaşıldığında yerel yönetimlerin oynadığı roller bakımından farklı özelliklerinin yanı sıra ulusal birlik ve bütünlüğü sağlayıcı rollerinin de olduğu görülmektedir (Keleş, 2006: 51). Ancak Türkiye gibi farklı etnik unsurların, farklı inanç gruplarının yer aldığı ülkelerde yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ya da özerkliği hususlarında birarada birlik, bütünlüğü oluşturmasını aksine yerel yönetimleri güçlendirmenin ayrışmaya ve bölünmeye yol açabileceği tepkilerinin oluşabileceği görülmektedir. Bazı durumlar vardır ki, paradoksal bir durumu ifade eder, Türkiye’nin bugün yaşadığı durum gibi. Zira Türkiye’nin uzun yıllardır yaşadığı Kürt sorunu çerçevesinde, bir kesim, yerel yönetimlerin yetkilerinin artırılmasının ve siyasi anlamda bir adem-i merkezîyetçiliğin tesis edilmesinin hem demokratikleşmeye katkısı olacağını, hem ülkenin idari yapısını ferahlatacağını, hem de Kürt sorununu çözüme kavuşturacağını ileri sürerken, bir başka kesim ise bunun ülkeyi ayrıştırıp, parçalanmaya götüreceğini ifade etmektedir. İşte bu noktada “demokratik özerklik” adı verilen modelin ne anlama geldiği, neleri içerdiği hususu son derece önem taşımaktadır.

Günümüzde “üniter devlet” ile “ulus devlet” birbirine karıştırılmakta, hatta kimi zaman birbirinin yerine dahi kullanılabilmektedir. Ancak bu iki kavramın birbirinden ayrı şeyler olduğunu ve devlete ilişkin farklı anlamlar içerdiğini belirtmek gerekmektedir. Bu iki kavramdan önce ise bunlardan da farklı olarak “ulusal devlet” kavramına değinmekte yarar vardır. Ulusal devlet, egemenliğin kaynağının ulus olduğu fikrine dayalı olan devlettir. Egemenliğin kaynağının tanrı veya soy olduğunu söyleyen devlet fikrine ters bir biçimde gelişmiş ve Fransız İhtilali sonrası burjuva sınıfı tarafından hayata geçirilmiştir. Üniter devlet ise daha önce de ifade edildiği üzere; unsurlarında ve organlarında teklik özelliği bulunan, ülkede siyasal iktidarın tek elde toplanmış olduğu, tek bir devletin egemenliğinin geçerli olduğu, bir tek yasama ve yürütme organı olan, yargı birliği bulunan ve ülkenin bütünü üzerinde tek bir siyasal otorite ve bu otoriteyi temsil eden egemen gücün bulunduğu devlet türüdür. Üniter devlet, ülkenin çeşitli bölgelerine çeşitli haklar veya özerklik verebileceği gibi,

bu verdiklerini geri alabilme kabiliyetine de sahiptir. Ulus devlet ise, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, ulusal devletin giderek tek kimlikli ve asimilasyoncu bir hal alması ile oluşan, kapitalist üretim ilişkilerinin geliştiği dönemde diğer devletlerle rekabet gücünü artırmak isteyen ulusal burjuvazinin tüm toplum desteğini alabilmek için farklı unsurlardan temizlenmiş bir ulus yaratma fikri ile birlikte ortaya çıkan, bu amacı uğruna kimi zaman etnik veya dinsel temizlik yapabilen devlet türüdür. Yani ulus devlet, devletin ruhu ve felsefesinde yaşadığı dönüşüm ile ilgili, devletin özü ile ilgili bir durumken, üniter devlet onun örgütlenme formudur ve devletin biçimi ile ilgilidir. Dolayısıyla her üniter devlet ulus devlet olmak zorunda değildir. Üniter devletler ulus devlet mantığını aşarak -tıpkı bugünkü Fransa gibi- kendini demokrasi standartlarına yakınlaştırabilir. Bugün gelinen aşamada, İspanya ve Fransa örneklerinde olduğu gibi, üniterliğin devletin demokratik bir yerel yönetim sistemine sahip olması önünde engel olmayacağı görülmektedir. Öte yandan, ulus devlet anlayışının Türkiye'nin toplumsal hafızasında çok derin izdüşümleri olduğu bilinen bir gerçektir. Yakın tarih dikkatle incelendiğinde devletin ulus kavramı ile özdeşleştirilmesinin ve ulusun da yalnızca tek bir etnik gruba dayandırılmasının tehlikeleri ve toplumsal bütünlük algısı üzerinde yarattığı ağır tahribatlar yeterince açık biçimde görülecektir.

Demokratik özerklik modeline ilişkin ilk taslak Demokratik Toplum Kongresi adı verilen yapı tarafından 19 Aralık 2010 tarihinde, Diyarbakır'da gerçekleştirilen bir çalıştay sonucunda açıklanmıştır. Taslak, ülke bütünlüğü korunarak halkın yerel düzeyde söz sahibi olmasını sağlayacak ve farklı toplum kesimlerinin kendilerini özgür biçimde ifade edebileceği ölçüde özerklik sahibi olmasına dayanan modeli "demokratik özerklik" olarak tanımlamaktadır. Demokratik özerklik, taslakta anlatılan şekli ile; en küçük yaşam alanlarından (mezra, köy, mahalle) başlayarak öz örgütlülüğü tabandan gerçekleştirmiş, öz yeterliliğe kavuşmuş toplulukların ortaklaşmış iradesini demokrasi ve özgürlüğün temel kaynağı sayan; merkezden çok yerelin, yerinden demokratik yönetimin, farklılıkların zenginliğini açığa çıkaracağı; idari ve mali özerkliğe sahip bir yerel yönetim anlayışının esas alındığı ve yerel topluluğun kendisini, toprağını, bölgesini ve kaynağını etkileyen gelişmeler üzerinde söz sahibi olabilmesini esas alan bir modeldir.

Model; köy komünleri, kasaba meclisleri, ilçe meclisleri, mahalle meclisleri, kent meclisleri ve özerk bölge meclisi biçiminde örgütlenmeyi öngören; karar alma yetkisini halka tanıyan (Turan, 2011) bir örgütlenme biçimidir. Modele göre mahalle (köy) meclisleri ilçe meclislerini, ilçe meclisleri il meclislerini, il meclisleri de bölge meclisini oluşturmaktadır. Modelde en küçük yaşam alanlarında örgütlülüğün ise komün, ocak ve meclis tarzında öz örgütlenme

yoluyla gerçekleşeceğinin öngörülüyor olması önemlidir. Buna karşın öz örgütlenmenin komünlerle sağlanacağı önerisi özellikle liberal çevrelerce eleştirilmiş, korporatist bir yapının oluşacağını veya bunun Sovyetik bir yapıya neden olabileceği belirtilmiştir. Oysa bilindiği üzere tarihsel anlamda demokrasi gerçek anlamda komünlerde büyümüş ve gelişmiştir (Çukurçayır, 2002: 85). Komünler var oldukları dönemlerde her zaman demokrasinin yapı taşları olarak görülmüşler ve egemen güçlere karşı gelerek eşitliğin, özgürlüğün ve kendi kendini yönetmenin sembolü olmuşlardır (Görmez, 1997: 12).

Taslak metninde ifade edildiği şekli ile bu idari modelde; birbiriyle yoğun bir şekilde sosyo-kültürel ve ekonomik ilişki içinde bulunan komşu illeri kapsayan, yapı olarak seçimle iş başına gelen il genel meclislerine benzeyen adem-i merkezîyetçi bölgesel meclisler olacaktır. Bu bölgesel meclisler, eğitim, sağlık, kültür, sosyal hizmetler, tarım, denizcilik, sanayi, imar, çevre, turizm, telekomünikasyon, sosyal güvenlik, kadın, gençlik, spor ve diğer hizmet alanlarından sorumlu olacaktır. Dışişleri, maliye ve savunma hizmetleri ise merkezi hükümet tarafından yürütülecektir. Emniyet ve adalet hizmetleri merkezi hükümet ve bölge meclisleri tarafından ortak yürütülecektir. Türkiye’de sayıları 20-25 tane olabilecek şekilde kurulacak bölge meclisleri, TBMM ve bölgeler arasında işleri kolaylaştıran, halkın yönetime daha fazla katılımını sağlayan, çağdaş, demokratik bir siyasi ve idari yapılanma olarak formüle edilmektedir. Bölgelerin her biri, o bölgenin özel adı veya bölge meclisinin yetki sınırları içinde bulunan en büyük ilin adıyla anılacaktır. Özerk bölge meclisleri TBMM’ye de temsilcilerini gönderecektir.

Türkiye, AB sürecinde çeşitli yardımlardan ve fonlardan yararlanabilmek için 2003 yılı Katılım Ortaklığı Belgesi’nde kalkınma ajanslarını kuracağını taahhüt etmiş ve Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun adıyla 8 Şubat 2006’da yayımlanan 5449 sayılı kanun ile ülke 26 bölgeye ayrılmıştır. Bölgesel kalkınma ajansları, merkezi hükümet sistemi içine girmeyen farklı bir idari yapı dahilinde, sınırları çeşitli faktörler gözetilerek belirlenmiş bir bölgenin sosyal ve ekonomik koşullarını geliştirmek amacıyla kurulmuş olan, genel bütçeden ve özel fonlardan finanse edilen kuruluşlardır. Bu kuruluşlar, kamusal kaynakların doğrudan sermaye gruplarına aktarılması nedeniyle sorunlu yapılardır. Bölgesel kalkınma ajansı yapılarının karar alıcı değil, merkezi yönetimin aldığı kararları uygulayıcı bürokratik yapılar şeklinde düzenlenmiş olmaları ise söz konusu ajansların sorun teşkil eden bir başka özelliğidir. Fakat bölge odaklı yönetim mekanizması oluşturmak, korkulması gereken bir durumu ifade etmemektedir. Nitekim Türkiye’de bu ihtiyaç her alanda kendini hissettirmektedir. Bilindiği üzere Türkiye’de “Bölge İdare Mahkemeleri” gibi bir bölgesel yargı mekanizması bile mevcuttur.

Öte yandan, Türkiye'nin üye olmaya çalıştığı Avrupa Birliği, 1975'ten beri bölgesel, adem-i merkeziyetçi yönetim biçimlerini teşvik etmekte ve bulunduğu ülke sınırlarından bağımsız olarak bölgelerarası ilişkileri desteklemektedir. Mevcut sistemde siyasi manevralar uyarınca kimi zaman yeni iller kurulmakta, büyük kentler çevresinde tüm yerleşim birimlerini yutarak büyütmekte, bir tür başkanlık sistemi ile yönetilen büyükşehir belediyeleri yerel demokrasinin içini boşaltarak bütün ülkeye yayılmaktadır. Bunun yanında nüfusun ve dolayısıyla ihtiyaçların artmasına paralel olarak merkezi yapı talepleri zamanında karşılama konusunda yeterli olamamaktadır. Turan'ın güzel biçimde dile getirdiği gibi; tek merkez etrafında örgütlenmiş siyasal temsil mekanizmalarıyla, sağlık ve eğitim hizmetlerinin tek merkezden örgütlenmesi ve sunumuyla, yerel yönetimleri adeta inşaat firması düzeyine indirgeyen yaklaşımlarla çözüm değil ancak sorun üretilebilir (Turan, 2011). Demokratik özerklik modeli, idari yapının görece daha rahat işlemlerini sağlamanın yanı sıra, Türkiye'nin homojen olmayan yapısından kaynaklı olan kimlik taleplerini de karşılayacak düzeydedir. Nitekim İspanya'da etno-kültürel bölgeselliğin güçlü olduğu Bask ve Katalan bölgeleri ülkenin 17 otonom bölgesinden ikisidir ve bu durum hem kimlik taleplerini büyük ölçüde karşılamış hem de merkezi yönetimin bölgesel birimler karşısındaki konumunu güçlendirmiştir.

Önerilen modelde; her yıl merkezi hükümetin bölge meclislerinin gelişmişlik düzeylerine ve nüfuslarına bakarak aktaracağı bütçenin yanında, bölgelerin kendi yerel gelirlerinden de pay alması öngörülmüştür. Bu sayede az gelişmiş ve yoksul bölgelere pozitif ayrımcılık uygulanabilecektir. Öte yandan, önerilen modelde emek sömürsünün kısıtlanacağı bir ekonomik sistemden söz edilmektedir. İnsanın ekonomiden kopartılmasının bütün yabancılaştırılmaların temeli olduğu ve ekonominin tüm topluluklara mal edilmesi gerektiği ifade edilmekte; kadın istihdamına öncelik verilmesi gerektiği belirtilmekte; azami kârı öncelik olarak görmeyen, kullanım değerini esas alan, tekellilikten uzak, eşitlikçi ve dayanışmacı bir ekonomik sistemi oluşturmanın hedeflenmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Yani bir nevi ekonomik alternatifler ile merkeze olan bağımlılığın kökten kesilmese dahi azaltılması öngörülmektedir. Model, kendi kendine işleyen serbest piyasa anlayışını reddetmekte; ekonomiyi topluma iade etmeyi, iktisadi süreçlerle toplumsal örgütlenmeyi birleştirmeyi hedeflemektedir (Kalyon, 2011). Modelde, kullanım değerini esas alan, tekellilikten uzak, eşitlikçi ve dayanışmacı bir ekonomik sistem oluşturmak vurgusu dikkat çekicidir. Nitekim üretim-tüketim dengesinin aşırı bir biçimde ve tek elde birikmesine olanak tanımayan, dengeli ve adil bir dağılımın sağlanmasıyla birlikte sömürüyü engelleyen, doğayı tahrip etmeyen, kartelleşmeyi engelleyen, katılımcı bütçeyi esas alan ve kooperatifleşmeyi

öngören bir anlayış esas alınmaktadır. Kooperatifleşme anlayışının ise; birlikte üretme, ortak pazar ve ortak tüketim esasına dayandığı belirtilmektedir. Yani bir nevi ortaklaşma ve kendine yetebilme hedefi söz konusudur. Bu anlayış, neo-liberal sistemin halk için değil sermaye için esas aldığı “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” anlayışının alternatifi olabilecek bir düzlemde okunabilir. Nitekim neo-liberalizmin kutsadığı “ben” anlayışı yerine “biz” anlayışının, yani kolektif anlayışın tesis edilmeye çalışılması önemlidir. Bireyin kendi ihtiyaçlarını karşılamasının yanı sıra kooperatifleşme ile ortaklaşmanın sağlanması, ortak tüketimin gerçekleşmesini sağlayabilecektir.

Modele yöneltilen eleştirilerin başlıcalarından olan ‘devlet içinde devlet’ yaklaşımı, büyük ölçüde bir önyargı barındırmaktadır. Nitekim bu model ayrı bir devlet modeli öngörmeyip, esasen katı ulus-devlet mantığını eleştirmektedir. Ulus-devletin; kendi içinde barındırdığı farklılıkları bir arada tutmaktan uzak olduğu, sürekli çatışma ve istikrarsızlık yarattığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte, modelde mülkiyet biçimleri ya da ilişkilerinin nasıl düzenleneceği, ekonominin yönlendirilmesi, planlanması, kaynak yaratılması, kaynak transferi gibi hususlar açığa çıkarılmış değildir. Bu model yaratmak istediği ekonomik anlayışın, neo-liberalizme bir alternatif olacağını öngörmekteyse de, iktisadi olarak bütüncül yaklaşarak, sacayaklarının iyi oturtulması gerekmektedir.

Sonuç

İçinde bulunulan süreçte Türkiye, deyim yerindeyse önemli bir yol ayrımındadır. Bir taraftan neo-liberalizmin ve küreselleşme sürecinin yıkıcılığı mevcutken ve AB sürecinin öngördüğü yerel yönetimlerin yetkilerinin artırılarak, demokrasinin tabana yayılması neticesinde özgürlük alanının genişlemesinin tesis edilmesi gerektiği belirtilirken, diğer taraftan yerel yönetimlerin özerkliğinin ya da yetkilerinin artırılmasının merkezi otoriteyi zayıflatıp, ülkenin üniter yapısını tehlikeye atacağı kaygısı mevcuttur.

Her ne kadar giderek bu hedeften uzaklaşsa da uzun bir süredir Avrupa Birliği’ne adaylık sürecinde olan Türkiye’de zaman zaman uyum çalışmaları neticesinde idari yapıda değişiklikler yapılmış ve yerel yönetimleri güçlendirmeye yönelik kimi değişiklikler uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak yine de katı merkezîyetçi yapıdan yana önemli bir direnç söz konusudur. Bu süreçte, özellikle son birkaç yıldır tartışılmakta olan demokratik özerklik modeli, esasen eleştirilmeye muhtaç olan, ancak önemsenmesi gereken ve Türkiye’nin siyasal ve sosyal gerçekliklerine de cevap olabilecek bir modeldir.

Öte yandan, yerel yönetimlerin yetkilerinin artırılması ve güçlendirilmesi özellikle Türkiye’nin en önemli sorunlarından biri olan Kürt sorununun

çözümüne de önemli ölçüde katkı sunabilecek bir potansiyel taşımaktadır. Cumhuriyet tarihi boyunca yerel yönetimler, özellikle de belediyeler, yerel demokrasinin sağlanmasından ziyade yerel hizmetlerin etkin, verimli ve daha az maliyetle sağlanmasının aracı olarak görülmüştür. Ancak bu yaklaşım yerine, Fransa'nın 1951'den itibaren yaptığı gibi, ulus-devletin katı merkeziyetçi sistemini gevşeterek yerel yönetimlere anlamlı oranda yetki devri yapmak yoluyla hem ülke içinde eşitlikçi bir bütünleşme sağlanabilecek, hem bölgeler arası sosyo-ekonomik dengesizlikler aşılabilecek, hem de farklı yerelliklerin kendi farklılıklarını korumalarına olanak tanıyacak çoğulculuk sağlanabilecektir. Bu yolla halkın yönetimde yer alma olanaklarının geliştirilmesini sağlayacak mekanizmaların kurulması, yerel yönetimlerin toplumun bütün sorunları ile ilişkilendirilmesi, sosyal, ekonomik, tarihsel ve kültürel varlığın korunması ve geliştirilmesinde yerel yönetimlerin bir özne olarak değerlendirilmesi mümkün hale getirilebilecektir. Bu anlayışa ek olarak ise, söz konusu yerelliklerin hem gelişmişlik oranlarına göre denge sağlayıcı bir biçimde merkezi bütçe tarafından desteklenmesi, hem de kendi ekonomik kalkınmalarını sağlayabilmelerine imkân tanıyan olanakların (kooperatifleşme gibi) verilmesi, yani bir nevi ortaklaşma ve ürettiğini tüketebilme, kendine yetebilme imkânı tanınması, neo-liberal sistemin halk için değil sermaye için esas aldığı "küreselleşmeci yerelleşme" anlayışının alternatifi olabilecektir. Bu esaslara dayanan bir "yerel özerklik" anlayışı ile liberal yaklaşım tarafından savunulan yerel yönetimlerin merkezi yönetimin müdahalesinden uzak olması ile sınırlandırılmış olan "yerel özerklik" anlayışı arasındaki fark ise ortadadır.

Sonnot

¹ Bu metnin bir versiyonu, Doğu Akdeniz Üniversitesi İşletme ve Ekonomi Fakültesi (İşletme Bölümü Kamu Yönetimi Programı) tarafından düzenlenen ve 25-26 Kasım 2014 tarihlerinde KKTC'de gerçekleştirilen *Uluslararası Türk Dünyası Yerel Yönetimler Sempozyumu*'nda "Bir Siyasal Kurum Olarak Yerel Yönetimler ve Özerklik" başlığı ile bildiri olarak sunulmuştur.

Kaynakça

Ağaoğulları M A (2006). *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Altıntaş H (2003). Yerel Yönetimlerin Modernizasyon Süreci ve Yeni Kamu Yönetim Anlayışı. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 12(1), 6–22.

Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı (1985). <http://www.tbb.gov.tr/hukuki-destek-ve-lobi/mevzuat/kanunlar>. Son erişim tarihi, 7/12/2015.

- Baran S (2003). *Demokrasi Mücadelesinde Yerel Yönetimler*. İstanbul: Aram Yayınları.
- Barber B (1995). *Güçlü Demokrasi: Yeni Bir Çağ İçin Katılımcı Siyaset*. Çev M Beşikçi, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman Z (2006). *Küreselleşme*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BDP (2010). *Özgür Demokratik Yerel Yönetimlerle Demokratik Özerkliğe*. İstanbul: Gün Matbaa.
- Beyazıt E (2006). *Yerel Demokrasi ve Katılım: Yerel Gündem 21 Uygulamaları Sürecinde Hatay ve Yerel Katılım Sorunları*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi.
- Bora T (2010). Federasyonu Düşünmek. *Birikim*, 257, 12-17.
- Brecher J, Costello T ve Smith B (2002). *Aşağıdan Küreselleşme*, İstanbul: Aram Yayınları.
- Canalp E (2006). *Avrupa Birliği Hukukunun Üye Ülkelerin Yerel Yönetimleri Üzerindeki Etkileri*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Cantzen R (2000). *Daha Az Devlet Daha Çok Toplum*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Coşkun M K (2007). *Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Çelebi T (2003). *Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı ve Türkiye’de İdari Vesayet Uygulamasının Değerlendirilmesi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Çelik V; Çelik ve Usta S (2008). Yerel Demokrasi ve Yerel Özerklik İlişkisi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 1(2), 87-104.
- Çiçek C (2011). Demokratik Özerklik Üzerine. *Birikim*, 261, 45-54.
- Çitçi O (1996). Temsil, Katılma ve Yerel Demokrasi. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 5(6), 5-14.
- Çolak H (2004). Yerel Yönetimlerde İdari Vesayet Denetimi ve Yerel Yönetimlerin Özerkliği. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Çukurçayır M A (2002). *Siyasal Katılma ve Yerel Demokrasi, Küreselleşme Sürecinde Yurttaş, Yönetim ve Siyaset*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Erdemir T (2010). *Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye ve İngiltere Yerel Yönetim Sistemlerinin Karşılaştırılmalı Analizi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Eroğul C (2007). *Anatüzeğe Giriş*. Ankara: İmaj Yayınları.

- Görmez K (1997). *Yerel Demokrasi ve Türkiye*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Gözler K (2008). *İdare Hukukuna Giriş*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Güçlü S (2007). *1980 Sonrası Türkiye’de Yerel Yönetimler İçin Önerilen Modeller*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Güler B A (1992). Doğu Avrupa’da Yerel Yönetimler. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 1(2), 35- 44.
- Güler B A (2000). Yerel Yönetimleri Güçlendirmek mi? Adem-i Merkeziyetçilik mi?. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 9(2), 14-29.
- Güler B A (2006). *Yerel Yönetimler: Liberal Açıklamalara Eleştirel Bir Yaklaşım*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Güler B A (2004). Kamu Yönetimi Temel Kanunu Üzerine. *Hukuk ve Adalet- Eleştirel Hukuk Dergisi*, 1(2), 1-31.
- Hardt M ve Negri A (2008). *İmparatorluk*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Holton R J (1999). *Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- İnaç H ve Ünal F (2015). *Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı ve Türkiye’de Belediyeler*. birimler.dpu.edu.tr/app/views/panel/ckfinder/userfiles/17/.../1-24.pdf. Son erişim tarihi, 21/11/2015).
- İsbir B (2010). Temsili Demokrasi Anlayışına Göre Yerel Yönetimlerde Özerklik, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 11 (Özel Sayı: 2009), 1571-1599.
- Kalyon K (2015). *Demokratik Özerklik Çağrısına Burun Kıvrılamaz*. *Bianet.org*, 29 Nisan. <http://bianet.org/bianet/toplum/127869-demokratik-ozerklik-cagrisina-burun-kivrilamaz>, Son erişim tarihi, 10/12/2015).
- Karaarslan M (2007). *Türkiye’de Yerel Yönetimler Reformu Bağlamında Yerel Yönetimlerin Özerkliği ve Denetimi*. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Kayıkcı S (2003). 1982 Reform Yasası Sonrası Fransa’da Yerel Yönetimler ve Yerel Özerklik Şartı. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 12(3), 22-47.
- Keleş R (1995). Yerel Yönetimler Özerklik Şartı Karşısında Avrupa ve Türkiye, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 4(6), 3-19.
- Keleş R (2006). *Yerinden Yönetim ve Siyaset*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Luxemburg R (2010). *Ulusal Sorun: Ulusların Kendi Yazgısını Tayin Hakkı ve Özerklik*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Pustu Y (2005). Yerel Yönetimler ve Demokrasi. *Sayıştay Dergisi*, 57, 121-134.
- 108 Koç T (2016). Yerel Yönetimlerde Siyasal Açından Farklı Yerel Özerklik Uygulamaları ve Örnekleri. *Mülkiye Dergisi*, 40 (1), 87-109.

Resmi Gazete (2006). *Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun*, Kanun Numarası: 5449, Resmi Gazete Tarihi: 8 Şubat 2006, Sayı: 26074.

Sarıççek E (2010). *Yerel Yönetimlerin Güçlendirilmesi ve Son Dönemlerde Yapılan Yetki Devirlerinin Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı Açısından Ele Alınması*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

TESEV (2009). *Yerel Yönetim Sistemleri*. İstanbul: TESEV Yayınları.

TODAİE (1992). *Kaya Projesi Yerel Yönetimler Araştırma Grubu Raporu*. Ankara: TODAİE Yayınları.

Toprak Z (2006). *Yerel Yönetimler*. İstanbul: Nobel Yayınları.

Tortop N (1991). Özerk, Üretken ve Katılımcı Mahalli İdare Anlayışı. *Amme İdaresi Dergisi*, 24(4), 3-10.

Tortop N (1999). *Mahalli İdareler*. Ankara: Yargı Yayınları.

Touraine A (2000). *Eşitlik ve Farklılıklarımızla Birlikte Yaşayabilecek miyiz?*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Turan R (2011). Özerk İstanbul için Bir Deneme. *Günlük Gazetesi*, 17-20 Şubat 2011.

Urhan F V (2008). Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılandırılması. *Sayıştay Dergisi*, 70, 85-102.

Uygun O (2007). *Federal Devlet: Temel İlkeler, Kurumlar ve Uygulama*. İstanbul: On İki Levha Yayınları.

Vera-Zavala A (2006). *Katılımcı Demokrasi, Dünyadaki Katılımcı Demokrasi Deneyimleri*. Ankara: Dipnot Yayınları.

Yalçındağ S (1995). Yerinden Yönetim, Yerel Yönetim. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 4 (2), 3-19.

Yıldız M (1996). Yerel Yönetimler ve Demokrasi. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 5(4), 3-15.

Ekonomik Kalkınma Hedefinden Bin Yıl Kalkınma Hedeflerine: Eğitim-Kalkınma İlişisine Dair Bir Çözümleme

Halil Buyruk, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Eğitim Yönetimi ve Politikası Bölümü, e-posta: hbuyruk@ankara.edu.tr

Özet

19. yüzyıl ilerleme düşüncesi üzerine yükselen kalkınma söylem ve pratikleri, “az gelişmiş toplumlar”ın gerekli müdahalelerle geliş(tiril)erek belirlenmiş hedeflere ulaşabilmeleri anlayışına dayanır. Neredeyse tüm toplum kesimleri tarafından “ortak yarar” sağladığı gerekçesiyle kabul gören kalkınma hedefleri ise, sermaye birikim dinamikleri çerçevesinde değişen ekonomik ve toplumsal koşullara göre şekillenmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde büyük oranda ekonomik büyüme ile özdeşleştirilen kalkınma, neo-liberal politikaların yükselişe geçtiği 1990’lı yıllarda terkedilen bir kavram gibi görünse de yeniden kabul edilebilir bir içeriğe kavuşturulmuştur. Son yıllarda kalkınma, “sürdürülebilirlik” ve “insani gelişme” kavramlarıyla birlikte anılmakta ve eğitimle ilişkisi bu ekseninde kurulmaktadır. Kalkınmaya yüklenen anlam tarihsel dönemlere göre değişimler göstermekle birlikte, kalkınma ve eğitim arasında her dönemde güçlü bir bağ kurulmuş, gelişmekte olan bir ülkenin modern bir toplum yapısına kavuşmasında ve ekonomik olarak kalkınmasında eğitim temel bir mekanizma olarak düşünülmüştür. Türkiye’de de, cumhuriyetin kuruluşundan beri eğitim ve kalkınma arasında çok sıkı ilişki kurulmuş ve modernleşme sürecinde eğitimin önemli bir işlev gördüğü vurgulanmıştır. Eğitime yüklenen işlev ve eğitimden beklentiler tanımlanan kalkınma hedeflerine göre değişirken, eğitim ve kalkınma ilişkisi de yeniden biçimlenmiştir.

Bu çalışmanın amacı, kalkınmanın anlam, hedef ve stratejilerinde yaşanan değişim ekseninde eğitim ve kalkınma ilişkisine dair bir çözümleme yapmaktır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle teoride ve pratikte kalkınma yaklaşımı üzerinde durularak tarihsel süreçte geçirdiği değişimlere odaklanılmış, sonrasında ise değişen kalkınma söylem ve pratiklerinden hareketle eğitim-kalkınma ilişkisi tartışmaya açılarak kalkınmada eğitime yüklenen işlev eleştirel bir çözümlemeye tabi tutulmuştur. Böylece sorgulanmaksızın ortak yararı ifade eden bir kavram olarak kullanılan kalkınma ve bu süreçte önemli bir işlev gördüğü düşünülen eğitim ilişkisinin nasıl biçimlendiği ve dönemselsel olarak nasıl değiştiği kuramsal ve tarihsel bir analizle ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Son olarak Türkiye’nin kalkınma hedef ve stratejilerini tanımlayan temel metinler olarak kabul edebileceğimiz kalkınma planları bağlamında eğitim ve kalkınma ilişkisinin gelişimi, tarihsel süreçte geçirdiği dönüşümler yapılan tartışmalar ekseninde değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Eğitim, kalkınma, sermaye birikimi, insani gelişme, kalkınma planları.

From Economic Development Goal to Millennium Development Goals: An Analysis Relating to the Education-Development Relationship

Abstract

The development discourse and practices rising on the progressive thought of 19th century are based on the perception that the “underdeveloped” countries will reach to the set targets with the necessary interventions. The development objectives, accepted by almost all segments of society on the grounds that they provide “public interest”, are shaped according to the changing economic and social conditions in the framework of capital accumulation dynamics. Even though the development approach that was largely associated with the economic growth after the Second World War period seems to be quitted in the 1990s with the rise of neo-liberal policies, it is given a re-acceptable content. Development has been referred with “sustainability” and “human development” in recent years and the relationship of it with education has been established on this axis. Although the meaning attributed to development varies according to historical periods, a strong connection is established between education and development in each period and education is seen as a fundamental mechanism for a developing country to reach to the structure of modern society and develop economically. It’s considered that there is a very tight relationship between education and development since the establishment of Republic of Turkey and it is emphasized that there is an important role of education in the modernization process. As the attributed function to education and expectations from it change according to defined development goals, education and development relationship has been reshaped.

This paper aims to analyze education and development relationship on the axis of changes in the meaning, objective and strategies of development. For this aim, first development approaches are mentioned generally in theory and practice and their changes in historical process are focused, then education-development relationship is discussed starting from the changing development discourse and the function of education in development is subjected to a critical analysis. In this context, how the relationship of development used as a concept that defines “public interest” without questioning and education that is thought as if it has an important function in this process is formed and how it changes cyclically, is tried to be revealed with a theoretical and historical analysis. Finally, the construction of education-development relationship and its historical changes in Turkey are evaluated in the context of development plans which are considered as basic texts define the development objectives and strategies of Turkey.

Keywords: Education, development, capital accumulation, human development, development plans.

Giriş

Kullanıldığı tarihsel döneme göre içeriği farklı bir biçimde doldurulabilen kalkınma kavramı çoğu zaman ilerlemeyi, ortak yararı çağrıştıran olumlu bir anlama sahiptir. Belirlenen kalkınma hedeflerinin ve bu ekseninde geliştirilen politikaların temel amacı ise “azgelişmiş toplumlar”ın gelişebilmeleri, tanımlanan uzak geleceğe ulaşabilmeleri olarak ifade edilir. Yerel dinamiklere göre değişebilen kalkınma hedefleri kimi farklılıklar barındırır da temel olarak ekonomik büyümenin sağlanması, refahın artırılması, modern değerlere sahip bir toplum yapısının inşası biçiminde sıralanır.

Gelişmiş ülkelerin modern toplum yapısına kavuşmalarında ve ekonomik olarak kalkınmalarında eğitimin önemli bir rol oynadığına ilişkin yaklaşımlar, eğitim ve kalkınma arasında sıkı bir ilişki kurulmasını beraberinde getirmiştir. 1950’li yıllarla birlikte sömürgelikten kurtularak bağımsızlığını yeni kazanan toplumlara batı toplumları örnek gösterilerek eğitimin kalkınmada önemli bir rol oynadığı öne sürülmüştür. Endüstrileşme ve modernleşme yolunda ilerleyen toplumlarda ihtiyaç duyulan nitelikli emek gücünün yetiştirilmesi ve modern değerlerin topluma kazandırılması eğitime yüklenen temel işlevlerdir. Eğitim düzeyi yüksek bir nüfusa sahip olan ülkelerin gelişmiş olduğu, istihdam ve yatırım imkânlarına kavuştukları, kaynaklarını daha verimli kullandıkları, kalkınma sürecinde daha hızlı ilerledikleri, kalkınma paradigmasının temel savlarından olan büyüme sağlandıkça toplumsal refahın artacağı ve daha eşitlikçi bir biçimde dağılacığı argümanları eğitim ve kalkınma ilişkisini güçlendirmiştir. Toplumda demokratik değerlerin ve modern yaşam biçiminin yerleşmesinde eğitimin önemli bir işlev gördüğüne dair söylem bu ilişkiyi güçlendiren bir başka faktördür. Ancak kalkınma yaklaşımlarının öne sürdüğü savlar pek gerçeklik kazanmamış, ekonomik büyümeye, teknolojik gelişmeye ve kitlesel eğitime rağmen azgelişmiş toplumlar vaadedilen zenginliğe kavuşamadığı gibi, ülkelerin kendi içinde de gelir dağılımı giderek bozulmuştur (bkz. OECD, 2008; UN, 2013).

Son yıllarda kalkınma, “sürdürülebilirlik” ve “insani gelişme” kavramlarıyla birlikte anılmakta ve eğitimle ilişkisi bu ekseninde kurulmaktadır. Ekonomik büyüme eksenli kalkınma yaklaşımlarına ve toplumsal olarak büyük bir yıkıma yol açan neo-liberal ekonomi-politikalarına karşı yapılan eleştirilerle birlikte geliştirilen “yeni kalkınma söylemi”nde toplumun yaşam standartlarındaki çeşitli gelişmeler kalkınma göstergesi olarak sunulmaktadır. Birleşmiş Milletler bünyesinde yapılan çalışmalarla belirlenen Binyıl Kalkınma Hedefleri1 (BYKH) çerçevesinde eğitimi temel kalkınma göstergelerden biridir. Aynı zamanda diğer kalkınma hedeflerine ulaşmada eğitime özel bir önem verilmektedir.

1950’li yıllardan günümüze, neredeyse yetmiş yıllık süreçte gerçekleşmemesine rağmen kalkınma, halen herkesin çıkarına olan, “ortak yarar” sağlayan bir süreç olarak tanımlanabilmekte, belirlenen yeni hedef ve stratejilerle ulaşılabilir olarak görülebilmektedir. Kavram eskidikçe ve meşruiyetini yitirerek sürdürülemez hale geldikçe içeriği değiştirilerek ve yöneltlen eleştiriler içerilerek yeniden gündeme sokulmakta ve sürdürülebilir bir içeriğe kavuşturulmaktadır². Böyle bir kavrayış bir yandan sermayenin genişleyerek yeniden üretimini sağlamaya yönelik politikaların önünde perdeleyici bir işlev görürken, diğer yandan yaşanan sürecin rasyonel, olması gereken ve kendiliğinden işleyen bir mekanizma olarak algılanmasına olanak tanımaktadır. Dolayısıyla kalkınma, aslında kazananı ve kaybedeni olan, sermaye birikimini hedefleyen ve bu nedenle de toplumsal sınıf çıkarlarından bağımsız olarak ele alınamayacak bir süreçtir.

Kalkınma ve eğitim ilişkisine dair yapılan pek çok çalışmada verili bir kalkınma tanımından hareketle daha ilk cümleden eğitimin kalkınmadaki önemli rolü vurgulanmaktadır³. Böyle bir yaklaşımın kalkınma ve eğitim ilişkisinin çözümlenmesinin önünde epistemolojik bir engel oluşturduğu söylenebilir. Bu nedenle kalkınma ve eğitim ilişkisini analiz edebilmek için öncelikle kalkınmanın ne ve kim için olduğuna dair bir tartışma yürütmek, egemen söylem ve anlayışların dışına çıkmak önemli ve gereklidir. Zira kalkınmadan ne anladığımız eğitim ve kalkınma arasında kuracağımız ilişkinin şekillenmesinde oldukça belirleyicidir. Bu çalışmada öncelikle kalkınma söylem ve pratikleri eleştirel bir çözümlemeye tabi tutularak tarihsel süreçte geçirdiği dönüşümlere odaklanılmış, sonrasında ise bu çözümlemeden hareketle kalkınma-eğitim ilişkisi tartışmaya açılarak kalkınmada eğitime yüklenen işlev değerlendirilmiştir. Son olarak yapılan tartışmalardan yola çıkılarak Türkiye’nin kalkınma hedeflerini tanımlayan temel metinler olarak kabul edebileceğimiz kalkınma planları üzerinden kalkınma ve eğitim ilişkisi ve bu ilişkinin tarihsel süreçte geçirdiği dönüşümler ele alınmıştır.

Teoride ve Pratikte Kalkınma Yaklaşımı

Kalkınma düşüncesi temelde İkinci Dünya Savaşı sonrası “az gelişmiş” olarak tanımlanan toplumların gelişebilmeleri için bir reçete işlevi görmüş, toplumsal değişmeyi konu edinen farklı disiplinlerde teorik tartışmaların merkezinde yer alırken aynı zamanda pratikte uygulama alanı bulmuştur. Toplumsal refahın artırılması, “az gelişmiş” ülkelerin “gelişmiş” ülkeler seviyesine erişebilmeleri için olumlu anlamlar yüklenen kalkınma, tüm toplum kesimleri tarafından kabul edilen bir kavram olarak kullanılagelmiştir. Hatta Wallerstein’in belirttiği gibi, hiçbir toplumsal amaç ekonomik kalkınma kadar ortak kabul görmemiştir (Özmen ve Yılmaz, 2006).

Kalkınma, İkinci Dünya Savaşı sonrasına ait bir kavram olsa da, teorik temellerini 19. yüzyılın ikinci yarısındaki ilerleme ve evrim düşüncelerinden alır. 19. yüzyılda toplumsal değişimin nasıl olacağı sorusuna cevap olarak Darwin'in evrim kuramına dayanan ilerleme düşüncesi egemen olmaya başlamıştır. Bu yaklaşıma göre toplumlar da canlılar gibi aşamalı olarak değişecek/ gelişecektir. Evrimci düşüncenin temsilcilerinden olan Spencer, toplumlar ve canlı organizmalar arasında bir analogi kurarak toplumsal gelişmenin basitten karmaşığa doğru evrim geçirdiğini öne sürer (Cirhinlioğlu, 1999: 36). Bu anlamda, bir toplumun zaman ve mekândan bağımsız olarak doğrusal bir çizgi izleyerek ilerlemesi evrensel bir gerçekliktir. Ancak bazı toplumlar tanımlanan ilerleme sürecinde diğerlerine göre daha geride kalmıştır. Comte'a göre batı toplumlarının ileride olmasının nedeni zorunlu olarak geçilmesi gereken evrelerden geçerek pozitif bir aşamaya gelmeleriyle ilişkilidir (Erbaş, 1999: 18). Dolayısıyla bu düşünceye göre, ilerleme kendiliğinden gerçekleşecek, geleneksel toplumlar batı toplumlarının geçtiği aşamaları katederek modernleşebileceklerdir.

19. yüzyılda hâkim olan ve sömürgeciliği meşrulaştıran “evrensel ilerleme” düşüncesi 20. yüzyılda önemli bir değişim geçirmiş, kalkınma sorunsalı olarak gündeme gelmiştir. Kalkınmanın nasıl sağlanacağı, “azgelişmiş” ülkelerin nasıl gelişmiş ülkeler seviyesine ulaşacağı meselesi kalkınma iktisadı, kalkınma sosyolojisi gibi alt disiplinlerin doğmasında önemli bir rol oynamıştır. Sosyolojik analizlerde kültür ve yaşam biçimindeki değişimlere referansla tanımlanan modernleşme yaklaşımlarının iktisadi perspektiften içeriği daha çok ekonomik kalkınma ekseninde doldurulur. Ancak her ne kadar farklı kavramlarla ifade edilse de gerek modernleşme gerekse kalkınma yaklaşımlarının dayandığı teorik temeller benzerdir. Türkay'a göre (2009: 36) modernleşme ve gelişme kavramlarını ortaklaştıran ve neredeyse eş anlamlı olarak kullanılmalarına yol açan kavram sanayileşmedir. Sanayileşmenin doğrudan ve dolaylı etkilerinin modernleşme ve kalkınma ile ifade edilen amaç ve süreçleri sağlayacağı düşüncesi bu iki kavramı birbirlerine yaklaştıran önemli bir etmendir. Kapitalizmin geliştiği batı toplumlarının “modern” ve “kalkınmış” olarak tanımlanması, kalkınmanın ve toplumsal refaha ulaşmanın kapitalizmi tanımlayan temel özelliklerden olan sermaye birikimindeki artış ve sanayileşme ile gerçekleşeceği algısını güçlendirmiştir. Dolayısıyla modern toplum ve diğerleri arasında farklılığa yol açan şey, yeni bir toplumsal yaşam ve üretim biçimine tekabül eden kapitalizmdir (Ercan, 2006: 25). “Azgelişmiş” ülkelerin gelişmiş olanların geçtiği aşamalardan geçerek sanayileşebileceği ve bunun için özel bir çaba harcaması gerektiğine ilişkin tezler kalkınma yaklaşımlarında hâkim paradigmayı oluşturmuştur (bkz. Rostow, 1960; Lewis, 1954). Kendi iç dinamikleri dolayısıyla gelişme imkânı bulamayan toplumların kendiliğinden

kalkınmasının mümkün olmadığı savı, “azgelişmiş” bir toplumun kalkınabilmesi ve modernleşebilmesi için daha önce modernleşmiş olanların müdahalesinin gerekliliğini öne çıkarmıştır. Böylece “azgelişmiş” bir ülkede kalkınmayı sağlayacak yeterli sermaye birikimi sağlanamadığı taktirde dışarıdan sermaye girişi bir zorunluluk olarak tanımlanırken, bu yaklaşım yeni ulus devletlerin kapitalist sistemle bütünleştirilmesinde oldukça işlevsel bir rol oynamıştır.

Başta kalkınma iktisadı olmak üzere kalkınma yaklaşımlarının “altın yılları” olarak tanımlanan 1945-1970 arası dönemde kalkınma, büyük oranda ekonomik büyüme ile özdeşleştirilirken, büyüme ile birlikte toplumsal refahın sağlanacağı, bunun yanı sıra demokrasinin egemen olduğu insan haklarına dayalı modern bir toplum yapısına ulaşılacağı öngörülmüştür. Gelişmişlik ve azgelişmişlik arasındaki farkı belirleyen ise kişi başına düşen Gayri Safi Milli Hasıla’dır (GSMH). Tüm bu yaklaşımlar aslında az gelişmiş ülkelerin batılı gelişmiş ülkelerin bilim çevrelerince bir araştırma nesnesi olarak tanımlanmasına ve bir anlamda kalkınma yaklaşımlarının pratiğinin yapıldığı bir laboratuvar olarak görülmesine de yol açmıştır. Bu yıllar aynı zamanda Keynesyen iktisadın yükselişiyle devlet müdahalesinin gerekliliğinin öne çıktığı ve ithal ikameci sanayileşme politikalarının uygulandığı bir dönemi ifade eder. Sanayileşmenin sağlanabilmesi devletin planlı bir şekilde ekonomik büyüme ve sanayileşme modelini organize edebilmesine bağlıdır. Dolayısıyla kalkınmanın “ortak iyi”yi hedefleyen kerameti kendinden menkul bir devlet projesi olarak sunulması/görülmesi bu sürecin sermaye birikimini sağlama amacının ve farklı sınıf çıkarlarına dayalı işleyişinin gizlenmesine olanak sunmuştur. Kalkınma reçetelerinin uygulanması sömürgelikten kurtulmuş ve azgelişmiş devletler için temel politika hedefi olmuş, bu süreçte Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler, IMF gibi uluslararası kuruluşlar reçete hazırlamada ve/veya uygulamada önemli roller üstlenmişlerdir.

1970’li yıllara gelindiğinde izlenen kalkınma stratejileri beklenen sonuçları vermemiş ve çeşitli kalkınma problemleri ortaya çıkmıştır. Bu problemler en genel anlamda şu başlıklar altında sıralanabilir: Birçok az gelişmiş ülkede eksik istidam ve işsizlik problemleri, ülkeler içinde en az İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde olduğu kadar gelir dağılımında eşitsizlik, belirli bir düzey altında kalan yoksul birey sayısının çok yüksek ve artan düzeyde kalması, dış borçların artması ve kente göçün yoğunlaşması (Thorbecke, 2009: 136). Kalkınmanın beklenen hedefleri sağlamadığına ilişkin eleştiriler mevcut kalkınma yaklaşımlarına olan ilginin azalmasında ve yeni yaklaşımların ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Egemen kalkınma yaklaşımlarına en köklü eleştirilerden biri Latin Amerikalı iktisatçılardan gelmiştir. Literatürde bağımlılık teorisi olarak yer alan bu yaklaşım çerçevesinde azgelişmişliğin nedenleri

içsel dinamiklerle açıklanmak yerine dışsal faktörlere, bağımlılık ilişkisine odaklanarak açıklanır. Uluslararası ilişkiler merkez ve çevre ikiliği üzerinden çözümlenmeye dâhil edilirken, merkez ülkenin çevre ülkelerde yaratılan artığa el koyması kalkınmanın önündeki en önemli engel olarak tanımlanır (Amin, 1976; Baran, 1974; Frank, 1966). Dolayısıyla çevrenin az gelişmişliği merkez ülkeye bağımlı olmasından kaynaklandığı için, bu ilişki ortadan kalktığında çevre ülke kalkınmaya başlayacaktır tezi analizin merkezinde yer alır (Başkaya, 2000; Ercan, 2006; Hettne, 1995; Toksöz, 2011). Bağımlılık okulu üretim alanından daha çok dolaşım alanına odaklanmasından dolayı çeşitli eleştiriler olsa da, beklenen hedefleri sağlayamadığı için işlevselliğini kaybeden egemen kalkınma paradigmasının popüleritesinin azalmasında rol oynamıştır.

1970’lerde yaşanan ekonomik kriz ve krizden çıkma çabaları yeni ekonomi politikaları beraberinde getirirken, 1980’li yıllarla birlikte kalkınma söylemi değişmeye başlamış, planlamaya dayalı, korumacı söylem yerini giderek piyasanın işleyişinin genişlemesine olanak sunacak, dış ticarete açık ekonomik büyüme önerilerini kapsayan bir biçime evrilmiştir. Diğer yandan anaakım yaklaşım içerisinde gelen eleştiriler kalkınma hedef ve stratejilerinin revize edilmesine yol açmıştır. Bu dönemde ILO, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar tarafından da dile getirilmeye başlanan kalkınma hedeflerinde kalkınmışlığı belirleyen temel parametre olarak kişi başına düşen milli gelirin yanı sıra istihdam, gelir dağılımı, yoksulluğun azaltılması gibi parametreler de kalkınmışlık göstergesi olarak kullanılmaya başlamıştır (Thorbecke, 2009). Ancak bu yönelim fazla uzun sürmemiş, 1980’li yıllarla birlikte az gelişmiş ülkelerde yine uluslararası kuruluşların çabasıyla yeni kalkınma stratejileri ve politikaları hayata geçirilmiştir. Bu dönemin kalkınma yaklaşımının temel ilkelerini belirleyen Washington uzlaşmasıyla birlikte piyasaya ağırlık veren, dış ticaretin serbestleştirilmesini öne çıkaran politikalar bir önceki dönemin kalkınma yaklaşımından önemli bir kopuşu işaret eder. “Piyasaya bırakalım, sonuç ne ise kalkınma odur” söyleminin hâkim olduğu bu dönemde sermayenin genişleyerek yeniden üretilmesinin önünde engel oluşturan pek çok alanda düzenlemeler ve yapısal uyum programları hayata geçirilmiştir. Dolayısıyla modernleşme ve kalkınma yazınında dil değişmiş ancak öz aynı kalmıştır (Ercan, 2006: 118).

1990’lı yılların sonlarına doğru özellikle az gelişmiş ülkelerde neo-liberal politikaların yarattığı yıkım, uygulanan politikalara dair eleştirileri artırmış ve bu yaklaşımın değiştirilmesi gerektiğine ilişkin söylemleri kuvvetlendirmiştir. Bu anlamda kalkınmanın artık neo-liberal politikalarla sürdürülemeyeceğine olan inancın kuvvetlenmesi yeni bir kalkınma söyleminin nüvelerinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Kapitalizmin sürekliliği için ekonomik büyüme

dayalı, “insani gelişme”yi ve doğayı yok sayan bir yaklaşımın kabul edilebilir olmadığına dair argümanların güçlenmesi “insanı merkeze alan” kalkınma yaklaşımlarının kabul görmesinde önemli bir rol oynamıştır. Zira mevcut kalkınma anlayışı sürdürülemez bir hal almış, artan yoksulluk ve eşitsizliklerin önünde perdeleyici bir işlev görmesi imkânsız hale gelmiştir. Bir anlamda “insani gelişme” gibi kavramlar barındırdığı eleştirel içerikten arındırılarak neoliberal kalkınma paradigması içinde eritilmiştir. Kuramsal tartışmalarda yer bulan bu yaklaşım pratik alanda da karşılık bulmuş, Birleşmiş Milletler örgütünün yaptığı çalışmalarda ölçülebilir bir değişken olarak “İnsani Gelişme Endeksi” kullanılmaya başlamıştır (Stanton, 2007). 2000’li yıllarda bu çalışmalar yoksulluğun azaltılmasından kalkınma için küresel ortaklık kurmaya kadar belirlenen hedefler doğrultusunda Binyıl Kalkınma Hedefleri başlığı altında toparlanmıştır. Bu dönem aynı zamanda “piyasanın yarattığı eşitsizliklere” karşı devletin bir denetleme mekanizması olarak “geri çağrıldığı” bir sürece işaret etmektedir. Oysa devlet hiçbir zaman bu düzenlemelerin dışında bir gerçeklik olarak var olmamıştır. Uzlaşmacı bir düzenlemeden piyasa ve rekabet ilişkilerinin yoğunlaştığı bir düzenlemeye geçilirken, rekabet koşulları kuralısızlaştırma ve özelleştirme vasıtasıyla devlet tarafından sağlanmıştır (Hirsch, 2011: 161). Dolayısıyla neoliberal dönemde de sermaye birikim koşullarına uygun olarak gerekli düzenlemeleri yapan devletin rolü 2000’li yıllara doğru değişmiş, piyasanın yarattığı olumsuzlukları giderecek bir mekanizma olarak tanımlanmaya başlamıştır.

Kalkınmanın sağlanmasında aktör sorunu kalkınma tartışmalarında önemli bir gündem oluşturmuştur. Neredeyse yetmiş yıllık bir tarihe sahip olan tartışmalarda üç ana yönelimden bahsetmemiz mümkün: Bunlardan ilki özellikle 1950-70 döneminde uygulama alanı bulmuş devlet müdahalesi ile kalkınma, bir diğeri 1980 sonrası egemen olan serbest piyasa işleyişinin kalkınmayı sağlayacağı, sonuncusu ise neo-liberal politikaların yarattığı yıkıma adeta bir çözüm olarak 1990’larda geri çağrılan, 2000’li yıllarda daha sık olarak dillendirilmeye başlanan devletin piyasa işleyişinde yaşanan aksaklıklara çözüm üretmesi ve yönlendirici olması gerektiğidir (Fine, 2008: 224). Kalkınmanın kendisinin sorgulanmadığı bu yaklaşımlarda, ulaşılması gereken bir hedef olarak kalkınmayı kimin hangi stratejilerle sağlayacağı temel tartışma konularındandır. Bir aktör olarak devletin mi? yoksa piyasanın mı? etkin olacağı, kalkınmanın eğitim yoluyla mı? yoksa teknolojiye ağırlık verilerek mi gerçekleştirileceği soruları etrafında dönen bir kavrayış söz konusudur (Ercan, 2003). Ancak bu yaklaşımlar kalkınma ekseninde yaşanan dönüşümün kavranmasının önünde aynı zamanda epistemolojik bir engel de oluşturur. Zira devlet, dışsal bir algıyla piyasaya müdahale eden ya da etmeyen nötr bir kurum olarak sunulur (Akçay ve Türkay, 2006). Oysa

devlet sermaye birikim sürecinin gereklerine uygun olarak dönüşmekte, yeni rol ve işlevler kazanmaktadır. Dolayısıyla 1950’lerde kalkınmayı sağlayacak bir aktör olarak görülen devletin geri çekilmesiyle yerine 1970’lerde piyasanın geçmesi ya da 2000’li yıllarda devletin tekrar geri çağrılmasıyla bu işlevi yerine getirmesi söz konusu değildir. Kalkınma olarak ifade edilen sürecin en genel anlamda aslında sermayenin genişleyerek yeniden üretimini sağlamaya yönelik düzenlemeler anlamına geldiği, yaşanan krizler ve bu krizleri aşmaya yönelik müdahaleler sonucu ortaya çıkan yeni birikim rejimine uygun olarak içeriğinin dönüştüğü ifade edilebilir. “Ortak yararı” çağrıştıracak biçimde kalkınmaya yüklenen anlamların dönem dönem değişmesi ve her değişiklikte birlikte belirlenen kalkınma hedeflerinin neredeyse ulaşılabilir olmaması kalkınmanın toplumsal bir illüzyon yarattığını göstermesi açısından önemlidir.

Eğitim ve Kalkınma İlişkisinin Tarihsel ve Kuramsal Bağlamı

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren belirli bir takım bilgi ve becerilerin sonraki kuşaklara aktarılması anlamında bir eğitimden bahsetmek mümkünse de, kapitalizmin doğuşu ve kitlesel eğitimin gelişimi arasında bir paralellik söz konusudur. Kapitalizm öncesi çok yavaş olan değişim sürecinin yeni üretim tarzıyla birlikte büyük hız kazanması yeni mesleklerin ve uzmanlık alanlarının doğmasına yol açmıştır. Daha önce zanaat temelli üretim ekseninde yeterli olan ve genellikle aile içerisinde gerçekleştirilen beceri eğitimi fabrikalarda gerçekleştirilen üretim koşullarını karşılayamaz duruma gelmiştir. Diğer yandan işçilerin endüstrinin gerektirdiği bilgi ve becerilerin yanısıra kapitalist üretim ve fabrika düzeninin gereklerini öğrenebilmesi ve bunlara uyum gösterebilmesi için eğitilmesinin gerekliliği bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla endüstrileşmenin hızlanmasıyla birlikte eğitim kurumlarının toplumsal yaşamdaki rolü artmıştır. Ancak bu dönemlerde okullara kalkınmayı, toplumsal değişimi sağlayacak bir işlev yüklediğini söylememiz oldukça zordur (Fagerland ve Saha, 1983: 38)

Eğitimin kitleselleşmesinde ve kurumsallaşmasında bir diğer önemli etken kapitalizmin ilerleyen dönemlerinde ihtiyaç duyulan ulus devlet örgütlenmesidir. Ulus devletin ihtiyaç duyduğu vatandaşların ve modern toplum yapısına uygun bireylerin yetiştirilebilmesi eğitimin kitlesel bir biçimde sunumunu gerektirmiştir. Özellikle gelişimini ulus devlet örgütlenmesiyle sürdüren ülkelerde eğitim, diğer işlevleriyle birlikte “yurttaş yetiştirme” ekseninde şekillenmiştir. Zira gelişen kapitalist üretim biçimi ve değişen toplumsal ilişkiler çerçevesinde inşa edilen ulus devletlerin ihtiyaç duyduğu politik ve kültürel birliğin sağlanabilmesi ancak bu devlet biçimine uygun ulusal bir eğitim sisteminin kurulmasıyla mümkün olabilecektir (Green, 1990). Bu anlamda devletin merkezileşmesi ile eğitimin merkezileşmesi arasında yakın bir ilişki vardır (Nóvoa, 2000). Çünkü modern

değerlerin yaratılabilmesi için gerekli olan temel yapılanmalardan biri merkezi ve bütünleşmiş bir eğitim sistemidir. Her ne kadar modern değerlere ve ulus devlet yapılanmasına uygun yurttaşların yetiştirilmesinde eğitime merkezi bir rol yüklense de eğitim ve kalkınma ilişkisine dair tartışmaların 1950'li yıllarla birlikte başladığı söylenebilir.

İkinci Dünya savaşı sonrası sömürgelikten kurtularak bağımsızlığını yeni kazanan toplumlara batı toplumları örnek gösterilerek eğitimin ulusal kalkınmada önemli bir rol oynadığı öne sürülmüştür. İlerleyen yıllarda uluslararası kuruluşlar bünyesinde yapılan kalkınma çalışmaları içinde kalkınma ve eğitim ilişkisine dair analizlerin hızla artması⁴ bu rolün aynı zamanda bir devlet politikası olarak benimsenmesinde etkili olmuştur. Bu dönemin temel yaklaşımlarından biri modernleşme yolunda ilerleyen toplumlarda ihtiyaç duyulan nitelikli işgücünün, modern değerlerin eğitim yoluyla sağlanacağı yönündedir. Eğitim düzeyi yüksek bir nüfusa sahip olan ülkelerin gelişmiş olduğu, kaynaklarını daha verimli kullandıkları için kalkınma sürecinde daha hızlı ilerledikleri ve kalkınma paradigmasının temel savlarından olan büyüme sağlandıkça toplumsal refahın daha eşitlikçi bir biçimde dağılacığı argümanları kalkınma ve eğitim arasında daha sıkı bir ilişki kurulmasını beraberinde getirmiştir (Blaug, 1978). Kalkınmanın hızlı bir biçimde sağlanabilmesi için modern ülkelerdeki teknoloji, yaşam ve düşünme biçimlerinin, işgücü beceri ve alışkanlıklarının kalkınma yolunda ilerleyen toplumlara aktarılması gerektiği düşüncesi egemen olurken, bunu sağlamanın en hızlı yolu eğitim olarak görülmüştür. Kalkınma ve eğitim ilişkisine dair çeşitli yaklaşımlardan bahsetmek mümkünse de, eğitimin ekonomik kalkınma sürecinde gördüğü işlevi öne çıkaran ve kalkınma politikalarına yön veren iki ana yaklaşımdan söz edilebilir. Bunlardan biri, 1960'lı yıllarda popüleritesini artıran ve çeşitli yenilenmelerle bugüne kadar varlığını sürdüren İnsan Sermayesi Kuramı, diğeri ise özellikle 1990'lı yıllarda popüler olmaya başlayan ve Birleşmiş Milletler örgütünün politikalarına da yön veren Sen'in (2004) öncülüğünü yaptığı Yapabilirlik Teorisi'dir. Eleştirel yaklaşımlarda ise, farklı yönelimler olmakla birlikte, eğitimin toplumsal eşitsizliklerin yeniden üretiminde oynadığı role dikkat çekilerek mevcut ekonomik ve toplumsal ilişkileri meşrulaştırdığı öne sürülmüştür. Bu makalede kalkınma-eğitim ilişkisine dair eleştirel yaklaşımlara ayrı bir başlık açılmadan ana-akım yaklaşımların eleştirisi bağlamında yer verilmiştir.

İnsan Sermayesi Kuramı'nda Eğitim ve Kalkınma İlişkisi

Kalkınmaya yüklenen anlam ve kalkınma stratejisindeki değişimler kalkınma ve eğitim ilişkisinin içeriğinin belirlenmesinde oldukça etkilidir. Kalkınma iktisadının yükselişe geçtiği 1960'lı yıllarda kalkınmanın içeriği daha çok ekonomik büyüme anlamında doldurulurken, eğitimin büyümede önemli bir

rol oynadığı öne sürülmüştür (Bowman, 1966; Schultz, 1961; Denison, 1962). Eğitim harcamalarının kişi başına düşen GSMH'ya dayalı büyüme oranlarını açıklamada kullanılabileceğini öne süren Denison (1962, 1979) Amerika tarihi üzerine yaptığı çalışmalardan hareketle 20. yüzyılın başında ve ortalarında ekonomik büyümede eğitim harcamalarının önemli olduğunu ileri sürmüştür. Bu döneme kadar daha çok kültürel gelişimi sağlayan, modernleştirici bir eksende tanımlanan eğitim, ekonomik büyümenin temel araçlarından biri olarak tanımlanmaya başlamıştır.

Eğitimin bir yatırım harcaması olarak görülmesi ve işgücü verimliliğini artırarak ekonomik büyümede oynadığı role dair yapılan çalışmalar İnsan Sermayesi Kuramı başlığı altında toplanır. Schultz (1961; 1971) eğitim için yapılan harcamaların tüketim olarak ele alınamayacağını insanın üretken kapasitesini geliştiren ve dolayısıyla üretkenlik artışına yol açan bir yatırım olarak tanımlanması gerektiğini vurgular. Kuramda başta eğitim ve yetiştirme olmak üzere insanın üretim kapasitesini artıran sağlık, göç gibi diğer etkinlikler de bir yatırım olarak tanımlanmakta ve insanın üretken kapasitesini geliştiren ve dolayısıyla üretkenlik artışına yol açan bilgi ve becerilerde artış sağlayan bu yatırım insan sermayesi olarak adlandırılmaktadır (Ünal, 1996). İnsan sermayesi kuramına göre bireyin eğitime yatırım yapması hem kazancını hem de üretkenliğini artırarak üretim artışını sağlamakta ve böylece milli gelir artışına yol açarak ekonomik kalkınmada önemli bir rol oynamaktadır (Woodhall, 1994). Diğer yandan demokrasi kültürü gibi eğitimin yaratacağı pozitif dışsallıklar kalkınma sürecine önemli bir katkı sağlayarak, toplumun tüm kesimlerinin bu katkıdan yararlanabilmesine olanak sunmaktadır. Dolayısıyla İnsan Sermayesi Kuramı çalışmaları⁵ aynı zamanda kalkınma iktisadının gelişmesinde ve argümanlarını güçlendirmesinde önemli rol oynamıştır.

Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde savaş sonrası dönemde yaşanan ekonomik büyümenin ve bireysel kazanç artışlarının önemli bir kısmının işgücünün eğitim düzeyindeki artışla açıklanabileceği öne sürülmüştür. Eğitimin bireysel ve toplumsal maliyetleri çıkarılarak eğitim yatırımlarının getiri oranları hesaplanmış, uluslararası karşılaştırmalarla eğitimin ekonomik büyümede yarattığı etkiler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Psacharopoulos (1973) otuz iki ülkede gerçekleştirdiği fayda-maliyet analizlerinden yola çıkarak özellikle gelişmekte olan ülkelerde eğitimin getiri oranının fiziki sermayenin getiri oranından daha fazla olduğunu öne sürmüştür. Bu dönemde ülkelerin eğitim göstergesi olarak okur-yazarlık oranları, çeşitli tür ve düzeylerdeki okullaşma oranları veri olarak kullanılmış, eğitimin ekonomik büyümeye sağladığı katkı bu oranlardan yola çıkarak hesaplanmıştır. Okur-yazarlığın düşük olduğu ülkelerde temel eğitimin geliştirilmesine yönelik politikaların yanı sıra okur-yazarlığı artıracak yetişkin eğitimi politikalarına da hız verilmiştir (Jones ve Coleman, 2005). Eğitimin yanı sıra, sağlık ve hatta beslenme koşullarının iyileştirilmesi insan sermayesine bir yatırım olarak ele alındığı için bu alanlara

kaynak ayrılması büyümede yaratabileceği etkiler dolayısıyla gündeme gelmiştir (Nafukho, Hairston ve Brooks, 2004). Dolayısıyla ekonomik büyüme merkezli kalkınma yaklaşımında eğitim, yaratabileceği sonuçlar dolayısıyla devlet tarafından desteklenmiş ve kitlesel olarak sunumu mümkün olmuştur. Ancak diğer yandan eğitimin bireysel ve toplumsal getiri oranlarının ölçülerek karşılaştırmaya tabi tutulması ve farklı düzeylerde eğitimin bireysel getirisinin daha yüksek olduğuna dair tezler, eğitimin finansmanının ondan yararlananlar tarafından karşılanması gerektiği savlarını gündeme getirmiştir. Bu yaklaşım daha sonra eğitim hizmetlerinin ticarileştirilmesi ve metalaştırılmasında önemli bir dayanak oluşturmuştur.

Kalkınma ve eğitim arasında kurulan doğrudan ilişki eğitime yapılan yatırımları artırmış, dünyanın pek çok ülkesinde bu yıllardan itibaren eğitimde önemli bir kitleselleşme yaşanmaya başlamıştır. Doğuştan sahip oldukları yetenek, zekâ gibi birtakım özellikleri ya da çabaları sayesinde iyi eğitim alan bireylerin toplumsal statü ve gelir açısından daha iyi bir konum elde edebilecekleri savını içeren meritokrasi tezi, İnsan Sermayesi Kuramı'nın argümanlarını güçlendirdiği gibi, "ortak yarar" sağladığı öne sürülen kalkınma yaklaşımlarına önemli bir katkı sunmuştur. Zira bu dönemde ihtiyaç duyulan mesleklere ve uzmanlık alanlarına erişimde yetenek ile ilişkili niteliklerin öne çıkarılması ve kitleselleşen eğitimin görece bir toplumsal hareketlilik sağlaması eğitimin ekonomik büyümenin yanı sıra toplumsal refahın daha eşitlikçi bir biçimde dağılmasında rol oynadığına dair yaklaşımları güçlendirmiştir. Ancak 1970'li yıllara gelindiğinde izlenen kalkınma stratejileri beklenen sonuçları vermemiş ve az gelişmiş ülkelerde kalkınma problemleri ortaya çıkmıştır (Thorbecke, 2009: 136). Ekonomik büyüme merkezli kalkınma yaklaşımının gerilemesi aynı zamanda İnsan Sermayesi Kuramı ekseninde kurulan eğitim kalkınma ilişkisinin, ekonomik büyüme ve refah artışında eğitimin oynadığı role dair öne sürülen argümanların güç kaybetmesine yol açmıştır.

Ekonomik büyümeye dayalı kalkınma yaklaşımına dair eleştiriler 1970'li yıllarda insani ihtiyaçları temel alan, gelirin yeniden bölüşümüne dair yaklaşımları güçlendirmiştir. Dünya Bankası'nın öncülüğünde "yoksulluğu azaltma" temel stratejilerden biri olarak belirlenirken, yoksul olarak tanımlananların verimliliği ve dolayısıyla üretim ve gelirlerinin artırılması hedeflenmiştir (Wayenberge, 2009: 311). Tamamlayıcı bir strateji olarak eğitim alanında da karşılık bulan bu yaklaşım, eğitime erişimi artırmaya ve fırsat eşitliğini sağlamaya yönelik çalışmaların artmasına olanak sunmuştur (Tilak, 2004). Diğer yandan bu dönemde eğitimin kapitalist toplumsal ilişkilerin ve toplumsal eşitsizliklerin yeniden üretiminde oynadığı rol eleştirel bir çözümlenmeye tabi tutulmuş; toplumsal sınıf, cinsiyet ve ırk temelindeki katmanlı toplum yapısının eğitim aracılığıyla yeniden üretildiği ve meşrulaştırıldığı pek çok çalışma ile ortaya konulmuştur⁶. Bu çalışmalarda temel olarak iki ana yönelimden bahsedilebilir. Bunlardan ilki eğitimin iddia edildiği gibi modernleşme, kalkınma sürecinde

etkili bir işlev görmediğine; aksine eşitsizliklere dayalı mevcut ekonomik ve toplumsal ilişkileri yeniden ürettiğine dairdir. Bu yaklaşımda okullar, kapitalist sistemin gerektirdiği toplumsal iş bölümüne uygun olarak öğrencilerin toplumsal rollerine hazırlandığı, toplumsal sınıf eşitsizliklerinin yeniden üretildiği ve meşrulaştırıldığı yerler olarak tanımlanır. Örneğin Althusser'e göre (2006) çocuklar eğitim yoluyla "etkiye en açık" olduğu çağda alınarak sınıflı toplumlarda yerine getirmesi gereken toplumsal role uygun ideolojiyle donatılır. Yeniden üretim kuramının Amerika'daki temsilcileri Bowles ve Gintis (1976) benzer biçimde eğitim ve ekonomik yapı arasındaki benzerliğe dikkat çekerek eğitimin mevcut sınıfsal farklılıkları yeniden ürettiğini, insanları toplumsal iş bölümüne ve modern işletmelerdeki iş hiyerarşisine uygun becerilerle donatarak, şikâyet etmeden çalışacak toplumsal emek gücünü yeniden ürettiğini vurgularlar. Diğer yaklaşımda ise yeniden üretim kuramı kabul edilmekle birlikte bu sürecin çeşitli çatışma ve çelişkilerle yaşandığı, dolayısıyla eğitimin toplumsal değişimde rol oynayabileceği öne sürülür (Apple, 2006; Giroux, 1988; Willis, 1977). Bu yaklaşımda eğitimi makro düzeyde ele alan yeniden üretim kavrayışına okul içi süreçleri de katan mikro boyutlar eklenmiş, okullar egemen değerlere karşı öğrenci ve öğretmenlerce kültürel mücadelenin yürütülebileceği alanlar olarak değerlendirilmiştir. Böylece eğitim, farklı toplumsal grupların eğitim politikalarının nasıl şekilleneceği ve ne yönde gelişeceği, müfredatın nasıl biçimleneceği üzerine çatışma ve çelişkilerin, mücadelelerin yaşandığı bir alan olarak tanımlanmıştır.

1980'li yıllarla birlikte değişen ekonomi politikalarına bağlı olarak temel insani ihtiyaçların karşılanmasına dayalı kalkınma yaklaşımı yerini yapısal uyum programlarına bırakırken, eğitim kalkınma ilişkisi ekseninde İnsan Sermayesi Kuramı zenginleştirilerek yeniden gündeme gelmiştir. "Bilgi ekonomisi" söylemi çerçevesinde artık ekonominin daha nitelikli emek gücüne ihtiyaç duyduğundan hareketle eğitim ve yetiştirmenin bu süreçte önemli bir rol oynadığı vurgusu artmıştır. Lucas (1988) ve Romer (1990) çalışmalarında beşeri sermaye kavramsallaştırmasını geliştirerek "bilgi ekonomisi" ile ilişkili biçimde büyüme kuramlarına dâhil etmişlerdir. Lucas (1988), gerçekte bireyin beşeri sermayesindeki artışın kendi verimliliğini arttırmasının yanında, öteki üretim faktörlerinin verimliliğine de katkıda bulunduğunu belirtir. Dolayısıyla daha önce yalnızca işgücü verimliliği ile ilişkilendirilen beşeri sermaye kavramsallaştırması teknolojinin geliştirilmesi ile de ilişkilendirilmiştir. Bu anlamda teknolojik ilerleme dışsal olarak belirlenen bir faktörden içsel olarak belirlenen bir faktöre dönüşmüştür (Thorbecke, 2009: 143). Gerek bilgi ve teknolojinin üretimi gerekse kullanımı eğitimin ekonomik kalkınmadaki rolüne olan vurguyu artırmış ve kalkınma-eğitim ilişkisinin daha yakından kurulması gerektiğine ilişkin yaklaşımlar yaygınlık kazanmıştır. Kalkınma, gelişme ve ilerlemenin yeni miti "bilgi toplumu"na ulaşmak için gerekli "nitelikli bilgi"yi üretecek ve "nitelikli bilgi"yle donanımlı emek gücünün üretimini sağlayacak eğitim, sermaye için daha farklı bir anlam taşır hale gelmiştir. Bu nedenle son

dönemlerde ekonomik büyümede eğitim düzeyindeki artışın yarattığı etkiye dair vurgu, eğitimin kalitesinin iyileştirilmesine kaymıştır. Ekonomik büyümede bilişsel kapasitenin ekonomik büyümede yarattığı etkinin öne çıktığını belirten Hanushek (2013) eğitime katılımdan daha çok okul kalitesinin artırılmasının daha önemli olduğunu vurgular. Dolayısıyla ekonomik büyümede rol oynayacak “nitelikli bilgi” ve bu bilgiyle donanmış emek gücünün hangi mekanizmalarla yaratılacağından daha çok yaratılması önem kazanmıştır. Gerekli niteliğin ölçülmesinde ve evrenselleştirilmesinde ise OECD gibi uluslararası kuruluşların yaptığı merkezi ve karşılaştırmalı sınavların (PISA, TIMSS) rolü önemlidir⁷. Bu anlamda üretim artışında işlev görececek eğitimin, özellikle de araştırma geliştirme faaliyetlerinin yürütüldüğü üniversitelerin sermaye için önemi giderek artmıştır. Üniversitelerin ideolojik ve toplumsal yeniden üretim ekseninde biçimlenen işlevleri daha çok piyasa sürecinin gereksinimi olan “nitelikli bilgi” üretme yönünde yeniden tanımlanmaya başlamıştır (Ercan, 1998; Sotiris, 2012). Devletin eğitim alanına yatırım yapmasının temel gerekçesi ise piyasa aktörlerinin yeterli beşeri sermaye yatırımı yapamayacağı düşüncesine dayandırılmıştır. Ancak diğer yandan sermaye için yeni bir değerlendirme alanı olan eğitim hizmetleri hızla ticarileşmeye ve metalaş(tırıl)maya başlamıştır.⁸ Dolayısıyla eğitim, küresel sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda rekabetçi, esnek, gerekli niteliklerle donatılmış emek gücünün yetiştirilmesi ekseninde yeniden yapılandırılmak istenirken, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik sermayenin birikiminin ve yeniden üretiminin alanı olarak da yeniden tanımlanmaktadır. Bu süreç hem eğitim hizmetlerinin amaç ve işlevlerinin hem de üretim ve sunum koşullarının değişmesini beraberinde getirmiştir.

Yapabilirlik Yaklaşımı Ekseninde Eğitim ve Kalkınma İlişkisi

Neo-liberal kalkınma stratejisi olarak adlandırılabilir yapısal uyum programlarının uygulandığı ülkelerde toplam servetteki artışa rağmen elde edilen gelirin paylaşımında yaşanan eşitsizlikler giderek artmış, belirlenen hedeflere ulaşamamıştır (Bkz. UN, 2013). Birleşmiş Milletler Gelişim Programı'nın 1998 tarihli İnsani Gelişim Raporu'nda dünya nüfusunun yüzde 20'sinin üretilen mal ve hizmetlerin yüzde 86'sını, en yoksul yüzde 20'nin ise yalnızca yüzde 1,3'ünü tükettiği belirtilmiştir (Bauman, 2013: 15). Neo-liberal politikaların yarattığı olumsuzlukların sorgulanması yoksulluğun azaltılmasına, sağlık, eğitim ve kamusal hizmet koşullarının iyileştirilmesine dair tartışmaları hızlandırmıştır. Birleşmiş Milletler (UN) bünyesinde yapılan çalışmalarla 1990'lı yıllarda kalkınmışlık göstergesi olarak İnsani Gelişim Endeksi kullanılmaya başlanmış, 2000'li yılların başında Newyork'ta toplanan Milenyum zirvesi BYKH'nin tanımlanmasının başlangıcı olmuştur. Yoksulluğun ve açlığın azaltılmasının temel hedef olarak belirlendiği bu yeni dönemde evrensel ilköğretim sağlanması da kalkınma hedefleri arasındadır. Zira hem eğitilmiş olmak bir kalkınmışlık göstergesi olarak tanımlanırken hem de kalkınmanın sağlanmasında eğitime önemli işlevler yüklenmiştir.

Binyıl Kalkınma Hedefleri'ne ulaşmada eğitimin oynayacağı role dair yapılan vurguların Sen'in (1983; 2004) geliştirmiş olduğu Yapabilirlik Yaklaşımı'na (Capability Approach) dayandığı söylenebilir. Sen'in çalışmalarında eğitime dair doğrudan analizler yer almamakla birlikte, yapabilirliklerin genişletilmesi ekseninde yapılan tartışmalarda eğitim önemli bir yer edinmiştir (Saito, 2003). Bu çalışmalarda⁹ temel olarak eğitim yoluyla elde edilen gelirin ve dolayısıyla ekonomik büyümenin eğitimin değerini belirlemede iyi bir ölçüt olmadığı, kişinin yapmaya ya da olmaya değer verdiği şeylerin bu değerlendirmede kullanılması gerektiği vurgulanır (Wigley ve Akkoyunlu, 2011). "İnsani gelişme" söylemini merkeze alan Yapabilirlik Yaklaşımı temel olarak "insan sermayesi" kavramına dayanan kalkınma yaklaşımına alternatif bir kalkınma paradigması olarak gündeme getirilmiştir. Nitekim Sen (1983, 2004: 17), temel özgürlüklerin genişletilmesinden hareketle geliştirdiği kalkınma anlayışının GSMH artışı, sanayileşme ve teknolojik ilerleme ile özdeşleştirilen dar kalkınma yaklaşımlarıyla ters düştüğünü belirtir; ancak bireysel özgürlüklerin genişletilmesinde onların önemini de vurgular¹⁰. Özgürlüğün kalkınmadaki kurucu rolü ve araçsal rolü şeklinde bir tanımlama getiren Sen'e göre (2004: 55) özgürlüklerin genişletilmesi, hem kalkınmanın asıl amacı hem de başlıca aracıdır. Bu çerçevede eğitim alamamak ya da düşük seviyede eğitim almak insanın temel özgürlüklere ulaşmasının önünde önemli bir engel oluşturacağı gibi, kendisi de bir yoksulluk göstergesidir. Dolayısıyla insani gelişme eksenli kalkınma yaklaşımında eğitilmiş olmak, yalnızca kalkınmanın bir yolu ya da aracı değil, aynı zamanda kalkınmanın kendisi olarak tanımlanır (Tilak, 2004). Eğitilmiş olmak, hastalıktan kaçınma, yaşam süresini uzatma, sağlık sistemini etkin kullanabilme gibi, bir anlamda "insani gelişme" olarak adlandırılan ölçütlere ulaşmada oynayacağı rol dolayısıyla öne çıkarılır.

Yapabilirlik teorisinde öne çıkan özgürlük yaklaşımının liberalizmin düşünsel temelinde yer alan "negatif özgürlük" anlayışına dayandığı söylenebilir. İnsanın istediğini yapmasında ve amaçlarının peşinden koşmasında sınırlamaların, müdahalelerin olmaması anlamına gelen negatif özgürlük anlayışında bireyin seçme ve eyleme olanağına kavuşması esastır (O'Neil, 2001: 111). Nitekim Sen (2004: 90) özgürlüğü kendi iyi yaşam anlayışlarının peşinden koşabilen bireyler için bir koşul olarak gören Rawls'ın yaklaşımından esinlenir. Bu çerçevede bireyin özgürlüğe kavuşabilmesine, yapmaya ve olmaya değer verdiği şeyleri seçebilmesine olanak sunacak bir eğitim, bireylerin negatif özgürlüğe sahip olduğu bir alan olarak piyasanın etkin işlemesi için bir gereklilik olduğu gibi, piyasa kusurlarının yarattığı eşitsizliklerin önlenmesinde etkili bir araç olarak işlev görebilir. Ancak piyasa işleyişinin yarattığı olumsuzlukların eğitim gibi, piyasa dışı olarak tanımlanan kurumlar tarafından sınırlandırılabilmesi

anlayışı pek gerçekçi değildir. Zira O'Neill'in (2001) vurguladığı gibi kapitalist toplumda piyasa sürekli bir biçimde sınırlarını genişletme eğilimi içinde olacağından insanın iyi yaşam koşullarını ve dolayısıyla özgürlüğünü bozucu bir etki yaratacaktır. Dolayısıyla yapısal eşitsizliklerin hâkim olduğu bir toplumsal formasyonda eğitimin özgürlüklere ve iyi yaşam koşullarına ulaşmada göreceği işlev oldukça tartışmalıdır.

Yapabilirlik Yaklaşımı'na göre kapasitenin genişletilmesi kişiyi daha üretken kılacağı gibi, gelirini artırmasına da olanak sunacaktır (Saito, 2003). Ancak gelirin artırılması kişinin temel ihtiyaçlarını karşılaması için önemli olsa da, "iyi yaşam" için yeterli değildir. Zira tanımlanan iyi yaşam, toplumsal sınıf gibi yapısal sınırlamalardan bağımsız olarak kişinin yapmaya ya da olmaya değer verdiği şeylere ulaşmasına bağlıdır ve bu durum çoğu zaman gelirden bağımsız olarak ele alınmaktadır. Kişisel, çevresel, toplumsal farklılıkların iyi yaşamın inşasında göz önüne alınması gerektiği belirtilen Yapabilirlik Teorisi'nde, insanların geliri düşük olmakla birlikte kendilerini bu farklılıklar ekseninde iyi hissedebileceği vurgusu egemendir. Yoksulluk da, bu çerçevede gelir ve kapasite yoksulluğu biçiminde ikili eksende tartışılırken, birbiriyle ilişkili bu iki süreçten kapasite yoksulluğunun giderilmesinde eğitimin önemli bir rol oynayabileceği öne sürülmektedir (Tilak, 2004). Diğer yandan kapasitenin artırılması, yapabilirliklerin genişletilmesi gelir yoksulluğunu azaltıcı bir işlev görecektir. Dolayısıyla kapitalizmin eşitsiz gelişiminin sonuçları olan yoksulluk, olumsuz sağlık koşulları, eğitim alamama piyasa kusuru olarak doğallaştırılmakta ve eğitim aracılığıyla bunların kısmen giderilmesine yönelik politikalar kalkınma olarak tanımlanmaktadır.

Kalkınmanın hedeflerinden biri olarak sunulan "insani gelişme" için yapabilirliklerin artırılması, özgürlüklerin genişletilmesi ve bu ekseninde eğitimi olmak aynı zamanda ekonomik büyümeyi sağlayacak üretkenlik artışının bir aracıdır. Yoksul emeğinin ekonomik büyümeyi sağlayacak biçimde seferber edilmesi, fırsatların artırılması, içerme ve güçlendirme politikaları ekseninde biçimlenen yeni kalkınma yaklaşımının dayandığı temel stratejilerdendir (Özügür, 2012). Günümüzde yoksulların emeklerini üretken biçimde kullanabilmeleri ise temel eğitim ve sağlık hizmetlerine ulaşmalarıyla mümkündür. Zira uluslararası sermaye birikim süreciyle teknoloji yoğun sektörler üzerinden bütünleşmeye dönük politikalar, emek gücü niteliklerinin de bu doğrultuda yeniden biçimlenmesini dayatmaktadır (Oğuz, 2013). Dolayısıyla emek gücüne gerekli evrensel vasıfları kazandırma ve aynı zamanda sermaye birikim sürecinin bir sonucu olan eşitsizlikleri kısmen giderme "insani gelişme" yaklaşımıyla neo-liberal kalkınma paradigması içerisine dâhil edilirken, kalkınma yaklaşımları bir ölçüde revize edilmiştir. Bu anlamda Birleşmiş Milletler ve OECD bünyesinde geliştirilen yapabilirlik yaklaşımı ve

insani gelişme perspektifli kalkınma yaklaşımının, kısmen hümanist bir yön barındırmakla birlikte, kapitalizme içkin olan eşitsizliklerin görünür olmasını engelleyen ve meşrulaştıran bir işlev gördüğünü de söylemek mümkündür. Dolayısıyla gözden düşen kalkınma yaklaşımları son dönemlerde bir anlamda yeniden ele alınarak ve içeriği değiştirilerek uluslararası kuruluşların çabasıyla yeniden gündeme sokulmaktadır. 1950'lerin kalkınma yaklaşımında ekonomik büyümeyle toplumun tüm kesimlerinin bu gelişmeden pay alacağı ve refah seviyesinin yükseleceğine dair vaat, yerini yoksulluğun azaltılması, gelirin belirli bir seviyeye çıkarılması söylemine bırakmış, eğitime de bu süreçte yapabilirlikleri genişletme işlevi yüklenmiştir. Dünya Bankası'nın belirlediği yoksulluk sınırı günlük bir dolardır. Dolayısıyla yoksullukla mücadele adı altında bir doların üzerinde gelir sağlanması ve bu gelire bulunduğu bölgede bireylerin tanımlı yapabilirliklere erişebilmesi kalkınma olarak adlandırılabilir. Piyasanın etkin işlemesi için bir zorunluluk olarak ortaya çıkmış gibi sunulan kusurlarının giderilmesi için devlet yeniden göreve çağırılırken, sürdürülebilirliği sağlayacak politikalar hayata geçirilmektedir. Böylece bir yandan sermaye birikim sürecinin devamını sağlayacak biçimde emek gücünün yeniden üretimi garanti altına alınmaya çalışılırken, diğer yandan "insani gelişme" yaklaşımıyla kalkınma yeniden kabul edilebilir bir içeriğe kavuşturulmaktadır.

Türkiye'de Eğitim ve Kalkınma İlişkisi: Kalkınma Planları Örneği

Türkiye'de eğitim ve kalkınma ilişkisinin genel olarak Dünya'da yaşanan gelişmeler ekseninde içerik ve biçim kazandığı, ancak kendisine has kimi özgünlükleri de bünyesinde barındırdığını söylemek mümkündür. Geç kapitalistleşmeyle ilişkili olarak "batılı olmak", müreffeh bir toplum yapısına kavuşmak toplumsal değişim sürecinde Osmanlı'daki yenileşme hareketlerinden itibaren belirlenen bir hedef olmuştur. Bu dönemde her ne kadar adı kalkınma olarak adlandırılmasa da Türkiye'de batılılaşma/ çağdaşlaşma yaklaşımının egemen olduğu ilerlemeye dayalı bir toplumsal hedeften bahsedebiliriz. Devlet bir yandan modern öncesi ilişkileri değiştirmek için ilerlemeci bir politika izlerken, diğer yandan geç uluslaşmanın getirdiği refleksi geleneksel özelliklerini politika belirlemede sürdürmüştür (Ercan, 2003). Modernleşme ve eğitim ilişkisi de bu ekseninde toplumsal gelişim özelliklerine bağlı olarak değişimler göstermiştir.

İlerleme ve batılılaşma düşüncesi çerçevesinde şekillenen Cumhuriyet'in ilk yıllarında modernleşmenin temel değerlerinin kazandırılması için eğitime önemli işlevler yüklenmiş, eğitim yoluyla yeni bir toplum inşası tahayyül edilmiştir. Ulusal ortak bir pazarın kurulması için gerekli olan ulus devlet modeline göre inşa edilecek eğitim, hem kapitalist sermaye birikiminin sağlanmasına olanak tanıyacak yapının kurulması amacıyla toplumsal iş bölümünün farklı konumları için bireylerin seçimi ve yetiştirilmesi hem de cumhuriyet ideolojisinin

yaygınlaştırılmasında önemli işlevler görecektir. Modern değerlere sahip, ancak aynı zamanda milli hassasiyetleri göz önünde bulunduracak yeni nesil eğitim yoluyla yetiştirilecektir. Dolayısıyla cumhuriyetin ilk yıllarında daha çok modern değerlerle donanımlı yeni neslin yetiştirilmesiyle modern toplum yapısına kavuşulacağı düşüncesi egemendir. Kuşkusuz ekonomiden bağımsız bir biçimde eğitim yoluyla modernleşmeden, kalkınmadan bahsedilmesi anlamsızdır. Ancak bu dönemde eğitimin ekonomik kalkınmadan daha çok ulus devlet olmanın getirdiği refleksle milli duygulara sahip ama aynı zamanda modern değerleri benimsemiş bir toplum yapısına kavuşma ekseninde biçimlendiği söylenebilir.

Kalkınma yaklaşımlarının altın yıllarında¹¹ Türkiye de gelişmekte olan bir ülke olarak planlamaya önem vermiş ve kalkınmasını, batılılaşmasını bu planlar dahilinde gerçekleştirmeyi hedeflemiştir¹². Herkesin ortak yararı olarak görülen kalkınma, aslında bu dönemin Türkiye'sinde bir türlü başarısız olan sanayileşmeye karşılık gelmektedir. 1960'lı yıllarda egemen olmaya başlayan ithal ikameci sanayileşme temel sermaye birikim stratejisi olarak ortaya çıkarken, sanayileşme için gerekli ekonomik ve toplumsal düzenlemelerin gerçekleştirilebilmesi kalkınma planlarının eksenini oluşturmuştur. Planlarda sanayileşme hedefinin gerçekleştirilmesinde sermaye, hammadde ve teknolojinin yanı sıra sanayinin ihtiyaç duyduğu nitelikli emek gücü önemli bir faktör olarak ele alınmış ve emek gücünün yeniden üretimine yönelik tedbirlere (eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, kentleşme vb.) kalkınma planlarında özel önem verilmiştir (Küçük, 2012). Dolayısıyla Türkiye'nin kalkınma serüvenine kılavuzluk eden kalkınma planları Türkiye'de kalkınma-eğitim ilişkisinin nasıl ele alındığını analiz edebilmemize olanak sunar¹³. Zira eğitime sermaye birikim koşulları için altyapının oluşturulması sürecinde bir işlev yüklenmesi ve bu ekseninde kurumsal düzenlemelerin yapılması planlı dönemde hız kazanmıştır. Tablo 1, Türkiye'de planlı dönemde kalkınma hedef ve stratejilerindeki dönüşümle birlikte kalkınma eğitimi ilişkisinin, eğitime yüklenen işlevin ve bu çerçevede eğitim hedeflerinin dönemlere göre nasıl şekillendiğini göstermektedir.

Tablo1. Kalkınma Planlarında Kalkınma ve Eğitim İlişikisine Dair Tarihsel Dönemlere Göre Öne Çıkan Temalar

Dönemler	Kalkınma Hedef ve Stratejileri	Eğitime Yüklenen İşlev	Eğitim Hedefleri
1960-1980	-İthal ikameci sanayileşme -Modernleşme -Ekonomik büyüme -Refah artışı	-İnsan gücü yetiştirme -Sosyal adalet ve fırsat eşitliği -Meritokrasi	-Eğitimde genişleme -Temel eğitim -Mesleki ve teknik eğitim -Yaygın eğitim
1980-2000	-İhracata dayalı sanayileşme -Ekonomik büyüme -Yapısal uyum ve istikrar -Serbest rekabet	-Beşeri kaynakların geliştirilmesi -Reformlar -İşgücü piyasası ve eğitim ilişkisi	-Eğitim finansmanında çeşitlilik -Üniversite-Sanayi işbirliği -Mesleki ve teknik eğitim -Yaygın eğitim
2000'ler	-Sürdürülebilir kalkınma -Uluslararası rekabet gücü -Mutlak yoksulluğun azaltılması -İnsani gelişme ve sosyal dayanışma -Bilgi toplumu -"Nitelikli insan-güçlü toplum"	-Hayat boyu öğrenme -İşgücü piyasası ve eğitim ilişkisi -İnsan kaynaklarının geliştirilmesi -Eğitim hizmetlerinin ticareti -Nitelikli işgücü	-Nitelikli eğitim, nitelikli öğretmen -Evrensel temel eğitim -Temel ve mesleki becerileri geliştirme -Eğitimde teknoloji kullanımı -Alternatif finansman modelleri

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1963-67) kalkınma hedeflerine ulaşmak için iktisadi büyümeye odaklanılmakla birlikte, büyümenin doğal bir sonucu olarak tanımlanan genel refah artışı vurgusu vardır. Zira bu dönemin kalkınma yaklaşımında ekonomik büyümenin getirilerinin aşağıya damlayacağı, toplumun tüm kesimlerinin yaratılan istihdam, mal ve hizmet üretiminden yararlanacağı egemen söylemdir (Wayenberge, 2009: 309). Eğitim de bu ekseninde ekonominin gereksinim duyduğu çeşitli sayı ve nitelikteki emek gücünü yetiştiren başlıca mekanizma olarak düşünülmüş ama aynı zamanda hem toplumun hem de bireylerin refahını artırmanın bir yolu olarak görülmüştür. Ekonomik büyüme merkezli bir kalkınma anlayışından bahsetmemiz mümkünse de kalkınma, sosyal ve siyasal gelişmeleri de hedefleyen daha geniş bir bağlamda tanımlanmıştır. Dolayısıyla ihtiyaç duyulan nitelikli emek yetiştirilirken, toplumun farklı kesimlerinin eğitim olanaklarından yararlanmasına olanak sunacak toplumsal hedefler ilk kalkınma planında yer almıştır. Diğer yandan kalkınma hedeflerine ulaşmada rol oynayacak eğitim, kalkınmanın önünde engel olarak görülen toplumsal davranış kalıplarının değiştirilmesinde de işlev görecektir.

Ulaşılmak istenen düzenin değerlerini yerleştirmek, toplumu bu hedefe yönletecek kişi ve grup davranışlarını yaratmak buna engel olabilecek değer ve davranışları değiştirmek eğitim yoluyla olur. Eğitim aynı zamanda kalkınma çabasının gerçekleşmesi için gerekli nitelikte ve sayıda elemanların yetiştirilmesinde de başlıca yoldur. Bunların yanında eğitim, toplumun yaratıcı gücünü ve verimini artıran, toplumda kişilere kabiliyetlerine göre yetişme imkânı sağlayacak sosyal adalet ve fırsat eşitliği ilkelerini gerçekleştiren etkili araçtır. Ayrıca eğitim insanlara, doğal ve toplumsal çevrelerini tanımak, bilinçli hareket etmek imkânlarını veren, refah ve mutluluklarını artıran en önemli sosyal hizmettir (DPT, 1963: 441).

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı gibi devletin gerek yatırım gerekse teşviklerle kalkınma hedeflerini gerçekleştirmek için önemli bir mekanizma olarak işlev görmesi ama aynı zamanda eğitimin daha geniş toplum kesimlerine ulaşmasına imkan tanıyacak bir düzenlemeyi de gerçekleştirmesi söz konusudur. Böylece sermaye birikim rejimiyle uyumlu değerlerin, Fordist üretim biçimine özgü alışkanlıkların yaratılmasında eğitim önemli bir rol oynayacaktır. Diğer yandan devletin sermaye birikim koşullarına uygun düzenlemeleri hayata geçirirken toplumun geniş kesimlerinin onayını alması, yani meşrulaştırma işlevini de yerine getirmesi sürekliliğini sağlaması açısından bir zorunluluktur. Bu dönemlerde en temel meşrulaştırma aracı ise “... durumları ne olursa olsun kabiliyetli olanlar bütün eğitim imkânlarından yararlanacaklardır” (DPT, 1963: 442) cümlesiyle özetlenebilecek meritokrasi düşüncesidir. Ancak eğitimin meşrulaştırma işlevi bile, daha çok ekonomik kalkınmada oynayacağı rol ekseninde biçimlenmiştir. Az gelişmiş toplumların kalkınmasında eğitimin gördüğü işlevi vurgulayan ve kalkınma yaklaşımlarının argümanlarını güçlendiren İnsan Sermayesi Kuramı eksenli politikalar bundan sonraki planlarda daha fazla ağırlığını hissettirmiş, eğitimin ekonomide oynayacağı rol daha fazla dile getirilmiştir.

İkinci Kalkınma Planıyla (1968-72) birlikte ekonomik büyüme temel hedef olarak ortaya konulurken, “ekonominin talep ettiği insan gücünü gerektiği zamanda, sayıda ve nitelikte sağlamak” (DPT, 1967) hedefi eğitimde daha fazla vurgulanmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu yıllardan itibaren eğitimin birbiriyle ilişkili olarak öne çıkan iki temel işlevinden bahsetmemiz mümkündür: bunlardan ilki giderek egemenliğini daha fazla hissettirecek olan Fordist üretim örgütlenmesine uygun işgücünün yetiştirilmesi, diğeri ise vatandaşların yeni birikim stratejine uygun davranış norm ve değerlerini içselleştirmiş bir biçimde sosyalleştirilmesidir (Topak, 2012). Bu işlevleri sağlamaya yönelik temel düzenlemelerden biri İkinci Plan sonrası 1973 yılında çıkarılan 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu’dur. Kısaca özetlemek gerekirse Kanun’un temel amaçlardan biri, “...Türkiye Cumhuriyeti’ne karşı görev ve sorumluluklarını

bilen ve bunları davranış haline getirmiş yurttaşlar olarak yetiştirmek”; diğeri ise, geleceğin vatandaşı olarak öğrencilerin ilgi ve kabiliyetleri doğrultusunda hem kendilerini mutlu kılacak hem de toplumun mutluluğuna katkıda bulunacak bir meslek edinmeleridir.

1990’lı yıllara kadar benzer bir söylemin kalkınma planlarında tekrar edildiğini söyleyebiliriz. Ancak özellikle 1990’lı yıllara gelindiğinde, “işgücüne nitelik kazandırma” vurgusu daha fazla ağırlık kazanmıştır. Eğitimin emek gücünün yeniden üretiminde oynadığı rol tüm planlarda merkezi bir konum işgal etse de, altıncı planda bu işlev kendisini daha fazla hissettirmiş, aynı zamanda bir meşrulaştırma aracı olarak işlev gören eğitimin sosyal hedeflere ulaşmadaki rolü neredeyse görmezden gelinmiştir. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (1990-94) eğitim sistemi, “meslek kazandırıcı yaygın eğitim, ara insan gücü ve yüksek nitelikli insan gücü yetiştiren eğitim olmak üzere üç boyutlu bir yapıda ele alınarak kalkınmanın temel araçlarından birisi” (DPT, 1989: 294) olarak tanımlanmıştır. 1990’lı yıllar Türkiye’de yeni sermaye birikim rejimine uygun düzenlemelerin eğitim alanında yaygınlaştığı, eğitimde ticarileşmenin kendisini daha fazla hissettirdiği bir döneme karşılık gelir. Plan’ın pek çok yerinde sanayileşmede ve dolayısıyla kalkınmada özel kesimin rolünün artırılması, özelleştirmelere hız kazandırılması sık sık vurgulanmıştır.

Dünyadaki gelişmelere paralel olarak özellikle uluslararası kuruluşların yaptırımlarıyla pek çok gelişmekte olan ülkede uygulamaya sokulan yapısal uyum programları 1990’lı yıllarla birlikte hız kazanmıştır. Kalkınma anlayışındaki paradigmatik dönüşüm Türkiye’de hemen karşılık bulmuş, eğitim ve ekonomi ilişkisi ekseninde şekillenen teorik tartışmaların uygulama alanı olarak tanımlayabileceğimiz planlama yaklaşımlarında ve kalkınma planlarında kendisini hissettirmiştir. Genel olarak hazırlanış ve sunuluş biçimi önceki planlardan farklı olan yedinci planla birlikte eğitim planlaması “eğitim reformu” olarak adlandırılmış, eğitime dair konuların değerlendirilmesi eğitim reformu kapsamında ele alınmıştır. Sektörel planlama yapılmadan, birbirinden bağımsız çok sayıda proje ve reformun bir araya getirilmesiyle oluşturulan Yedinci Planla birlikte stratejik planlamaya geçişi öngören hukuki ve kurumsal düzenlemelerin altyapısı oluşturulmuştur (Küçükler, 2008: 40). Piyasanın ekonominin işleyişinde ve toplumsal hayatın düzenlenmesinde belirleyici olması gerektiğine ilişkin vurgular artmıştır.

Türkiye ekonomisi esas itibarıyla dışa açık, rekabetçi piyasa mekanizmasına dayandığından, Kalkınma Planlarının ekonomik ve sosyal hayatın tamamını ayrıntılı olarak belirlemesi ve öngörülerinin gerçekleşmesi için zorlayıcı olması beklenmemelidir (DPT, 1995: 21).

Bu yıllardan itibaren Dünya Bankası'nın sağladığı hibe ve kredilerle eğitim alanında hızla reformlar gerçekleştirilmiş, eğitim alanında pek çok düzenleme hayata geçirilmiştir. Bu reformlar bir yandan yeni sermaye birikim rejimine uygun eğitim politikalarının hayata geçirilmesinde rol oynarken, diğer yandan eğitimde ticarileşme ve metalaşmayı hızlandırmıştır. Eğitim gibi sosyal hizmetlere yönelik devlet harcamalarında kısıtlamalara gidilirken, özel sektörün gelişmesini sağlayacak politikalar uygulamaya sokulmuştur. Yedinci Kalkınma Planı'nın şekillenmesinde Birleşmiş Milletler bünyesinde yürütülen kalkınma çalışmalarının etkisi de yavaş yavaş kendisini hissettirmeye başlamıştır. "Piyasa mekanizması temelinde insan merkezli bir kalkınma ve sosyal gelişmeye yönelik bütüncül bir kalkınma ve gelişme yaklaşımı"nın (DPT, 1995: 4) benimsenmesinin zorunluluğu Türkiye'nin dünyadaki hızlı değişimlere uyum sağlayabilmesi ve çağı yakalayabilmesi için bir zorunluluk olarak görülmüştür.

1980'li yıllarla birlikte "piyasaya bırakalım, ne olursa kalkınma odur" biçiminde ortaya çıkan ama hiç bir zaman uygulamaya geçmeyen ve bu anlamda devletin üstleneceği yeni işlevler doğrultusunda 1960'ların kalkınma anlayışından farklılaşan kalkınma planlarında yer alan hedef ve stratejilerin 2000'li yıllara doğru tekrardan önemli bir değişim geçirmeye başladığını söyleyebiliriz. Dünyada kalkınma paradigmasında yaşanan değişimlere Türkiye'de hızla ayak uydurulmaya çalışılırken, Sekizinci Kalkınma Planı'yla (2001-2005) birlikte tekrardan perspektif plan hazırlanmaya başlanmıştır. Başka bir ifadeyle piyasanın etkin işleme, piyasa kusurlarının azaltılması için devlet müdahalesinin gerekli olduğu söylemi içerik değiştirerek yeniden gündeme sokulmuştur. Aslında bu gelişmeler Yedinci Plan'la birlikte başlamış, Plan'ın birinci bölümünde "çağdaş ekonomilerde arzulanan iktisadi ve sosyal hedeflere ulaşmada piyasalar ile devlete birbirlerini destekleyici ve tamamlayıcı önemli görevler düşmektedir" ifadesi yer almıştır (DPT, 1995: 2). Bunun yanı sıra kalkınmak, gelişmiş ülkeler seviyesine erişmek için bilim ve teknolojinin geliştirilmesi ve nitelikli işgücü yetiştirmede eğitimin önemi sık sık ifade edilirken, yoksulluğun ortadan kaldırılmasında eğitimin rolü vurgulanmıştır.

Dokuzuncu Kalkınma Planı'nda (2007-2013) eğitimin işgücü talebine olan duyarlılığının artırılması, bilim ve teknolojik gelişmeye yönelik vurguyla birlikte Sekizinci Plan'da ağırlığı hissedilmeye başlanan gelir dağılımı, yoksullukla mücadele gibi konulara da sık sık yer verilmiştir. Yani bir anlamda 1960'larda eğitimin sosyal ve kültürel işlevlerine dair vurguların içerik değiştirerek yeniden gündeme gelmesi söz konusudur. Kuşkusuz kalkınma planlarındaki yaklaşımlar uluslararası kuruluşlarca dolaşıma sokulan egemen söylemden bağımsız değildir. Ancak Birleşmiş Milletler ekseninde yapılan çalışmalardan farklı olarak

kalkınma planlarında eğitime yüklenen anlamın daha araçsal bir nitelik taşıdığı söyleyebilir.

BYKH Türkiye Raporu'nda (2010) kalkınma planlarında öngörülen gelir dağılımındaki eşitsizliği azaltma ve mutlak yoksulluğu ortadan kaldırma hedeflerine ulaşıldığı, günlük geliri bir doların altında olan nüfusun 2006 yılında sıfırlandığı belirtilmektedir. Rapora göre, en yoksul yüzde 20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay artarken, en zengin yüzde 20'lik grubun aldığı pay düşme eğilimindedir. Bauman (2014: 16) gelir dağılımındaki süregelen eşitsizliği görmek için en zengin yüzde 1'e hatta yüzde 0,1'e odaklanmak gerektiğini vurgular. Nitekim küresel servet raporunun eki "Global Wealth Databook 2014" verilerine göre servet eşitsizliğinde dünya ikincisi olan Türkiye, en zengin % 1'in servet payını en hızlı artırdığı ülkeler arasındadır (Tonak, 2014). Servet ve gelir dağılımında yaşanan eşitsizliklerin eğitim alanında da kendisini gösterdiği, eğitime erişimi artırmaya yönelik politikalara rağmen temel eğitimde henüz yüzde 100 okullaşma hedefine ulaşamadığı BYKH Türkiye raporunda yer almıştır. Ailenin eğitim ve gelir düzeyi, alınan eğitimin niteliğinde oldukça belirleyici bir faktördür. Dolayısıyla yüzde 100 okullaşma oranlarına ulaşılsa bile eğitimde toplumsal eşitsizlikler yaşanmaya devam etmektedir. Uluslararası alanda emek gücü niteliklerinde standartlaşmanın sağlanmasında önemli bir işlev gören PISA sınavı sonuçları da, Türkiye'de eğitimsel başarının sağlanmasında sosyo-ekonomik kökenin belirleyici rolünü ortaya koymaktadır. Sınav sonuçlarına göre, Türkiye'de okullar arasında büyük başarı farklılıkları vardır ve okul türlerine göre dağılım ise sosyoekonomik köken ile ilişkilidir. Sınavlarda başarı elde eden en yüksek sosyo-ekonomik kökene sahip öğrenciler ağırlıklı olarak fen liseleri ya da Anadolu liselerine devam etmektedir (ERG, 2014).

2011 yılında kalkınma bakanlığının kurulmasıyla birlikte kalkınma söylemi daha sistematik ve planlı bir biçimde ifade edilmeye başlamıştır. Kalkınma yaklaşımındaki paradigmatik dönüşümün en keskin biçimde hissedildiği plan Onuncu Kalkınma Planı'dır (2014-18). Bu planda "yüksek, istikrarlı ve kapsayıcı ekonomik büyümenin yanı sıra hukukun üstünlüğü, bilgi toplumu, uluslararası rekabet gücü, insani gelişmişlik, çevrenin korunması ve kaynakların sürdürülebilir kullanımı gibi unsurları kapsayacak" bir yaklaşımla "ekonomik ve sosyal kalkınma sürecinin bütüncül" olarak ele alındığı ve "insan odaklı bir kalkınma anlayışının" benimsendiği vurgulanmaktadır (KB, 2013: 201). Ekonomik büyüme merkezli kalkınma yaklaşımlarının aksine bu dönemin söyleminde "kalkınmanın amacı insanların refahını artırmak, hayat standartlarını yükseltmek, temel hak ve özgürlüklerini güçlendirerek adil, güvenli ve huzurlu bir yaşam ortamı tesis etmek ve bunu kalıcı kılmak" biçiminde tanımlanmıştır. Dolayısıyla eğitim bir

yandan “yapabilirlikler”i artırmanın bir yolu olarak tarif edilirken diğer yandan bundan önceki kalkınma planlarında olduğu gibi giderek daha fazla ihtiyaç duyulan “nitelikli işgücü yetiştirme”yle ilişkilendirilmiştir. Bunun yanısıra yeni bir değerlendirme alanı olarak görülen eğitimin uluslararası alandaki yatırım potansiyeline dikkat çekilmektedir.

Sonuç ve Tartışma

Kalkınma, en genel anlamda sermaye birikiminin gereklilikleri doğrultusunda kapitalist topluma özgü yapı ve ilişki biçimlerinin geliş(tiril)mesini ifade eder. Ancak kalkınmanın toplumsal refaha ulaşmanın, “ortak iyi”yi sağlamanın bir yolu olarak tanımlanması ve bu özelliğini sürdürebilmesi, sermaye birikim sürecinin, toplumun sınıflı yapısının ve bölüşüm eşitsizliklerinin önünde perdeleyici bir işlev görmesine, mevcut sistemin rasyonel, olması gereken, kendiliğinden işleyen ve ilerleyen bir mekanizma olarak kabul edilmesine olanak sunmuştur. Kavram eskidikçe ve meşruiyetini yitirerek sürdürülemez hale geldikçe içeriği değiştirilerek yeniden gündeme sokulmakta ve sürdürülebilir bir içeriğe kavuşturulmaktadır. Bu yaklaşım çerçevesinde eğitim ve kalkınma ilişkisi de “ortak yarar” sağladığı ön kabulüyle inşa edilirken, eğitim baştan itibaren kalkınmayı sağlayacak bir araç olarak kurgulanmış, eğitimin bu süreci nasıl hızlandıracağına dair projeler üretilmiştir. Eğitim bir yandan emek gücünün yeniden üretiminde ve gerekli toplumsal değerlerle uyumlu vatandaşların yetiştirilmesinde işlev görürken, diğer yandan toplumsal eşitsizliklerin meşrulaştırılmasında rol oynamıştır. Değişen sermaye birikim sürecine paralel kalkınma yaklaşımları değiştikçe, kalkınma-eğitim ilişkisi de yeniden şekillenmekte, eğitime yüklenen işlev dönüşmektedir.

Kalkınmanın altın yılları olarak kabul edilen dönemin teorik tartışmalarında eğitim, insan sermayesi kavramsallaştırmasıyla birlikte ele alınmış, pratikte sanayinin ihtiyaç duyduğu emek gücünün üretiminde oynayacağı rol ekseninde tanımlanmıştır. Kalkınmanın ekonomik büyüme ekseninde tanımlandığı bu yıllarda insan sermayesine yapılan bir yatırım olarak eğitim, ekonomik büyümeyi sağlayan önemli bir faktör olarak görülmüştür. Ekonomik büyüme merkezli kalkınma yaklaşımlarının gerilemesiyle birlikte insan sermayesi yaklaşımı gözden düşse de, tekrardan yenilenerek gündeme gelmiştir. Ekonomik büyüme ekseninde kalkınma ve eğitim arasında kurulan ilişkiye dair eleştiriler alternatif olarak sunulan çeşitli yaklaşımların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Amartya Sen’in geliştirdiği yapabilirlik yaklaşımı kalkınma ve eğitim ilişkisine dair yeni bir açılım getirdiği iddiasıyla gündeme gelmiştir. Tilak (2004) Sen’in geliştirdiği bu yaklaşımın eğitimi olmanın kendisinin değerli olduğu anlayışına dayandığını ve eğitime dair araçsal yaklaşıma bir son verdiğini öne sürer. Oysa yapabilirlik yaklaşımında eğitimi olmanın kendisi bir kalkınmışlık göstergesi olarak

sunulmakla birlikte, temelde eğitimin değişen sermaye birikim koşullarıyla uyumlu emek gücünün yeniden üretiminde oynayacağı rol merkezi bir konum işgal etmeye devam etmektedir.

Yapabilirlik yaklaşımının kuramsal arka planını oluşturduğu Binyıl Kalkınma Hedefleri'nde tıpkı yoksulluğun ortadan kaldırılması gibi eğitime erişimin artırılması da kalkınma politikaları arasında tanımlanarak, "insani gelişmişlik" kavramsallaştırmasıyla bir kalkınma göstergesi olarak sunulmaktadır. Bu yaklaşım, sermaye birikim sürecinin ve bu ekseninde geliştirilen politikaların yarattığı eşitsizliklerin aslında bu sürecin bir sonucu olduğunu gizlemekte, hastalığın kendisini hastalığa çare gibi göstermektedir. Zira yoksulluk, temel sağlık koşullarına ulaşamama, işsizlik gibi kapitalizme içkin olan durumlar süreçten bağımsız olarak tanımlanmaya çalışılarak eşitsizliklerin kısmen ortadan kaldırılmasında rol oynayabilecek temel mekanizmalardan biri eğitim olarak gösterilmektedir.

Kapitalizmin eşitsiz gelişiminin bir sonucu olarak mevcut kalkınma süreci kapitalizme özgü eşitsizliklerin derinleşmesi ve farklılaşarak sürdürülmesi anlamına gelir. Bu anlamda kalkınma yaklaşımlarının ortaya çıkışı ve bu yaklaşımların tarihsel dönemlere göre değişmesini kalkınma yaklaşımlarının uygulama alanı olan ülkelerdeki sermaye birikiminin dinamikleri çerçevesinde ele almak önemlidir. Dolayısıyla Türkiye'de uygulamaya sokulan kalkınma yaklaşımlarını ve bunların değişimini uluslararası dinamiklerden bağımsız olarak düşünmemiz mümkün olmamakla birlikte, yerel dinamiklerin bu sürecin gelişiminde etkili olduğunu ifade etmek gerekir. Kalkınma planlarından rahatlıkla anlaşılacağı gibi, Dünya Bankası, OECD gibi uluslararası kuruluşların kalkınma anlayışlarının Türkiye'de temel politika hedefi olarak kabul edildiği söylenebilir. Bu kuruluşlar bünyesinde yapılan teorik tartışmalar ve bu tartışmalardan yola çıkarak izlenen politikalar geç kapitalistleşen ülkelerin genelde kalkınma politikalarına ve daha özel olarak bu ekseninde oluşturulan eğitim politikalarına yön vermektedir.

Türkiye'de temel olarak kalkınma ve eğitim ilişkisinin dönüşümünün 1950'li yıllardan günümüze dünyadaki yaşanan değişime paralel bir seyir izlediğini ifade etmek mümkündür. 1960'lı yıllarda kalkınma planlarıyla başlayan serüvende eğitim, temelde iktisadi büyüme ile ilişkisi ekseninde tanımlansa da meritokrasiye dayalı sosyal adaleti sağlamada göreceği işleve dair vurgunun güçlü olduğunu söyleyebiliriz. Ancak dünyadaki gelişmelere paralel olarak, özellikle Washington uzlaşması sonrası neoliberal ekonomi politikaları olarak gündeme gelen uygulamalarla tüm alanların ekonomik büyümeye endekslenmesi ve meşrulaştırıcı politikaya çok fazla ihtiyaç duyulmaması nedeniyle ekonomik

büyüme hedeflerine ulaşmada ve gerekli emek gücünün üretiminde eğitimin oynayacağı rol 1990'larda daha keskin bir biçimde vurgulanmaya başlamıştır. Bu yıllarda ekonomik kalkınma terkedilen bir kavrammış gibi görünse de sermaye birikiminin sürekliliği için eğitime yüklenen işlev pek değişmemiş, eğitim, nitelikli emek gücünün yanı sıra bilgi ve teknolojinin üretimini sağlayacak, kalkınmanın temel itici gücü olarak görülmüştür. Post-washington uzlaşması sonrası kapitalizmin ve dolayısıyla mevcut sermaye birikim stratejisinin yarattığı olumsuzlukları, eşitsizlikleri kısmen gidermeye yönelik politikalar 2000'li yıllarda yaşanan gelişmelere paralel Türkiye'de de hemen hayata geçirilmiştir. Dolayısıyla OECD üyesi olan Türkiye çok hızlı bir biçimde egemen kalkınma yaklaşımlarına uyum sağlamaktadır. Özellikle son üç kalkınma planında eğitime yüklenen işlev, BYKH ile uyumlu bir biçime evrilmiştir. Bu anlamda artık kendisi de bir kalkınmışlık göstergesi olan eğitim, yalnızca nitelikli emek gücü, bilgi ve teknoloji üretiminde işlev görmeyecek, aynı zamanda yoksulluğun giderilmesi gibi diğer kalkınma hedeflerine ulaşmada rol oynayacaktır.

Kalkınma yaklaşımları her dönemde değişen sermaye birikim koşullarına bağlı olarak ve kalkınmaya dair eleştiriler içerilerek yeniden kabul edilebilir bir içeriğe kavuşturulmuştur. Kalkınmaya yüklenen anlamların dönem dönem değişmesi ve her değişiklikte birlikte belirlenen kalkınma hedeflerinin neredeyse ulaşılabilir olmaması kalkınmanın toplumsal bir illüzyon yarattığını göstermesi açısından manidardır. Zira neredeyse yetmiş yıldır, belirlenen kalkınma hedeflerine ulaşıldığı söylenemez. 2015 yılında ulaşılması hedeflenen BYKH de bu değerlendirmenin dışında değildir. Yoksulluğun giderilmesi, işsizliğin azaltılması, sağlık ve eğitim hizmetlerine erişim, gelir dağılımında adalet gibi temel hedefler ulaşılmaktan uzaktır. Artan toplam servete rağmen gelir dağılımındaki eşitsizlikler artmakta¹⁴ ve artık daha fazla gizlenemez olan sorunların çözümüne dair politikalar son dönemlerde daha fazla dile getirilmektedir. Bu nedenle "kalkınma nasıl?" sorusu yerine sormamız gerekenler belki de "kim için kalkınma", "ne için eğitim" sorularıdır.

Sonnotlar

¹ 2000 yılı eylül ayında New York'ta gerçekleştirilen BM Binyıl Zirvesi'nde bir deklarasyonla kabul edilen Binyıl Kalkınma Hedefleri sekiz başlık altında toplanmıştır: "Aşırı Yoksulluk ve Açlığı Ortadan Kaldırmak", "Herkes İçin Temel Eğitim Sağlamak", "Kadınların Konumunu Güçlendirmek ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini Geliştirmek", "Çocuk Ölümünü Azaltmak", "Anne Sağlığını İyileştirmek", "HIV/AIDS, Sıtma ve Diğer Salgın Hastalıklarla Mücadele Etmek", "Çevresel Sürdürülebilirliğin Sağlanması", "Kalkınma İçin Küresel Ortaklıklar Geliştirmek".

² 25 Eylül 2015 tarihinde 150'den fazla Dünya lideri Newyork'ta 2030 yılı için sürdürülebilir yeni kalkınma hedefleri belirlemek amacıyla bir araya gelmiştir.

Birleşmiş Milletler öncülüğündeki bu toplantıda açlığın ve yoksulluğun sonlandırılması, eşitsizliklerin azaltılması, iklim değişiklikleri ve çevre kirliliğini önlemeye, sağlık ve eğitime ulaşmaya yönelik çeşitli başlıklar altında on yedi yeni kalkınma hedefi belirlenmiştir.

³ Bu konuda Türkiye’de yapılmış bazı çalışmalar için bkz. Büyükarıslan, 1995; Çetin, 2014; Ergün, 2011; Hüsamoğlu, 2008; Öztürk, 2005; vb. Diğer yandan özellikle iktisat literatüründe eğitimin ekonomik büyümeye katkısını ölçmeye ve göstermeye çalışan pek çok çalışmadan bahsedilebilir. Bu çalışmaların bir özeti için bkz. Çalışkan, Karabacak ve Meçik, 2013.

⁴ Dünya Bankası, OECD ve Birleşmiş Milletler’in kalkınma eksenli yayınları desteklemesi ülkelerin hızlı ekonomik büyümesinde eğitim kurumlarının önemli bir rol oynadığının kabul görmesinde etkili olmuştur. Uluslararası kuruluşlar bu çalışmaların yapılmasını teşvik etmiş, kalkınma ekseninde pek çok toplantı ve akademik yayın yapılmasına olanak sunmuştur. Yapılan bu teorik çalışmalar özellikle gelişmekte olan ülkelerde uygulama alanı bulmuş ya da uygulamalardan teorik çıkarımlara gidilmiştir.

⁵ Bu konuda temel çalışmalar için bkz. Becker, 1964; Bowman, 1966; Denison, 1962; Mincer, 1974; Schultz, 1961; Woodhall, 1967.

⁶ Bu konudaki temel bazı çalışmalar için bkz. Althuser, 2006; Apple, 2006; Bourdieu ve Passeron, 1990; Bowles ve Gintis, 1976; Spring, 1972.

⁷ Gerek ulusal gerekse uluslar arası düzeyde hayata geçirilen standartlaştırılmış ve karşılaştırmalı sınavların artması eğitim hizmetlerinin üretim koşullarında yaşanan değişime, nicel olarak ölçmenin eğitim alanında hâkim olmasına işaret etmekte ve eğitimin ne olduğu ve ne olması gerektiğine ilişkin algıyı emek gücünün yeniden üretimi ekseninde biçimlendirmektedir. Kapitalist üretim koşullarında paraya benzer biçimde işlev gören eğitim ve bilginin gelecekte daha fazla gelir ve statü sağlayacak bir araç olarak görülmesiyle birlikte üst öğretim kurumlarına geçiş ve dolayısıyla mesleklere ulaşmayı olanaklı kılan merkezi sınavlar yaygınlaşmakta; eğitimin amacı, öğrencilerin hem dünyayı hem de kendilerini tanımalarına olanak sunacak ve kişisel olarak özerkleşmelerini sağlayacak bir süreç olmaktan daha çok, giderek istihdam edilebilirlik ekseninde şekillenmektedir.

⁸ 1980’li yıllarla birlikte başlayan eğitimdeki ticarileşme 1995 yılında imzalanan GATS (Hizmet Ticareti Genel Anlaşması) ile hız kazanmış, eğitim hizmetlerinin küresel düzeyde ticaret kurallarına göre işleyecek bir yapıya kavuşturulması için düzenlemeler artmıştır.

⁹ Yapabilirlik Teorisi bağlamında eğitime dair yapılan bazı çalışmalar için bkz. Saito, 2003; Walker, 2006; Walker and Unterhalter, 2007; Robeyns, 2006.

¹⁰ Alternatif bir kalkınma modeli olarak öne çıkarılan Yapabilirlik Yaklaşımı ile İnsan Sermayesi Kuramı arasında tam bir karşıtlıktan söz edilemez, hatta eğitimin ele alınışında aralarında büyük oranda tamamlayıcılık ilişkisi vardır. Eğitimin yarı kamusal bir mal olarak tanımlanabileceğini öne süren Sen’e göre (2004, 183), temel eğitimin bireye sağladığı yararları aşan toplumsal yararları vardır ve bu nedenle kamu malı özelliği gösterebilir. Eğitimi bireylerin buldukları bölgede okuryazarlığın geliştirilmesine, doğurganlık ve ölüm oranlarının azaltılmasına, iktisadi gelişmenin güçlenmesine katkıda

bulunabileceğini belirten Sen (2004, 184) bir anlamda İnsan Sermayesi Kuramı'nın dışsallık argümanlarını dile getirir.

¹¹ Dünya'da kalkınmanın altın yılları 1945-70 arası tanımlansa da, Türkiye'de planlı kalkınmanın başladığı 1960'lardan ekonomik krizin kendisini hissettirdiği 1970'lerin sonlarına kadar kalkınma yaklaşımlarının yükselişte olduğu söylenebilir.

¹² Türkiye'de iktisadi gelişmeler ve planlı kalkınma sürecine dair bazı çalışmalar için bkz. Boratav, 2003; Erder vd., 2003; Ekiz ve Somel, 2007; Mihçı, 2002; Sezen, 1999.

¹³ Kalkınma Planları içerisinde yer alan eğitim planlarının detaylı bir analizi için bkz. Adem, 1982; Küçüker, 2008.

¹⁴ Uzun dönemli istatistik verileri kullanarak ileri kapitalist ülkelerde gelir ve servet dağılımını inceleyen Piketty (2013), zenginlik ve sermayenin muazzam düzeyde artmasına rağmen bu birikimin azınlık bir sınıfın elinde yoğunlaştığına dikkat çekmektedir. Örneğin Amerika'da en yüksek gelire sahip % 10'luk bir kesim toplam servetin neredeyse yarısını elde etmektedir.

Kaynakça

Âdem M (1982). *Kalkınma Planlarında Eğitimimizin Hedefleri ve Finansmanı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, No: 109.

Akçay Ü ve Türkay M (2006). Neoliberalizm'den Kalkınmacı Yaklaşım: Devletin Sermaye Birikimi Sürecindeki Yeri Üzerine. İçinde: B. Ülman ve İ. Akça (der), *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar*, İstanbul: Bağlam yayınları, 49-65.

Althusser L (2006). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. Çev. A. Tümertekin, İstanbul: İthaki Yayınları.

Amin S (1976). *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*. Newyork: Monthly Review Press.

Apple M W (2006). *Eğitim ve İktidar*. Çev. E. Bulut, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Baran P (1974). *Büyümenin Ekonomi Politikası*. Çev. E. Günce, İstanbul: May Yayınları.

Başkaya F (2000). *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*. 3. Baskı, Ankara: İmge Yayınları.

Bauman Z (2013). *Azınlığın Zenginliği Hepimizin Çıkarına mıdır?* Çev. H. Keser, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Becker G S (1964). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. New York: National Bureau of Economic Research.

Blaug M (1978). *Economics of Education: A Selected and Annotated Bibliography*. Oxford and Newyork: Permagon Press.

Boratav K (2015). *Türkiye İktisat Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi.

Bowles S ve Gintis H (1976). *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*. New York: Basic Books.

Bowman M J (1966). The Human Investment Revolution in Economic Thought. *Sociology of Education*, 39(2), 111-137.

Bourdieu P ve Passeron J C (1990). *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage Publications.

Büyükarıslan M A (1995). Toplumsal Kalkınma ve Eğitim. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 1(4).

Cirhinlioğlu Z (1999). *Az gelişmişliğin Toplumsal Boyutu*. Ankara: İmge Kitabevi.

Çalışan Ş vd. (2013). Türkiye’de Eğitim-Ekonomik Büyüme İlişkisi: 1923-2011 (Kantitatif Bir Yaklaşım). *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(21), 39-48.

Çetin B (2014). Eğitim ve Kalkınma İlişkisi: Türkiye Örneği. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi.

Denison E F (1962). *The Sources of Economic Growth in the United States and the Alternatives Before Us*. New York: Committee for Economic Development.

Denison E F (1979). *Accounting for Slower Economic Growth: The United States in the 1970s*. Washington: Brookings Institution.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (1963). Kalkınma Planı, Birinci Beş Yıl, 1963-1967. Ankara: DPT.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (1967). Kalkınma Planı, İkinci Beş Yıl, 1968-1972. Ankara: DPT.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (1984). Kalkınma Planı, Üçüncü Beş Yıl, 1985-1989. Ankara: DPT.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (1989). Kalkınma Planı, Altıncı Beş Yıl, 1990-1994. Ankara: DPT.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (1995). Kalkınma Planı, Yedinci Beş Yıl, 1996-2000. Ankara: DPT.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (2000). Kalkınma Planı, Sekizinci Beş Yıl, 2001-2005. Ankara: DPT.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (2006). Kalkınma Planı, Dokuzuncu Beş Yıl, 2007-2013. Ankara: DPT.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (2010). Binyıl Kalkınma Hedefleri Raporu Türkiye. Ankara: DPT. <http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/mdgoverview>. Son erişim tarihi, 11/11/2014.

Ekiz C ve SomeI A (2007). Türkiye’de Planlama ve Planlama Anlayışının Değişimi. *Mülkiye Dergisi*, 31(256), 97-136.

Erbaş H (1999). Gelişme Yazını ve Geleceği. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 8, 11-31.

Erder N vd (2003). *Planlı Kalkınma Serüveni: 1960’larda Türkiye’de Planlama Deneyimi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayını.

Buyruk H (2016). Ekonomik Kalkınma Hedefinden Bin Yıl Kalkınma Hedeflerine: Eğitim- Kalkınma İlişkisine Dair Bir Çözümleme, *Mülkiye Dergisi*, 40 (1), 111-142. 139

Ercan F (1998). *Eğitim ve Kapitalizm: Neo-liberal Eğitim Ekonomisinin Eleştirisi*. İstanbul: Bilim Yayınları.

Ercan, F (2003). Türkiye 'nin Kalkınma Seçeneklerinin Eleştirisi ve Alternatif Bir Çerçeve. *Ekonomik Yaklaşım*, 14(49), 263-277.

Ercan F (2006). *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

ERG (Eğitim Reformu Girişimi) (2014). Eğitim İzleme Raporu. İstanbul: ERG.

Ergün M (2011). *Bölgesel Kalkınmada Eğitimin Rolü*, 3. Sosyal Bilimler Sempozyumu. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Araştırmalar Merkezi, 5-12.

Fagerland I ve Saha LJ (1983). *Education and National Development*. Oxford: Pergamon Press.

Fine B (2008). *Sosyal Sermaye Sosyal Bilime Karşı*. Çev. A. Kars, İstanbul: Yordam Kitap.

Frank A G (1966). The Development of Underdevelopment. *Monthly Review*, 18(4), 17-31.

Giroux H A (1988). *Teachers as Intellectuals*. USA: Bergin and Garvey Publishers.

Green A (1990). *Education and State Formation: The Rise of Education Systems in England, France and the USA*. London: Macmillan

Gulbenkian Komisyonu Raporu (2003) *Sosyal Bilimleri Açın*. Çev. Şirin Tekeli, İstanbul: Metis Yayınları.

Hanushek E A (2013) Economic Growth in Developing Countries: The Role Of Human Capital. *Economics of Education Review*, 37, 204-212.

Hettne B (1995) *Development Theory and the Three Worlds: Towards an International Political Economy of Development*. Essex (UK): Longman Scientific & Technical.

Hirsch J (2011). *Materyalist Devlet Teorisi*. Çev. L. Bakaç, İstanbul: Alan Yayıncılık.

Hüsamoğlu M (2008). Farklı Eğitim Düzeylerinin Türkiye'de Ekonomik Kalkınmaya Etkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Jones P W ve Coleman D (2005). *The United Nations and Education: Multilateralism, Development and Globalization*. New York: Routledge Falmer.

KB (Kalkınma Bakanlığı) (2013). Kalkınma Planı, Onuncu Beş Yıl, 2014-2018, Ankara: KB.

Küçüker E (2008). Kalkınma Planları Kapsamında Yapılan Eğitim Planlarının Analizi (1963-2005). (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

Küçüker E (2012). Türkiye'de Kalkınma Planları Kapsamında Yapılan Eğitim Planlarının Analizi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 20(1), 9-26.

Lewis W A (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. *The Manchester School*, 22(2), 139-191.

Lucas R (1988). On the Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 22, 3-42.

140 Buyruk H (2016). Ekonomik Kalkınma Hedefinden Bin Yıl Kalkınma Hedeflerine: Eğitim-Kalkınma İlişkisine Dair Bir Çözümleme, *Mülkiye Dergisi*, 40 (1), 111-142.

Nafukho F M, Hairston N R ve Brooks K (2004). Human Capital Theory: Implications for Human Resource Development. *Human Resource Development International*, 7(4), 545-551.

Novoa A (2000). The Teaching Profession in Europe: Historical and Sociological Analysis. İçinde: E S Swing, J Schriever ve F Orivel (der), *Problems and Prospects in European Education*, Westport CT: Praeger.

Mihçı H (2002). Görelî Geri Kalmışlıktan Kurtulma “Hamlesi” ve Türkiye’de Planlı Kalkınma Deneyimi (1963-1983). *Mülkiye Dergisi*, 25(231), 149-196.

Mincer J (1972). *Schooling, Experience and Earnings*. New York: NBER.

Öztürk N (2005). İktisadi Kalkınmada Eğitimin Rolü. *Sosyo Ekonomi*, 1, 27-44.

Schultz T W (1961). Investment in Human Capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1-17.

Schultz T W (1971). *Investment in Human Capital*. New York: Free Press.

Sezen S (1999). *Devletçilikten Özelleştirmeye Türkiye’de Planlama*. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, No: 293.

Stanton E A (2007). *The Human Development Index: A History*. Working Paper Series, Number 127, Amherst: Political Economy Research Institute.

OECD (Organization for Economic Cooperation and Development) (2008). *Growing Unequal? Income Distribution and Poverty in OECD Countries*.

Oğuz Ş (2013). Kurumsal Bir Kurgu Olarak Kalkınmacı Devlet: Tarihsel ve Kuramsal Bir Eleştiri. *Amme İdaresi Dergisi*, 46(4), 107-128.

O’Neil J (2001). *Piyasa: Etik, Bilgi ve Politika*. Çev. Şen Süer Kaya, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Özmen D ve Yılmaz K (2006). Merdiven mi Duvar mı? H-J Chang ve I. Grabel’in Yaklaşımlarının Bir Eleştirisi. *Praksis*, 14(Kış), 297-302.

Özüğurlu A (2012). İnsani İhtiyaçlar Kavramı: Yoksulluğu Azaltma Stratejileri Üzerine Eleştirel Düşünceler. *Mülkiye Dergisi*, 36(4), 35-49.

Piketty T (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. USA: Harvard University Press.

Psacharopoulos G ve Woodhall M (1985). *Education for Development: An Analysis of Investment Choices*. Oxford: Oxford University Press.

Psacharopoulos, G ve Patrinos, H A (2004). Returns to Investment in Education: A Further Update. *Education Economics*, 12(2), 111-134.

Robeyns I (2006). Three Models of Education: Rights, Capabilities and Human Capital. *Theory and Research in Education*, 4(1), 69-84.

Romer P M (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 98(5), 71-102.

Rostow W W (1960). *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sen A (1983). Development: Which Way Now? *The Economic Journal*, 93(372), 745-762.

Sen A (2004). Özgürlükle *Kalkınma*. Çev. Yavuz Alagon, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Spring J (1972). *Education and Rise of the Corporate State*. Boston: Beacon Press.

Thorbecke E (2009). Kalkınma Doktrinin Evrimi, 1950-2005. İçinde: F Şenses (Der.), *Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma*, İstanbul, 123-175.

Tilak J B G (2002). Education and Poverty. *Journal of Human Development: A Multi-Disciplinary Journal for People-Centered Development*, 3(2), 191-207.

Toksöz G (2011). *Kalkınmada Kadın Emeği*. İstanbul: Varlık Yayınları.

Tonak E A (2014). Halk Sürünüyor, Vatandaş Zenginleşiyor! <http://www.sendika.org>. Son erişim tarihi, 02/11/2014.

Topak O (2012). *Refah Devleti ve Kapitalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Türkay M (2009) *Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik*. İstanbul: SAV Yayınları.

UN (United Nations) (2013). *Inequality Matters: Report of the World Social Situation 2013*. New York: United Nations.

UN (United Nations) (2014) The Millenium Development Goals. <http://www.undp.org/mdg/>. Son erişim tarihi, 21/10/2015.

UN (United Nations) (2014) *The Millennium Development Goals Report 2014-We can end Poverty*. Newyork: United Nations.

Ünal L I (1996). *Eğitim ve Yetiştirme Ekonomisi*. Ankara: Epar Yayınları.

Walker M (2006). Towards a capability-Based Theory of Social Justice for Education Policy-Making. *Journal of Education Policy*, 21(2), 163-185.

Walker M and Unterhalter E (2007). *Amartya Sen's Capability Approach and Social Justice in Education*. New York: Palgrave Macmillan.

Wayenberge E V (2009). Washington Mutabakatı'ndan Washington Sonrası Mutabakata Kalkınma Yanılsamaları. İçinde: F Şenses (der), *Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma*, İstanbul: İletişim Yayınları, 307-345.

Wigley A ve Akkoyunlu B (2011). Türkiye'de Eğitimin Değerinin Ölçülmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 40, 375-385.

Willis P (1977). *Learning to Labor: How Working Class Kids Get Working Class Jobs*. Newyork: Columbia University Press.

Woodhall M (1967). The Economics of Education. *Review of Educational Research*, 37(4), 387-398.

Woodhall M (1994). *Eğitim Ekonomisi: Seçilmiş Yazılar*. Çev. Y Kavak ve B Burgaz, Ankara: Pegem yayınları, No: 14.

142 Buyruk H (2016). Ekonomik Kalkınma Hedefinden Bin Yıl Kalkınma Hedeflerine: Eğitim-Kalkınma İlişikisine Dair Bir Çözümleme, *Mülkiye Dergisi*, 40 (1), 111-142.

Yazılı Basında Suriyeli ‘Mülteciler’: Ayrımcı Söylemlerin Rasyonel ve Duygusal Gerekçelerinin İnşası

Ülkü Doğanay, Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi,
e-posta: ulku.doganay@ankara.edu.tr

Hatice Çoban Keneş, Tunceli Üniversitesi İletişim Fakültesi,
e-posta: hcoban06@hotmail.com

Özet

Bu çalışma, anaakım basının Türkiye’deki Suriyeli mültecilere yönelik ayrımcı söylemlerin kamuoyunda yaygınlaşması ve meşru kabul edilmesindeki rolünü sorunlaştırmaktadır. Çalışma kapsamında, Suriyelilerin Türkiye’ye toplu olarak girmeye başladıkları 2011 yılının Nisan ayından itibaren sığınmacıların sayısının iki milyonun üzerine çıktığı 2014 yılının sonuna kadar geçen süre içinde tirajları dikkate alınarak belirlenen üç anaakım gazetede (*Zaman*, *Posta* ve *Hürriyet*) yer alan haber ve köşe yazıları incelenmiştir. Çalışmanın temel kabulü, anaakım basının sığınmacılara yönelik ayrımcı söylemleri yeniden üretirken az ya da çok, birbirine benzer bir çerçeve içinden hareket ettiğiidir. Çalışma kapsamında, ulaşılan haber ve yazılar konularına, temalarına ve haber içeriklerinde Suriyeli mültecilerin nasıl ele alındığına göre ayrıştırılarak, mültecilerin Türkiye’deki varlığının gazetelerde hangi olay veya sorunlar etrafında sorunlaştırıldığı saptanmıştır. Çalışmanın ikinci aşamasında haber söylemleri ele alınmış, mültecilerin hangi sözcüklerle nasıl tanımlandığı, onlara yönelik ayrımcı kanı ve yargıları yeniden üreten içeriklerin hangi gerekçelerle meşrulaştırıldığı sorularına yanıt aranmıştır. Bu sorulara yanıt aranırken, van Dijk’in eleştirel söylem analizi yöntemi takip edilerek haberlerin makro ve mikro yapılarına odaklanılmış, mültecilere yönelik ayrımcı söylemlerin yorumlayıcı çerçevesinin temel öğeleri irdelenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın temel bulguları Suriyeli mültecilerin Türkiye’deki varlığının ayrımcılığın rasyonel gerekçelerini, duygusal gerekçelerini ve bu ikisinin kesiştiği noktada duygusallığın rasyonelleştirilmesi girişimini inşa etmeye yönelik dört ana söylemsel düzlemde “sorunlaştırıldığını” ortaya koymaktadır: Suriyeli mültecilerin varlığını bir “tehdit” olarak çerçeveleyen haber ve yazılarda, bu tehdit algısı hükümetin dış politikasını eleştirmenin bir aracı olarak da kullanılırken, sığınmacılar getirdikleri ekonomik yük ve güvenlik sorunu ile ilişkilendirilmektedir. İkinci düzlemde, Suriyelilerin Türkiye’deki varlığı, hak ihlalleri ve/veya meselenin insani boyutu göz önüne alınmaksızın, harcanan paralar, yapılan yardımların miktarı ve mültecilerin sayısına yapılan vurgularla “nesnelleştirilmektedir”. Üçüncü olarak, mültecilerin Türkiye’deki varlığını, içinde buldukları koşulları ve kamuoyunda mültecilerin kentlerdeki “aşırı görünlülüğüne” yönelik tepkileri “duygusallaştırıran” bir söylemsel düzlem karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Türkiye, Suriyeli mülteciler, ulusal basın, ayrımcılık, söylem analizi.

Syrian ‘Refugees’ In Printed Press: Construction Of Rational And Emotinal Justifications Of Discriminatory Discourses

Abstract

This study problematizes the role of mainstream media in dissemination and justification of dicriminatory discourses against Syrian refugees in Turkey. Within the scope of the study, news stories and columns published in three mainstream newspapers (Zaman, Posta and Hürriyet), which have been selected according to their circulation number, in the period from 2011 April, when the first asylum seekers began to seek aylum in Turkey until the end of 2014, when the total number of Syrian asylum seekers exceeded two million. The fundamental supposition of the study is that the mainstream media operated within similar frameworks during the reproduction of discriminatory discourses against asylum seekers. Within the scope of the study, the news stories and columns published in these newspapers have been classified according to their topics, themes and how Syrian asylum seekers are portrayed in these stories and columns in order to have a better understanding of how the presence of Syrian asylum seekers in Turkey is problematized in the newspapers. In the second part of the study, the discouses in the news stories are analysed to reveal which words are used to describe the asylum seekers and on what grounds the content in these newspapers that reproduce the discriminatory opinions and judgments about asylum seekers is justified. In an endeavour to answer these questions, the study follows van Dijk’s critical discourse analysis method to focus on the macro and micro structure of news stories and to analyse the interpretive framework of the discriminatory discourses against asylum seekers. The main findings of the study are that the presence of Syrian asylum seekers in Turkey are “problematized” on four main discursive domains oriented at constructing the rational justifications, emotional justifications of discrimination as well as rationalisation of emotions: In the news stories portraying Syrian asylum seekers as a “threat”, this portrayal is used to criticize the foreign policy of the government, the asylum seekers, on the other hand, are associated with their economic burden and problems related to security. Secondly, the presence of Syrian asylum seekers in Turkey is “objectified” through an emphasis on how much Money has been spent, how much aid has been provided and how many asylum seekers are in Turkey without any regard to violation of rights and/or human consequences the issue. Thirdly, a discursive framework which “sentimentalize” the reactions against the presence of asylum seekers in Turkey, their conditions and their “excessive visibility” in cities.

Keywords: Turkey, Syrian refugees, national press, discrimination, discourse analysis.

Giriş

Suriye’de 2011 yılının Mart ayından bu yana devam eden içsavaş ve çatışma ortamı nedeniyle ülkelerini terk etmek zorunda kalan çoğu kadın ve çocuklardan oluşan savaş mağdurları, Lübnan, Mısır, Irak, Ürdün ve Türkiye gibi komşu

ülkelere sığındılar. Türkiye'nin çatışmaların başlaması ile uygulamaya başladığı "açık kapı" politikası Suriyeli sığınmacıların ülkeye girişini kolaylaştırdı. 2013'ün başlarında yaklaşık 180 bin mülteci Türkiye'de kamplarda yaşarken, bundan çok daha fazlası kamp dışındaki kentsel yerleşim alanlarında yaşam alanı kurmaya çalışmaktaydı. 2014'ün sonlarına gelindiğinde Türkiye'deki Suriyeli sığınmacı sayısının iki milyonu aştığı bilinmekte. Bu yüksek rakamlar, ülkenin güneydoğusundaki illerin demografisini ve sosyal dokusunu önemli ölçüde değiştirmekle kalmadı; kamplardaki güvenlik sorunu ve barınma koşullarının yetersizliği gibi nedenlerle sığınmacıların önemli bir bölümü Gaziantep, Ankara, İstanbul, İzmir, Antalya gibi büyük kentlerde kendi imkânlarıyla ev tuttular, yapabilenler iş kurdular, önemlice bir kısmı ise geçici tarım işçiliği gibi güvencesiz işlerde ya da kayıt dışı olarak düşük ücretlerle istihdam edilerek hayatlarını sürdürmeye çalışıyor. Özellikle büyük kentlerde, barınma ve güvenceli iş olanağına ulaşması son derece zor olan sığınmacıların önemlice bir kısmı ise sokaklarda, parklarda dilencilik yaparak, metruk binalarda, barakalarda ya da açık alanlara kurdukları çadırlarda yaşamaya çalışıyor. Sığınmacıların kamplar dışındaki varlığı ve büyük şehirlerin meydanlarında, parklarında, ana caddelerinde yetersiz hayat koşulları altındaki görünürlüğü, bir yandan kamu otoritelerini ve sivil toplum örgütlerini harekete geçirirken diğer yandan kamuoyunda ve medyada kimi durumlarda ırkçılığa kadar varabilen ayrımcı söylemlerin dolaşıma girdiği, medyanın mültecilerin yaşam savaşları ve/veya maruz kaldıkları hak ihlallerinden çok gazete haberlerinde bir güvenlik tehdidi, ekonomik bir yük ya da kendilerine "kucak açan"lara ihanet eden "yabancılar" olarak algılanmasına aracılık ettiği görüldü. Özellikle 2015 yılının bahar aylarından itibaren Avrupa ülkelerine gidebilmek üzere yollara düşmeleri ve yaşanan çok sayıda deniz kazası, mültecilerin medyanın gündeminde eskisinden daha fazla yer bulabilmelerine olanak sağlamış olsa da, facialara ilişkin haberleri veren medyanın, mültecilerin sığındıkları Türkiye'yi yaşamları pahasına terk ederek yollara düşmelerinin ardında yatan sebeplerden çok facianın dramatik boyutlarına haber değeri yüklediğini tespit edebiliriz. Bütün bu tespitler, bizi, basının Suriyeli mültecilerin¹ Türkiye'de karşı karşıya kaldıkları sorunlar karşısındaki "ilgisizliğini" sorunlaştırmak üzere, Türkiye'ye girişlerinden itibaren anaakım gazetelerde yer alan haberleri incelemeye yöneltti. Çalışmada üç büyük gazetede (*Zaman*, *Posta* ve *Hürriyet*), 2011 yılının bahar aylarından 2014 yılının sonuna kadar olan dönemde yayınlanan haber ve yazılar, van Dijk'ın gazete haberlerini analiz etmek üzere geliştirdiği "eleştirel söylem analizi" yöntemi benimsenerek incelendi.

Medyanın Göçmenlere, Yabancılar, Mültecilere Yönelik Ayrımcı Söylemlerin Yaygınlaştırılmasındaki Rolü

İrkçi ve ayrımcı söylemlerin meşrulaştırılmasında, yaygınlaştırılmasında ve yeniden üretiminde medyanın rolünü sorgulayan birçok çalışma (Bkz. Van Dijk, 1991, 1992a, 1992b; Wodak ve Reisigl 2001; Köker ve Doğanay, 2010; Alver, 2003) gazete okurlarının gündelik hayatlarında kısa süreli karşılaşmalar dışında fikir sahibi olmadıkları toplumsal kesimler hakkındaki yargılarının oluşmasında, okudukları haberlerin ve gazete yazılarının önemli bir rolünün olduğunu altını çizmektedir. Örneğin, iktidarın söylemde kurulma biçimlerine odaklanarak söylemin yapıları ile iktidarın yapıları arasında kurulan ilişkiyi irdeleyen van Dijk, toplumsal iktidarın “dolaylı” olarak insanların “zihin”leri yoluyla işlediğini söyler (2005: 317). İktidarın kullanımında bilgi ve inançların ustaca yönlendirilmesi, inançların önceden formüle edilmesi ya da farklı, alternatif düşüncelerin marjinalize edilmesi, sansüre uğraması, toplumsal bilişlerde ırkçı düşüncelerin oluşumuna etki etmesi açısından kitle iletişim araçlarının önemli bir işlev üstlendiğini ileri süren van Dijk, (2005: 361) etnik olaylar konusunda pek çok insanın günlük yaşantısında sahip olduğu ideolojik çerçevenin kendi kendine gelişmediğine, kitle iletişim araçlarının oluşturduğu söylemlerin bu konuda belirleyici bir rolü olduğuna vurgu yapmaktadır (van Dijk, 1991: 238). Van Dijk’ın bu konudaki saptamalarını takip eden pek çok araştırmacı da, medya metinlerine, ayrımcı kanı ve yargıların yeniden üretilmesi ve çeşitli toplumsal gruplara ilişkin stereotiplerin meşruluk kazanmasında merkezi bir önem atfederek bu metinleri irdelemiştir². Medyada haber değeri atfetme pratikleri, haber kaynaklarıyla ilişkiler, başlıklar ve haber şemalarının oluşumu, sözcük seçimi ve çeşitli söylemsel stratejiler yoluyla çeşitli etnik-dinsel azınlıklara, egemen toplumsal grupların dışında kalanlara, farklı yaşam biçimlerine ya da cinsiyet kimliğine sahip olanlara yönelik ırkçı ve ayrımcı söylemlerin kuruluşu ve başlıca stratejileri bu çalışmaların odaklandığı temel konular arasındadır (Bkz. Köker ve Doğanay 2010; Doğanay ve Karaaslan Şanlı, 2011; Çoban Keneş, 2011 ve 2015).

Diğer yandan, mülteci ve sığınmacıların medyada yer alış biçimini ve medyanın göçmenlerin varlığını sorunlaştıran dilini ele alan çalışmalar da medyanın genel bir kategori olarak işaretlediği “yabancılar” yönelik söyleminin zenofobik, ırkçı ve ayrımcı olduğunu, stereotiplere dayalı, mağduriyet yaratan, hedef gösteren ya da en iyi ihtimalle sorunları ve nedenlerini “görmezden gelen” haber içeriklerinin yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin van Dijk, azınlıkların, göçmenlerin, üçüncü dünya ülkelerinden insanların başat kitle medyasında nadiren yer bulabildiklerini belirtmekte; itibarlı ve yeknesak haber kaynakları olarak daha az kullanıldıklarına değinmektedir (1999: 268-9). ICAR (2004)

tarafından yayınlanan raporda, İngiliz medyasında yer alan, sığınmacılarla ilgili haberlerin sıklıkla duygusal bir dil aracılığıyla aktarıldığı, ancak olaylara ilişkin arka plan bilgisinin haberlerde sunulmadığı belirtilmektedir. Macar basınının mültecilerle ilgili konuları aktarma biçimine odaklanan Vicsek, Keszi ve Markus (2008) da ICAR'ın bu saptamasına benzer biçimde, mültecileri konu edinen haberlerde sorunun devletlerarası ilişkiler düzleminde ele alındığını, insani boyutunun ise görmezden gelindiğini ortaya koymaktadır. İngiltere, Hollanda, Avustralya gibi çeşitli Avrupa ülkelerinde mülteci ve göçmenlerin gazetelerde tasvir edilme biçimine odaklanan araştırmaların ortaya koyduğu ortak bulgu, aslında etnik azınlıkların, göçmenlerin ya da mültecilerin gazete sütunlarında ancak yasadışı, suç, saldırganlık, şiddet gibi olaylarla ilişkili olarak (van Dijk, 1999) ve “hırsız, kaçak göçmen, esrar kaçakçısı, hastalıklı ve terörist” gibi sıfatlar aracılığıyla (Friedman, 2008); “arsız, agresif, tehditkâr” tipler olarak (van Dijk, 2010: 19) yer bulabildiği yönündedir. Bu türden klişeleştirilmiş ve olumsuz tasvirlerde kültürel farklılıkların altı çizilmekte (Pickering, 2001); “bizim normlarımız, amaçlarımız uzmanlığımız ya da kültürümüzle karşılaştırıldığında ‘yetersiz’ ya da ‘geri’ oldukları varsayılmakta” (van Dijk, 1999: 268); göçmenlerin konut ve istihdam alanında yarattığı rekabet ele alınmakta ve “bizim değerli kaynaklarımızı tehdit eden insanlar” (Hartman ve Husband, 1974’ten akt. Van Dijk, 1999: 371) olarak temsil edilmektedirler. Van Dijk’a göre, buna eşlik eden bir başka varsayım da, göçmenlerin ve mültecilerin bizim toplumsal ve siyasal normlarımıza ve ideolojimize uyarlanabileceğidir (1999: 368-9). Diğer yandan Friedman, İngiliz basını üzerine yaptığı çalışmasında basının ekonomik nedenli göç edenlerle mülteciler arasında doğru bir ayırım yapmadığını, ülkeye giriş yapan mülteci ve sığınmacı sayısını abarttığını ve doğru rakamlarla sunmadığını, “tehlikeli genç erkek” haberleriyle kadın ve çocukları korkutan bir çerçeve çizdiğini saptamaktadır (Friedman 2008’den akt. Kolukırık, 2009: 7).

Türkiye’deki mültecilere ve medyanın mültecilere bakışına ilişkin çalışmalar henüz çok yakın tarihli olmakla birlikte, Türkiye medyasının da “mülteci” sorununa yukarıdakine benzer bir çerçeve içinden yaklaştığını ortaya koymaktadır. Kolukırık’ın mülteci ve sığınmacıların Türkiye medyasındaki görünümüne odaklanan çalışması, benzer saptamalardan yola çıkarak medyanın mültecilerle ilgili önyargıları ürettiğini ve mültecilerin ve sığınmacıların provokatif ve doğru olmayan içeriklerle temsil edildiklerini saptamaktadır. Mülteci ve sığınmacılar hakkındaki gelişmelerin hiçbirinin gerçekte yeni olaylar olmadığını söyleyen Kolukırık, “Haber başlıklarının ya da metinlerinin popülize edilmiş hallerinin ve yüzeyselleştirilmişliği”nin “en büyük sorun” olduğunu; “sıradanlaştırma ya da dramatize etme yöntemleriyle okuyucuya sunulan haber içeriklerinin kamuoyunu yönlendirme ve etkileyici bir

aktör olma vasfını yerine getiremediği”ni (2009: 14) ileri sürmektedir. Kolukırık, sığınmacı ve mültecileri konu edinen “medya dili ve politığının etik ve insan haklarıyla örülmüş sınırlılıklar taşıması” gerekliliğine karşın, incelediği haber içeriklerinin sorunu meşrulaştırdığının ve çözümsüz bıraktığının altını çizmekte, hatta haber metinlerindeki mülteci imajlarının öteki ya da yabancı olarak sunumunun, kurulabilecek sosyal ilişkilerin önündeki engeli oluşturduğunu söylemektedir (14). Mesut Yücebaş ise Gaziantep yerel basınında Suriyeli imgesini kalkınan, gelişen yeni taşralılık kavramı üzerinden analiz etmektedir. Basının Suriyeli imgesi, misafirperver “biz”den ev sahibini tehdit eden misafir mültecilerle; “biz”in ekonomik zenginliğini arttıran mülteçiden “biz”in- dinamik, kalkınan ekonomisini bitmeyen misafirligi ile krize sokan, çöküntüye uğratan ve kentin dinamizmini yok eden mülteci arasında salınmaktadır. Yücebaş, bu imge farklılığını aslında Suriyelilerin kalkınan, gelişen, büyüyen Anadolu kentlerinin yeni türdeki muhafazakâr dinamizminin eskiliğinin görünür kılınması olarak yorumlar. Böylece Yücebaş, Suriyeli mültecilerin şehrin sokaklarında yaşamda kalma mücadelesi verdikleri sürece onların yeni taşranın kalkınma söyleminin nasıl da boş bir söylem oluşunun hatırlatması olarak rahatsız edici olmaya devam edeceklerine işaret eder (2015: 38-47). Diğer yandan, Hakan Ataman’ın Hrant Dink Vakfı adına hazırlamış olduğu “Yazılı Basında Ayrımcı Söylemler: Suriyeli Mülteciler” başlıklı rapor da, yerel ve ulusal basının Suriyeli mültecilere bakışındaki hak odaklı yaklaşım eksikliğini sorunlaştırmaktadır. Suriyeli mültecilere yönelik yazılı basında ayrımcı, dışlayıcı ve ötekileştirici söylemleri ele aldığı çalışmada Ataman, Gaziantep yerel basınında *Olay*, *Gaziantep Güneş* ve *Gaziantep 27*; ulusal basından ise *Hürriyet* ve *Sabah* gazetelerini 11-24 Ağustos 2014 tarih aralığı üzerinden incelemiştir (2014: 5). Bu incelemede Ataman, Suriyeli mültecilerle ilgili olarak doğrudan veya dolaylı bir ayrımcı söylem içinde olan köşe yazıları ve haberlere dair temel bulguları genel olarak birbiriyle bağlantılı ve kimi zaman neredeyse iç içe geçmiş bir biçimde, “Hak Temelli Bakış Açısından Yoksunluk”, “Güvenlik Endeksli Bakış Açısı” ve “Haberlerin Sosyal Üretimi ve Medyanın Ötekileştirici Rolü” olarak ortaya koymuştur (2014: 62).³ Murat Erdoğan’ın “Türkiye’deki Suriyeliler: Toplumsal Kabul ve Uyum” başlıklı geniş kapsamlı çalışmasının medya ile ilgili sonuçları da Türkiye’de medyanın konuya ilgisinin son derece sınırlı düzeyde kaldığını ortaya koymakta, Türk medyasının sadece yaşanan bir olay üzerinden konuyu ele alan üçüncü sayfa habercilik türünden bir yaklaşım sergilediği, yerel medyanın mültecilerin yoğunluğuna bağlı olarak “doğal” olarak konuya daha yakın durmakla birlikte, haber-olay merkezli bir yaklaşımı tercih ettikleridir. Ulusal medyada Suriyelilerle ilgili haberlerin önceliğini belirleyen asıl şeyin hükümete yakın-karşı olmakla orantılı olduğuna vurgu yapan Erdoğan, medyada “misafirlik” ile tanımlanan “haddini bilme” vurgusunun ise son derece yaygın

karşılaşılan bir durum olduğunu ortaya koyar. Öte yandan hem ulusal hem de yerel gazetelerde mültecilerin yoksullukları, mağduriyetleriyle ya da suç kapsamındaki eylemleriyle yer bulabildiği; mültecilerin mağduriyetleri ve mültecilere yapılan yardımların daha fazla habere konu olduğu; mültecilerin Türkiye için yarattıkları/yaratabilecekleri sorunların ise ya azınlıkta ya da belirli gazetelerde göze çarpmak derecede fazlalıkta haber konusu haline getirildiği çalışmanın öne çıkan diğer bulguları arasındadır.

Bu çalışmaların da ortaya koyduğu gibi, özellikle toplumsal ve yasal konuları nedeniyle kırılğan durumda bulunan mültecilerle ilgili gündelik karşılaşılarda, medyadan edinilen bilginin yönlendirici bir rolünün olduğu ileri sürülebilir. Yeni iletişim araçları ve olanaklarıyla duygu anlatımlarına dayalı enformasyon akışının hızlanması, geleneksel iletişim araçlarının enformasyon ve haber üretimini bu yeni anlatım olanaklarına uyumlu hale getirme girişimleri (gazetelerin online baskılarındaki okur yorumlarına olanak tanıyan haber ve yazı formatları), kırılğan ve büyük ölçüde korumasız, hatta seslerini medyada duyurabilme, örgütlenme, protesto etme, dayanışma olanaklarından neredeyse tümüyle yoksun bulunan, dilsizleştirilmiş “mültecilerin”, ayrımcı söylemlerin hedefine yerleştirilmelerini kolaylaştırmaktadır. Öte yandan çalışmanın sayılan bu çalışmalardan farkı kapsamının genişliği ve sistematik bir haber toplama sürecine dayanmış olmasıdır. Çalışmada 4 yıllık bir zaman diliminde anaakım üç ulusal gazetede Suriyelilere konu edinen tüm haberler (1022) taranmış ve öne çıkan temaları görünür kılan haberlerin söylemi analiz edilmiştir.

Gazete Haberlerinde Suriyeli Mülteciler

Çalışma kapsamında, Suriyelilerin Türkiye’ye toplu olarak girmeye başladıkları⁴ 2011 yılının Nisan ayından itibaren sığınmacıların sayısının iki milyonun üzerine çıktığı 2014 yılının sonuna kadar geçen süre içinde tirajları⁵ dikkate alınarak belirlenen üç anaakım gazetede (*Zaman*, *Posta* ve *Hürriyet*) yer alan haber ve köşe yazıları incelenmiştir. Seçilen gazetelerinin hem com.tr uzantılı haber arşivleri hem de günlük baskılarının online arşivleri taranmıştır. Bu zaman diliminde tespit edilebilen toplam 1022 habere “Suriyeli mülteci”, “Suriyeli sığınmacı”, “Suriyeli misafir ve Suriyeli” sözcükleri yazmak suretiyle ulaşılmıştır (Haberlerin gazetelere göre dağılımı için bkz. Tablo: 1). Çalışmada söylem analizi esas alınmış olmakla birlikte Suriyeli mültecilere yönelik ırkçı ve ayrımcı söylemlerin genel dağılımını ve yaygınlığını ortaya koyabilmek ve söylem analizine temel oluşturacak haber ve yazıların yapısal özellikleri ile ilgili bazı saptamalara ulaşabilmek üzere 2011-2014 yılı arasındaki dönemde yer alan haber ve köşe yazıları ilk aşamada niteliksel içerik analizine tâbi tutulmuştur. Bu çerçevede, ulaşılan haber ve yazılar konularına, temalarına ve haber içeriklerinde Suriyeli mültecilerin nasıl ele alındığına göre ayrıştırılarak,

mültecilerin Türkiye’deki varlığının gazetelerde hangi olay veya sorunlar etrafında sorunlaştırıldığı saptanmıştır. Çalışmanın ikinci aşamasında haber söylemleri ele alınmış, mültecilerin hangi sözcüklerle nasıl tanımlandığı, onlara yönelik ayrımcı kanı ve yargıları yeniden üreten içeriklerin hangi gerekçelerle meşrulaştırıldığı sorularına yanıt aranmıştır. Bu sorulara yanıt aranırken, van Dijk’in eleştirel söylem analizi yöntemi (1988, 1985, 2008) takip edilerek haberlerin makro ve mikro yapılarına odaklanılmış, mültecilere yönelik ayrımcı söylemlerin yorumlayıcı çerçevesinin temel öğeleri irdelenmeye çalışılmıştır.

Tablo 1: Suriyeli Mültecileri Konu Edinen Haber ve Köşe Yazısı Sayılarının Gazetelere ve Yıllara Göre Dağılımı

GAZETELER	Zaman			Posta		Hürriyet			TOPLAM
	Haber	Köşe Yaz.	Röportaj vs.	Haber	Köş. Yaz.	Haber	Köşe Yaz.	Röportaj vs.	
2011	23	2	1	3	0	32	3	0	64
2012	188	5		36	1	72	12	2	316
2013	240	4		57	1	74	9	2	387
2014	87	9		37	2	110	10	0	255
TOPLAM	538	21	1	133	4	288	34	4	1022
GENEL TOPLAM	559			137		326			1022

Çalışma kapsamında, üç gazetede yayınlandığı saptanan toplam 1022 haber ve yazının 59’u köşe yazılarından 5’i ise söyleşi ve röportaj türü yazılardan oluşmaktadır. Haberlerin yıllara göre dağılımına baktığımızda, 2011’de Türkiye’ye ilk gelişleri ile sayılarının iki milyonun üzerine çıktığı 2014 yılı arasında gazetelerin Suriyeli mültecilere gösterdiği ilginin de önemli bir artış gösterdiğini söyleyebiliriz. Özellikle 2013 yılı, hem Zaman, hem de tabloid bir gazete olarak değerlendirilebilecek Posta’nın haberlerinde mültecilerin en fazla yer bulduğu dönem olmuştur. Bunun nedenini ortaya koymak için, gazetelerin yayın politikalarındaki değişiklikleri ve gündemlerini de dikkate alan daha ayrıntılı bir analiz gerekmele birlikte, bu iki gazetede yer alan haberlerde 2013 yılında görülen bu dramatik artış, ilk bakışta, mülteci sayısının bu yıl içinde beklenmedik biçimde artması ve kamu politikaları ve alınan önlemlerdeki yetersizlikler nedeniyle mültecilerin büyük kentlerde de önemli ölçüde görünür hale gelmeleri ile açıklanabilir. Posta’nın 2011 yılında Suriyeli mültecilerle ilgili neredeyse hiç (aslında yalnızca 3) habere yer vermemesi de, benzer bir gerekçeyle açıklanabilir. Hürriyet gazetesinin ise, mültecilerle ilgili meselelere

en yüksek oranda 2014 yılında yer verdiğini tespit edebiliriz. Tablo 1’de de görüldüğü gibi, Suriyeli mülteciler hakkında en yüksek oranda haber ve yazı *Zaman*⁶ (559) gazetesinde yer bulmuş, bunu *Hürriyet* (326) ve *Posta* (137) gazeteleri izlemiştir.

Konularına göre dağılımına bakıldığında, Tablo 2’den de takip edilebileceği gibi mültecilerin, birinci sırada sayılarındaki artışla (227 haber), ikinci olarak yurt içi ve yurt dışından yapılan yardım ve destekler bağlamında (223), üçüncü sırada ise barındıkları kamplarla ilgili olarak gazete sütunlarına taşındığı görülmektedir⁷. Başka bir deyişle, ilk bakışta, Türkiye’ye giriş yapmaya başladıkları 2011’den 2014 yılının Aralık ayı sonuna kadar geçen dört yılda, basının ağırlıklı olarak Suriyelilerin Türkiye’deki varlığını nüfus artışı ve getirdikleri ekonomik yüklerle ya da Türkiye’nin “bahşettiği” olanaklarla ilişkilendirerek haberleştirmeyi yeğlediğini tespit edebiliriz.

Tablo 2: Haberlerin Konularına Göre Dağılımı

Haberin konusu	Frekans
Kamplar	94
Kadınlar	12
Çocuklar	20
Eğitim	14
Sağlık	24
Mülteci sayısındaki artış	227
Kentsel kirlenme	9
Barınma koşulları	76
Ekonomi	30
Yardımlar-destekler	223
Türkiye’nin sınır politikası	75
Mültecilere yönelik ayrımcılık, linç	31
Suriyelilere yönelik şiddet	86
İstihdam	18
Suç ve şiddet	27
İnsan kaçakçılığı - Yasadışı yollar	20
Diğer	36
TOPLAM	1022

Mültecilerin yaşam ve barınma koşulları (76), kamplar ve kamplardaki koşullar (94) görece daha az; sağlık koşulları (24), kadın ve çocukların durumu (32) nadiren yer bulmuştur. Mültecilerin eğitim durumları, eğitim alma zorlukları, eğitim hizmetlerinden ne kadar yararlanabildiklerine ise yalnızca 14 haberde yer alabilmiştir. Buna karşın doğrudan doğruya Suriyeliler için harcanan paralara ve getirdikleri ekonomik yüke değinen 30 haber saptanmıştır. Bu dört yıl içinde, mülteci kadınların maruz kaldığı tecavüz, kumalık, taciz ve fuhuş konularına değinen yalnızca 7'dir. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin (BMYK) çeşitli ülkelerdeki Suriyeli kadınlarla yaptığı görüşmeler kız çocuklarının sığındıkları ülkelerde ekonomik nedenlerle ve korunma gerekçeleriyle çocuk yaşta evlenmek zorunda kaldıklarını ya da sığındıkları ülkelerdeki erkeklerden para karşılığında çocuk yaşta aldıkları evlenme tekliflerinin baskısı altında olduklarını göstermektedir. Suriyeli kadınların sosyal hayatın her alanında maruz kaldığı tacizin boyutları ise dehşet verici görünmektedir. Görüşme yapılan Suriyeli kadınlar sığındıkları ülkelerde taksi ve otobüs şoförlerinin, ev sahiplerinin, market ya da pazardaki erkeklerin, toprak ağalarının ve hatta kamu hizmeti sağlayan erkeklerin sözlü ve fiziksel tacizine sıklıkla maruz kaldıklarını, özellikle de "erkeksiz" olan Suriyeli kadınlara saygı duyulmadığını ve açık tehlike altında olduğunu vurgulamaktadırlar (<http://womanalone.unhcr.org/>. Son erişim tarihi, 2.12.2015). Nitekim MAZLUMDER'in "Kamp Dışında Yaşayan Suriyeli Kadın Sığınmacılar Raporu" (2014) da Suriyeli kadınların başka ayrımcı muameleler yanında cinsel taciz, istismar ve kuma olarak verilme gibi cinsiyetleri nedeniyle katmerlenerek artan ayrımcılığın vardığı boyutları gösteren çarpıcı sonuçlar ortaya koymaktadır (Doğanay ve Çoban Keneş: 2013: 12-13). Bu açıdan çalışma kapsamında taranan 1022 haber içinde bu konunun yalnızca 7 kez haberleştirilmiş olması basının kadın mültecileri görme konusundaki isteksizliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Mültecilerin dilencilik yapmak zorunda kalmasıyla ilgili ise yalnızca 12 haber saptanmıştır. Başka bir deyişle, aşağıda değinileceği üzere, haberlerde 258 kez Suriyeli mültecileri "misafir" olarak adlandırmayı yeğleyen anaakım basın, misafirin maruz kaldığı kötü muamele ve istismarı görmemeyi seçmiştir. Ayrıca mülteci sayısındaki artış (227) , suç ve şiddet (27), yasadışı yollar (20) bağlamında toplamda 274 haberin varlığının, Suriyelilere yönelik şiddet eylemlerini ya da linç girişimlerini konu edinen 117 (%11) haberde aktarılan eylemlerin haklı gerekçelerinin basın tarafından nasıl kurulduğunu açıklamamıza da yardımcı olabilir.

Diğer yandan, çalışmanın kapsamına 2014 yılı sonuna kadar yer alan haberler girdiği için Avrupa ülkelerine geçişleri yasal olarak engellenen mültecilerin ölümü göze alarak çıktıkları tehlikeli yolculuklar, pek çok istismar nedeniyle ölümle sonuçlanan bu yolculuklara dair 2015 yılı boyunca yapılmış haberler ve

özellikle 2 Eylül 2015'te Bodrum sahiline vuran cansız bedeni ile mültecilerin 'ölüm yolculuğunun' gündeme gelmesine aracılık eden üç yaşındaki Suriyeli mülteci Aylan Kurdi ile ilişkili haberler bu çalışmada yer bulamamıştır. Ancak Nisan 2011 ile 31 Aralık 2014 arasında incelenen gazetelerde bu konuyla ilgili toplam 20 haber tespit edilmiştir. Bu haberlerin üçü 2012'de, dördü 2013 yılında on haber ise 2014 yılında yapılmıştır. Tespit edilen bu haberlerin tamamında mesele suç boyutuyla ele alındığı, "insan kaçakçılığı" ve "yasa dışı yollar"⁸ gibi sözcük tercihleri ile gazetelere taşındığı için çalışmada bu haberlerin konusu "insan kaçakçılığı-yasadışı yollar olarak, teması ise güvenlik, huzur arayışı, ölüm riski ve ölüm olarak belirmiş ve kodlanmıştır.

Haberlerin konularına göre dağılımlarının ortaya koyduğu genel tablo, temaların analizinde netlik kazanmaktadır. Tablo 3'ün gösterdiği gibi, Türkiye'de ve dünyada mülteciler için yapılan yardımları konu edinen 223 haberin ağırlıklı olarak temasını "Mültecilere verilen haklar, ayrıcalıklar, fonlar" oluşturmuştur. "Mülteci sayısındaki artış"ı konu edinen 227 haber temalarına göre ayrıştırıldığında, bu haberler içinde Türkiye'deki Suriyeli mülteci sayısının (62), diğer ülkelere giriş yapan mülteci sayısının (38) ve mülteci sayısının ani artışı ile oluşan güvenlik sorununun (134) öne çıktığı görülmektedir. Ayrıca 242 haberde mültecilerin yurtlarından ayrılma nedeni "güvenlik ve huzur arayışı" olarak belirlenmiş, ancak mültecilerin Türkiye'deki güvenlikleri bu haberlerde sorunlaştırılmamıştır.⁹ Tablo 3'te, ayrıca, 156 haberde mültecilerin geçim sıkıntısına ve ihtiyaçlarına değinildiği görülmektedir; ancak aşağıdaki analizde görüleceği gibi, bu haberlerde kurulan çerçeve, daha çok van Dijk'ın belirttiği gibi, mültecileri "bizim özgecil yardımımıza muhtaç" (1999: 268-9) olarak konumlandırmakta, yardımları "vicdani" bir mesele olarak ele alırken bu konudaki kamu politikalarındaki eksik ve/veya sorunları dikkate almamaktadır. Benzer bir sorunu, örneğin mültecilerin "dilencilik" yaptıklarına (12), işsizlik çektiklerine (7), salgın hastalık taşıdıklarına ya da yaşadıklarına (7) dair az sayıdaki haberde de görebiliriz. Daha az sayıda haber ve yazıda (9) ise mülteciler ülkelerini terk edip kaçmakla ve ihanetle suçlanmıştır. Bu haberlerdeki "empati yoksunluğu" ve "ırkçı" doz, ayrıca sorgulanmaya muhtaçtır.

Tablo 3: Haberlerin Temalarına Göre Dağılımı

Haberin Teması	Frekans
Dilencilik	12
Geçim sıkıntısı, ihtiyaçlar	156
İşsizlik	7
Ülkelerine ihanet	9
Cinayet, ölüm, ölüm riski	34
Salgın, hastalık	7
Mültecilere verilen haklar, ayrıcalıklar, fonlar	257
Güvenlik, huzur arayışı	242
Güvenlik sorunu	134
Magazin unsuru	22
Türkiye'deki Suriyeli mülteci nüfusu	62
Diğer ülkelerdeki Suriyeli mülteci nüfusu	38
Diğer	42
Toplam	1022

Basının Suriyelileri adlandır(ama)ma sorunu: Misafir mi, sığınmacı mı, mülteci mi?

Birleşmiş Milletler Mülteci Yüksek Komiserliği (UNHCR), anayurtlarından ayrılmak zorunda kalan insanları beş farklı statüde takip etmektedir. 1) Mülteciler (Refugees) 2) Sığınmacılar (Asylum-seekers) 3) Geri dönenler (Returnees). 4) Ülke içinde yerlerinden edilenler (Internally Displaced Persons- IDPs) 5) Vatansızlar (Stateless Persons) (Kınık, 2010: 1).

Türkiye'de hükümet, Suriye'den gelen savaş mağdurlarına açık kapı politikası uygulamakla birlikte başlangıçta onları yukarıda yer alan beş madde içinde yer almayan, ulusal hukukta ve uluslararası hukukta hiçbir terminolojik karşılığı olmayan "misafir" sözcüğüyle tanımlamayı tercih etmiştir. 2011 Kasım ayında ise Cenevre'de vatansızların durumuna ilişkin bir BM toplantısına katılan dönemin İçişleri Bakanı İdris Naim Şahin, Türkiye'ye sığınan kişilere "geçici koruma" statüsü uygulandığını açıklamıştır. Adlandırmaya ilişkin bu belirsizliklerin Suriyeli mültecilerin Türkiye'deki hukuksal konumları ve hakları açısından yarattığı sorunlar bir yana, basının hükümetin politikasına uygun bir yeğlemeyle, Suriyelilerin Türkiye'deki konumunun ne olduğuna dair yaratılmaya çalışılan "muğlak"lığı sürdürür bir tavır içinde olduğunu tespit ederek başlayabiliriz.

Tablo 4: Suriyeli Mültecilerin Nasıl Adlandırıldığının Gazetelere Göre Dağılımı

Gazeteler	HÜRRİYET		POSTA		ZAMAN		TOPLAM	
	Başlıklar	Metinler	Başlıklar	Metinler	Başlıklar	Metinler	Başlıklar	Metinler
Mülteci	46	1542	2	68	195	2251	254	3861
Sığınmacı	10	273	18	368	45	507	84	1148
Misafir	2	80	0	36	3	142	7	258
Suriyeli	86	1387	42	704	289	2440	417	4531
TOPLAM	144	3282	62	1176	532	5340	762	9798

Tablo 4’te görüldüğü gibi, ele alınan haber başlıkları ve metinleri incelendiğinde, resmi kaynakların yaptıkları açıklamalarda yer bulan “Suriyeli misafirlerimiz” ifadesi, gazete sayfalarına da olduğu gibi taşınmıştır (258 haberde). Hem başlıklarda (84), hem metinlerde (1148) rastlanan bir başka adlandırma, “Suriyeli sığınmacılar” olmuştur. Savaşta kaçarak Türkiye’ye sığınan Suriyelilerin nasıl adlandırılacağı konusundaki bu belirsizlik, bu “adını koyamama” hali, haber başlıklarında 417 kez Suriyeli ve 103 kez Suriyeliler ve metinlerde de 4531 kez “Suriyeli” ifadesinin kullanılmasıyla birlikte daha da görünür hale gelmektedir. Anaakım gazetelerin haberlerinde, Türkiye’de bulunan Suriyeli savaş mağdurları, adeta genel bir kategori ile işaret edilmiştir: Suriyeliler. Suriyelilerin “kim” olduğu haber söyleminde verilen kabul edilirken mağdurlar birtakım istatistikler ve sayılara indirgenmiştir. Diğer yandan, gazetelerin, başlıklarda 254 kez, metinlerde ise 3861 kez, kamu aktörlerinin kullanmaktan imtina ettiği “mülteci” kavramına yer vererek Suriyelilerin Türkiye’deki konumu ile ilgili belirsizliğe açıklık getirecek bir “yeğlemede” bulduklarını da belirtmek gerekir. Ancak birçok haberde mülteci, sığınmacı hatta misafir kavramları bir arada yer bulduğu için burada bilinçli bir çabanın olduğunu varsaymaktan çok adlandıramamanın yol açtığı karmaşaya vurgu yapmak gerektiği kanaatindeyiz.

Burada, hükümetin ve kısmen de basının Suriyeli mültecileri adlandırmak için kullandığı “misafir” sözcüğünün anlamı üzerinde biraz daha durmak gerekir. Misafir sözcüğü, halk kültüründe Türklere atfedilen misafirperverlik mitiyle birlikte değerlendirildiğinde “iyi davranılması gereken”, “ikramda bulunulan”, “en iyi şekilde ağırlandırmaya çalışılan” kişilere hitaben kullanılan bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Ahmet Hakan’ın 18 Temmuz

2014 tarihli *Hürriyet*'te yayınlanan köşe yazısı, "misafirini dilenci yapan ev sahibi" başlığıyla hükümetin Suriyeli mültecilere ilişkin politikalarını eleştirirken halk kültüründeki bu "misafirperverlik" anlayışına gönderme yapmaktadır. Ancak, Ayşe Dikmen'in "ev sahibine saldıran misafirler" başlıklı yazısında (*Hürriyet*, 24 Kasım 2013) ya da aynı gazetede yayınlanan "Misafir Suç İşleyemez" (29 Ağustos 2012) başlıklı haberde görüldüğü gibi, Suriyeli mültecilerin kendilerine "lütfedilen" bu misafirlik konumuna uygun olmayan davranışlar gösterdikleri de iddia edilebilmekte, başka bir deyişle ev sahibini ayrıcalıklı kılan (kaçınılmaz bir iktidar ilişkisini dayatan) bu "kabul buyurma" konumunun karşısında sığınmacılar hem ikincilleştirilmekte hem de suçla ilişkilendirilmektedirler. Gazetelerde yer alan haberlerde ve yazılarda Suriyeli mültecilerin neden "misafir" olarak tanımlandıklarına, misafir ile mülteci olarak tanımlamak arasında kaybedilen hakların neler olduğuna dair bir vurgunun bulunmaması dikkat çekicidir. Ahmet Hakan'ın 19 Haziran 2011 tarihli *Zaman* gazetesinde yayınlanan "Güvenlikten misafirlğe Suriyeli mülteciler" başlıklı yazısı bu durumun bir istisnası olarak değerlendirilebilir. Hakan, söz konusu yazıda mülteci statüsünden yararlanamayan Suriyelilerin içinde buldukları belirsizliğin yol açabileceği sorunlara değinmektedir.

Haberlerde misafir metaforu ardına gizlenen ayrımcılık bir yana Kant'ın 1796 yılında yayımlanan "Ebedi Barış Üzerine Felsefi Bir Deneme" adlı eseri misafir sözcüğünün ayrımcılığın bir aracı olarak değil "dünya vatandaşlığı" statüsü açısından nasıl merkezi bir yerde durabileceğini gösteren önemli bir başvuru kaynağı olarak burada anılmalıdır. Ebedi Barışın nihai üçüncü maddesinde "dünya vatandaşlığı hukuku, evrensel bir misafirlik şartlarıyla sınırlandırılmalıdır" denilmektedir. Enver Bozkurt'un vurguladığı gibi bu maddenin temel özelliği "Yeryüzünün belirli sayıda milletlere değil, bütün insanlığa ait olduğunu bu sebeple evrensel misafirlik kaydının söz konusu olacağı, sömürgeciliğin kabul edilemeyeceği"dir. Bozkurt, Kant'ın misafirliğinin insan severlik değil hukuk üzerine kurulu olmasının iki duruma işaret ettiğini söyler: "Birincisi yabancı bir ülkeden gelenlere karşı misafirlik, ikincisi ise yabancı bir memlekette misafirlik ve dünya vatandaşlığı"dır. "Kant'a göre misafirlik her vatandaşın geldiği ülkede düşmanca muamele görmeme hakkı"dır. Bozkurt, yabancı bir devletten gelen insanı kabul etmeme hakkının günümüzde devletlere tanınmasının onların örneğin sığınmacıları ölüme terk etme yetkisini de verdiğinin altını çizer. Bu durum Kant'a göre hukuk dışıdır ve kabul edilemezdir çünkü onun için, "insanların karşılıklı ilişkiler ve sorumluluk içerisinde kamu yasalarına bağlanmaya varacak dostça ilişkilerin kurulması ve insanlar arasında bir dünya vatandaşlığı anayasasına" yaklaşılabilmesi olasıdır (Bozkurt, 2007: 515-516).

Dışlayıcı tavrın ortaklığı: Metaforların Ardındaki Ayrımcılık

Bu adlandır(ama)ma sorununun ötesine geçildiğinde, muhafazakâr çizgideki *Zaman* gazetesiyle içerik bakımından popüler/tabloid sınıflamasına girebilecek *Posta* gazetesi ve politik olarak merkez-liberal çizgide tanımlanabilecek *Hürriyet* gazetesi arasında Suriyeli mültecilere yönelik dışlayıcı tavrın ortaklığı dikkat çekicidir. İdeolojik konumlanmalarındaki farklılığa rağmen Suriyelilere karşı gösterilen tavrı belirleyen asıl ilkenin temel insan hakları olmadığı açıkça görülmektedir¹⁰. Savaş mağduru Suriyeli göçmenlere karşı olumsuz yargıları genelleştiren haber içeriklerinde, mülteciler ile Türkiye vatandaşları arasında yaşanan gerilimin faturasını yerinden yurdundan edilmiş Suriyelilere kesen ve asıl olarak mağdura yükleyen medyanın tavrı eleştirilmeye muhtaçtır. Bu çerçevede, Suriyeli mültecilerin Türkiye'deki varlığıyla ilgili sorunları ifade etmek üzere basının kullandığı metaforlara yalnızca haber başlıkları üzerinden bakmak bile, basının mültecilere dair çerçevelemesinin sınırlarını açıklamak açısından anlamlı olacaktır.

Göçmenleri, azınlıkları ya da diğer grupları tanımlamak için kullanılan metaforlar söz konusu olduğunda, cümlelerin söz dizimlerinin bile bu tanımlar üzerinde etkilerinin olduğunu söyleyen van Dijk, kullanılan metaforların genellikle tehditkâr nitelikte olmasının tercih edildiğine vurgu yapar; örneğin ilk günlerinden itibaren Suriyeli mültecilerin Türkiye'ye girişi "dalga" ve "akın" gibi metaforlarla aktarılmaktadır. Göçmenler bu haberlerde de görüldüğü gibi tren ya da gemi ile değil, büyük gruplar olarak her zaman için "dalga dalga" gelmektedirler. Dalganın sıradan bir şey olmadığını altını çizen van Dijk, "büyük bir dalga oldukça tehditkârdır" demektedir ve bu nedenle "Dalga dalga gelen göçmenler" sözcük öbeği ile kullanılan metaforun anlaşılmasının önemli olduğunu söylemektedir (van Dijk, 2010: 20). Suriyeli mültecilerle ilgili haberlerde¹¹ görülen bu metaforik anlatım, van Dijk'in vurguladığı gibi yalnızca göçün tehditkâr olduğu kavramsal fikrini desteklemekle kalmamakta aynı zamanda, göçmenlerin ülkeye girişlerini de bir tehdit ile ilişkilendirmektedir (2010: 20). Nitekim bu metaforların, sınırlardan giriş yapanların sayıca çokluğuna işaret etmesinin yanında, dalganın "yıkıcılığı" ve "akın"ın savaş terminolojisi içinde "işgal"e yaptığı gönderme düşünüldüğünde, Suriyelilerin Türkiye'deki varlığının sıradışılığı kadar "istenmeyen bir durum olmasına" da işaret ettiği düşünülebilir. *Hürriyet*'in 4 Haziran 2011 tarihli haberinde yıkıcılığa ve istenmezliğe yapılan bu vurgunun daha güçlü bir metaforla dile getirildiği görülmektedir. Haberde, Türkiye'deki mültecilerin varlığı "Türkiye'nin baş ağrısı Suriye" başlığıyla duyurulmuş, bir başka deyişle Suriyelilerin varlığı bir hastalık durumuyla ilişkilendirilerek açıklanma yoluna gidilmiştir.

Özellikle kamplardaki ve barınma koşullarındaki yetersizlik nedeniyle ortaya çıkan salgın hastalıklar da haberlere konu olmakta, Suriyelilerin 'sağlıklı' yerli halk üzerinde oluşturduğu varsayılan tehdit, tehlikeye işaret eden 'alarm' sözcüğüyle ifade edilmektedir.¹² Tehlike metaforu, Suriyelilere yönelik linç girişimleri ve yerli halkla yaşanan çatışmaları ifade etmek üzere de kullanılmaktadır. "Gaziantep'te tehlikeli gerginlik" (*Hürriyet*, 16 Temmuz 2014) başlıklı haberdeki "tehlike", "gerginlik" vurgusu gibi "gerilim"¹³ sözcüğü de Suriyelilerle Türkiye vatandaşları arasındaki çatışmaları ifade etmek için kullanılmaktadır. Haber ve yazılarda, Suriyelilerin Türkiye'deki varlığının suçla ilişkilendirildiği de sıkça görülmektedir. Bu gibi durumlarda, *Hürriyet*'in "Gaziantep'te Suriyeli Operasyonu" (14 Ağustos 2014) ya da *Posta*'nın "İstanbul'da 'Suriyeli Dilenci' Operasyonu (6 Aralık 2014); 'Suriyeliler isyan çıkardı, (17 Temmuz 2012) başlıklı haberlerinde olduğu gibi askeri bir terminolojiye başvurulmakta, hatta 25 Eylül 2014 tarihli *Hürriyet*'in haberinde olduğu gibi "Suriyeli hırsız avı"ndan söz edilmektedir ("Mahalleli Hırsız Avında" başlıklı haber).¹⁴

Medyanın Ayrımcı Söyleminin Rasyonel Gerekçelerini İnşa Stratejileri

i. Sayıların oyunu ya da inkârın stratejisi olarak sayılar

Stuart Hall, İngiliz basını üzerine yaptığı çalışmada Britanya'daki siyah göçmenler hakkındaki tartışmanın "sayılar hakkındaki bir sorun" olarak çerçevelenmesinin ırksal gerilim üzerindeki tartışma alanının sınırlarını daralttığına değinir. İstatistikler, rakamlar, başat sorunsala ve bunun ifade edilme biçimine güvenilirlik kazandırmanın bir yolu olarak kullanılırlar. Stuart Hall'u takip ederek açıklayacak olursak, ırksal gerilim, bizim örneğimizde, "ülkede çok sayıda Suriyeli'nin var olmasının bir sonucudur; mültecileri hedef alan ırkçılıkla bir ilgisi yoktur". Hall böyle bir çerçevelenmenin yarattığı sorunu şöyle açıklar:

'Sayı oyunu' işlerlikte olduğu vakit, birbirine karşıt argümanlar, sözcüklerin gücü oranında ortaya konulabilir. Ama sorunun ayrıcalıklı tanımının terimleri argümanın 'rasyonelliği'ni tanımlar ve söylemin nasıl 'özgürce' gelişeceğini kısıtlar. Bir karşı argüman (diyelim, sayıların çok yüksek olmadığını savunan bir argüman) karşıt bir durumu dile getirir, ama aynı zamanda tartışmanın halihazırdaki terimlerini kaçınılmaz olarak yeniden üretir. Tartışmanın 'sayılar hakkında' olduğu öncülünü kabul eder (Hall, 1999:113-114).

İncelediğimiz gazetelerdeki haberlere baktığımızda, toplam 62 haberde Türkiye'deki Suriyeli mültecilerin sayısından söz edildiği görülmektedir. Basın, Suriyelilerin Türkiye'ye girişinden itibaren düzenli olarak mülteci sayısını takip etmiştir. İlk haberlerden birisi, "Suriyeden gelenler 7 bine ulaştı" (*Zaman*, 14 Haziran 2011) başlığını taşıırken, bu sayının 60 bini geçtiği (Türkiye'deki Suriyeli sayısı 60 bini geçti, *Zaman*, 15 Ağustos 2012), 112 bine ulaştığı (Suriyeli

mültecilerin sayısı 112 bine ulaştı, *Zaman*, 17 Temmuz 2012), Türkiye'nin 848 bin mülteci barındırdığı (Türkiye 848 bin mülteci barındırıyor, *Zaman*, 2 Eylül 2014), 1 milyon 350 bin Suriyeli bulunduğu (Atalay: Türkiye'de 1 milyon 360 bin Suriyeli var, *Posta*, 11 Mayıs 2013) ve nihayet bu sayının 2 milyona ulaştığı (Suriyeli mülteci sayısı 2 milyona ulaştı, *Hürriyet*, 20 Ağustos 2013) ilan edilmiştir. Basının mültecilerin sayısına duyduğu bu ilgi, Suriyelilerin büyük kentlerin sokaklarındaki, meydanlarındaki, parklarındaki görünürlüğüne ve Suriyelileri hedef alan linç girişimlerine paralel biçimde artmıştır. Benzer şekilde, yapılan yardımların miktarı da, haberlerde sıklıkla yer bulmuştur. Bu gibi haberlerde¹⁵ Türkiye'nin dış politika tercihlerinin Suriye'deki savaşın geldiği boyuta ve savaş mağduru mültecilerin sayısındaki öngörülemeyen artışa etkisi neredeyse hiç ele alınmazken sorun mültecilerin sayılarına ve harcanan paranın miktarına indirgenmektedir.

ii. Haber söyleminde ayrımcılığın ekonomik gerekçeleri

Ayrımcı söylemlerin kurulmasına aracılık eden ve Suriyelilere yönelik ayrımcılığı rasyonelleştiren yorumlayıcı bir çerçeve olarak ekonomik gerekçeler, mültecilerle ilgili haberlerin söylemine temel oluşturmakta ve gerçeği gizleyen önemli bir yerdediştirme stratejisi olarak işlemektedir. İnsanları yersiz yurtsuz bırakan, yoksun ve yoksul hale getirerek sınıfsal ayrımları büyüten savaş gerçeğini görünmez kılan ekonomik yerdediştirme stratejisi ile emeği ucuzlaştırılan, neredeyse karın tokluğuna çalışan, yüksek kiralar ödeyen Suriyelilerin işletme ve ev sahipleri tarafından sömürüldükleri gerçeğinin üstü örtülmektedir. Başka bir anlatımla Suriyelileri ekonomik olarak daralmanın müsebbibi olarak öne çıkaran haberler hem sorumluluktan kaçınılmasına hem de savaş ekonomisinin büyüttüğü sınıfsal ayrımların ve çatışmaların gerekçelerini en kırılgan durumdaki Suriyelilere yükleyerek öfkenin ve eleştirilerin yönelmesi gereken asıl hedefin saptırılmasına aracılık etmektedir. Örneğin 22 Mayıs 2013 tarihli *Hürriyet* gazetesinde yayınlanan "İzmirli işçilerden kaçak Suriyeli işçi tepkisi" başlıklı haber, çalışma izinleri olmayan ve kamp dışında zorlu yaşam koşulları ile baş etmeye çalışan Suriyelilerin çalışmak dışında şansları olmadığı ve ucuz emek gücü olarak tercih edildikleri gerçeğine değinmek bir yana, "kaçak" sıfatı ile baştan suçlu olarak damgalanmasına aracılık etmektedir. Haberde Suriyelilerin neden "kaçak" konumunda olduklarına, neden Suriye yerine İzmir'de bulduklarına dair herhangi bir arka plan bilgisi aktarılmamaktadır. Aksine, haber içeriğine bakıldığında "emniyet yetkilileri", "baskın", "yabancı işçi", "tepki", "emniyet" vb. kelimelerin kullanımı yoluyla habere konu olanların ve Türkiye vatandaşı olan işçilerin tepkisine maruz kalan mültecilerin kriminalize edildiği görülmektedir.

İzmirli işçilerden kaçak Suriyeli işçi tepkisi *Hürriyet*, 22 Mayıs 2013

Bornova ilçesindeki Işıkkent Ayakkabıcılar Sitesi'ndeki işletmelerde çalışan bir grup işçi, Suriyeli sığınmacıların bazı iş yerlerinde kayıt dışı çalıştırıldığı iddiasıyla eylem yaptı. Site girişinde bir araya gelen grup, slogan atarak Işıkkent Ayakkabıcılar Sitesi Yönetimi önüne kadar yürüdü, İzmir Ayakkabıcılar Odası Başkanı Tahsin Güzel'in dışarı çıkmasını istedi. Bunun üzerine işçilerin yanına gelen Güzel, konuyla emniyet yetkililerinin ilgilendiğini, kayıt dışı işçi çalıştırıldığı iddia edilen müesseselere maliye eşliğinde baskın yapıldığını kaydetti.

'YARISININ MESLEKLE ALAKASI YOK'

Güzel, işçilerin arasından seçtiği 5 temsilciyle yaptığı toplantının ardından gazetecilere yaptığı açıklamada, yapılan eylemin tamamen bir provokasyonun ürünü olduğunu savundu. Kayıt dışı çalıştırılan ucuz iş gücü ile kendilerinin de mücadele ettiğini ifade eden Güzel, şöyle konuştu: "Yabancı işçiye hep beraber karşıyız. Bu sektörün kalbi, sayacılarıdır. Sektörün bütün çalışanları ile bir bütünün parçalarıyız. Ben de işçilikten buralara geldim. İşçilerin yaşadığı tüm sorunları biliyorum. Suriyeli işçilerin çalıştırıldığı iddia edilen yerleri biz emniyetimize bildirdik. Emniyet yetkililere gerekli yerlerde inceleme yaptı. Bu işin çözümü için çalışma yapıyoruz. Hak aramaktan daha doğal bir şey olamaz. Eğer yabancı işçi çalıştırılıyorsa gereği yapılır. Ama iş farklı yönlere çekiliyor. Buradakilerin yüzde 50'si meslekle alakası olmayan kişiler.

Haberde, iş güvencesi zayıf olan bir sektörün çalışanlarının tepkisi, kayıt dışı işçi çalıştıran işletmelerin değil, Suriyeli işçilerin merkezinde olduğu bir kurgu içinde aktarılmıştır. Haberde başvuru kaynağı, ne bir işçi, ne de kayıt dışı çalışmak zorunda bırakılan mülteci. Bunun yerine ayakkabıcılar odası başkanının "... emniyetimize bildirdik", "eğer yabancı işçi çalıştırılıyorsa bunun gereği yapılır" sözleri aktarılmış ve bu sözler aracılığıyla yabancı düşmanlığı meşru bir zemine taşınırken güvencesiz ve düşük ücretlerle çalıştırılan bu işçilerin "meslekle bir ilgileri olmadığı" iddiası başlığa taşınmıştır.

Suriyeli mültecilerin hak kayıplarını görmezden gelen basın, tam tersine Suriyelileri ekonomide gedikler açan aktörler olarak ortaya koyması, konumları itibarıyla kırılgan durumda olan bu insanların mağduriyetini artırmaktadır. Örneğin *Zaman* gazetesinin "Konut fiyatları son 4 yılda uçtu" (23 Kasım 2014) başlıklı haberinde, Suriyeli mültecilerin Türkiye'deki varlığı, ekonomik dengeleri alt üst eden bir sorun olarak tanımlanmakta ve hükümetin bu konudaki öngörüsüz politikası, "arz talep dengesi gözetilmeksizin ülkeye sokulan milyonlarca Suriyeli" ifadeleriyle eleştirilmektedir. *Zaman* gazetesinin 2013 yılı sonundan itibaren hükümetle ilgili yayın politikasındaki değişiklik dikkate alındığında, Suriyeli mültecilerin varlığını hükümeti eleştirmek için araçsallaştıran bu yaklaşım tahmin edilebilir olmakla birlikte, meselenin "insani boyutu" nun tümüyle göz ardı etmesi nedeniyle "empati" duygusundan yoksun olduğunun altı bir kez daha çizilmelidir. Haberde kullanılan ifadeler, savaştan

kaçarak Türkiye'ye sığınan Suriyelilerin "ülkeye sokulmaması" ihtimalinin doğurabileceği sonuçları yok sayar niteliktedir. Mültecilerle ilgili mesele, ekonomik dengelere indirgenmekte ve başlarını sokacak bir eve yüksek kiralar ödemek zorunda kalan mülteciler yerine, yerli halk mağdur ilan edilmektedir. Söz konusu mağduriyet durumunun sorumluluğu da, yine ev sahiplerine değil, mültecilere yüklenmektedir.

Konut fiyatları son 4 yılda uçtu Zaman, 23 Kasım 2014

Ekonomideki arz-talep dengesi düşünülmeden ülkeye sokulan milyonlarca Suriyelinin oluşturduğu ani talep, konut sektöründeki fiyatları uçurdu. Konut fiyatları 2010 yılından bu yana Türkiye genelinde yüzde 67,9 artarken, en fazla artış yüzde 127,3 ile Suriyelilerin yoğun bulunduğu Gaziantep, Kilis ve Adıyaman'da gerçekleşti. Yani bu üç şehirde 2010 yılında ortalama 100 bin lira olan konutu almak için vatandaşın ödemesi gereken tutar bu yılın ağustos ayında 227 bin liraya yükseldi. Gaziantep'te emlakçılar, kirasını düzenli ödeyen vatandaşların dahi evden çıkarıldığını ve bu evlerin çok daha yüksek ücretlerle Suriyelilere kiralandığını kaydetti.

Haberlerde, Suriyelilerin Türkiye'de vatandaşlardan daha ayrıcalıklı bir konumda olduğu iddiaları ya da imaları da yer bulabilmektedir: Örneğin, Posta gazetesinin "Suriyeli mültecilere kredi kartı" (14 Mayıs 2012) tarihli haberinde, Suriyeli mültecilere kredi kartı verildiği iddiası bir gerçeklikmiş gibi aktarılmaktadır. Benzer şekilde, haberlerde vatandaşlar tedavi olamazken hastanelerden Suriyelilerin ücretsiz yararlandığı, üniversitelere sınavsız ve belgesiz girecekleri iddia edilebilmektedir.¹⁶ Öte yandan bu türden iddialar sadece sıradan vatandaşlar tarafından dile getirilmemekte, muhalefet partileri –siyasetçiler tarafından da aktarılabilmektedir.¹⁷ Politikacıların bu türden açıklamaları da, Suriyeli mültecilere yönelik ayrımcı yargıları pekiştirebileceği ve Suriyelilerin mağduriyetlerini artırabileceği gözetilmeksizin, gazete sayfalarında yer bulabilmektedir.

Yukarıdaki haber başlıklarında görüldüğü gibi, doğruluğu kanıtlanmamış iddiaların somut gerçeklikler gibi sunulduğu durumlar, haber kaynağı olarak başvuru aktörlerin olumsuz tespitlerine veya önyargılarına genelgeçerlik kazandırması nedeniyle de sorunludur. Bu durumun bir örneği, 18 Ekim 2014 tarihli *Zaman* gazetesinde yayınlanan "1 milyon Suriyeli göçmen kaçak elektrik kullanıyor" haberinde görülmektedir.

1 milyon Suriyeli göçmen kaçak elektrik kullanıyor

İç karışıklıklardan kaçıp Türkiye'ye sığınan Suriyelilerin büyük kısmının kaçak elektrik kullandığı iddia edildi.

Sabancı Holding Enerji Grup Başkanı Mehmet Göçmen, gazetecilerle bir araya geldiği toplantıda enerji yatırımları hakkında bilgi verdi. Özellikle doğu ve güneydoğu bölgelerinde kaçak elektrik sorunu olduğunu ve o bölgelerin elektrik dağıtım işinin özelleştirilmesine rağmen bu sorunun hâlâ çözülmediğini belirten Göçmen, şimdi de Suriyeli göçmenlerin kaçak elektrik kullanımı yüzünden problem yaşadıklarını kaydetti. Türkiye'deki 1 milyon mülteci Suriyelinin kaçak elektrik kullandığı bilgisini veren Göçmen, bu durumun analizlerini yaparak ilgili birimlere şikâyetle bulduklarını kaydetti. Kaçak elektrik kullanan Suriyelilerin kaçak oranını yüzde 2 artırdığını ifade eden Göçmen, Suriyelilerin her ay 50 milyon lira tutarında kaçak elektrik kullandığını ve bu rakamın yılda 600 milyon liraya tekabül ettiğini söyledi.

Haber kaynağı olarak başvuru Sabancı Holding Enerji Grup Başkanı'nın kaçak elektrik kullanımı ile ilgili belli bir coğrafyayı (ağırlıklı olarak Kürt nüfusun yaşadığı doğu ve güneydoğu Anadolu bölgelerini) işaret eden ve kamuoyunda Kürtleri hedef alan ayrımcı ve ırkçı önyargılara da kaynak oluşturan açıklamalarına haber değeri yüklenirken, bölge halkının yanında, mülteciler de suçlu ilan edilmiş ve kaçak elektrik kullanımının ekonomide yarattığı kaybın ağırlığı mültecilere de yüklenmiştir.

Buradaki temel sorunlardan birisi ise, daha önce de vurgulandığı gibi, aslında ekonomik bir yer değiştirme ile sınıfsal çatışmanın büyümesine neden olan savaş gerçeğinin görünmez kılınmasıdır. Öte yandan ayrıntıları verilen ve bir iddiaya dayanarak yapılan bu türden haberlerin ekonomik gerekçelerle rasyonelleştirdiği ayrımcı dilin, nefret duygularını büyütme olasılığını dikkate almak gerekir. Nitekim, 'Biz/Onlar' karşıtlığının doğrudan kurulduğu bu türden haberlerde 'biz'den olmayana ayrıcalık tanındığına dair vurgunun yarattığı tahrik ile Suriyelilere yönelik linç girişimleri arasında nasıl bir ilişki olabileceği, bu konuda yine basına yansıyan haberlerden anlaşılabilir. ¹⁸ Aydınkaya, söylemsel düzeyde 'biz ve onlar' karşıtlığında kurulan 'öteki' tasavvurlarının başlangıçta "bir klişe", "sembol" ya da bir "imge" ile karşılanırsa da, daha sonra imgeler üzerinden başlatılan "asimetrik" ilişkinin toplumsal gerçekliği olan bir şiddete, savaşa yol açma potansiyeline dikkat çekmektedir. Böylece Öteki'leri hedef alan ve onlar için oluşturulan "ideolojik anlatılar, dayaklar ve linç etmeler, ötekinin kutsalının hedef seçilerek tahrif edilmesi ya da göçmenlerin, mültecilerin kaldığı yurtlara ya da muhitlere saldırılar-kundaklamalar" ortaya çıkabilmektedir (2008: 196).

iii. Medyanın Ayrımcı Söyleminin Duygusal Gereçlerinin İnşası

- Suç ve güvenlik söyleminin aktörleri olarak Suriyeli mülteciler

Çalışma kapsamında incelenen haberlerin 227'sinin konusunu Türkiye ve diğer ülkelerde artan Suriyeli mülteci sayısı ve göç, 15'ini suç, 20'sini insan kaçakçılığı ve yasa dışı yollar oluşturmuştur. Bu haberlerin 134'ünün teması ise doğrudan doğruya 'güvenlik sorunu'dur. Teması güvenlik sorunu olan haberlerde kentlerin meydanlarında, metruk binalarda, parklarda yaşam savaşı veren mülteciler, Türkiye vatandaşlarının güvenliğini tehdit eden olumsuz failer olarak çerçevelenmektedir. Güvenlik söyleminin yorumlayıcı çerçevesinin oluşturduğu bu haberlerde bir tehdit olarak görülen Suriyeliler, kendisine yapılan iyiliğe karşı nankör¹⁹; gaspçı²⁰; dolandırıcı²¹; saldırgan, tecavüzcü²² gibi ifadelerle başlıklara taşınmıştır.

Bu tür haberlerin özellikle Suriyelilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde hali hazırda onlara yönelik tepkiyi büyütmeye aracılık edebileceği düşünüldüğünde haber başlıklarının ve kullanılan sözcük tercihlerinin önemi ortadadır. Nitekim Hakan Ataman "Yazılı Basında Ayrımcı Söylemler: Suriyeli Mülteciler" (2014) başlıklı çalışmasında incelediği yazı ve haberlerde, mültecilere yönelik ayrımcılığın önlenmesi dâhil, insan haklarıyla ilgili temel argümanların kullanılmadığını, mültecilerin insan haklarının korunması ile ilgili faaliyet gösteren hak temelli sivil toplum kuruluşlarına sınırlı yer verildiğini ortaya koymaktadır. Linç girişimi gibi toplumsal çatışma anlarına ilişkin haberlerde, hak temelli bir perspektif yerine başvurulmuş "sağduyu" çağrısı, mültecilerin hak ihlallerini görünmez kılması nedeniyle sorunludur. Ataman'ın medyanın mülteci sorununa bakışına dair çizdiği bu resim, güvenlikçi söylemle tamamlanmakta; haber ve yazılarda geliştirilen güvenlik endekli bakış açısı, "korkudan azade olmak" ve "muhtaçlıktan azade olmak"la tanımlanabilecek bir "insani güvenlik" kavrayışı yerine polisiye ve askeri terimlerle tanımlanan bir güvenlik anlayışına odaklanmaktadır (Ataman, 2014: 62). Ataman'ın tespitleri, bu çalışmada incelenen haberlerin analizleriyle de paralel niteliktedir. Özellikle aşağıda birkaç örneğine değinilen ve çerçevesini güvenlik söyleminin kurduğu haberler, biz/onlar karşıtlığını kurarken kışkırtıcı, tahrik edici bir dile başvurmaktadır. Örneğin, *Hürriyet*'in 14 Ağustos 2014 tarihli, "Gaziantep'te Suriyeli Operasyonu" başlıklı haberi, adli bir vakayakarışan bir Suriyeli nedeniyle o bölgedeki tüm Suriyelilerin "metruk binalar ile işyerlerinden" tahliye edildiği bilgisini olağanlaştırmakla aktarırken, yukarıda değinilen "güvenlik" odaklı söylemin neden problemli olduğu sorusuna da açıklık kazandırmaktadır.

Gaziantep'te Suriyeli operasyonu *Hürriyet*, 14 Ağustos 2014

GAZİANTEPLİ bir ev sahibinin Suriyeli kiracıları tarafından öldürülmesinin ardından 3 gündür gerginliğin yaşandığı kentte polis ekipleri olayların çıktığı semtlerdeki metruk binalar ile işyerlerinde kalan Suriyelileri tahliye etmeye başladı.

Sabah saatlerinde, 3 gündür Suriyelilere karşı protestoların yapıldığı ve gerginliklerin yaşandığı Ünalı, Barış, Yavuzlar, Yavuz Selim ve Saçaklı mahallelerine giden polis ve AFAD ekipleri, metruk binalar ile işyerlerinde kalan Suriyelileri tahliye etmeye başladı. Yaşam koşulları kötü olanların yanı sıra mahalle muhtarları ile vatandaşların risk altında olduğunu ifade ettiği Suriyeliler, polisler tarafından buldukları yerlerden çıkarılarak minibüslere bindirildi.

Hatay'ın İskenderun ilçesinde, 14 yaşındaki Suriyeli B.S.'nin, erkek çocuğu 8 yaşındaki A.C.'ye tecavüz ettiği iddiaları üzerine, önceki akşam Cumhuriyet ve Barbaros mahallelerinde gerginlik yaşandı.

Çocuğun yakınları, her iki mahallenin ortasından geçen Mithatpaşa Caddesi'ndeki Suriyelilerin işlettiği dükkânların önünde toplandı. İlçe Emniyet Müdürlüğü, geniş güvenlik önlemleri alırken, Suriyeli esnaf da işyerlerini kapatıp uzaklaştı.

'İSTİSMAR YOK'MUŞ

Hatay Valiliği, A.C.'nin annesinin polisi arayarak B.S.'nin oğluna tecavüz ettiğini ileri sürdüğünü, şüphelinin gözaltına alındığını ve sağlık kontrolünden geçirilen A.C.'de cinsel istismara dair bir bulguya rastlanmadığını açıklasa da, B.S. tutuklandı. Gerginlik üzerine Suriyeliler işyerlerini açmadı, dükkanlarda asılı Arapça yazılar söküldü.

Haberde “bir ev sahibinin Suriyeli kiracıları tarafından öldürülmesi” olayının ardından polis ekiplerinin olayların çıktığı semtlerdeki metruk binalar ile işyerlerinde kalan Suriyelileri tahliye etmeye başladığı belirtilmektedir. Haberin metninde “mahalle muhtarları ile vatandaşların risk altında olduğunu ifade ettiği Suriyeliler”in koruma altına alınması amacıyla tahliye edildiği bilgisi verilmekle birlikte, haberin başlığında suç işleyenleri yakalamak için polis tarafından yapılan bir eylemi anlatmak üzere kullanılan “operasyon” sözcüğü seçilmiş ve Suriyelilerle bitleştirilerek kullanılmıştır. Bu nedenle haberin metninde sunulan gerekçelerle haberin başlığı arasında bir nedensellik ilişkisi kurulamamakta, haber başlığına taşınan “operasyon” sözcüğü ile bütün Suriyelilerin kriminalize edildiği görülmektedir. Haberin metninde dikkat çeken bir başka ayrıntı ise iki farklı olayın aynı haber başlığı altında verilmesidir. İkinci olayın haberinde de bir tecavüz iddiası ile Suriyelilerin iş yerlerinin önüne toplanan kalabalıklardan bahsedilmekte, herhangi bir cinsel istismar olmadığının anlaşılmasına rağmen Suriyeli B.S.'nin yine de tutuklandığı bilgisiyle haber kapatılmaktadır. Basının “isyan”, “operasyon” sözcüklerini Suriyeliler ile bitleştirilerek başlığa taşıdığı benzeri türden haberlere bakıldığında, sıradan pek çok insanın işleyebileceği bir suça Suriyeli bir mülteci karıştığında bu suçun faturasının tüm Suriyelilere kesildiği kolaylıkla tespit edilebilir.²³

Güvenlik söyleminin çerçevesini çizdiği haberlerin vardığı uç noktada, Suriyeli mültecilerin ülkenin birlik ve bütünlüğe yönelik bir tehdit olarak görüldüğüne değinebiliriz. Nitekim “Suriyeli sığınmacılar Türk Bayrağı’ını indirdi” (*Posta*, 22 Temmuz 2012) başlıklı haberde, “Türk Bayrağı’ını indirme, yakma, vb” iddiası, tırnak içine de alınmaksızın başlığa taşınmak yoluyla Suriyeli mülteciler, olumsuz eylemlerin açık hedefi haline getirilmiştir. Burada, “Türk bayrağını indirme” iddiasının Türk ulusal söyleminin ve birliğinin tesisinde gereksinim duyduğu öteki’nin düşmanlaştırılmasına aracılık etmesindeki işlevinin altını çizmek gerekir. Ulusal kimliklerin oluşumunu inceleyen çalışmalar, ulusal medyanın ortak bir dil, düşünme ve duygulanma biçiminin gelişmesine katkı sunarak “hayali bir cemaat olarak ulus”un (Anderson, 2006) kendi imgesini göreceği ve bunu sürekli yeniden üreteceği bir ortam oluşturduğunu söylemektedir (Anderson, 2006; Billig, 1995; Calhoun, 1997, Gellner, 1983; Smith, 1991). Bu açıdan değerlendirildiğinde “birlik, beraberlik” duygusunu oluşturacak şekilde milliyetçi söylemi yeniden üreten basın bu haberde de aynı tavrı sergilediği görülmektedir. Haber şöyledir:

Suriyeli sığınmacılar Türk Bayrağı'nı indirdi

İslahiye'deki Suriyeli sığınmacılar isyan çıkardı; Kamp girişindeki Türk Bayrağı'nı indirip kendi bayraklarını asan sığınmacılar Türk polislerini de silahlarıyla birlikte rehin aldı

Gaziantep'in İslahiye ilçesinde Suriyelilerin bulunduğu mülteci kampında isyan çıktı. Sığınmacılar, Türk bayrağını indirip kendi bayraklarını astı. Polislerin silahlarıyla birlikte rehin alındığı olaylar, özel hareket timlerinin havaya ateş açarak kampa girmesiyle bastırıldı.

KİLİS'TEKİLER DE 'KLİMA YOK' DİYE İSYAN ETTİ

Toplam 1500 Türkmen'in Lazkiye'den gelip çadır kente yerleştirilmesini protesto eden Suriyeliler, önce yetkilerle tartıştıktan sonra isyan çıkarttı. Yüzlerce Suriyeli, çadır kentte bulunan polisleri rehin alarak silahlarına el koydu.

4 ASKER, 4 SİVİL YARALANDI

İsyanın duyulması üzerine çok sayıda kişi kamp önüne gelerek içeri girmek istedi. Kavga sırasında nizamiye binasının camlarını kıran Suriyeli mülteciler, kamptaki olay yeri inceleme aracı ve bilgisayarlara hasar verdi. Arbedede 4 jandarma eri ile 4 sivil çeşitli yerlerinden yaralandı.

İndirerek yerine kendi bayraklarını astı. Ancak, kısa bir süre sonra Türk vatandaşları tarafından indirilip tekrar Türk Bayrağı asıldı.

Sığınmacılar, kamp girişindeki bu Türk Bayrağı'nı indirip kendi bayraklarını astılar ama Türk vatandaşları yeniden bayrağı yerine astı

Bunun üzerine Gaziantep ve Nurdagi ilçesinden takviye güvenlik gücü istendi. Kampa gelen özel hareket polisleri havaya ateş ederek içeri girdi. Kampa gelen bazı Türkler de Suriyelilere saldırmak istedi. Bu arada Suriyeliler kamp girişinde asılı Türk Bayrağı'nı

Haberde dikkati çeken bir başka nokta ise, haberin iki bölümden oluşmasıdır: İlk altbaşlık, başlıbaşına bir cümleden oluşmakta ve okura söz konusu olayı nasıl değerlendirmesi gerektiği konusunda bir harita sunmaktadır: İslahiye'deki Suriyeli sığınmacılar isyan çıkardı; Kamp girişindeki Türk Bayrağı'nı indirip kendi bayraklarını asan sığınmacılar Türk polislerini de silahlarıyla birlikte

rehin aldı. Haberin bu kısmında, sözü edilen “isyan”ın nedenine dair herhangi bir açıklama yer bulmamaktadır. Haberin ikinci kısmında ise büyük harflerle ve altı çizili olarak atılan “Kilis’tekiler de ‘Klima Yok’ Diye İsyan Etti” altbaşlığının altında başka bir olaya gönderme yapılmaktadır. Buradan, sanki bir önceki başlık altında bayrak indirme iddiasının gerekçeleri açıklanmış gibi “de” bağlacı ile Kilis kampında yaşayan mültecilerin de “klima” bahanesiyle “isyan” ettiği anlaşılmaktadır. (Bu arada, haberde bu başlıktaki iddia ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamasına rağmen, Kilis’te çadırda yaşayan mültecilerin temmuz sıcağından korunabilmek için “klima” talep etmelerinin “sıradışı” ve “lüks” bir istek olarak işaret edildiğini çıkarabiliriz). Başlığın altında ise, bu sefer, İslahiye’deki “isyan”ın nedenine (1500 Türkmen’in Lazkiye’den gelerek çadır kampa yerleştirilmesi) ve sonuçlarına (4 asker ve 4 sivilin yaralanması, özel harekât polislerinin müdahale etmesi, kampa gelen “bazı Türkler”in Suriyelilere saldırmak istemesi ve Türk vatandaşların yeniden Türk bayrağını yerine asmasına) değinilmektedir. Burada adeta bir senaryo gibi aktarıldığını gördüğümüz “olay”ın çerçevelenme biçiminin bir tür “ulusal egemenlik” söylemine yaptığı gönderme üzerinde ayrıca durmak gerekir. Haber metninde geçen “Suriyeliler kamp girişinde asılı Türk Bayrağı’nı indirerek yerine kendi bayraklarını astı. Ancak, kısa bir süre sonra Türk vatandaşları tarafından indirilip tekrar Türk Bayrağı asıldı” ifadeleri, Türkiye’nin egemenlik sahasında olan bir yerin (Kamp sahası) Suriyeli mültecilerin isyanı ile tehlikeye girdiği ve bu tehlikenin kanıtı olarak da Türk bayrağının indirildiği kurgusunu aktarmaktadır. Diğer yandan, haberde yer alan iki fotoğrafa bakıldığında, ilk fotoğrafta prefabrik kulübe önünde silahını havaya kaldırmış biri ile ellerindeki coplarını kaldırmış iki kişi görülmekte, coplardan birisinin sırtı dönük bir kişiye doğru yöneltildiği anlaşılmaktadır. Öte yandan her üçü de sivil giyimli olan bu kişilerin önünde bulunan sivil giyimli ve mülteci olduğu tahmin edilebilecek 6-7 kişinin onlara karşı bir çatışma içinde olduklarını düşündürecek bir görüntü yoktur. İkinci fotoğrafta da “Suriyeli misafirler, İslahiye Çadır Kenti” yazılı bir tabela görünmekte, tabelanın yanında asılı duran Türk bayrağı ve kamp girişinde sivil görünümlü insanların görüntüleri yer almaktadır. Haber metninde anlatılan “arbedeye dair belirtiler, kırılmış camlar, hasar görmüş bilgisayarlar, jandarma, polis, yaralılar vs. bu fotoğraflarda görünmemektedir. Bu çerçevede, kamplarda yaşayan Suriyelilerin kamp görevlilerine taleplerini ileterek “klima” istemeleri ve çadırlar içinde balık istifi üst üste yaşamayı reddetmeleriyle ilişkili olan protesto eyleminin “Suriyeli sığınmacılar Türk Bayrağı’nı indirdi” başlığı ile ve mültecileri “isyan etmekle” suçlayan bir çerçeve içinden verilmesi, kamp girişindeki tabelada “misafir” olarak adlandırıldıklarını gördüğümüz mültecilerin kendilerine “bahşedilenin dışındaki” her türlü taleplerini marjinalleştiren bir haber söylemi ile aktarmasının yanı sıra,

mültecilere yönelik linç girişimlerini meşrulaştırabilecek gerekçeler sunması nedeniyle de oldukça sorunlu olduğunu belirtmek gerekir.

Diğer yandan, Suriyeli mültecileri konu edinen haberlerde kullanılan sözcük tercihleri yukarıda değindiğimiz haberdeki kadar kışkırtıcı olmadığına bile, Suriyelilerle bir arada yaşayanların korkularını sürekli tetikte tutacak bir şekildedir. Örneğin “Çocuk felcinde Suriyeli alarmı” (*Hürriyet*, 27 Mayıs 2014); “Sadece fuhuş değil organ ve çocuk mafyası da var” (*Zaman*, 1 Mayıs 2014); “Sarhoş Suriyeli korku saçtı” (*Posta*, 23 Aralık 2012) vb. pek çok haberde alarm, korku, mafya gibi Suriyelilere bitiştirilen sözcükler ile Suriyelilerin varlığı Türkiye vatandaşlarının can ve mal güvenliklerine bir tehdit olarak işaretlenmektedir.

Haberlerde, Suriyeli mültecilere yönelik linç girişimlerini açıkça onaylayan bir dille karşılaşılmasa bile, bu türden girişimleri haklılaştıracak gerekçelerin de yer bulduğunun, diğer yandan, linç haberlerinin mülteciler açısından da bir “korku” yaratma işlevi görebileceğinin altını çizmek gerekir. Örneğin, *Posta* gazetesinde yayınlanan “Suriyelilerin Apartmanı: Söndürün Yine Yakacağım” (29 Mayıs 2014) başlıklı haberde aktarılan linç öyküsü, Suriyelilerin yerli halk tarafından hiçbir şekilde “istenmediği”nin altını bir kaz daha çizmesi nedeniyle bu türden bir işlev görmektedir.

Suriyelilerin apartmanı: Söndürün yine yakacağım

Altındağ'da 21 gün önce 60 Suriyelinin yaşadığı üç katlı bina taşlanmış ve yakılmak istenmişti. Dün de olaydan sonra tahliye edilen aynı bina peş peşe iki kere kundaklandı

Suriyeli mültecilerin yoğun olarak oturduğu Altındağ'da 8 Mayıs'ta 3 katlı bir binada yaşanan 60 Suriyeli ile mahalleli arasında çıkan olaylarda taşlanıp yakılmak istenen bina önceki gece 5 dakika arayla iki kere ateşe verildi. Yangına

büyümeden müdahale eden itfaiye ekiplerine bir kişinin, "Siz gidin, burayı yeniden yakacağım. Yine geleceksiniz" dediği öğrenildi.

Milliyet gazetesinden Ünal Çam'ın haberine göre, mahalledeki vatandaşlar yaşananlardan tedirgin olduklarını belirtirken polis mahalledeki önlemlerini artırdı. Altındağ'a bağlı Hacılar mahallesinde 8 Mayıs'ta yaşanan olaylardan sonra binada yaşayan 60 Suriyeli Mardin'e gönderildi. Olaylar sonrası mahallede yaşayan vatandaşlar kullanılmayacak durumda olan binanın yıkılmasını istedi.

Gece saat 11.00 sularında itfaiye ekipleri gelen ihbar üzerine daha önce de yakılmak istenen Suriyelilerin kaldığı ve şu an kullanılamaz durumda olan üç katlı binadaki yangına müdahale etti.

YAKILMAK İSTENMİŞTİ

Alevleri kontrol altına alan ve soğutma çalışmasını tamamlayan ekipler, 5 dakika sonra yine aynı binadan gelen ihbar üzerine olay yerine döndü. İlk yangında

binanın içinde başlayan yangın bu sefer binanın çatısında başladı. Alevlerin büyümesi üzerine ekipler yangına müdahale etti. Güçlükle kontrol altına alınan yangın çevredeki binalara sıçramadan söndürüldü. Ekipler çatının hızla alev aldığı ve diğer binalara sıçramasından korkulan yangını söndürdü. İtfaiyenin yangına ilk müdahalesinin ardından çevrede toplanan kalabalıktan bir kişinin görevlilerin yanına gelerek, "Siz gidin burayı yeniden yakacağım. Yine geleceksiniz" dediği öğrenildi.

EŞYALARI ÇIKARTILDI Mahalle sakinleri 8 Mayıs'ta yaşanan ilk olayın ardından tedirginliğin devam ettiğini belirterek, "Boş olan bina her ne kadar kullanılsa da mahalleliyi tedirgin ediyor. Buraya Suriyeli mülteciye gelip kalır iti kopuşuda. Bu bina mahalle için tehlike arz ediyor. Ancak yakılması da doğru değil. Alevler çevredeki binalara sıçrarsa bunun önünü kim alacak" diyerek yaşananlara tepki gösterdi. Binada 8 Mayıs'daki olaydan önce kalan Suriyelilere ait eşyalar ise dün belediye ekiplerince dışarı çıkartılarak çöp kamyonlarına taşındı.

Ankara'nın Altındağ ilçesinde yaşayan "60 Suriyeli ile mahalleli arasında çıkan olaylar" sonucunda 60 Suriyelinin kaldığı üç katlı bir evin önce taşlandığı

sonra yakılmak istendiği arka plan bilgisini veren haber, olayların ardından Mardin'e gönderilen mültecilerin boşalttığı metruk binanın bu olaydan 21 gün sonra bir gece vakti kısa aralıklarla iki kez ateşe verildiğini ve her ikisinde de itfaiyenin müdahale ederek binayı söndürdüğünü aktarmaktadır. Haberin fotoğraflarında görülen, camları kırılmış, yakılmış ve kullanılmaz hale gelmiş boş binanın üst üste yakılmak-yok edilmek istenmesi mültecilere yönelik nefretin boyutlarını görmek açısından dikkat çekicidir. Üstelik boş binanın yarattığı tehlike mahalle sakinlerinin tanıklığına başvurularak "Boş olan bina her ne kadar kullanılsa da mahalleliyi tedirgin ediyor. Buraya Suriyeli mülteci de gelip kalır iti kopuğu da" sözleri ile dile getirilmektedir. Bu sözler, halkın mültecilere bakışını örnekleme açısından dikkat çekici olmasının yanı sıra, gazetenin bu sözleri "haber değeri" atfetmiş olması nedeniyle konumuz açısından önem taşımaktadır. Haber metnine aktarılan sözler, mültecilerin bir tehdit ve tehlike unsuru olarak görüldüğü (ve böyle görülmesi gerektiğine) dair bir genelgeçer yargı oluşturması nedeniyle tehlikelidir. Nitekim haberin kapanışında, itfaiyecinin yanına gelen bir kişinin "Siz gidin burayı yeniden yakacağım. Yine geleceksiniz" şeklindeki ve haberin başlığına da tırnak içine alınmaksızın taşınan, açık tehdit içeren sözlerine yer verilmiş olması bu genelgeçer yargının doğruluğu ve haklılığının bir kanıtı olarak sunulmaktadır.

Van Dijk "eğer insanlar, göçmenlerin arsız, agresif, şu ya da bu şekilde tehditkâr olduklarını düşündükleri için sokaklarda, kafalarında bilhassa göçmenlerle karşılaştıklarında daha dikkatli olmak zorunda oldukları düşüncesi ile yürüyorlarsa, göçmenler, insanların ruhsal sınırlarını tehdit eden kişiler olarak görülüyorlar" demektedir. Örneğin, göçmenlerle ilgili önyargılar ve özellikle onların olumsuz yönlerinin (adam öldürürler, kitle halinde gelirler, her şeyi suistimal ederler, bizim paramızla yaşarlar, agresiflerdir vs.) vurgulanmasının aynı zamanda biz onlar ikiliğinin kurulmasına aracılık ettiğini, bunun bizlerin göçmenler karşısında sahip olduğumuz olumlu özelliklere ve davranışlara da vurguyu içerdiğini (onlara destek veriyoruz, moderniz, gelişkiniz, demokratiz vs.) söyler (2010: 21). Bu durum ayrıca bizim sahip olduğumuz olumlulukları ve onların sahip olduğu olumsuzları vurgulamakla kalmaz; yatıştırma gerekliliğini ve bizim de olumsuz özelliklere ve onların da olumlu özelliklere sahip olduklarını inkâr eylemini görünmezleştirir (21-22). Bu açıdan bakıldığında güvenlik söylemi ile hak talepleri kriminalize edilen, olumsuzlanan, ötekileştirilen mültecilerin bir tehdit olarak işaretlenmesinin, onlara yönelik tehditlerin yukarıdaki haberde de görüldüğü gibi başlığa olduğu gibi taşınarak yaygınlaştırılmasının yaratacağı endişe, örneğin Suriyeli mültecilerin Türkiye'den Avrupa'ya daha iyi bir yaşam umuduyla gitmek istemelerini, bunun için yasadışı yollara başvurmalarını, dolandırıcıların tuzağına düşmelerini, hatta ölümü göze alarak

tehlikeli yolculuklara çıkmalarını bile “arzu edilir” kılmaktadır. Bu nedenle, hak taleplerinin kriminalize edildiği, mültecilere yönelik linçleri meşrulaştırıcı bir dilin kullanıldığı haberlerin çerçevesini çizen güvenlik söyleminin, aslında tersine işleyerek mültecilerin güvenliğine, hayatlarına kasteden bir tehdidin zeminini döşediği iddia edilebilir.

- Vicdani bir sorun olarak mültecilerin yardıma muhtaçlığı

Acıma, şefkat ya da iyicil duygular içinde yapılan tüm yardım ve dayanışma eylemlerine dair haberlerde (223 haber) Suriyeli mültecilerin Türkiye’deki varlığı vicdani bir mesele olarak ele alınmaktadır.²⁴ Bu gibi haberlerde yardıma muhtaçlıkları ölçüsünde ‘biz’in yüce gönüllüğüne konu olan Suriyelilerin yine de haberlerin aktörü olduklarını söylemek zordur. Daha çok, ‘biz’in olumlu inşasına hizmet ettikleri ölçüde varlıkları kabul görmekte, bu geçici görevleri sona erdiğinde ya da Türkiye’de kalma süreleri uzadığında ise kampların yeterli olmaması, paralarının bitmesi, dilenmek zorunda kalmaları, fuhuş yapmak, ikinci eş olmak ya da para karşılığı evlenmek gibi davranışlar içine itilmeleri ve istismar edilmeleri ile birlikte yukarıdaki başlık altında ele aldığımız suç ve güvenlik söyleminin kurduğu çerçeveye yerleştirilmekte, ya da aşağıda ele alacağımız gibi, biz’i bozan, kirleten ötekiler konumuna dönmektedirler.

Nitekim ‘masraflı’ olmaya başlayan misafirliği (Misafirperverliğin Faturası *Hürriyet*, 16 Nisan 2012), giderek artan sayıları ve o bölgede yaşayan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının nüfusuna ulaşmalarını (Suruç’un nüfusu katlandı *Zaman*, 23 Eylül 2014), kendilerini misafir edenlere ‘zarar’ vermelerini (Ev Sahibine saldıran misafirler *Hürriyet*, 24 Kasım 2013) vb. ele alan haberler, mültecilere yönelebilecek olumsuz davranışların habercileri gibidir: *Zaman* gazetesinde (5 Aralık 2013) yayınlanan “Gül: Kilislielerin asil davranışını tarih yazacaktır” başlıklı haber, Suriye’ye sınır komşusu olan ve mülteci nüfusunun yoğun olarak yaşadığı Kilis’te mültecileri “misafir” eden vatandaşların davranışlarını takdir eden Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün konuşmasından oluşmaktadır. Gül, “Kilis, nüfusu kadar komşusunu misafir ediyor. Bu çok asil bir davranıştır. Bu asil davranışı tarih yazacaktır. Suriyeli kardeşlerimizi misafir etmeniz unutulmayacak bir insanlık dersidir.” demektedir.

Gül: Kilislilerin asil davranışını tarih yazacaktır

Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Kilis'e gerçekleştirdiği resmi ziyaret kapsamında halka seslenerek "Kilis, nüfusu kadar komşusunu misafir ediyor. Bu çok asil bir davranıştır. Bu asil davranışı tarih yazacaktır." dedi.

Abdullah Gül, yurtiçi şehir ziyaretleri kapsamında Kilis'teki temaslarına başladı. Gül'ün ilk durağı Kilis Vilayet Konağı oldu. Eşi Hayrünnisa Gül ve Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı Fatma Şahin'le birlikte geldiği Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ü Kilis Valisi Süleyman Tapsız resmi törenle karşıladı. Vilayet Konağı önünde toplanan çok sayıda vatandaşa hitap eden Cumhurbaşkanı Gül, Kilis'in il olduktan sonra ilk kez bir cumhurbaşkanının ziyaret ettiğini ifade etti. Abdullah Gül, Kilis'in olağan üstü bir dönem yaşadığını kaydetti. Gül, "Kilis, nüfusu kadar komşusunu misafir ediyor. Bu çok asil bir davranıştır. Bu asil davranışı tarih yazacaktır. Suriyeli kardeşlerimizi misafir etmenizi unutulmayacak bir insanlık dersidir." dedi. Kilis'in nüfusunun 90 bin civarında olduğunu hatırlatan Gül, buna karşın 80 bin civarında Suriyeli mülteciye kucak açılmış olmasını Ensar ve Muhacir kardeşliğine benzetti. Bu kadar çok mülteciyi kabul eden Kilis'te hiçbir asayiş ve güvenlik problemin yaşanmıyor olmasını da Cumhurbaşkanı Gül, "Bu, şehir halkının ne kadar asil olduğunu göstermektedir." olarak değerlendirdi. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün akşam saatlerinde Kilis yakınlarındaki Suriyeli mülteci kampını ziyaret etmesi bekleniyor. CİHAN

Cumhurbaşkanının konuşmasından oluşan bu haberde zorunlu olarak vatanlarından ayrılan ve bu nedenle fiili olarak mülteci statüsü verilmesi gereken Suriyeliler, devletin en üst makamını temsil eden Cumhurbaşkanı tarafından "misafir" olarak tanımlanmaktadır. Öte yandan haber yapılan bu konuşmanın içeriği bizzat yaşanan durumun bir misafirlik hikâyesi olmadığını itirafı gibidir. Nitekim bir yere veya birinin evine kısa bir süre kalmak için gelen kimse anlamına gelen "misafirlerin" konumu hem misafir için hem de onları konuk eden ev sahipleri için bellidir. Ancak zorunlu olarak vatanlarından ayrılan Suriyeliler gerçekte misafir değildirler ve yaşadıkları durumun da misafirlikle ilgisi bulunmamaktadır. Üstelik hem ulusal hem de uluslararası hukukta misafir sözcüğünün hiçbir karşılığı yoktur. Bu nedenle mülteciye mülteci statüsü vermemenin getirdiği sorumluluktan kaçınmaya da aracılık eden misafir tanımı, bir anlamda sorumluluğu vatandaşa yüklemekte, çıkabilecek olası sorunları engellemek için de "Suriyeli kardeşlerimizi misafir etmeniz unutulmayacak bir insanlık dersidir" ifadesinde olduğu gibi, durumu insani ve vicdani bir mesele olarak kodlamaktadır. Nitekim Ataman, yazılı basında Suriyelilerin bizim "misafirimiz", "kardeşimiz" olarak yansıtılmasının pozitif bir tutum olduğuna, bazı istenmeyen olayların yaşanması durumunda da Suriyeli mültecilere "sağduyu", "sabır" ve "hoşgörü" ile yaklaşılmasının telkin edilmesinin ilk etapta olumlu gibi görüldüğüne, ancak hak temelli bir bakış açısından yoksun olması nedeniyle bu durumun 'biz' ve 'onlar' ayrımını daimi kıldığına işaret etmektedir (2014: 105). Bu açıdan acıma, merhamet, şefkat ile nefret etme, görmek istememe

ve hatta linçlere varan yok etme isteği arasında salınım gösteren duyguların, severken de döverken de 'biz' ve "onlar" ayrımını yaratan irrasyonel gerekçeler olduğu söylenebilir. Rasyonaliteden yoksun bu duygusal belirleyicilik hem vatandaşların, hem iktidarı eleştirmenin yolu olarak mültecilere yüklenmeyi tercih eden politik muhalefetin hem de basının ortak belirleyicidir.

Diğer yandan, sayıları çok az olmakla birlikte, hak odaklı gazetecilik anlayışına yaklaşan haberlerin de varlığından söz etmek gerekir. *Hürriyet* gazetesinde yayınlanan "Sağlık mülteciler için de haktır" başlıklı 12 Mart 2013 tarihli habere bunların örneği olarak değinebiliriz.

'Sağlık mülteciler için de haktır'

İstanbul Tabip Odası (İTO) İnsan Hakları Komisyonu üyesi Dr. Faize Deniz Mardin, <misafir> statüsünde değerlendirilen Suriyeli mültecilerin sağlık hizmetine erişebiliyor olmalarını doğru bulduklarını, ancak bunun Suriye politikasına bağlı bir <ayrıcalık> olarak uygulanmaması ve istisnasız tüm mülteci-sığınmacı ve kâğıtsızların sağlık hizmetine erişebilmeleri için yol gösterici olması gerektiğini savunuyoruz" dedi. Bu arada toplantıya katılan Afrika kökenli bir mülteci de kendi isteği doğrultusunda toplantıya kese kağıdı ile çıktı.

Faize Deniz Mardin, İTO Yönetim Kurulu adına mültecilerin sağlık sorunlarına ilişkin olarak hazırlanan basın açıklamasını okudu. Mardin, mültecilerin resmi mülteci statüsüne kavuşması gerektiğini vurgulayarak göçmenler arasında "kampta yaşayan" ve "kampta yaşamayan" diye ayırım

yapılmasının ayrı bir sorun olduğunu dile getirdi. Anayasa'nın 56. maddesi gereğince herkesin sağlık hakkı olduğunu hatırlatan Mardin, mevzuat itibarıyla "geçici sığınma" verilen kişilerin, mevzuattaki boşluklar nedeniyle hastanelere alınmadığını iddia etti. Mardin, bu nedenle birçok mültecinin ölüme kadar varan ağır sonuçlarla insan hakları ihlaline uğradığını savundu.

"SURIYELİ MÜLTECİLERE AYRIMCILIK YAPILIYOR"

Yetkililerden bu soruna çözüm bulmalarını ve mevzuattaki eksikliklerin giderilmesini isteyen Mardin, şöyle devam etti: "Bu konudaki kavram karmaşasını daha da artıran ve 'misafir' statüsünde değerlendirilen Suriyeli mültecilerin sağlık hizmetine erişebiliyor olmalarını doğru buluyor, ancak bunun politikasına bağlı bir 'ayrıcalık' olarak uygulanmaması ve istisnasız tüm mülteci-sığınmacı ve kâğıtsızların sağlık hizmetine erişebilmeleri için yol gösterici olması gerektiğini savunuyoruz."

İstanbul Tabip Odası İnsan Hakları Komisyonu'nun basın açıklamasını konu edinen bu haberde, komisyon üyesinin yaptığı açıklama aktararak "istisnasız tüm mülteci-sığınmacı ve kâğıtsızların sağlık hizmetine erişebilmeleri" gereğine

işaret edilmekte; bunun mülteciler arasında herhangi bir ayrımcılığa neden olunmaması ve hak kayıplarının yaşanmaması için şart olduğu vurgulanmakta, sağlık hakkının hükümetin Suriye politikasına bağlı olarak “misafir” olarak adlandırılan Suriyeli'lere bir ayrıcalık olarak sunulmasının sorunlu olduğuna değinilmektedir. Benzer şekilde, *Zaman* gazetesinde yer alan “MAZLUMDER: Devlet, Suriyelileri sokakta bıraktı; sosyal patlama kapıda” (29 Kasım 2014) başlıklı haber de yine bir sivil toplum örgütü olan Mazlumder'in Suriyeli çocuklarla ilgili tespitlerinden oluşmaktadır. Haberde Mazlumder Başkanı Ahmet Faruk Ünsal sayıları 2 milyona ulaşan ve büyük bölümü sokaklarda kalan Suriyeli mültecilerle ilgili “Bu insanların iskânı, eğitimi, sağlığı ve sosyal entegrasyonu için bir an önce devlet harekete geçmeli. Aksi halde çok büyük sosyal problemler yaşayacağız” demekte, aynı haberde Suriye Eğitim Derneği Genel Sekreteri Said Denizoğlu'nun, “okula gidemeyen 300 bin çocuğun toplumun dokusunu bozabileceği”ne, “Kademoon Okulları Yönetim Kurulu Başkanı Ola Ragipoğlu'nun da “çocukların uyuşturucu, alkol gibi kötü alışkanlıklara ve suça bulaşabileceği” tespitine yer verilmektedir. Bu tespitlerin ortasında yer alan ve “Türkiye’de 300 bin Suriyeli çocuk okulsuz” başlıklı haberin fotoğrafında ise çıplak ayakları ile arabalar arasında dilenen bir çocuğun görüntüsü yer almaktadır.

Hak ihlallerine dikkat çeken sivil toplum örgütlerinin açıklamalarının yer aldığı her iki haberde bir yandan Suriyeli mültecilerin eğitim ve sağlık hakkının ihlaline değinilmekte bir yandan da bu ihlallerin bir sonucu olarak Suriyeli mültecilerin Türkiye için nasıl açık bir tehdide dönüşebileceği kurumsal olarak dile getirilmektedir. Bu nedenle Suriyeli mültecilerin yaşadığı zorluklar karşısında basın tavrını belirleyen asıl şeyin rasyonel gerekçeler değil, iyilikseverlik ya da memleket severlik arasında salınım gösteren irrasyonel gerekçeler olduğu görülmektedir. Diğer bir söyleyişle Suriyeli mültecilerin haberlerin

söyleminde 'biz'in özgecil yardımlarına muhtaç (van Dijk, 1999: 268-9) 'öteki' ile 'biz'in toplumsal, ekonomik ve kültürel düzenini tehdit eden 'öteki' olarak konumlandırıldığı söylenebilir.

- Duygunun rasyonelleştirilmesi: 'Bize benzemeyen'in kültürel, ahlaki yetersizliği yoluyla 'biz'in inşası

Kentsel kirlenme (9), suç (15), yasadışı yollar (14), kumalık, ikinci eş olma, fuhuş, para karşılığı evlilik (7)²⁵ ile ilişkili olarak haberlere konu olan Suriyeli mülteciler bu haberlerde fiziki olarak kent yaşamını bozmak ve kirliletmek yanında ahlaki değerleri de kirlileten aktörler olarak işaretlenmektedir. Kalış sürelerinin uzaması, yüksek kiralarla baş edememeleri, çalışma izinlerinin olmaması, kaçak çalıştırılmaları ve ucuz işgücü olarak görülmeleri gibi nedenlerle istismara oldukça açık konumda olan Suriyeliler mağdur olmaları ve hak ihlalleri açısından değil, tam tersine haberlerin söyleminde yaşadıkları istismarların ve düşürüldükleri ahlaksız konumların sorumlusu olarak gösterilmektedir. Dilenci olarak kentlerin meydanlarını mesken tuttıkları, kentte istenmeyen görüntüler oluşturdukları, fuhuş yaptıkları, ikinci eş ya da kuma olduklarını okuduğumuz haberlerde savaş mağduru olan mülteciler karşısında yerinde ve yurdunda hayatlarına devam edenlerin ayrımcı, dışlayıcı sözcükleriyle yazılan haberlerde Türklerin genel ahlak anlayışı ve aile değerlerine zarar vermek ve kirliletmekle de suçlanmaktadır. Örneğin *Posta* gazetesinin 27 Ekim 2013 tarihli sayısında yer alan "Çuvallarla Geliyorlar!" başlıklı haberde, kentin görüntüsünü kirlileten-bozan bir eşya olarak "çuval" sözcüğünün başlığa taşınması ve haber metninde yer alan İzmir'in "Suriyelilerin akınına" uğradığı bilgisi bir arada düşünüldüğünde, neredeyse İzmir'in, kentin dokusunu bozan mülteciler tarafından işgal edildiği algısı yaratılmaktadır.

Çuvallarla geliyorlar! *Posta*, 27.10.2013

İzmir, ülkelerindeki iç savaştan kaçan Suriyeliler'in akınına uğradı. Sirtına çuvalını alan Suriyeli kentin yolunu tutuyor

Suriyeliler neredeyse her gün sırtlarında çuval, ellerinde torba ve bavullarla, sığınmacıların en yoğun yaşadığı Basmane semtine geliyor. Bölgede akrabaları olanların yanlarında, maddi durumu biraz iyi olanlar küçük otellerde, parası olmayanlar da buldukları metruk evlerde, parklarda

konaklıyor. İzmir'de çocuklarının eğitim, beslenme, barınma, sağlık sorunlarını çözmek için birlik olmaya çalışan Suriyeli sığınmacıların sayısı her gün biraz daha artıyor. Basmane semtinde, Afrikalı, Afgan, Sudanlı ve Iraklı mültecilere de rastlanıyor. Semtteki Hatuniye Parkı'nda gün boyu işsiz oturan mülteciler de dikkat çekiyor

Diğer yandan, dilencilik, gasp, tecavüz, fuhuş, cinayet, para karşılığı evlilik vb. türden eylemlerin tüm Suriyelilerle ilişkilendirildiği haberlerde mülteciler hem güvenliğimize hem de ahlak ve aile yapımıza bir tehdit olarak çerçevelenmektedirler. Suriyelilerle ilgili olumsuz haberlerin yorumlayıcı çerçevesi olarak kullanılan “ahlaki düşkünlük” ve “kirlenme” söyleminin kendini özellikle Suriyeli mülteci kadınlar üzerinden kurduğu söylenebilir. Bu tespit Suriyeli mülteci kadınların yazılı basında nasıl çerçevelendiğini araştırdığımız başka bir çalışmanın (Doğanay ve Çoban Keneş, 2015) sonuçlarıyla da uyumludur. Bu çalışmada, gazetelerin savaşın mağdurları olarak “görmediği”, yok saydığı ve dolgu malzemesi olarak kullandığı kadın mültecilerin haberlere ağırlıklı estetize edilmiş şiddetin ve polisiye haberlerin aktörleri olarak konu olduğunu tespit etmiştik. Öte yandan bu haberlerde bir yandan zorlu koşullara rağmen yuva koruyucu, namuslu kadınlar ve fedakâr anneler olarak ataerkil düzenin ve hegemonik cinsiyet rollerinin mülteci kadınlar üzerinden onaylanması ve pekiştirilmesinin sağlandığı, bir yandan da mülteci kadınların maruz kaldıkları tacizin, tecavüzün, şiddet ve ölümlerin, aynı ataerkil düzenin ve eril şiddetin bir sonucu olduğu gerçeğinin üstünü örten ve şiddeti pornografikleştiren bir çerçeve içinde ele alındığı ortaya konulmuştu. Çocukları ile dilenen, fuhuş yapan, kuma ya da ikinci eş olan veya para karşılığı evlilik gibi ‘ahlaki’ olmayan davranışları ile haberlere taşınan Suriyeli kadınların bağlamlarından koparılıp, kriminalize edilerek haberleştirilmesinin arka planını oluşturan “inkâr halî”, vardığı son noktada özellikle en kırılgan konumda olmaları nedeniyle Suriyeli mülteci kadınların istismar edilmelerinin sorumlusu olarak da bizzat kendilerinin suçlanmasına uzanmaktadır; ki bu durum mülteci kadınların ayrımcılığın çoklu biçimleriyle karşı karşıya bırakılmasıdır. Nitekim bahsi geçen çalışmada incelediğimiz haberlerin çoğunda, Suriyeli kadınlarla yapılan evliliklerin mağduru olarak kocaları kuma getiren Türkiyeli kadınların işaretlendiğini, mültecilerin gelmesiyle birlikte boşanma oranlarının arttığına, Türk kadınların “sahipsiz kaldığı”na, boşanmayan kadınların eşleri tarafından çocukları ile tehdit edildiklerine²⁶, “depresyona girdikleri”ne²⁷, eşlerinin Suriyeli kadın getirmesinden korktuklarına²⁸, öfkeli kadınların “eşlerimizi alıyorlar” diyerek şikâyet ettiklerine²⁹ değinildiğini tespit ettik (2015: 8).

Bütün bu tespitlerle bağlantılı olarak, kent meydanlarında, yollarda, metruk binalarda yaşam savaşı veren Suriyeli mültecilerin ‘biz’in tamlığına bir tehdit olarak görüldükleri sürece kent hayatını ve toplumsal düzeni bozan aktörler olarak damgalanmaya devam edileceklerine vurgu yapan Hatice Çoban Keneş’in *Yeni İrkçiliğin Kirli Ötekileri...* (2015) başlıklı kitabında dile getirdiği argümana dikkati çekmek gerekir: “Kirlilik” metaforunun “biz”im gibi olmayanı damgalamak için başvurulan ırkçı etnosantrik stratejiler içinde önemli bir rolü

bulunmaktadır. Öteki'nin daima 'biz'in saflığını bozan konumunda olduğu için kirli olmak zorundadır; bu nedenle kirli/pis adlandırması çifte bir anlam taşır. İlki, 'kirli' ya da 'pis' sözcüklerinin sözlük anlamlarına doğrudan bir gönderme içermektedir ki bunlar 'biz'in karşıt ucuna yerleştirilenleri niteleyen sıfatlardır: Öteki, temelde (yukarıdaki "çuval" örneğinde görüldüğü gibi) medeni yaşamın gerektirdiği niteliklerden yoksun olduğu iddiası ile "pis/kirli" olmakla suçlanır. İkinci anlamı ise Öteki'ne yüklenen 'aşırılıklar'la ilişkilidir. Ötekileştirilenlerin gerçek varlığından bağımsız olan bu ikinci düzey anlamlandırma, 'biz'in yakınında dolanan, 'biz'in içine kadar giren 'tekinsiz' Öteki'nin yarattığı tiksintiyi, bulantının rasyonel karşılığı olma işlevini yerine getirir (Çoban Keneş, 2015: 102-109). Bu anlamda Suriyelilerin kirli/pis olduğuna ilişkin haberler ve bu haberlerdeki sözcük seçimleri medyanın 'Öteki' olduğuna hükmedilenlere karşı işleyen ortak mantığına da işaret etmektedir. Bu mantıkta Suriyeliler 'biz'in tamlığı ve saflığı karşısında bir tehdit olarak görüldükleri sürece, daima "kirli" olmak zorundadırlar. Onların kirli olduğuna ilişkin bu söylemlerin asıl nedeni toplumun ve özel alanımızın içine kadar giren 'tekinsiz' Öteki'nin yarattığı rahatsızlık duygusunu rasyonelleştirme çabasıdır.³⁰ Mary Douglas da "Saflik ve Tehlike: Kirlilik ve tabu kavramlarının bir çözümlemesi" (2007) isimli eserinde "kir diye bir şeyin olmadığına, bunun göreceli bir kavram olup belirli sınıflandırmalara dayandığına ve bu sınıflandırma sistemine uymayan şeyin kir olarak tanımlanabileceğine işaret eder. Douglas'a göre, kirlilik, "kişinin dünyasına tecavüzkar bir tehdit"tir. Bu nedenle Kuşçu'nun Douglas'a atıfla vurguladığı gibi "kir, sistemli bir düzenlemenin ve sınıflandırmanın yan ürünüdür. Kirlilikle ilgili davranışımız, benimsediğimiz düzene ters düşen her tür nesneyi ve düşüncüyü uygunsuz görme tepkimizdir." (Kuşçu, 2011: 179).

Sonuç

Çalışma kapsamında yer alan haber ve yazıların analizi, Suriyeli mültecilerin Türkiye'deki varlığının ayrımcılığın rasyonel gerekçelerini, duygusal gerekçelerini ve bu ikisinin kesiştiği noktada duygusallığın rasyonelleştirilmesi girişimini inşa etmeye yönelik dört ana söylemsel düzlemde "sorunlaştırıldığını" ortaya koymaktadır: İlk olarak, Suriyeli mültecilerin varlığını bir "tehdit" olarak çerçeveleyen haber ve yazılarda, bu tehdit algısı hükümetin dış politikasını eleştirmenin bir aracı olarak da kullanılırken, sığınmacılar getirdikleri ekonomik yük ve güvenlik sorunu ile ilişkilendirilmektedir. İkinci düzlemde, hükümetin mültecilere yönelik açık kapı politikasını açıkça ya da örtük biçimde onaylayan bir söylem içinde bile, Suriyelilerin Türkiye'deki varlığı, hak ihlalleri ve/veya meselenin insani boyutu göz önüne alınmaksızın, harcanan paralar, yapılan yardımların miktarı ve mültecilerin sayısına yapılan vurgularla "nesnelleştirilmektedir". Üçüncü olarak, mültecilerin Türkiye'deki

varlığını, içinde buldukları koşulları ve kamuoyunda mültecilerin kentlerdeki “aşırı görünürlüğüne” yönelik tepkileri “duygusallaştıran” bir söylemsel düzlem karşımıza çıkmakta, soruna karşı “vicdani çözümler” ileri sürülmekte, yardımlaşmanın ve dayanışma göstermenin önemi vurgulanmakta, ancak sorunun toplumsal-politik nedenlerine veya sonuçlarına yönelik herhangi bir ima dahi, bu haberlerin kurduğu çerçeveye içinde yer bulamamaktadır. Yelpazenin daha ucunda yer aldığını iddia edebileceğimiz, yine de sosyal medyada rahatlıkla dolaşıma girebilen ve yerel basında olduğu gibi anaakım basında da yer bulabilen ‘aşırılaştırılmış’ kimi örneklerde ise, sığınmacıları “savaş kaçkını”, “terörist” olarak niteleyen, “korkak”, “pis”, “hain”, “hırsız”, “bedavacı”, “cahil” gibi olumsuz yaftalamalarla hedef gösteren “ırkçı” söylemin yeniden üretildiğini tespit edebiliriz.

Sonnotlar

¹ Çalışmada “Suriyeliler” sözcüğünün bu coğrafyadan gelen bütün mültecileri adlandırmak üzere kullanılmasının nedenine ilişkin bir not düşülmesi gereklidir. Suriye’deki savaş ortamından hayatta kalmak amacıyla Türkiye’ye gelenlerin basında, toplumda, politik düzeyde ve hatta akademik çalışmalarda misafir, sığınmacı, göçmen, mülteci, Suriyeli gibi sözcüklerle adlandırılmasında yaşanan karışıklık Türkiye’nin yasal mevzuatı ile yakından ilişkilidir. Türkiye 1951 Cenevre Sözleşmesi’ne bir “coğrafi sınırlama” ile taraf olduğundan dolayı, “mülteci” durumunda olup korunma ihtiyacı bulunan yabancıları ‘Avrupa ülkelerinden gelenler’ ve ‘Avrupa dışındaki ülkelerden gelenler’ olarak ikiye ayırmaktadır. Bu ayrıma göre, ‘Avrupa ülkelerinden gelen’ ve mülteci durumunda bulunan kişilere Türkiye’de “iltica” hakkı tanınmakta; ‘Avrupa dışındaki ülkelerden gelen’ mülteci durumundaki kişilere ise uzun vadede Türkiye’de yerleşme imkânı tanınmamakta, bu kişiler geçici sığınma tabir edilen sınırlı bir korumadan yararlandırılmaktadır. Öte yandan Türkiye, mültecilerin statüsü hakkında 2013 Nisan ayında önemli bir adım atarak Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu’nu (Kanun No. 6458) kabul etti. Kanun, 2014 Nisan ayında yürürlüğe girdi ve beraberinde İçişleri Bakanlığı’na bağlı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü kuruldu. Geline nokta da ise Türkiye, Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu’nun 91. maddesinde bahsi geçen “geçici koruma” ile ilgili Geçici Koruma Yönetmeliği’ni Bakanlar Kurulu’nca 13 Ekim 2014 tarih ve 2014/6883 sayılı kararıyla yürürlüğe koymuştur. Geçici Koruma Yönetmeliği’nin geçici 1. maddesi, Suriyeli mültecilerin geçici koruma altına alındığını ifade etmektedir. Ayrıca bazı temel haklarla ilgili düzenlemeler de içermektedir (Ataman, 2014:66-67). Bütün bu yasal düzenlemelere rağmen savaştan kaçarak kitlesel olarak Türkiye’ye gelen Suriyelilere mülteci denilememekte ve onu ikame edecek farklı sözcükler anlamları da birbirine karıştırılarak kullanılmaktadır. Özellikle basında bu çalışma kapsamında da ortaya konulduğu gibi misafirden mülteciye doğru salınan adlandırma sorunu çarpıcıdır ve aynı zamanda bu durum Suriyelilerin mülteci olarak tanımlanmamasının getirdiği hak mahrumiyetlerinin de işaretidir. Dolayısıyla bu çalışmada “mülteci” olma hakları yasal

olarak verilmeyen Suriyelilere tanımları ve sağladığı hakları farklı olan misafir, sığınmacı demek yerine Türkiye yasalarının kabul edilmese de uluslararası hukuk bağlamında fiili olarak mülteci konumunda oldukları için ‘Suriyeli mülteci’ adlandırması tercih edilmiştir.

² Bkz. Yazılı basının ırkçılığın-ayrımcılığın yaygınlaştırılmasındaki rolüne odaklanan Eser Köker ve Ülkü Doğanay’ın (2010) *Yazılı Basında İrkçi-Ayrımcı Söylemlerin İktidarı*; Füsun Alver’in basının yabancıları temsil etme biçimlerini araştırdığı *Basında Yabancı Tasarımı ve Yabancı Düşmanlığı* (2003) ; yeni ırkçı söylemlerin etnik, dini, cinsel farkları birbirine eklemeyerek kendini nasıl var ettiğini derinlemesine görüşmelerden elde ettiği bilgilerle ortaya koyduğu H. Çoban Keneş’in(2014) *Yeni İrkçi Söylemlerin Eklemli Niteliği ve Medyanın İşlevi* başlıklı çalışması; Yazılı basın dışındaki kitle iletişim aracına yönelen Mutlu Binark’ın nefret söyleminin nasıl dolaşıma sokulduğu ve görünürleştirildiği üzerine yaptığı *Toplumsal Paylaşım Ağı: Facebook: Görülüyorum Öyleyse Varım* (2009); Feray Salman editörlüğünde tanıkların öykülerinden yola çıkılarak yapılan *Türkiye’de Ayrımcılık Uygulamaları: Mağdurlar ve Uzmanlar Anlatıyor* (2007). Doğrudan yeni ırkçılık üzerine bir çalışma olan A.Kıvanç Esen’in (2007) “2000’li Yıllar Türkiye’si Yeni İrkçiliğine Dair Bir Analiz Denemesi” isimli makalesi de Türkiye’de bu konuda yapılmış az sayıdaki çalışmalardan biridir.

³ Atamanın çalışmasının bulguları bu makalenin tespitleriyle de uyumludur ve analiz kısmında yer yer bu bulgular yol gösterici olmuştur.

⁴ Türkiye’ye bilinen ilk grup halinde kaçış Hatay’ın Yayladağı ilçesinden 250 kişilik bir grubun sınır barikatlarını aşarak sığınmasıyla 29 Nisan 2011’de gerçekleşmiştir. Suriye’den sığınanların sayısı arttıkça önce Hatay ilinin farklı ilçelerinde, ardından uzun Suriye sınırına komşu diğer illerde kamplar açmaya başlanmıştır. 2013 Yılı Aralık ayı itibarıyla 11 ildeki kamp sayısı 22’ye, bu kamplarda barınan mültecilerin sayısı da 210,000 kişiye ulaşmıştır. 2013 yılı sonu itibarıyla 210,000 kişi kamplarda yaşarken, kent mülteci nüfusu 500,000’i geçmiştir. (İGAM-İltica ve Göç Araştırmaları Merkezi, 2013: 4-6).

⁵ <http://www.gazeteciler.com/gazete-tirajlari.html> (12.01.2015 - 18.01.2015)

⁶ *Zaman* gazetesinin 17-25 Aralık 2013 yolsuzluk operasyonları ile birlikte değişen yayın çizgisinin, gazetenin mültecilere ilişkin bakışında da bir değişikliğe yol açtığını tespit edebiliriz. Çalışmanın temel ilgisi dışında bulunmakla birlikte, burada bu tarihten önce gazetede konuyla ilgili yer alan haberlerin hükümetin Suriye ile ilgili dış politikasını onaylayan ve dolayısıyla mültecilerin Türkiye’deki varlığını ya da kamu otoritelerinin mültecilere yönelik uygulamalarını onaylayan bir nitelikte olduğunu belirtmekle yetinelim.

⁷ Kamplarla ilgili haberlerin gazetelere göre dağılımı şöyledir: *Zaman* 45, *Posta* 15, *Hürriyet* 34. Kamplarla ilgili en çok haberin *Zaman* gazetesinde yer bulmuş olması bir önceki dipnotta da belirtildiği üzere 17-24 Aralık 2013 operasyonuna kadar bu gazetenin mültecilerin Türkiye’deki varlığını ya da kamu otoritelerinin mültecilere yönelik uygulamalarını onaylayan bir anlayışla hareket etmesinden kaynaklandığı ileri sürülebilir.

⁸ İç savaştan kaçan Suriyeliler, dolandırıcıların tuzağına düşüyor *Zaman*, 5 Eylül 2013; Almanya diye Sakarya'ya getirilen mülteciler 1000'er Euro ödemiş *Hürriyet*, 9 Aralık 2014; Tekne faciasıyla ilgili milyonluk vurgun ortaya çıktı, *Zaman*, 19 Nisan 2014; Mersin'de denize açılan 361 mülteci yakalandı *Zaman*, 7 Aralık 2014.

⁹ Metinlerin içerik analizi sırasında bir haberde birden çok konu ve temanın ele alınabilmesi nedeniyle çoklu kodlama yapılmıştır. Burada aktarılan bilgilerin bir kısmı haber konuları ve temalarına ilişkin verilerin çapraz analizi ile ortaya konulmuştur; bu makalenin kapsamına dair sınırlılıklar ve çalışmanın esas olarak söylem analizine dayanması nedeniyle ayrıntılı istatistik analiz sonuçları ve bunlarla ilgili tablolar burada aktarılmamakta, yalnızca birtakım genel ve önemli görülen veriler aktarılmakla yetinilmektedir.

¹⁰ Bu tespit, özellikle *Zaman* gazetesinin mültecileri haberleştirme biçimi incelendiğinde açıklık kazanmaktadır. 5 no'lu dipnotta kısmen belirtildiği üzere, "17 Aralık Operasyonu"na kadar ideolojik ortaklıkları nedeniyle, Suriyelilerin mülteci konumuna düşürülmesine aracılık eden AKP'nin politik kararlarını sorgulamayan, destekleyen ve bu anlamda Türkiye'ye gelen mültecileri hükümeti eleştirmemenin-desteklemenin bir göstergesi olarak daha "insani" bir dil ile haberleştiren *Zaman* gazetesi, "17 Aralık Operasyonu"ndan sonra aynı mültecilere karşı dilini ve söylemini değiştirmiştir.

¹¹ Örneğin bkz. "Yeni göç dalgası geliyor" *Zaman*, 13 Kasım 2014; 'Yeni göç dalgasına önlemler alındı' *Posta*, 25 Kasım 2014; "Akın akın Türkiye'ye kaçıyorlar" *Posta*, 08 Ağustos 2012; "Suriyeli sığınmacılardan İzmir'e akın" *Hürriyet*, 24 Eylül 2014.

¹² Çocuk felcinde Suriyeli alarmı *Hürriyet*, 27 Mayıs 2014; İstanbul'da çocuk felci alarmı *Zaman*, 16 Ekim 2014

¹³ Altındağ'da Suriyeli gerilimi sürüyor, *Hürriyet*, 04.06.2014

¹⁴ Basında Suriyeli mültecilere yönelik ayrımcı söylemlerin oluşumunda metaforların rolünü araştıran daha ayrıntılı bir çalışma için Hatice Çoban Keneş'in "Metaforların Ardına Gizlenen Ayrımcılık Suriyeli Mültecileri Felaket Ve Ekonomi Metaforlarıyla Haberleştirmek" başlıklı makalesine bakılabilir.

¹⁵ Bkz. "Türkiye, Suriyeli mültecilere 800 milyon ayırdı" (*Zaman* 18 Ocak 2013), "Devlet, Suriyeli mültecilere 750 milyon lira harcadı" (*Zaman* 12 Mart 2013), "Babacan: Suriyeliler için 400 milyon lira ayrıldı" (*Posta*, 22 Ekim 2012), "Kimse Yok mu'dan 100 bin Suriyeliye 50 milyon TL yardım" (*Zaman* 25 Ocak 2014)

¹⁶ Örn. Suriyeli'ye bakıyorlar bize bakmıyorlar' kavgası, *Posta*, 16 Ağustos 2012; Tedavi için Suriyeli mi olalım, *Hürriyet* 22 Temmuz 2013; Mülteciler üniversitelere sınavsız ve belgesiz girecek *Posta*, 22 Eylül 2012

¹⁷ Örn. Suriyeli seçmen alarmı *Hürriyet*, 14 Ekim 2013 başlıklı haber Ana muhalefet partisinin ortaya koyduğu bir iddianın haberidir. Haber metni şöyledir: "İzmir Milletvekili Birgül Ayman Güler'in "Suriyeli mülteciler mahallelere serpiştirildi. Seçimde oy kullanacaklar" sözleri üzerine CHP harekete geçti. Tüm CHP örgütlerinden, resmi

seçmen bilgilerinin yer aldığı ‘www.esecmen.chp.org.tr’ adlı web sitesinde sahte seçmen araştırması yapması istendi. CHP örgütü seçim listelerini inceleyerek, şüphelileri araştırarak.”

¹⁸ Linç ve linç girişimleriyle ilgili şu haberlere bakabilirsiniz: Maraş’ta Suriyelilere linç girişimi, *Milliyet* 14 Temmuz 2014, İkitelli’de tehlikeli gerginlik; Suriyelilere linç girişimi, *Posta* 24 Ağustos 2014; Gaziantep’te kaza yapan Suriyeli şoför linç edilmek istendi, *Radikal* 16 Temmuz 2014; Gaziantep’te tehlikeli gerginlik: 1 ölü, *Zaman* 12 Ağustos 2014; Fatma Şahin’in ‘İlaç Gibi Suriyelilerine ‘ Linç Girişimi, *Gaziantephaberler.com*; 27 Şubat 2014, Suriyeli aileye linç girişimi *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 2014.

¹⁹ Ev sahibine saldıran misafirler *Hürriyet*, 24 Kasım 2013

²⁰ Gaziantep’te 9 Suriyeliye gasp suçlaması *Hürriyet*, 16 Aralık 2013

²¹ Telefon dolandırıcıları Suriyeli çıktı *Hürriyet*, 11 Eylül 2014

²² Suriyeli tecavüzü kalkışması *Hürriyet*, 25 Ağustos 2014; Erkek çocuğa tecavüz ettiği iddia edilen Suriyeli tutuklandı *Hürriyet*, 20 Ağustos 2014

²³ Ayrıca bkz.Kahramanmaraş’ta gergin gece, *Zaman*, 14.07.2014;Ekmek bıçağıyla Suriyeli kovaladı *Hürriyet*, 11. 05. 2014; Altındağ’da Suriyeli gerilimi sürüyor, *Hürriyet*, 4.06.2014

²⁴ Örn. Bkz. “Suriyelilere gönüllü eğitim veriyorlar *Zaman*, 24.03.2012; Minik yüreklerden Suriyelilere yardım eli *Zaman*, 23.05.2012; Yardım kuruluşları Suriye için tek yürek *Zaman*, 23.01.2014; Komşusu aç olanı uyku tutmaz *Hürriyet*, 19.06.2011; “ ‘O mülteciler için kapımız açık’ *Posta*, 16.10.2014

²⁵ Doğrudan doğruya Suriyeli mülteci kadınlara odaklanan “Hak Temelli Bakış Açısının Yokluğu ve Ayrımcı Söylemler Açısından Gazete Haberlerinde Mülteci Kadınlar” başlıklı bir başka çalışmamızda 2011 yılının Nisan ayından itibaren sığınmacıların sayısının iki milyonun üzerine çıktığı 2015 yılının Haziran ayına kadar geçen sürede beş aneakım gazetede Suriyeli kadınların toplamda sadece 142 haberde yer aldıklarını, az sayıdaki bu haberlerin ide çerçvelendiğini tespit etmiştik (2015: 18).

²⁶ Yanlış Suriye 27’sinde fuhuş, 10’unda para karşılığı evlilik, 12’sinde kumalık, 14’ünde ise tecavüzle ilgili olarak olumsuz bir şekli politikası, Türk ve Suriyeli kadınların hayatını kararttı, *Zaman*, 25 Mayıs 2015

²⁷ Suriyeli kumalar Hataylı kadınları depresyona soktu!, *Posta*, 27 Kasım 2013.

²⁸ Kocanı sakın kızdırma Suriye’den kadın alır, *Hürriyet*, 8 Mart 2011

²⁹ Guardian Türkiye’de Suriyeli gelin ticaretini yazdı, *Sözcü*, 9 Eylül 2014.

³⁰ Örn.Bkz.Suriyelisığınmacılarlahastalıklar dageldi! *Yeniçağ*, 14.08.2015;Suriyelilerden yayılan bu hastalık Türkiye’yi sarıyor, *Milliyet*, 24.09.2013

Kaynakça

Ataman H (2014). Yazılı Basında Ayrımcı Söylem, Suriyeli Mülteciler. İçinde: Hrant Dink Vakfı, *Medyada Nefret Söylemi ve Ayrımcı Dil Eylül - Aralık 2014 Raporu*, nefretsoylemi.org. Son erişim tarihi 21.10.2015, 61-105.

Aydinkaya F (2008). *Yeni Faşizmin Kökenleri: Ebedi Dönüş*, İstanbul: Belge Yayınları.

Anderson Benedict (2006). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*.(Revised Edition). London: Verso.

Billig M (1995). *Banal Nationalism*. London: Sage Publications.

Calhoun C (1997). *Nationalism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Douglas Mary (2007). *Saflık ve Tehlike Kirlilik ve Tabu Kavramlarının Bir Çözümlemesi* (Kirlilik ve Tabu Kavramlarının Bir Çözümlemesi), İstanbul: Metis.

Diñer B O vd. (2013). *Suriyeli Mülteciler Krizi Ve Türkiye Sonu Gelmeyen Misafirlik*, Brookings Enstitüsü & Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK).

Bozkurt E (2007). Kant'ın Ebedi Barış Üzerine Denemesinin Günümüze Yansıması ve Anayasa Mahkemesi Denetimi. *Evrensel Barış ve Medeniyetler Buluşmasında Anayasa Mahkemesinin Rolü*, Ankara, 25-26 Nisan. http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa_yargisi/bozkurt.pdf. Son erişim tarihi: 10 Ekim 2015.

Çoban Keneş H (2011). Irkçı-Ayrımcı Söylemlerin Kurucu Öğeleri Olarak İnkâr Stratejileri. *Kültür ve İletişim Dergisi*, 14/2, 71-98.

Çoban Keneş H (2015). *Yeni Irkçılığın Kirli Ötekileri Kürtler, Aleviler Ermeniler*, Dipnot Yayınları, Ankara.

Çoban Keneş H. (2016). Ayrımcı Söylemleri Kuran Bir Unsur Olarak Metaforlar: Suriyeli Mültecileri Metaforlar İçinde Tanımlamak. *Journal Of Social Sciences*, 15(2).

Doğanay Ü ve Çoban Keneş H (2015). Hak Temelli Bakış Açısının Yokluğu ve Ayrımcı Söylemler Açısından Gazete Haberlerinde Mülteci Kadınlar, yayınlanmamış RWI Projesi.

Doğanay Ü ve Karaaslan-Şanlı H (2011). Yazılı Basında Irkçı ve Ayrımcı Söylemlerin Olağanlaştırılması: Habertürk Gazetesinin 'Sıradan Bir Gün'deki Haberleri Üzerine Bir İnceleme. *Kültür ve İletişim Dergisi*, 14(2), 41-70.

Dijk T A van (1985). *News Analysis: Case Studies of International and National News in the Press*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publication.

Dijk T A van (1988). *News As Discourse*, New Jersey: Lawrence Earlbaum Associates Publication.

Dijk T A van (1991). *Racism and the Press*, Newyork: Routledge.

Dijk T A van (1992a), Elite Discorse and the Reproduction of Racism. İçinde: J. Stanfield ve R M Dennis(eds), *Methods in Race and Ethnic Relations Research*, Newbury Park, Ca: Sage .

Dijk T A van (1992b), Discourse and the Denial of Racism. *Discourse & Society*, 3, 87-118.

Dijk T A van (1999). *Söylemin Yapıları ve İktidarın Yapıları, Medya İktidar İdeoloji*. (Der. ve Çev. Mehmet Küçük) içinde, Ankara: Ark Yayınları.

Dijk T A van (2003). Söylem ve İdeoloji: Çok Alanlı Bir Yaklaşım. İçinde: *Söylem ve İdeoloji: Mitoloji, Din, İdeoloji*. (Der: Barış Çoban ve Zeynep Özarslan), (Çev: N. Ateş), Su Yayınları, İstanbul, 13- 113.

Dijk T A van (2005). *Racism and Discourse in Spain and Latin America*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Co.

Dijk T A van (2010). Nefret Suçları Ve Nefret Söylemi Konferansı 9-10-11 Nisan 2010, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Ekşi A (2002). *Siğınmacı ve Göçmenlerde Psikopatoloji*, Türk Psikiyatri Dergisi, 13(3), 215-221.

Erdoğan M M (2014). *Türkiye'deki Suriyeliler: Toplumsal Kabul ve Uyum HUGO* (Hacettepe Üniversitesi Göç ve Siyaset Araştırmaları Merkezi- yay).

Friedman D E ve Klein R (2008). *Reluctant Refugee, The Story of Asylum in Britain*, The British Library: London.

Gökça G vd. *Göç ve Mültecilik*, <http://www.multeci.net>. Son erişim tarihi: Ekim 2014.

Güçer vd. (2013). *Sınırlar Arasında Yaşam Savaşı Suriyeli Mülteciler*, USAK Rapor, No: 13-4.

Gellner E (1983). *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell.

ICAR (2004). *Media Image, Community Impact Assessing The Impact Of Media And Political Images Of Refugees And Asylum Seekers On Community Relations in London*. published by The Information Centre about Asylum and Refugees in the UK (ICAR).

Hall S (1999). İdeolojinin Yeniden Keşfi: Medya Çalışmalarında Baskı Altında Tutulmanın Geri Dönüşü. İçinde: *Medya, İktidar, İdeoloji*. M. Küçük (der.), Ankara: Bilim ve Sanat. 77-127.

Kant I (1960) *Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme*, (Çev. Yavuz Abadan - Seha L. Meray), Ankara.

Kaya İ ve Eren E Y (2015). *Türkiye'deki Suriyelilerin Hukuki Durumu Arada Kalanların Hakları ve Yükümlülükleri*, Seta Yayınları 55.

Kara P ve Korkut R (2010). Türkiye'de Göç, İltica ve Mülteciler, *Türk İdare Dergisi*, 467, 153-162.

Kap D (2014). Suriyeli Mülteciler: Türkiye'nin Müstakbel Vatandaşları. *Akademik Perspektif*.

Kolukırık S (2009). Mülteci ve Siğınmacı Olgusunun Medyadaki Görünümü: Medya Politigi Üzerine Bir Değerlendirme. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*
Doğanay Ü ve Çoban Keneş H (2016). Yazılı Basında Suriyeli 'Mülteciler': Ayrımcı 183
Söylemlerin Rasyonel ve Duygusal Gereçlerinin İnşası. *Mülkiye Dergisi*, 40 (1), 143-184.

(<http://sbe.gantep.edu.tr>), 8(1), 1-20.

Khosravinik M (2008). British Newspapers and the Representation of Refugees, Asylum Seekers and Immigrants between 1996 and 2006. Centre for Language in Social Life <http://www.ling.lancs.ac.uk/groups/clsl/index.htm>.

Köker E ve Doğanay Ü (2010). *Irkçı Değilim Ama... Yazılı Basında Irkçı-Ayrımcı Söylemler*, Ankara: İHOP yay.

Kınık K (2010). *Göç, Sürgün ve İltica*, <http://www.amnesty.org.tr>. Son erişim tarihi: Ekim 2014.

Kuşçu E (2011). Kutsal Kavramını Yeniden Düşünmek: Mana Modelinden Düzen Nosyonuna Doğru. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* Cilt 11, 3, 165 -186.

MAZLUMDER (2014). *Kamp Dışında Yaşayan Suriyeli Kadın Sığınmacılar Raporu*. MAZLUMDER Kadın Çalışma Grubu.

Özden A T (2011). *Türkiye'yi Bekleyen Büyük Tehlike: Bölgesel Çatışmalar ve Kitleysel Göç*. TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi yayını, 91, 49-53.

Özdemir Taştan İ ve Çoban Keneş H (2015). Papa XVI. Benedict'in Ziyareti Ekseninde Ulusal Basında Kendimize Bakmak: Hoşgörülü ve Medeni Müslümanlar, Hayran Olunası Türkler. *Kültür ve İletişim Dergisi*, 18/36, Ankara: İmge yayınevi.

Pickering S (2001). Common Sense and Original Deviancy: News Discourses and Asylum Seekers in Australia. *Journal of Refugee Studies*, 14(2), 169-186.

Ryan M ve Kellner D (1997). *Politik Kamera: Çağdaş Hollywood Sinemasının İdeolojisi ve Politikası*. Çev: E. Özsayar, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Smith A D (1991). *National Identity*. London: Penguin Books.

Vicsek L vd. (2008). Representation of Refugees, Asylum-Seekers and Refugee Affairs In Hungarian Dailies. *Journal of Identity and Migration Studies*, 2(2).

Wodak R ve Reisigl (2001). *Discourse and Discrimination Rhetorics of Racism and Antisemitism*. Newyork: Routledge.

Yücebaş M (2015). Gaziantep Yerel Basınında Suriyeli İmgesi: Yeni Taşranın Yeni Suskunları: Suriyeliler. *Birikim Dergisi*, 311, 38-47.

'Çağdaşlığın Simgesi ve Ulusun Faziletli Anası'ndan 'Kendi Hayatının Öznesi Olan Özgür Kadın'a: 2000'li Yılların İlk Yarısında TBMM'de ve Feminist Kampanyalarda Kadın Hakları Söylemi

İnan Özdemir Taştan, Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi,
e-posta: inanki@gmail.com

Özet

Türkiye'de 2000'li yılların ilk yarısı kadın hakları açısından önemli yasal reformlara tanıklık etmiştir. 2001 yılında 4721 sayılı yeni Medeni Kanun, 2004 yılında 5237 sayılı yeni Türk Ceza Kanunu kabul edilmiş, her iki yasada da daha önce bu kanunlarda yer alan cinsiyetçi düzenleme ve ifadeler kaldırılarak kadın hakları açısından önemli hukuki adımlar atılmıştır. Yine bu dönemde 2001 ve 2004 yıllarında Avrupa Birliği'ne uyum süreci kapsamında Anayasa'da yapılan değişikliklerle, anayasaya ilk defa kadın-erkek eşitliğine ilişkin ifadeler ve devlete de bu konuda pozitif ayrımcılık yapma yükümlülüğü getirilmiştir. Böylelikle bu dönem hem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) hem de yasal düzenlemelerin kadınlar lehine gerçekleşmesi amacıyla aktif bir kampanya yürüten kadın örgütlerinde kadın haklarına ilişkin canlı bir tartışmaya tanıklık etmiştir. Bu çalışmada kadın örgütlerinin kampanyalarında ve TBMM tartışmalarında şekillenen kadın hakları söylemi, Cumhuriyetin ilk yıllarında şekillenen Kemalist kadın hakları söylemiyle olan ilişkisi açısından analiz edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada sonuç olarak, Kemalist kadın hakları söyleminin hem kadın örgütlerinin hem de milletvekillerinin söyleminde çeşitli şekillerde varlığını sürdürdüğü ancak feminist kadın hakları söyleminin de kendisine önemli bir alan açtığı görülmüştür. Kemalist söylem ağırlıklı olarak kadının çağdaş uygarlığın ve laikliğin simgesi olarak görülmesi ve "Türk kadınının" Kurtuluş Savaşı sırasındaki kahramanlıklarına yapılan atıflarla karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte feminist kadın hakları söyleminin uluslararası anlaşmalara atıf yapan, pozitif ayrımcılığı vurgulayan ve kadını kendi varoluş serüveninin öznesi olarak gören boyutları da hem kadın hakları örgütlerinin kampanyalarında hem de TBMM tartışmalarında dile getirilmiştir.

Bugünden geriye bakıldığında, yasa yapıcının ve hükümetlerin söylemindeki bu feminist açılımın bir istisna olduğu ve geçtiğimiz on yılda önemli bir daralma yaşadığı söylenebilir. Türkiye tarihinin en büyük boyutlarına ulaşan kadın hakları ihlalleri etrafında önemli bir söylemsel mücadele yaşanmaktadır. Bu durum, feminist kadın örgütleri, iktidar temsilcileri ve TBMM tartışmalarının bu söylemsel mücadelenin incelenebileceği ve yeni çalışmaların yapılabileceği alanlar olmaya devam ettiğini göstermektedir.

Anahtar Sözcükler: Kadın hakları, Kemalist söylem, feminist söylem, Türkiye Büyük Millet Meclisi, kadın örgütleri.

From the “Symbol of Civilization and Virtuous Mother of Nation” to “Liberate Subject of on her Own Life”: Discourse of Women’s Rights in TBMM Minutes and Feminist Campaigns in the first half of the 2000s in Turkey

Abstract

The first half of the 2000s witnessed a number of legal reforms on women’s rights in Turkey. In 2001 the new Turkish Civil Code passed by the Turkish Grand National Assembly (TGNA) on November 22, 2001. On September 26th, 2004, the Turkish Penal Code Law was enacted in the TGNA. Both of the codes repealed the sexist expressions on the old articles and brought some very important gains for women’s rights. Also in 2001 and 2004 as part of the Turkey’s EU harmonization process two constitutional amendment packages were passed by TGNA both of which stresses the gender equality and positive discrimination for women for the first time. During these legislative processes, there began a lively debate on women’s rights both in TGNA and within the women’s rights organizations who launched nationwide campaigns to affect the assembly on gender equality and the protection of sexual and bodily rights of women. This study analyzes the discourse of women’s rights in women’s NGOs campaigns and in TGNA minutes through a comparison with Kemalist discourse on women’s right of the early Turkish republic.

The results of the study indicate that, Kemalist discourse remained both in women’s campaigns and in TGNA debates but at the same time a rather different feminist discourse also had important space in both parts’ discourse. The elements of Kemalist discourse which give importance to women’s rights as a symbol of modern civilizations and secularism and emphasize the heroism of women during the Turkish war of independence was repeated in the debates while the feminist discourse which refers to human rights and international conventions, claims positive discrimination for women and defines women as a liberate subjects of their own lives, is also used within the debates.

Looking back from today, this feminist expansion of the discourse seems as an exception, as the discourse on women in the governments and TGNA has get more and more conservative since then. Today, in a conjuncture of important women rights violations in Turkey, the struggle over women’s rights discourse is continues to be an important issue to be analyzed to which this study can be a starting point.

Keywords: Women’s rights, Kemalist discourse, feminist discourse, Turkish Grand National Assembly, women NGOs.

Giriş

Türkiye’de kadın haklarını ve kadın-erkek eşitliğini gözeten yasal düzenlemelerde, Cumhuriyet’in ilk yıllarından sonra, ilk ciddi dönüşümün 2000’li yıllarla başladığı

söylenbilir. Dönüşüme konu olan yasal düzenlemeler şöyle özetlenebilir: 3 Ekim 2001’de kabul edilen ve Anayasanın 33 maddesinde değişiklik yapan 4709 sayılı yasa, Anayasanın ailenin korunması konusundaki 41. maddesinin “Aile Türk toplumunun temelidir” diyen birinci fıkrasına “ve eşler arasında eşitliğe dayanır” kaydını getirmiş ve böylece ilk defa Anayasa’ya kadın-erkek eşitliğine yönelik bir ifade eklenmiştir. 22 Ekim 2001’de ise çeşitli değişikliklerle birlikte 1926’dan bu yana uygulanan Medeni Kanun kaldırılmış, 4721 sayılı yeni bir medeni kanun kabul edilmiştir. Bu kanunun kadın hakları ve kadın erkek eşitliği konusunda var olan medeni kanunla birçok farklılığı olmakla birlikte, şu noktalara değinilebilir: Yeni medeni kanunla ailenin ikametgâhını kocanın belirleme yetkisi kaldırılmış ve eşlerin ikametgâhı birlikte belirlemeleri ilkesi getirilmiştir. Bu kanunla ayrıca, kadın-erkek için farklı olan evlenme yaşı eşitlenmiş ve 18 olarak belirlenmiş; evlenme törenlerinin sadece erkeğin değil, kadının da oturduğu yerdeki evlendirme memurluğundan yapılabileceği kabul edilmiş; “koca evlilik birliğinin reisidir” kuralı kaldırılarak birliğin yönetiminde ve temsilinde eşlere eşit söz hakkı tanınmıştır. Kadın ve çocukların geçim ve bakımlarının kocaya ait olduğunu öngören hüküm, eşitlik ilkesi gereğince kaldırılmış, eşlerden her ikisinin de güçleri oranında emek ve mal varlıklarıyla evin geçimine katkıda bulunmakla yükümlü olduğu kabul edilmiştir. Yeni medeni kanun kadının çalışmak için ve meslek seçiminde kocasından izin almak zorunluluğunu da kaldırmıştır. Kanunda ayrıca edinilmiş mallara katılma rejimi temel mal rejimi olarak kabul edilmiş, kadınlara evlilik süresince edinilen mallardan pay alma yolu kolaylaştırılmıştır.¹ Böylece eski kanunda özellikle aile hukukunu düzenleyen maddelerde erkek eş lehine yer alan maddeler kadın-erkek eşitliği lehine yeniden düzenlenmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin (TBMM) 21. döneminde yapılan yukarıdaki değişiklikleri, 22. Dönemde Anayasanın Kanun Önünde Eşitlik başlığını taşıyan 10. maddesinde değişiklik yapan 7 Mayıs 2004 tarihli 5170 sayılı kanun izlemiştir. Bu kanuna göre Anayasanın 10. maddesine, “Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür.” fıkrası eklenmiştir. Böylece ilk defa anayasada devletin kadınlara karşı pozitif ayrımcılık yapma yükümlülüğü getirilmiştir.

Kadın-erkek eşitliği konusunda bu dönemde atılan bir diğer önemli adım, yeni Türk Ceza Kanunu’ndaki çeşitli maddeler olmuştur. 26 Eylül 2004’te kabul edilen 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu (TCK), TCK Ankara Kadın Platformunun hazırladığı “Türk Ceza Kanunu Kadınlara Neler Getiriyor?” başlıklı kitapçıkta belirtildiği üzere, kadın hakları lehinde bazı temel düzenlemeler yapmıştır. Öncelikle, ırz, haya, edep gibi zamana göre değişen, göreceli ve kadınların hak ve özgürlüklerini kısıtlamak için yorumlanan ve çağdaş hukukta yeri olmayan

kavramlar ve evli-bekar, bakire-bakire olmayan kadınlar arasında ayırmacılık yapan düzenlemeler kaldırılmıştır. Yeni yasayla cinsel saldırı suçlarının tanımı da değiştirilmiştir. Böylece “topluma”, “aileye”, “edep törelerine” karşı suçlar olarak kabul edilen cinsel saldırılar, “kişilere karşı suçlar” olarak tanımlanmıştır. Bu doğrultuda “ırza geçme”, “ırza tasaddi” gibi cinsel saldırıları erkeklerin ve toplumun “namusu” üzerinden tanımlayan ifadeler yerine, “cinsel dokunulmazlığa karşı suçlar” ifadesi kullanılmış ve bu suçlar kişinin “vücut dokunulmazlığına karşı suçlar” olarak kabul edilmiştir. Buradan hareketle töre cinayetleri, nitelikli insan öldürme kapsamına alınmış ve eski yasada var olan ceza indirimini kaldırılarak, daha ağır cezalar öngörülmüştür. Yine cinsel tecavüze ilişkin tanımların kapsamı genişletilmiş ve bu suçlara daha ağır cezalar getirilmiştir. Bu doğrultuda evlilik içi tecavüz, cinsel saldırı ve işyerinde cinsel taciz açıkça suç olarak tanımlanmış ve diğer cinsel saldırılara öngörülen cezaya tabi tutulmuştur. Çocukların cinsel istismarında veya cinsel saldırılarda “rıza”nın var olabileceğini varsayan maddeler kaldırılmıştır. Yetkili savcı ve hâkim kararı olmaksızın genital muayene (bekâret kontrolü) yapan ve yaptırana ceza öngörülmüş, aile içi şiddet, işkencenin bir alt türü olan “eziyet” kapsamına alınmıştır. Eski TCK’de tecavüzcüyle evlendirmede cezanın ertelenmesini öngören madde ile evlenmek amacıyla kaçırma ve alıkoyma suçlarında cezanın iptalini öngören madde kaldırılmıştır.²

Tüm bu düzenlemelere bakıldığında, bazı ortak özellikler dikkati çekmektedir. Öncelikle tüm düzenlemeler Avrupa Birliği’ne (AB’ye) giriş süreci kapsamında çıkarılan uyum yasalarıdır. İkinci olarak, bu yasaların çıkarılma sürecinde, kadın örgütleri etkili bir şekilde, çeşitli kampanyalar, lobicilik faaliyetleri, gösteriler düzenlemiş ve yasalarda var olan ataerkil düzenlemelerin kaldırılmasını talep etmişlerdir. Bu düzenlemeler ayrıca, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Kemalizmin şekillendirdiği “kadın-erkek eşitliği” söyleminden bazı temel noktalarda farklılaşmıştır. Özellikle bu yasalardan ikisinin Cumhuriyet’in ilk büyük hukuk çalışması olarak kabul edilen 1926 Medeni Kanunu ile yine 1926 tarihli TCK yerine yeni kanunlar getirdiği göz önüne alındığında, yasalara ilişkin kamuoyu ve Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tartışmalarının, Cumhuriyet’in ilk yılları itibarıyla şekillenen “kadın söyleminden” farklılaşmış olması beklenir.

Bu çalışmada yukarıda sözü edilen yasaların çıkarılma süreci incelenerek, Türkiye’de “kadın-erkek eşitliği” ve “kadın hakları” tartışmalarının söylemsel eğilimleri ve Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki Kemalist söylemden farklılaşan ve örtüşen yanları ana hatlarıyla ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Bu amaçla feminist kadın örgütlerinin yasaların çıkarılma sürecinde yürüttükleri kampanyalar kapsamında oluşturdukları metinler ve TBMM’de ilgili yasalara ilişkin genel kurul tartışmaları incelenecektir. Öncelikle Kemalist söylemde kadının ve kadın

haklarının konumu ve kadınların bu konudaki görüşleri özetlenmeye çalışılacak; ardından son dönem tartışmalara geçilecektir.

Kemalist Söylemde Kadın: Medeni Kanun ve Kadınlara Siyasal Hakların Tanınması Süreci

Kadın sorunları ve kadınların konumu, 20. yüzyıla birlikte modernleşme sürecine geç katılan Üçüncü Dünya Ülkelerinin siyasal söyleminin ve gündeminin ana konularından biri olmuştur. Nilüfer Çağatay ve Yasemin Nuhoglu Soysal bu durumu iki ana nedene bağlamaktadır: Öncelikle bu ülkeler kadın hakları alanındaki reformları, uluslararası devletler sistemi içerisinde yer alabilmenin yolu olarak görmüşlerdir. Eski sistemle bağlarının tamamen koptuğunun göstergelerinden biri de kadınlarla ilgili reformlar olmuştur. İkinci olarak, bağımsızlıklarını geç kazanmış üçüncü dünya ülkeleri için, ulusal inşa sürecinin sağlanması, kadınların da siyasal ve ekonomik süreçle bütünleştirilmelerini gerektirmiştir (1990: 302). Bu durum genellikle bu ülkelerde, yurttaşlık haklarının kadınları da içerecek biçimde genişletilmesi sürecinin devlet girişimiyle başlamasını ve “verilmiş haklar” söyleminin yerleşmesini beraberinde getirmiştir. Kadın hakları, bireysel özgürlükler çerçevesinde değil, kalkınma ve endüstrileşme öğelerine atıflar yapan “toplumsal yarar” çerçevesinde ele alınmış, sınıf, etnisite ve cinsiyet farklılıklarını yok sayan böylesine geniş ve soyut bir kategoride ele alınan kadın sorunları erkek egemenliğinin yeniden üretilmesiyle sonuçlanmıştır (Çağatay ve Nuhoglu Soysal, 1990: 303, 304).

Cumhuriyet’in kadın sorununa yaklaşımında da bu özellikler görülmektedir. Kemalist Rejimin ilk kültürel devriminin temel ayaklarından birini kadın hakları oluşturmuş; bu konudaki reformlar bir yandan laik Cumhuriyet’in Osmanlı geleneğinden kopuşunun simgesi olurken, diğer yandan Batı nezdinde demokratikleşmenin kanıtı sayılmıştır (Durakbaşı, 1998: 36-40; Göle, 2004: 90-99; Tekeli, 1982: 208-218). Cumhuriyet’in ilk büyük hukuk reformu olan Medeni Kanun’un oybirliğiyle kabul edildiği TBMM görüşmelerinde, Adliye Vekili Mahmut Esat Bey’in kanuna ilişkin konuşması bu durumu yansıtan güzel bir örnektir. Mahmut Esat Bey’e göre bu kanunun kabulüyle “geçen 13 asır duracak ve Türk Milletine, Türk Camiasına yeni ve feyizli medeni bir hayat açılacaktır.” Milletvekiline göre kanun uygulanmaya başlanınca “Türk milletini medeni kabiliyetten azade görenler ... Türk inkılabı önünde kendilerinin ne kadar geri kaldıklarını görecekler ve ... bir hicap içinde kalacaklardır” (TBMM Zabıt Ceridesi, 1926: 230). Benzer bir söylem, kadınlara milletvekili seçimlerinde seçme ve seçilme hakkını veren 5 Aralık 1934 tarihli Anayasa değişikliği tartışmalarında da görülmektedir. Konunun TBMM görüşmelerinde söz alan dönemin Başbakanı İsmet İnönü’ye göre “Yakın gelecekte Türk Devletinin ve Türk Ulusunun geniş kudretlerinin sırrı anlaşıldığı zaman, bunun başında ilk günden beri Türk

inkılâbının Türk kadınına verdiği haklar esaslı bir delil” olacaktır (TBMM Zabıt Ceridesi, 1934: 82).

Cumhuriyet’in ilk yıllarında kabul edilen Medeni Kanunla birlikte dine dayanan, kadına biyolojik cinsiyet ayrımı çerçevesinde yaklaşan ve kadının kamu yaşamına ve siyasete katılım, evlenme, boşanma, miras ve tanık olma haklarını erkekler lehine kısıtlayan Mecelle kaldırılmış, yasal düzlemde kadın-erkek eşitliğine yönelik adımlar atılmıştır (Koyuncuoğlu, 1998: 58). Kadınlara seçme seçilme haklarının tanınmasıyla da kadın hakları konusundaki reformların tamamlandığı kabul edilmiştir. Bu yasalara ilişkin meclis tartışmalarında kadınların öncelikle “annelik” rolleriyle tanımlandıkları görülmektedir. Hem Medeni Kanun’a ilişkin konuşmalarda hem de seçme seçilme hakkının kadınlara da verilmesini öngören Anayasa değişikliği tartışmalarında, kadınlar öncelikle ulusun ve gelecek neslin cefakâr anneleri olarak işaretlenmişlerdir. Vurgulanan bir diğer konu da kadınların Türk Kurtuluş Savaşı’nda gösterdikleri kahramanlıklar ve mücadele olmuştur. Bu mücadele, “verilen” hakların “hak edildiğinin” kanıtı olarak görülmüş, kadınların ulusun yeniden inşasına katılımlarının savaşlarda gösterilen çabalar sonucu hak edildiği ileri sürülmüştür. Konuşmalarda dikkati çeken bir diğer nokta da kadın-erkek dayanışmasına yapılan atıflardır. Ancak bu dayanışmanın yönü kadından erkeğe doğru bir özveri niteliğindedir. Kadın her zaman erkeğinin yanında ona destek olmandır. Kadınlara seçme seçilme hakkı verilmesini savunan Konya Milletvekili Refik Bey’in sözleriyle “Türk kadını acun tanır. Erkekten hiçbir savaşta geri kalmamış, onunla omuz omuza yürümüş, onunla tarlada beraber çalışmıştır. Ekin kaldırırken, ineğini sağarken, yavrusuna ninni söylerken dahi erkekten ayrılmayan Türk kadını ulus işlerinde de yüksek varlığını göstermiştir.” (TBMM Zabıt Ceridesi, 1934: 83).³

Özetle, dönemin meclis tartışmalarına bakıldığında kadınlığı oluşturan unsurların annelik, vatanseverlik, fedakârlık, kabiliyetlilik ve faziletlilik olarak sıralandığı görülmektedir. Böyle bir tanımlama Mustafa Kemal Atatürk’ün çeşitli söylevlerinde de görülmektedir:

Kadının en büyük görevi analıktır. İlk eğitim verilen yerin ana kucağı olduğu düşünülürse, bu görevin önemi gereği gibi anlaşılır. Ulusumuz güçlü bir ulus olmaya kesin karar vermiştir (azmetmiştir). Bugünün gereklerinden biri de kadınının her yönden yükselmelerini sağlamaktır. (İzmir’de Halk ile Konuşma, 31.1.1923. Aktaran İnan, 1991: 42)

Kimse yok sayamaz ki (inkar edemez ki), bu savaşta ve ondan önceki savaşlarda ulusun yaşam yeteneğini tutan hep kadınlarımızdır. Çift süren, tarlayı eken, ormandan odunu, keresteyi getiren Aile ocaklarının dumanını tütüren, bütün bunlarla birlikte, sırtıyla, kağnısıyla, kucağındaki yavrusuyla, yağmur

demeyip, kış demeyip, sıcak demeyip savaş bölgesinin gereçlerini taşıyan hep onlar, hep o yüce, o özverili, o tanrısal Anadolu kadınları olmuştur. Bundan ötürü hepimiz bu büyük ruhlu ve büyük duygulu kadınlarımızı gönül borcu ve içyükümü ile (şükran ve minnetle) sonsuza dek sevgi ve saygı ile anıp kutsayalım (Konya Kızılay Kadınlar Şubesindeki Çay Toplantısında, 21.3.1923, Aktaran İnan, 1991: 45)

Türk kadını nasıl olmalıdır?

Türk kadını dünyanın en soylu, en erdemli ve en ağır kadını olmalıdır. Ağır sıklıkta değil, aktörede, erdemde ağır, ağırbaşlı (vakir) bir kadın olmalıdır. Türk kadınının ödevi, Türk'ün anlayış ve düşünüşüyle, bileğiyle, dayancıyla koruma ve savunmaya gücü yeter (kadir) kuşaklar yetiştirmektir. Ulusun kaynağı, toplumsal yaşamın temeli olan kadın, ancak erdemli olursa ödevini yerine getirebilir. (İzmir Kız Öğretmen Okulunda, 14.10.1925, Aktaran İnan, 1991: 54, 55)

Cumhuriyet'in ilk yıllarına ilişkin meclis tartışmaları ve Atatürk'ün çeşitli konuşmalarında ifade edildiği şekliyle, bu dönemin kadınlara ilişkin söyleminin ikili bir karakterle malul olduğu söylenebilir: kadınlar bir yandan modernliğin simgeleri, diğer yandan da var olan toplumsal dokunun ve milli niteliklerin çözünmesini önleyen "gelenek bekçileri" olarak görülmüşlerdir (Kadioğlu, 1998: 94). Dönemin tartışmalarında "kadın hakları"na atıf yapılmamış, kadınlar annelik, bacılık gibi cinselliklerini örtecek toplumsal rollerle dile getirilmiş ve kadınlara tanınan haklar onların bireyselliklerini geliştirmenin bir aracı olarak görülmemiştir (Arat, 1998: 53; Akşit, 2005: 183). Yapılan reformlarla birlikte kadınlar çeşitli dinsel baskılardan kurtulsalar da, özgürleşme imkânları önemli ölçüde sınırlı kalmıştır (Kandiyoti, 1997).

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Kadınların Reformlara ve Kadın Haklarına Bakışı

Kadınların Cumhuriyet'in ilk yıllarında kadın hakları konusunda dönemin koşulları gereği sınırlı bir mücadele verebildikleri görülmektedir. Bu dönemde gerçekleştirilen reformlar büyük ölçüde 'devlet feminizmi' ve girişimi yoluyla 'verilmiştir'. Bu durum özellikle Medeni Kanun'a ilişkin tartışmalarda görünür olmaktadır. TBMM'de reddedilen ve bazı konularda Mecelle'den de katı kurallar öngören medeni kanun tasarısına ilişkin tartışmalarda, kadınlar tasarıya yeterince tepki göstermedikleri için eleştirilmişlerdir. Öyle ki Kadınlar Birliği bu nedenle bir toplantı yapmış, konuyu ele almış ancak toplantı sonrası bir konuşma yapan Halide Edip, soruna kadın perspektifinden çok, aile birliğinin ve sağlamlığının korunması açısından yaklaşmıştır (Tekeli, 1982: 207). Kadınların, kendilerini tanımlama ve yeni Cumhuriyet içerisindeki rollerini saptama konusunda da devlet feminizminin sınırları içerisinde kaldığı söylenebilir. Annelik, kadınların

kendilerini tanımlamalarında temel unsurlardan biri olmuş, Kurtuluş Savaşı'nda erkeklerle verilen mücadele, kadın haklarının savunulmasında kullanılan gerekçeler arasında yer almış, kadının hem aile içinde hem de iktisadi alanda yeni haklar elde etmesi savunulurken, “modern ancak mütevazı, sorumlu, tutumlu, şefkatli” Kemalist kadın tipinin “püriten ahlak” anlayışı sorgulanmadan kabul edilmiştir. Bununla birlikte “alaturkalık ile iffetsizlik arasındaki gerilim, Türk kadınlarının zihninde Cumhuriyet döneminin başlangıcından bu yana huzursuzluk yaratıcı bir unsur olarak” varlığını sürdürmüştür (Durakbaşı ve İlyasoğlu, 2001; Kadioğlu, 1998: 96).

Siyasal haklar konusu Cumhuriyet döneminde kadınların devlet feminizminin önünde oldukları bir alan olarak farklılaşmaktadır. 15 Haziran 1924 gibi erken bir tarihte kadınlar tarafından, siyasi ve içtimai haklarını kazanmak, Cumhuriyet rejimi altında Meclis kürsüsünden bu hakları savunmak ve kadınlığın statüsünü yükseltmek amaçlarını taşıyan Kadınlar Halk Fırkası'nın (KHF) kurulmak istendiği ve Hükümete başvuruda bulunduğu görülmektedir (Zihnioğlu, 2003: 127). Ancak Fırka'nın kuruluşu programında tespit edilen ancak içeriği açıklanmayan “bazı düşünceler” nedeniyle reddedilmiştir. Bunun üzerine kadınlar, programdan siyasi hak mücadelesine ilişkin öğeleri çıkararak Kadın Birliği'ni kurmuşlardır (Zihnioğlu, 2003: 147). Dolayısıyla kadınların kendi inisiyatifleriyle başlattıkları siyasi hak mücadelesi engellenmiş, bu haklar Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun kendi çizdiği sınırlar çerçevesinde ‘uygun şartların’ oluşmasının ardından ‘verilmiştir’. Türkiye’de bağımsız ve güçlü bir kadın hareketinin gelişmesini sekteye uğratan bu durumun bir sonucu olarak, feminizm 1960’lardan itibaren Batı dünyasında bağımsız kitle hareketlerine dönüştüğü halde, Türkiye’de bu süreç gecikmiş ve 1980 sonrasına tekabül etmiştir.

1980 Sonrası Dönüşen Kadın Hareketi ve Kadın Haklarına Feminist Yaklaşım: Medeni Kanun ve TCK Tartışmaları

Türkiye’de feministlerin Kemalizm’in kadın anlayışını eleştirmeleri 1980’lere denk düşmektedir. ‘Özerk’ bir feminist hareketin gündeme gelmesi de bu dönemde olmuştur. Bu özerklik sadece Kemalist ideolojiden değil, feminizmi ‘burjuva sapması’ olarak gören ve kadınları geleneksel rollere hapseden sol ideolojilerden de bir ayrılışı ifade etmektedir (Göle, 2004: 111; Zihnioğlu, 2007: 1109- 1110). Daha önce var olan politik projeler, kamusal alana taşınmış ortak çıkarlar çevresinde örgütlenir, tek ve ortak bir geleceğe yönelerek farklılıkları ve özel çıkarları ‘özel alana’ hapsederken, 1980’lerle birlikte, kadın hareketi işe bu durumu sorgulamakla başlamış, kamusal-özel arasındaki belirgin ayrımlaşmanın sorgulanması bir politik mücadeleye dönüştürülmüştür (Timisi ve Ağduk-Gevrek, 2002: 14). Böylece 1980’ler “Türkiye’de kadınların toplumsal

cinsiyete ilişkin varoluş problemlerinin tartışıldığı, kadın olmanın ve kadınlığın anlamlarının belirginleştirildiği, feminizmin bir toplumsal proje olarak tartışıldığı, farklılıkların tarif edildiği bir dönem olmuştur.” (Timisi ve Ağduk Gevrek, 2002: 14, 15).

1990’lar Türkiye’de feminist hareketin kurumsallaşma dönemidir. Bu dönemde ayrıca Kürt Hareketi ve İslami Hareketle ilgili feminist talepler geliştirilmeye başlanmış ve feminizm önemli ölçüde büyük şehir hareketi olmaktan çıkmıştır (Bora ve Günal, 2002: 7-9). 2002 yılında 37 ilde 313 kadın örgütü olduğu tespit edilmiştir (Ecevit, 2004). 1990’lar aynı zamanda kadınların birlikte hareket edip bir sorun etrafında birleşmeye başladığı, bu bağlamda “proje feminizmi”nin de yaygınlaştığı bir dönem olmuştur (Bora ve Günal, 2002: 7-9). Kadın örgütleri 2000’li yıllarda da bu projeler etrafında ortak hareket etmişlerdir.

Yıldız Ecevit, 1990’larla birlikte oluşan kadın örgütlerinin genel özelliklerini şöyle sıralamaktadır: Bu örgütler erkeklerin hiyerarşik üstünlüğüne dayalı bir toplumsal yapıyı sorgulamakta ve eleştirmektedirler. Her türlü ayrımcılığa karşı çıkmakta ve kadınların güçlenmesi için çalışmaktadırlar. Uzun yıllar boyunca, ataerkil devlet ve erkek egemen siyaset yapma biçimleri tarafından engellendikleri için yeni siyaset yapma biçimleri ve alternatif örgütlenme modelleri geliştirmişlerdir. Küresel sivil toplum hareketlerinden etkilenmiş ve dünya kadın hareketiyle ilişkilerini güçlendirmişlerdir. Kamu kuruluşlarına eleman alımında cinsiyet ayrımcılığı, kadın-erkek eşitliği mücadelesi, siyasete katılımın artırılması, töre cinayetlerinin, ev içi şiddetin önlenmesi, kadın sığınaklarının kurulması, tecavüz, kadın satışı, bekaret kontrolü, kız çocuklarına yönelik ayrımcılık gibi sorunlar çerçevesinde önemli bir kadın aktivizm alanı oluşturmuşlardır (Ecevit, 2004).

2001 yılında kabul edilen yeni Medeni Kanun ve 2004 yılında kabul edilen Türk Ceza Kanunu kadın aktivizminin en etkin olduğu mücadele konularından biri haline gelmiştir. Kadın örgütleri hem yeni Medeni Kanun’un hem de yeni TCK’nin hazırlanma ve TBMM’de tartışılma sürecinde taleplerini kabul ettirmek üzere bir araya gelmiş ve Medeni Kanun Kadın Platformu ile TCK Kadın Platformu’nu oluşturmuşlardır. Bu platformlar taleplerini ve mücadelelerini özellikle toplu eylem ve kampanya örgütlemeye; imza kampanyası yapma; dilekçe verme; milletvekillerine, Başbakan’a ve Cumhurbaşkanı’na mektup ve telgraf gönderme; TBMM oturumlarını ve komisyonları izleme; milletvekilleriyle tek tek görüşme; şiddet için acil telefon hatları kurma, mahkemelerde duruşmaları toplu olarak izleme ve internetten faydalanma olanaklarını geliştirerek yürütmüşlerdir.

Medeni Kanuna ve TCK'ye ilişkin kadın platformlarının temel taleplerinin kadının bireyselliğinin ve cinsel özgürlüğünün kabul edilmesi gerekliliği ile devletin kadın hakları konusunda pozitif ayrımcılık yapması talebi etrafında şekillendiği söylenebilir. Bu durum özellikle kadına yönelik cinsel saldırılar, töre cinayetleri ve bekâret kontrolü konularında daha da görünür olmuştur. Kadınlar ataerkil kolektif namus anlayışını eleştirmiş, kadınları faziletli, ağır başlı, fedakâr anneler olarak değil, kendi bedeni üzerinde söz sahibi olması gereken ve bireyselliğini geliştirme imkânlarına ulaşma hakkı olan insanlar olarak tanımlamışlardır. Örneğin 14 Eylül 2004 Salı günü “Türkiye'nin çeşitli yerlerinden gelen 7 kadın platformu ve 80 kadın örgütü”nün gerçekleştirdiği Meclis'e yürüme eyleminde yapılan basın açıklamasında konuşan Ka-Der Ankara Şube Başkanı İlker Üstün, bu durumu “Devlet cinselliğimizi baskı altına almak yerine haklarımızı korumak zorundadır” (aktaran *Radikal*, 13 Eylül 2004) diyerek açıklamıştır. Bununla paralel olarak, kadının aile içindeki fedakâr ve bütünleştirici rolünü kutsallaştıran ve aileyi özel alan içerisinde gören bir yaklaşım yerine, kadına yönelik şiddetin en yoğun yaşandığı yerler olarak aile kurumu tartışılmış, aile içi şiddet ve cinsel tacizin de suç kapsamında ele alınması ve cezalarda ağırlaştırıcı bir unsur olarak görülmesi talep edilmiştir. Kadınlar aile içi cinsel saldırıyı şöyle tanımlamışlardır:

TCK, Cinsel saldırı eyleminin, evlilik birliği içinde gerçekleşmesi halini şikâyete bağlı bir suç olarak kabul etmiştir. Hukuk sistemimize yeni girmiş olan bu suç türü, yaşamızın, bireyi, her koşulda şiddete karşı koruma kararlılığının bir yansıması olarak karşımıza çıkıyor. Yasaya hakim olan ‘Önce insan’ düşüncesi, evlilik kurumunu koruduğumuz zannıyla, kimse ile paylaşmadığımız, “özel alanımız” diyerek içimize attığımız, aile içinde yaşanan pek çok olumsuzluğun, özünde aileyi içinden kemiren ve çürüten unsurlar olduğunu görmemize yardımcı oluyor. Cinsel şiddet, çoğu zaman evin içinden birinden, hatta eşimizden gelebilir. Evlilik birliği, eşlerin birbirine dayak atmasına, hakaret etmesine, aşağılamasına, aç susuz bırakmasına, eve kapatılmasına nasıl izin veriyorsa, zorla cinsel birlikteliğe de izin vermez. (TCK Ankara Kadın Platformu, 2004)

Kadınların hem Medeni Kanun hem de TCK konusundaki taleplerini dayandırdıkları temel nokta artık Ulusal Kurtuluş Savaşı ve ‘Türk kadını’nın kahramanlığı değil, Avrupa Birliği kriterleri, İnsan Hakları Bildirgesi ve Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) gibi uluslararası metinler olmuştur.

Kadınların söyleminde dikkati çeken bir diğer unsur da Cumhuriyet’in ilk yıllarında kullanıldığı şekliyle bir “Türk kadını”ndan bahsetmemesi ve daha evrensel bir şekilde insan haklarından ve kadın-erkek eşitliğinden bahsetmesi olmuştur. Cumhuriyet yasalarıyla Türkiye’de kadın hakları alanında atılan adımların önemi dile getirilmekle birlikte, artık bu yasaların geçerliliğini ve

güncelliğini yitirdiği vurgulanmıştır. Kadın örgütlerinin çeşitli açıklamalarında bu durumun kanıtı olarak Cumhuriyet'in farklı kuşak kadınlarının kadın haklarına yaklaşımlarındaki farklılık örnek gösterilmiş, böylece kadınların kendilerine ve sorunlarına yaklaşımlarının değiştiği ifade edilmiştir. Örneğin TCK Kadın Platformu'nun hazırladığı *Yeni Ceza Kanunu Kadınlara Ne Getiriyor?* başlıklı kitapçıkta şöyle denmektedir:

Devlet, yasa eli ile hem kendisini, hem de yurttaşlarını korur. Bizler de TC yurttaşları olarak bu korumadan eşit olarak yararlanma hakkına sahibiz. Kadınlar olarak bizi koruyan yasalara Cumhuriyet Devrimimizle sahip olduk. Cumhuriyet'in temelinde harcı bulunan kadınlar, 1926 tarihinde, yani cumhuriyetimizin ilanından üç yıl sonra, Medeni Yasa'ya, TCK'ya ve yurttaşlık haklarımızı koruyan diğer yasalara sahip oldular. 1926'lı yıllarda kabul edilen yasalar, bizi ümmet olmaktan ulus olmaya, kul olmaktan yurttaş olmaya taşıyordu. Bu değerli kazanım, doğal olarak, yılların ilerlemesi ile daha ileri ve daha çağdaş olana doğru evrilecekti. Bu gerçeği görebilmek için anneannelerimiz, annelerimiz, biz ve kızlarımız arasındaki anlayış ve kavrayış farklarını anımsamak yeterlidir.

Hem Medeni Kanun ve TCK hem de Anayasa'da kadın-erkek eşitliğinin sağlanması ve kadınlara yönelik pozitif ayrımcılığın uygulanması konularında mücadele veren kadın örgütlerinin, elde edilen yasal kazanımlar sonrasında vurguladıkları önemli bir nokta, sadece yasal düzenlemelerin yetersiz kalacağı ve uygulamada da devletin kadınları koruyucu önlemleri alması gerektiğidir. Yürüttükleri başarılı kampanya sonucunda taleplerinin çoğunu kabul ettiren kadın örgütlerinin yasaya getirdikleri temel eleştiriler, töre cinayetlerine getirilen indirim kaldırılmasını öngören yasa maddesinin daha geniş bir kapsamı olan namus cinayetlerinden söz etmemesidir. Bir diğer eleştiri konusu ise, "genital muayenenin" gerekli hallerde hâkim ve savcı kararına bırakılması, mağdurun onayının bu konuda aranmamasıdır. Bu konuda Medeni Kanun ve TCK Kadın Platformu sözcüleri, TCK kabul edildikten sonra, "Namus cinayetleri, bekâret kontrolleri ve cinsel yönelime dayalı ayrımcılığın ortadan kaldırılması için gerekli düzenlemelerin yapılmasına yönelik taleplerimiz sürecektir." açıklamasını yapmışlardır.⁴

2000'li Yılların İlk Yarısında TBMM Tartışmalarında Kadın Sorunları ve Kadın-Erkek Eşitliği Söylemi

Giriş bölümünde de belirtildiği gibi, 2000'li yılların başları, TBMM'de kadının Türk hukuk sistemindeki konumunda büyük dönüşümler yapan yasal/anayasal düzenlemelerin tartışılıp kabul edildiği yıllar olmuştur. Bu bölümde, bu düzenlemelere ilişkin tartışmalarda, milletvekillerinin kadın sorunlarına nasıl yaklaştıkları ve Kemalist kadın söylemi ile 1980 sonrası feminist söylemin Meclis

görüşmelerinde ne şekilde yer aldığı saptanmaya çalışılacaktır. Bunun için 21 ve 22. Dönem TBMM’inde kabul edilen yeni Medeni Kanun ve TCK’ye ilişkin TBMM genel kurul tartışmalarının yanı sıra, Anayasanın ailenin korunmasıyla ilgili 41. maddesi ve Anayasanın Kanun Önünde Eşitlik başlığını taşıyan 10. maddesinde değişiklik yaparak, ailenin eşler arasında eşitliğe dayanan bir kurum olduğunu belirten ve devlete kadın-erkek eşitliğinin sağlanması için gerekli önlemleri alma yükümlülüğünü getiren yasalara ilişkin TBMM genel kurul tartışmaları da incelenmiştir. 22. Dönem TBMM’inde 18 Mayıs 2005’te Töre Cinayetleri konusunda bir araştırma komisyonu kurulması önerisi üzerindeki Genel Kurul tartışmaları da incelemeye alınmıştır.⁵

21. Dönem TBMM’inde aldıkları oy oranları sıralamasıyla Demokratik Sol Parti (DSP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Fazilet Partisi (FP), Anavatan Partisi (ANAP) ve Doğru Yol Partisi (DYP) bulunmaktaydı. Fazilet Partisi’nin 22 Haziran 2001’de kapatılmasından sonra, bu partiden TBMM’ye giren milletvekillerinden bir kısmı Recai Kutan başkanlığında kurulan Saadet Partisi’nde (SP) bir araya gelirken, Abdullah Gül ve çevresinde kurulan ittifak Adalet ve Kalkınma Partisi’ni (AK Parti) kurdu. Yukarıda belirtilen Anayasa değişiklikleri ve Medeni Kanun’un TBMM’de kabulü sırasında hükümette Bülent Ecevit başkanlığındaki DSP-MHP-ANAP koalisyonu ve muhalefette DYP, AK Parti ve SP yer almaktaydı. Sadece iki partinin seçim barajını geçerek meclise girebildiği 2002 Genel Seçimleri sonrasında oluşan 22. Dönem TBMM’inde ise incelenen oturumlar sırasında iktidarda AK Parti ve muhalefette de Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) vardı. 2005 yılı içerisinde AK Parti ve CHP’den istifa eden milletvekillerinin Anavatan Partisi’ne (ANAVATAN) katılmalarıyla birlikte meclis üç partili bir dağılıma sahip oldu.

TBMM Tartışmalarında Kemalist Kadın Söyleminin Öğeleri

İncelenen oturum tutanaklarında Kemalist kadın söyleminin görünür olan öğeleri yasal düzenlemeler ile çağdaş Batı uygarlığına ve uluslararası camiaya katılım arasında kurulan bağ; bu yasal düzenlemelerin “laik” sistemin simgesi olarak kabul edilmesi ve “Türk kadınının” niteliklerine ilişkin konuşmalarda ortaya çıkmıştır.

i. Çağdaş Uygarlığın Simgesi Olarak Kadın Hakları

TBMM tartışmalarında Kemalist kadın söyleminin ön olana çıktığı konulardan biri, görüşülen yasal düzenlemelerin çıkarılma nedeni olmuştur. İncelenen tüm tutanaklarda, yasal düzenlemelerin dışsal bir müdahale ile veya AB’ye giriş süreci nedeniyle yapılıp yapılmadığı konusuna değinilmiştir; zira ilgili yasal düzenlemelerin hepsi AB’ye giriş sürecinde çıkarılan uyum yasaları kapsamındadır. Bu durum milletvekillerini aslında yapılan düzenlemelerin

sadece AB'ye girmek için değil, var olan bir ihtiyaca cevap vermek için yapıldığını belirtmeye zorlamıştır. Ancak bir yandan yasa yapma sürecindeki böyle bir zorlama reddedilirken, diğer yandan da ilgili düzenlemeler, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Avrupa Çocuk Hakları Sözleşmesi, CEDAW gibi uluslararası belgeleri imzalayan Türkiye'nin yapması gereken yükümlülükler olarak tanımlanmıştır. Örneğin Medeni Kanun tasarısı hakkında DYP Grubu adına konuşan Kayseri Milletvekili Sevgi Esen yasanın gerekçesini şöyle ifade etmiştir:

Burada, bir şeyi daha net olarak ifade etmek istiyorum. Bugün, Türkiye Büyük Millet Meclisinde, Avrupa Birliği istiyor diye değil, toplumun ihtiyaçları göz önüne alınarak, çağdaş toplum ve demokrasi hedefli bir tasarı görüşülmektedir. Bu tavır, birçok Avrupa ülkesinin önündedir ve Türk tarihine yakışanıdır. ...

Değerli üyeler, Medeni Kanun Tasarısının bugüne gelmesi hiç de kolay olmamıştır. 1949'da ülkemiz tarafından imzalanan İnsan Hakları Bildirisi ve 1984 tarihinde imzaladığımız SEDAV çerçevesinde, 2001 yılına geldiğimiz halde, henüz yasalarımızdaki çalışmalar ve eksiklikler giderilememiştir. (TBMM, Tutanak Dergisi, 2001: 64)

Milletvekillerinin konuşmalarında ayrıca, kadın haklarına verilen değer ile Türkiye'nin uluslararası camiadaki "şerefli" yeri arasında bağlantı kurulmuş, vekiller sıklıkla bu konuya değinmiştir. İncelenen her iki dönemde (21. ve 22. Dönem) TBMM'de yer alan partilerin sözcülerinin bu söyleme konuşmalarında yer verdiği görülmektedir. Milletvekilleri kadın hakları açısından Türkiye'yi diğer ülkelerle karşılaştırmış, Türkiye'nin kadın hakları, töre cinayetleri, kadın-erkek eşitliği, kadınların siyasal hayata katılımı konularındaki dünya sıralamalarına değinmiştir. Bu konudaki ilginç örneklerden biri, Anayasa'ya devlete kadın erkek eşitliğini sağlama yükümlülüğünü getiren değişiklik hakkında konuşan Anayasa Komisyonu Başkanı Burhan Kuzu'nun Türkiye'yi Uganda ile karşılaştıran konuşmasıdır:

Şimdi, sizlere, dünya ülkelerinden birkaç örnek vereyim, siyasette kadının yeri konusunda parlamentolardaki durum: İsveç yüzde 42, Norveç yüzde 36, Almanya yüzde 30, Türkmenistan yüzde 26, Çin yüzde 21, İngiltere yüzde 18, Avrupa toplamı ortalama yüzde 20, Uganda yüzde 17, Amerika yüzde 14, İspanya yüzde 13, Tunus yüzde 12, Fransa yüzde 20, Bulgaristan yüzde 11, Suriye yüzde 10, Yunanistan yüzde 8, Portekiz yüzde 8, Türkiye yüzde 4; Mısır, Bangladeş, Yemen yüzde 2. Biliyorsunuz, zaman zaman kimi şeylerde «Uganda'da bile bu yok» filan gibi sözler sarf ederiz; parlamentoda, Türkiye'de yüzde 4, Uganda'da yüzde 17 oranında kadın temsili var. Dünya ortalaması yüzde 10. (TBMM Tutanak Dergisi, 2004a: 88)

Burhan Kuzu'nun bu karşılaştırmasına daha sonra Adana Milletvekili Uğur Aksöz de atıf yapmış ve konuşmasını "Parlamentodaki bayan milletvekili nispeti, Uganda'da yüzde 17, Türkiye'de yüzde 4'müş. Bu ayıp bize yeter diyorum, saygılar sunuyorum." (TBMM Tutanak Dergisi, 2004a: 93) diyerek bitirmiştir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Özetle TBMM konuşmalarında, kadın konusunu batı medeniyetine uyum sürecinin bir simgesi olarak gören Cumhuriyet dönemi kadın söyleminin devam ettiği görülmektedir.

ii. Laik Sistemin Simgesi Olarak Kadın Hakları ve Medeni Kanun

Tartışmalarda Kemalist kadın söyleminin görünür olduğu bir diğer nokta da, medeni kanun görüşmelerinde ortaya çıkan kanun tasarısının gerekçesine yönelik tartışmalar olmuştur. Zira görüşülen yeni medeni kanun tasarısına yeni bir gerekçe yazılmamış, 1926'da Mahmut Esat Bozkurt tarafından yazılan eski kanun gerekçesi sadeleştirilerek ve özetlenerek kullanılmıştır. Gerekçenin özellikle Medeni Kanun ile Türk ulusunun "kendisini çeviren hastalıklı inançlarından ve kargaşadan" kurtulacağı, "eski uygarlığın kapılarını kapayarak yaşam ve verimlilik getiren çağdaş uygarlığın" içine gireceğini belirten bölümü, bu bölümü eleştiren muhafazakar AK Parti ve SP'li milletvekilleri dışındaki vekillerce savunulmuştur. Böylece Kemalist söylemin, medeni kanunu "eski düzenin" karşıtı olarak kuran öğesi tartışmalarda tekrarlanmış, medeni kanun laik sistemin simgelerinden biri olarak görülmüştür. Bu konuda ANAP Grubu adına söz alan Denizli Milletvekili Beyhan Aslan'ın konuşması tartışmaları özetleyen bir örnek olarak gösterilebilir:

Devrin Adalet Bakanı Sayın Esat Mahmut Bozkurt tarafından kaleme alınan gerekçe, bugün dahi hayatiyetini korumaktadır. Medenî Kanunun Türk toplumuna kazandırılmasındaki amaç, Türk toplumunu çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırmaktır; aynı hedef bugün de geçerlidir. Bazı çevreler, 1926 tarihli Medenî Kanunun gerekçesinin aynen alınmadığını, Medenî Kanunun laiklik karakterinin saklanmaya çalışıldığını iddia etmişlerdir. Gerekçeyi tenkit eden bir başka görüş de -ki bu görüşlerini Adalet Komisyonunda muhalefet şerhleriyle ifade etmişlerdir- gerekçede, Türk toplumunun tarihin derinliklerinden bugüne, 21 inci Yüzyıla süzülüp gelen tarihî, millî, dinî ve kültürel değerleri açıkça aşağılayıcı cümlelerden oluştuğu şeklindedir. Biz, her iki zıt görüşe de katılmıyoruz. Görüştüğümüz tasarının gerekçesi dikkatle okunup değerlendirilirse, Medenî Kanunun içeriği incelenirse, Esat Mahmut Bozkurt'un hayatı ve eserleri dikkatle incelenirse, Medenî Kanunun laiklik yapısının korunduğu açıkça anlaşılır. ... Gerekçe, Türk toplumuna aydınlık ve çağdaş bakışı yansıtan bir belge niteliğindedir. (TBMM Tutanak Dergisi, 2001: 30,31)

Bu tartışmalarda görülen bir diğer özellik de, yeni Medeni Kanun'un bir yandan "çağdaş batı medeniyetinin" niteliklerini taşıırken, diğer yandan başka ülkelerin kanunlarından alınmadığı ve TBMM tarafından hazırlandığı için yeni Türk milli değerlerini de yansıttığına yapılan vurgu olmuştur. Bu görüşlerin özellikle MHP'li milletvekillerce vurgulandığı görülmektedir. Örneğin Medeni Kanun hakkında MHP Grubu adına söz alan Denizli Milletvekili Salih Erbeyin, yeni yasanın oluşturulmasında dikkat edilen hususları şöyle açıklamıştır:

Bunu yaparken hiçbir dogmaya bağlı kalmadan, ütopya da yapmadan, Yüce Türk Milletini ve Devletini çağdaş dünya devletleri arasında en mümtaz konuma getirme gayretinde bulduk. Yüce Türk Milletinin geleneğinde yer alan güçlü aile yapısını koruma ve güçlendirme azminde olduk. Her ülkenin medenî kanununun, çağdaş dünya normları yanında, kendi tarihî, ailevî, kültürel gerçekleriyle de örtüşmek durumunda olduğunu gözden kaçırmadık. Bu ayrıntılar, çağdaş dünyadan uzaklaşmak değil, çağdaş dünya değerlerine katkıda bulunmaktır felsefesinden hareket ettik. (TBMM Tutanak Dergisi, 2001: 26)

Milletvekilinin görüşleri, Meclis genelinin eğilimini de ortaya koymaktadır. Bu eğilim Cumhuriyetin ilk yıllarındaki görüşle uyum içerisindedir: Bir yandan "hurafelere dayanan" eski hukuk sisteminden vazgeçilirken diğer yandan çağdaş nitelikler taşıyan yeni düzenlemeler Türk Milletinin "millî değerleri"yle çelişmemekte, tam tersine uyumaktadır.

iii. "Kahraman" Türk Kadını

Tartışmalarda, Cumhuriyet dönemi TBMM tartışmalarının aksine, kadınlara ilişkin baskın tanımlamanın "faziletlilik", "cefakarlık", "özveri", "analık", "Kurtuluş Savaşı'nda gösterilen kahramanlık" gibi öğelerle kutsallaştırılan, cinsiyetinden arındırılmış bir "kadın" olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte, özellikle kadınlara verilen hakların gerekçelendirilmesinde kimi zaman milliyetçi ve muhafazakâr milletvekillerce yukarıda sayılan niteliklere atıf yapıldığı görülmektedir. Örneğin MHP grubu adına konuşan Erzurum Milletvekili İsmail Köse yeni Medeni Kanun ile kadınlara tanınan hakları şu gerekçelerle savunmuştur:

Aile ve miras hukuku çerçevesinde Türk kadınına yeni hakların verilmesi, Milliyetçi Hareket Partisinin son derece önemsedığı ve gerçekleşmesinden mutluluk duyduğu bir konudur. Türk kadını, tarihimizde önemli roller üstlenmiş, hanlar, hakanlar, sultanlarla birlikte devlet yönetmiş, cenklere, savaflara katılmış, Kurtuluş Savaşı'nda cepheye mermi taşımıştır. ... Bugünkü Türk toplumunda erkekle omuz omuza, hemen bütün mesleklerde başarılı ve söz

sahibi olan Türk kadınının fiilen sahip olduğu birçok hakkın yasayla da tesciline hiçbir itiraz makul sayılmaz. (TBMM Tutanak Dergisi, 2001: 34)

Yine 2004 yılında Anayasanın Kanun Önünde Eşitlik başlığını taşıyan 10. maddesinde değişiklik yapan yasanın görüşüldüğü tutanakta söz alan ve AK Parti İstanbul Milletvekili ve Anayasa Komisyonu Başkanı Burhan Kuzu, kadın-erkek eşitliğinin gerekçesini,

Bu konudaki düzenlemeler konusunda, tabii ki, bizim hanımlarımızın değeri elbette ki, bir başkadır. Türk toplumunda, kadın zaman zaman farklı yorumlar da olsa, yeri gelmiştir çok önemli roller üstlenmiştir. Atatürk'ün, Kurtuluş Savaşındaki Türk kadınıyla alakalı sözünü burada söylemek istiyorum: "Dünyada hiçbir milletin kadını 'ben, Anadolu kadınından daha fazla çalıştım; milletimi kurtuluşa ve zafere götürmekte Anadolu kadını kadar gayret gösterdim' diyemez" diyor Büyük Atatürk. Dolayısıyla, böyle bir hizmet yapmış grubun, kesimin mutlaka kollanması, korunması ve eksikliklerin kesinlikle giderilmesi gerekmektedir. (TBMM Tutanak Dergisi, 2004a: 29)

diyerek açıklamıştır. Böylece Kemalist söylemin özellikle "savaşta gösterdiği başarılarla kahraman" ve "erkeğine destek olan" Türk kadını tanımlamasının söylemsel olarak kadın haklarının gerekçelerinden biri olarak varlığını sürdürdüğü görülmektedir.

TBMM Tartışmalarında Feminist Kadın Söyleminin Öğeleri

TBMM tartışmalarında feminist kadın söyleminin özellikle kadın haklarının gerekçelendirilmesinde ve kadınların cinsel özgürlükleri ile kendi bedenleri üzerinde söz sahibi olma haklarına ilişkin konuşmalarda ortaya çıktığı görülmektedir. Bu söylemin kendisine yer bulduğu konuşmalar 21. Dönem TBMM'sindeki merkez sağ ve sosyal demokrat partilerle 22. Dönem'de muhalefetteki tek parti konumunda olan CHP'li milletvekillerinin konuşmaları olmuştur.

Feminist kadın söyleminin ön plana çıktığı konular Medeni Kanunun aile hukukuna ilişkin düzenlemeleri, kadınlara pozitif ayrımcılık yapılması ve yeni TCK'nin cinsel saldırı suçları ve töre cinayetlerine ilişkin kısımlarıdır. 18 Mayıs 2005'te töre cinayetleri konusunda bir meclis araştırma komisyonu kurulmasına ilişkin önerilerinin tartışıldığı meclis oturumundaki konuşmalarda da feminist söylemin öğeleri görülmektedir. Bu öğeler şöyle özetlenebilir:

i. Uluslararası Sözleşmelerden Kaynaklanan Kadın Hakları Tanımı

Daha önce de belirtildiği gibi, TBMM tartışmalarında kadın haklarının dayandırıldığı temel gerekçe, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, İnsan Hakları

Evrensel Beyannamesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Çocuk Hakları Sözleşmesi, CEDAW, Birleşmiş Milletler Kadın Konferansı ve Pekin +5 Sonuç Bildirgeleri gibi uluslararası sözleşmeler ve belgeler ile bu bunların Türkiye tarafından kabul edilmesinden doğan yükümlülüklerdir. SP milletvekilleri dışındaki milletvekilleri, konuşmalarında sıklıkla bu sözleşmelere atıf yapmışlar, yasa oluşturulurken de bu sözleşmelerin dikkate alındığını dile getirmişlerdir.

“Kamuoyu baskısı” yasal düzenlemelerde kadınlar lehine yapılan değişikliklerin bir diğer gerekçesi olarak sunulmuştur. Bu durum özellikle Medeni Kanun ile TCK görüşmelerinde görülmektedir. Örneğin Medeni Kanun hakkında ANAP Grubu adına söz alan İzmir Milletvekili Işıl Saygın, yeni bir yasal düzenleme ihtiyacını şöyle açıklamıştır:

Uluslararası hukuk açısından ise, başta, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi ve ek ihtiyari protokol olmak üzere, taraf olduğumuz diğer uluslararası sözleşmelerden kaynaklanan taahhütlerimiz, yasalarda var olan kadın-erkek eşitsizliğinin kaldırılmasını zorunlu kılmaktadır. Öte yandan, Avrupa Birliğine uyum sürecinde, ulusal programda kısa vadede yapmayı taahhüt ettiklerimiz arasında Medenî Kanun değişikliği de yer almaktadır. Bütün bu ulusal ve uluslararası hukukî nedenler yanında, aile içinde eşlerin eşit haklara sahip olmaları, toplumsal açıdan da gerekli hale gelmiştir. Bilindiği gibi, kamuoyu, Medenî Kanun değişikliğini sabırsızlıkla beklemektedir. (TBMM Tutanak Dergisi, 2001: 29).

Konuşmalarda kadın haklarına ilişkin tanımlamaların bir diğer niteliği de, kadın haklarının insan hakları içerisinde kabul edilmesidir. Örneğin töre cinayetleri konusunda bir meclis araştırma komisyonu kurulmasına ilişkin tartışmalarda CHP Grubu adına söz alan İzmir Milletvekili Türkan Miçoğulları'na göre “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesine göre, hukuka ve yazılı belgelere göre, bütün insanlar eşittir. Bu çerçevede, kadını ve erkeğiyle tüm insanlar insan oldukları için eşit haklara sahiptir. Kültür ya da gelenekler, kadının temel insan haklarının ihlali için bir gerekçe olamaz.” (TBMM Tut. Der. D.22, YY.3, C. 85, B. 100, s. 47). Benzer şekilde, töre cinayetleri konusunda bir araştırma komisyonu kurulmasına ilişkin AK Parti Gaziantep Milletvekili Fatma Şahin ve 46 Milletvekilinin önerisinde de töre cinayetleri insan hakları ihlalleri olarak tanımlanmıştır. Buna göre töre cinayetleri

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesine (CEDAW) aykırıdır. 1992 yılında alınan CEDAW 19 nolu tavsiye kararına göre devlet, kadınlara karşı üçüncü kişilerin uyguladığı insan hakları ihlallerini önlemekle yükümlüdür. (TBMM Tutanak Dergisi, 2004a: 71).

ii. Kadın Haklarının Korunmasının Gereği Olarak Pozitif Ayrımcılık

Kadın haklarının korunabilmesi için sadece yasal eşitliğin yetmediği, devletin bu konuda gerekli önlemleri almak ve pozitif ayrımcılık yapmakla yükümlü olması gerektiği tartışılarda yer bulan bir diğer feminist söylem olarak kabul edilebilir. 21. Dönem TBMM tartışmalarında yasal olarak getirilmesi gereken bir düzenleme olarak görülen ve talep edilen pozitif ayrımcılık ilkesi Anayasaya 22. dönemde eklenmiştir. Pozitif ayrımcılık özellikle Anayasanın kanun önünde eşitlik ilkesini düzenleyen maddesi ile töre cinayetlerine ilişkin meclis oturumlarında gündeme gelmiş ve kadınlara fırsat eşitliği sağlanması gerektiği vurgulanmıştır. Töre cinayetleri tartışılırken CHP Grubu adına söz İstanbul Milletvekili Güldal Okuducu, pozitif ayrımcılığı

Değerli arkadaşlarım, yapmamız gereken şey, kimseyi, ama, hiç kimseyi, öncelikle de kadınlarımızı aldatmaya çalışmamaktır. Bizler yasal eşitliğin çok önemli olduğunu biliyoruz; ama, yasal eşitliği hayata geçirmenin yolunun da fırsat eşitliğini sağlamak olduğunu biliyoruz; yani, kadınların toplumsal, ekonomik, siyasî güçsüzlükleri karşısında, bunu giderecek olan önlemleri almanın adımlarını atmak durumundayız. (TBMM Tutanak Dergisi, 2004a: 94)

diyerek savunmuştur. Pozitif ayrımcılığa ilişkin tartışılarda en çok atıf yapılan sözleşmenin Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) olduğu görülmektedir. Bu sözleşmenin yanı sıra, toplumsal eşitsizlikler ve ataerkil kültürel yapılar da kadına yönelik pozitif ayrımcılığı zorunlu kılan koşullar olarak kabul edilmiştir.

iii. Kendi Varoluş Serüveninin Öznesi Olarak Kadın

Kadının ataerkil kültürel ve toplumsal yapılar içerisinde yer alan kurallara uyması beklenen üyeler olarak değil, kendi var oluşundan sorumlu, özgür bireyler olarak kabul edilmesi gerektiği de özellikle töre cinayetleriyle ilgili tartışılarda kadın milletvekilleri tarafından dile getirilmiştir. Töre cinayetleri konusunda CHP grubu adına konuşan İzmir Milletvekili Türkan Miçoğulları'na göre:

Töre veya namus cinyeti denilen olay, ülkemizde kadınların maruz kaldığı sorunlardan sadece biridir. Esasen, kadınların, modern Batı toplumları da dahil, günümüzde yaşadığı daha pek çok sorun vardır. Bu sorunların arka planında sosyal, kültürel, ekonomik birçok sebep, tarih ve coğrafyadan gelen pek çok unsur bulunmaktadır. Töre cinayetlerinin temelinde ise, büyük ölçüde ataerkil zihniyetin erkek varlığını ve haklarını önceleyen ya da merkeze alan bir anlayışın, kadınlarla ilgili algı ve kabulleri yatmaktadır. Kadını kendi var oluş serüveninin öznesi kabul etmeyen bu anlayış, doğumundan itibaren onu erkekten aşağı ve ikinci bir cins olarak algılama ve kodlama anlayışına düşmektedir. Bu bağlamda,

toplum yaşamının sınırlarını belirleyen gelenek, görenek, ahlak, töre ve namus gibi değerler ön plana çıkmaktadır. (TBMM Tutanak Dergisi, 2005: 47).

Kadının kendi cinselliği ve hayatı üzerindeki kararları kendisinin verme hakkı olduğu da özellikle kadın milletvekilleri tarafından vurgulanmıştır. TCK tartışmalarında CHP Grubu adına söz alan Adana Milletvekili Gaye Erbatur töre cinayetlerine ilişkin yasal düzenlemeyi “kadınların hayatları ve bedenleri hakkında özgürce karar verme hakları, en önemlisi, hayat hakları hakkında” bir düzenleme olarak tanımlamış ve TCK ile getirilen hükümleri olumlu bularak, kadın-erkek eşitliğini sağlamanın yolunun, kadını birey olarak kabul etmekle mümkün olacağını belirtmiştir. Erbatur’a göre

Kendi bedeni üzerinde söz sahibi olamayan, cinselliğini kendi iradesiyle yaşayamayan, ailesindeki erkeklerin vesayetinde olan, namusu onlardan sorulan bir kadın, nasıl erkekle eşit olabilir?! Bu ataerkil kalıntıların toplumumuzdan silinmesi için ne gerekiyorsa yapmalıyız. Yaşama hakkı, en yüksek değerdir. İnsanlarımızın bir kısmı için bu en yüksek değeri koruyamıyorsak, kadınlarımızın, kızlarımızın yaşama hakkını güvence altına alamıyorsak nasıl başımızı dik tutabiliriz?! Bunu sağlayabilmek için elimizden geleni yapmalıyız. (TBMM Tutanak Dergisi, 2004b: 22).

Namusun kadın bedeni üzerinden tanımlanmasını eleştiren feminist bakış açısının görünür olduğu bir diğer nokta da, kadına yönelik cinsel saldırıların “namus” gibi toplumsal bir olguya değil, bir birey olarak kadınların bedensel dokunulmazlıklarına ve insan haklarına dayandırılması gerektiği olmuştur. Beden dokunulmazlığı ilkesi, TCK’nin “Genital Muayene” başlığını taşıyan 287. maddesine yönelik tartışmalarda da CHP’li milletvekillerce vurgulanmıştır. TCK Kadın Platformunun tarafından da dile getirilen, genital muayenenin kişinin beden dokunulmazlığına aykırı olduğu savını savunan CHP’li vekiller ve genital muayenenin hakim kararı olduğu taktirde kişinin isteği dışında yapılabileceğini öngören 287. maddenin bu niteliğini eleştirmişlerdir. Örneğin CHP Grubu adına söz alan İzmir Milletvekili Canan Arıtman “bekaret kontrolü” olarak bilinen “genital muayenenin” kadın sağlığı için değil, kadınlar üzerinde denetim kurmak amacıyla yapılan toplumsal bir olgu olduğunu vurgulamış ve bu muayenenin her koşulda kişinin kendi isteği ile yapılması gerektiğini savunmuştur. Arıtman’a göre:

Ülkemizde yıllardır toplumsal bir sorun olarak süregelen ve hâlâ önemini koruyan kızlık zarı muayenesi, bir başka deyişle bekâret denetimi, kadın sağlığını psikososyal boyutuyla önemli ölçüde etkileyen, cinsiyet ayrımcılığına dayalı bir uygulamadır. Aynı zamanda, kadının kendi bedeni üzerinde söz sahibi olma hakkını ortadan kaldıran, fiziksel ve ruhsal sonuçları açısından da

kadın bedenine uygulanan bir şiddettir. Kadının insan hakları ihlalidir ve haklı gösterilemez. (TBMM Tutanak Dergisi, 2004c: 217)

Tartışmalara bakıldığında feminist kadın söyleminin kadınların kendi bedenleri ve hayatları üzerinde söz sahibi bireyler olarak tanımlayan öğelerinin 22. dönemde ve CHP'li milletvekilleri tarafından kullanıldığı görülmektedir. AKP'li milletvekilleri ise özellikle genital muayene konusuna değinmemişlerdir.

Sonuç

Türkiye'de 2000'li yılların ilk yarısı, iki temel kanunun –Medeni Kanun ve TCK- yeniden yapılması ve Avrupa Birliği'ne giriş sürecindeki uyum yasaları kapsamında Anayasa'ya kadın-erkek eşitliği lehine değişiklikler getirilmesi vesilesiyle, kadın haklarının gündeme geldiği bir dönem olmuştur. Bu süreçte güçlü bir örgütlülük ve aktivizm gerçekleştiren kadın örgütleri var olan yasalara sinmiş cinsiyetçi kadın hakları söyleminin tekrarlanmaması doğrultusunda önemli bir mücadele vermiş ve bir karşı söylem geliştirmiştir. Bu söylem Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarında şekillenen ve kadınları 'ulusun anası', Kurtuluş Savaşı'nın cephe gerisindeki 'kahramanı', 'çağdaş medeniyetin simgesi ve kurucu unsuru' olan fedakâr, faziletli, namuslu "Türk kadını" olarak tanımlayan Kemalist söylemin karşısına; kadını uluslararası anlaşmalarda tanımlanan insan hakları çerçevesinde, kendi hayatının öznesi olan özgür bir birey olarak tanımlayan yeni bir söylemle çıkmıştır. Feminist bir perspektifle şekillenen bu yeni kadın hakları söylemi, dönemin TBMM tartışmalarında özellikle kadın milletvekillerinin konuşmalarında kendisine yer bulmuştur.

TBMM tartışmalarında kadına ilişkin temel tanımlamada feminist kadın anlayışının belirleyici olduğu söylenebilir. Milletvekillerinin konuşmalarında, kadın örgütlerinin diliyle örtüşür şekilde kadın, kendi hayatının öznesi olan bir birey olarak görülmüş, ataerkil kültürel yapılar eleştirilmiş, pozitif ayrımcılığın gerekliliği kabul edilmiş, kadın hakları, uluslararası belge ve sözleşmelere dayandırılarak "insan hakları" çerçevesinde ele alınmıştır. Bu önemli kırılmalarla birlikte Kemalist söylemin kadınları yeni rejimin laikliğinin ve eskisinden ayrılığının simgesi ve genç Cumhuriyet'in çağdaş Batı medeniyetindeki yerini vurgulamanın aracı olarak gören anlayışının TBMM tartışmalarında varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Kemalist kadın söyleminin TBMM tartışmalarında görülen bir diğer öğesi ise, kadın haklarını kadınların Kurtuluş Savaşı'nda gösterdikleri kahramanlıkla ilişkilendiren vurgusu olmuştur.

Bugünden geriye bakıldığında, yasaların ve yasa koyucuların cinsiyetçi dilinde önemli bir feminist alan açan bu dönemin, Türkiye'de kadın hakları söylemi konusunda kısa bir parıldama anı olduğu söylenebilir. Kendisini muhafazakar-

demokrat bir politik çizgide tanımlayan AK Parti'nin bu dönemden sonraki iktidarları döneminde, yasa koyucuların ve siyasa yapıcılarının dilinde açılan bu feminist alan giderek daralmıştır. Evrensel insan haklarıyla korunan özgür bir birey olarak kadın söyleminden, ancak aile ve muhafazakâr değer yargıları aracılığıyla tanımlanan ve bedeni kontrol altına alınması gereken bir tehdit olarak görülen kadın anlayışına doğru bir daralmayla malul bu söyleme çok sayıda örnek verilebilir: Başbakanlığı döneminde Recep Tayyip Erdoğan'ın Dünya Kadınlar Günü vesilesiyle yaptığı bir konuşmada kadınlardan “en az üç çocuk” talep etmesi, kürtajı bir katliam olarak, sezaryen doğumu da “milleti dünya sahnesinden silmek için” gerçekleştirilen “sinsice bir planın” parçası olarak tanımlayan konuşmaları, cinsiyet eşitliğini reddeden “Kadın ile erkeği eşit konuma getiremezsiniz, o fitrata terstir. Tabiatları bünyeleri fitratları farklıdır.” açıklaması;⁶ Başbakan Yardımcılığı döneminde Bülent Arınç'ın kadını ‘iffetlilik ve eşine bağlılıkla’ çevreleyen çeşitli konuşmaları bu örnekler arasındadır.⁷ 2004 yılında Anayasa'ya devletin kadınlara karşı pozitif ayrımcılık yapma yükümlülüğünü getiren bir madde eklenmesinden, 2011 yılında Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı'nın kaldırılarak, kabineye Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın eklenmesine uzanan süreç, kadın hakları konusundaki söylemsel kapanmanın, devlet teşkilatındaki yansımalarına bir örnek olarak verilebilir. Hem kadın hakları konusunda hükümet temsilcilerinin ve iktidar partisinin söyleminde meydana gelen muhafazakârlaşma hem de yasal düzenlemelerle elde edilen kazanımların yasa uygulayıcılarının kararlarında, kolluk kuvvetlerinin muamelelerinde, yerel yöneticilerin icraatlarında somutlaştırılmaması, diğer bir deyişle kadın lehine pozitif ayrımcılık yapmakla yükümlü devletin kadın hak ihlalleri konusunda etkin bir rol oynamaması (Human Rights Watch, 2001: 24-49), geçtiğimiz on yıl içerisinde Türkiye tarihinin en büyük boyutlarına ulaşan kadın hakları ihlalleri⁸ etrafında gerçekleştirilen önemli bir söylemsel mücadele alanını beraberinde getirmiştir. Feminist kadın örgütleri, iktidar temsilcileri ve TBMM tartışmaları bu söylemsel mücadelenin incelenebileceği ve yeni çalışmaların yapılabileceği alanlar olmaya devam etmektedir.

Sonnotlar

¹ Bakınız: 4721 sayılı Medeni Kanun'un 21, 124, 134, 186, 188, 192. maddeleri. Yasanın tam metni için TBMM internet sayfasına bakılabilir:

<http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Asp?MevzuatKod=1.5.4721&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch>. Son erişim tarihi: 26. 01. 2016.

² TCK Ankara Kadın Platformu, “Türk Ceza Kanunu Kadınlara Neler Getiriyor?” Kitapçığın internet baskısı için bakınız: <http://cafekadın.blogcu.com/turk-ceza-kanunu->

kadınlara-neler-getiriyor/3603715 Son erişim tarihi, 26/01/2016. Yeni TCK ile getirilen değişiklikler için ayrıca bakınız: “TCK’da 30 yere kadın eli değdi” <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=154390> adresindeki başlıklı haberlere de bakılabilir, Son erişim tarihi, 26/01/2016. Hem 5170 sayılı Medeni Kanun hem de 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu’nu toplumsal cinsiyet perspektifiyle ele alan bir metin için bakınız: Anıl vd. 2005.

³ Kadınların toplumun “kimlik ve şerefının” taşıyıcıları olarak işaretlenmesinin aynı zamanda onlara yönelik bir ayrımcılığı nasıl pekiştirdiğini de tartışan Türkiye’ye özgü bir çalışma ve tartışma için bakınız Hatice Çoban-Keneş (2014)

⁴ Bakınız: <http://bianet.org/bianet/kadin/61713-kadinlar-tckda-kazandi-simdi-izleyecekler> Son erişim tarihi, 26/01/2016)

⁵ İlgili TBMM tartışmalarının tutanakları için bakınız: TBMM Tutanak Dergisi, D.21, YY.3, C.70, B. 133; TBMM Tutanak Dergisi, D.21, YY.4, C.73, B. 11; TBMM Tutanak Dergisi, D.22,YY.3, C.85, B. 100; TBMM Tutanak Dergisi, D.22, YY.2, C.48, B. 83; TBMM Tutanak Dergisi, D.22, YY.2, C.86, B. 119; TBMM Tutanak Dergisi, D.22, YY.2, C60, B.120, TBMM Tutanak Dergisi, D.22, YY.2, C60, B.121. Bu tutanaklara tbmm.gov.tr adresinden ulaşılabilir.

⁶ Bakınız: “Erdoğan: En az üç çocuk doğurun” (7.03. 2008), <http://www.hurriyet.com.tr/erdogan-en-az-uc-cocuk-dogurun-8401981> “Başbakan: Her kürtaj bir Uludere’dir” (27.05.2012), <http://www.radikal.com.tr/turkiye/basbakan-her-kurtaj-bir-uluderedir-1089235/>; “Kadın ile erkeği eşit konuma getiremezsiniz, fitratına aykırı” (24.11.2014),

http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/148663/_Kadin_ile_erkegi_esit_konuma_getiremezsiniz__fitratina_aykiri_.html. Son erişim tarihi: 29.01.2016.

⁷ Dönemin Başbakan Yardımcısı Bülent Arınç’ın 29.07.2014’te yaptığı “İffet çok önemli. Sadece bir isim değil Kadın için de bir süstür, iffet. Erkek için de bir süstür. İffetli olacak. Erkek de olacak. Zampara olmayacak. Eşine bağlı olacak. Kadın ise o da iffetli olacak. Mahrem- namahrem bilecek. Herkesin içerisinde kahkaha atmayacak. Bütün hareketlerinde cazibedar olmayacak, iffetini koruyacaksınız” açıklaması için bakınız: “Arınç: Kadınlar herkesin içerisinde kahkaha atmayacak” <http://www.hurriyet.com.tr/arinc-kadinlar-herkesin-icersinde-kahkaha-atmayacak-26903012>. Son erişim tarihi: 29.01.2016.

⁸ Türkiye’de 2003-2010 yılları arasında kadın cinayetleri %1400 artmıştır. 2009 verilerine göre kadınların 39.3’ü (KSGM 2009: 47), 2012 verilerine göre %42’si (Kartal ve Aydemir, 2012: 25); 2014 verilerine göre %37,5’i fiziksel veya cinsel şiddete uğramaktadır (Hacettepe Üni. Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2015: 84). Çocuk evlilikleri önemli bir kadın hakkı ihlali olmayı sürdürmektedir. Türkiye Avrupa ülkeleri arasında erken evlilik konusunda Gürcistan’dan sonra %14’lük bir oranla ikinci sırada yer almaktadır (Aydemir, 2011: 7).

Kaynakça

Akşit E E (2005). *Kızların Sessizliği: Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Anıl E vd. (2005). *Turkish Civil and Penal Code Reforms from a Gender Perspective: The Success of Two Nationwide Campaigns*, İstanbul: Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği Yayınları.

Arat Z F (1998). *Kemalizm ve Türk Kadını. İçinde: 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Aydemir E (2011). *Evlilik mi Evcilik mi? Erken ve Zorla Evlilikler: Çocuk Gelinler USAK Rapor No: 11-08*, Ankara: USAK Yayınları.

Bora A ve Günal A (2002). *Önsöz. İçinde: A. Bora ve A. Günal (der), 1990'larda Türkiye'de Feminizm*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çağatay N ve Nuhoglu Soysal Y (1990). *Uluslaşma Süreci ve Feminizm Üzerine Karşılaştırmalı Düşünceler. İçinde Ş. Tekeli (yay. haz.) Kadın Bakış Açısında 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çoban-Keneş, Hatice (2014). *Yeni Irkçılığın Bileşeni Olarak Cinsiyetçilik: Irkçılığın Cinsiyetçilikle Eklemlenmesi. Fe Dergi, 6(2): 62-80.*

Durakbaşa A (1998). *Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve 'Münevver Erkekler'*. İçinde: *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Durakbaşa A ve İlyasoğlu A (2001). *Formation of Gender Identities in Republican Turkey and Women's Narratives as Transmitters of 'Herstory' of Modernization. Journal of Social History, Fall 2001, 195-203.*

Ecevit Y (2004). *Türkiye de Demokratik Gelişimin Önemli Araçları Olarak Kadın Örgütleri. Ka-Der'in 13 Eylül 2004 tarihinde Boğaziçi Üniversitesi'nde düzenlediği Türkiye ve AB'de Kadınlar: Ortak Bir Anlayışa Doğru Uluslararası Sempozyumu bildirisini. <http://www.turkhukuk sitesi.com/showthread.php?t=2740>, Son erişim tarihi: 20.01.2016.*

Göle N (2004). *Modern Mahrem*, İstanbul: Metis Yayınları.

Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü (2015). *Türkiye'de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması*, Ankara: Elma Teknik Basım Matbaacılık.

Human Rights Watch (2011). *"Kocandır, Döver de, Sever de": Türkiye'de Aile İçi Şiddet ve Korumaya Erişim*, New York: Human Rights Watch.

İnan M R (1991). *Atatürk ve Türk Kadını Tarihte Türk Kadını*, İstanbul: Arkın Kitabevi.

Kadioğlu A (1998). *Cinselliğin İnkârı: Büyük Toplumsal Projelerin Nesnesi Olarak Türk Kadınları. İçinde: 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Kandiyoti D (1997). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*, Çev. Aksu Bora vd., İstanbul: Metis Yayınları.

Özdemir Taştan İ (2016). *'Çağdaşlığın Simgesi ve Ulusun Faziletli Anası'ndan 'Kendi Hayatının Öznesi Olan Özgür Kadına'a: 2000'li Yılların İlk Yarısında TBMM'de ve Feminist Kampanyalarda Kadın Hakları Söylemi. Mülkiye Dergisi, 40 (1), 185-208.*

Karal D ve Aydemir E (2012). *Türkiye’de Kadına Yönelik Şiddet. USAK Rapor No: 12-1*, Ankara: USAK Yayınları.

Koyuncuoğlu T (1998). *Medeni Kanun ve Kadın Hakları. İçinde: 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

KSGM (2009). *Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet*, Ankara: TC Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü.

Radikal (13.09.2004). Kadınlar Meclis’e Yürüdü. Akt.

<http://www.turkhukuk sitesi.com/showthread.php?t=3469&page=2> Son erişim tarihi: 27.01.2016.

TCK Ankara Kadın Platformu (2004). *Türk Ceza Kanunu Kadınlara Neler Getiriyor*. <http://cafe kadin.blogcu.com/turk-ceza-kanunu-kadinlara-neler-getiriyor/3603715> Son erişim tarihi: 26.01.2016.

Tekeli Ş (1982). *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*, İstanbul: Birikim Yayınları.

Timisi N ve Ağduk Gevrek M (2002). 1980’ler Türkiye’sinde Feminist Hareket: Ankara Çevresi. İçinde: A Bora ve A Günel (der), *1990’larda Türkiye’de Feminizm*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Zihnioğlu Y (2003). *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, İstanbul: Metis Yayınları.

Zihnioğlu Y (2007). Türkiye’de Solun Feminizme Yaklaşımı. İçinde: T. Bora ve M. Gültekingil (der.). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 8: Sol*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1108-1145.

TBMM Tutanakları:

TBMM Zabıt Ceridesi (1926). 57. İçtima, TBMM Devre II, Cilt 22, İçtima Senesi III, 17.02.1926

TBMM Zabıt Ceridesi (1934). 12. İnikat, Cilt 25, Devre IV, Cilt 25, İçtima Senesi IV, 05.12.1934

TBMM Tutanak Dergisi (2001). 11. Birleşim, Dönem 21, Yasama Yılı 4, Cilt 73, 24.10.2001

TBMM Tutanak Dergisi (2004a). 83. Birleşim, Dönem 22, Yasama Yılı 2, Cilt 48, 04.05.2004

TBMM Tutanak Dergisi (2004b). 120. Birleşim, Dönem 22, Yasama Yılı 2, Cilt 60, 15.09.2004

TBMM Tutanak Dergisi (2004c). 121. Birleşim, Dönem 22, Yasama Yılı 2, Cilt 60, 16.09.2004

TBMM Tutanak Dergisi (2005). 100. Birleşim, Dönem 22, Yasama Yılı 3, Cilt 85, 18.05.2005

Bir Kamu Politikası Olarak Post-Neoliberalizm

Ali Somel, Ondokuzmayıs Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü,
e-posta: asomel@gmail.com

Özet

Neoliberal politikalar, yol açtığı toplumsal tepkiler ve ekonomik krizlerle çeşitli ülkelerde sorgulanırken, karşısında post-neoliberalizm adıyla bir kamu politikası belirdi. Post-neoliberalizm yaşanan yapısal dönüşümü kısmen durduran, kısmen tersine çeviren, kısmen de koruyan özellikleriyle tartışılıyor. Bu çalışma, post-neoliberalizm ile neoliberalizm arasındaki süreklilik ve kopuş ilişkisini saptamayı amaçlamaktadır. Neoliberalizmin dayandığı sınırları saptayabilmek için başlangıç noktasına dönmek, neoliberalizm öncesi ile neoliberalizm arasındaki süreklilik ve kopuş ilişkisine bakmak gerekir. Liberalizm tarihte neden yenilenme ihtiyacı duymuştur? Öncelikle neoliberal dönemi önceleyen ve liberalizmden siyasal bir kopuşu ifade eden teorik çerçeveye bakılmalıdır. 20. yüzyıla damga vuran kamu politikaları, sosyalizme geçişin temel aracı olarak üretimi merkezileştiren ve entegre eden kamulaştırma ve planlamadır. Refah devleti ve kalkınmacı devlet, bu politikaların kapitalist ülkelerdeki etkisiyle doğmuştur. Kapitalist ülkelerde neoliberalizme geçişi somut olarak sanayi politikasının gelişiminde görmek mümkündür. Neoliberal politikaları ortaya çıkartan koşullar sanayi politikasının tıkanıdığı noktalarda berraklaşmaktadır. Sanayi, finansal sermayenin egemenliği altına girmektedir. Yeni sanayileşen ülkelerin bağımsız gelişim arayışları sanayi politikasında zaman zaman kamulaştırma ve planlamayı içermiş olsa da esas olarak ithal ikameciliğe dayalı devlet korumacılığından ibaret kalmıştır. 20. yüzyılın son çeyreğinde ithal ikameci sanayi politikası krize girince liberalizme ortodoks bir çizgide döndü. Neoliberal söylem, korumacılıkla birlikte her tür devlet müdahaleciliğini ve hatta sanayi politikası kavramının kendisini reddediyordu. Gerçekte ise politikasızlık görüntüsü altında özelleştirme ve piyasayı serbestleştirme politikaları izlendi. Fakat zaman içinde neoliberal politikaların doğurduğu piyasa başarısızlıkları krizi derinleştirdi. Washington Uzlaşması adı altında toplanan ortodoks neoliberal reçeteye getirilen eleştiriler, sanayi politikasını geri çağırın ve devleti rekabet ilişkilerini düzenlemek üzere göreve davet eden bir yazın doğurmuştur. Son on yıldan beri tartışılmakta olan post-neoliberal politikalar bu çerçevede ortaya çıkmaktadır. Neoliberalizm eleştirisi, liberalizmi siyasal olarak reddeden neoliberalizm öncesi dönemin kamulaştırma ve planlama politikalarını yadsımaktadır. Washington Uzlaşması karşısına çıkarılan Post-Washington Uzlaşması, ikinci kuşak reformlar olarak bilinen düzenleyici devletin önlemleriyle rekabet edebilirliğin korunmasını ve bunun doğurduğu toplumsal çelişkileri sürdürülebilir kılacak şekilde sosyal işlevler üstlenilmesini içermektedir. Ortodoks neoliberal politikalara beliren toplumsal tepkiler ve 2007-2008 krizine bağlı alternatif politika arayışları bu post-neoliberal gündemde buluşmaktadır. Latin Amerika'da Yeni Sol iktidarların kurulduğu ülkeler, post-neoliberal kamu politikalarının ana uygulama alanıdır. Uygulama örneklerine dayalı tartışma, neoliberalizmin kendi içinde yaşadığı çeşitlenmeyi ortaya çıkarmaktadır. Bu çeşitlilik post-neoliberalizmin neoliberalizmi

yeniden ürettiği boyutları görünür kılmaktadır. Yoksullukla mücadele, katılım, özerklik gibi kavramlara dayanarak rekabetçilik sosyal bir içerikle donatılarak pekiştirilmektedir. Sonuç olarak bir kamu politikası olarak post-neoliberalizm, neoliberalizmle bir kopuş yaşamadığı gibi onu restore etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Neoliberalizm, post-neoliberalizm, kamulaştırma, planlama, sanayi politikası.

Post-Neoliberalism As a Public Policy

Abstract

A public policy named post-neoliberalism has emerged against neoliberal policies while they have been questioned as a result of social reactions and economic crisis. Post-neoliberalism is discussed in terms of its character partially blocking, reversing and preserving the structural transformation that is being experienced. This study aims to determine the continuity and rupture between neoliberalism and post-neoliberalism. In order to determine the boundaries of neoliberalism we have to return to its origins and inquire the continuity and rupture between pre-neoliberalism and neoliberalism. Why has liberalism needed regeneration in history? First of all, we have to look at the theoretical framework that meant a political rupture from liberalism during pre-neoliberalism. The public policies that marked the 20th century have been nationalization and planning, centralizing and integrating production as the main tools in the transition to socialism. The welfare state and developmental state arised under the influence of these policies in capitalist countries. The transition to neoliberalism in capitalist countries can be concretely traced in the development of industrial policies. The congestions of industrial policies clarify the conditions that have ascertained neoliberal policies. Industry is submitted to the dominance of finance capital. Newly industrializing countries' pursuit for independent development involved nationalization and planning from time to time, but industrial policy mainly consisted of protectionism based on import substitution. During the last quarter of the 20th century, as the industrial policy based upon import substitution fell into crisis, liberalism was reintroduced in an orthodox line. The neoliberal rhetoric rejected protectionism along with all state interventions and even the concept of industrial policy. Actually, under the disguise of abstaining from policy-making, policies of privatization and liberalization were implemented. However the market failures caused by neoliberal policies eventually deepened the crisis. The criticisms of orthodox neoliberal prescription merged under the Washington Consensus opened up a discussion that recalled industrial policy and reinvited the state to regulate competition. Post-neoliberal policies that have been discussed for the last ten years emerged in this context. The criticism of neoliberalism denied nationalization and planning policies that were a political negation of liberalism during pre-neoliberalism. The Post-Washington Consensus confronting the Washington Consensus introduced the so-called second generation reforms. These comprised the preservation of competitiveness through regulative state measures and undertaking social functions to maintain the sustainability of social contradictions. The social

reactions arising from the implementation of orthodox neoliberal policies and the pursuit for an alternative policy following the 2007-2008 crisis convened under the post-neoliberal agenda. The Latin American countries where the New Left came to power became the field of implementation of the post-neoliberal public policies. The debate on the experiences of these policies reveals the diversification of neoliberalism. This diversity illuminates the aspects by which post-neoliberalism reproduces neoliberalism. Competitiveness is consolidated by being furnished with a social agenda based on conceptualizations such as poverty reduction, participation, autonomy. In conclusion, post-neoliberalism as a public policy does not disengage from neoliberalism but rather serves for its restoration.

Keywords: Neoliberalism, post-neoliberalism, nationalization, planning, industrial policy.

Giriş

Neoliberal politikalara karşı birikmiş olan toplumsal tepki ile 2008 ekonomik krizinin çıkışması, ilk ortaya çıktığı dönemden beri çeşitli revizyonlara tabi tutulmuş neoliberal çerçeveden uzaklaşan politikalar için post-neoliberalizm kavramını gündeme getirdi. Yeni olanın tarif edilemediği ve geride bırakılana referansla bir alternatif arayışını ifade eden 'post' ön eki, neoliberalizmin aşıldığı bir politikayı imliyordu. Öne çıkan uygulamalar, Yeni Sol iktidarların kurulduğu Latin Amerika ülkelerinde görülmekteydi.

Post-neoliberalizm kavramını ortaya atan Macdonald ve Ruckert (2009: 1, 2) neoliberalizmin eleştirisinin Tony Blair, Bill Clinton ve Jean Cretien gibi ana akım sosyal demokratların "üçüncü yol"culuğuna dayandığını söylediler. Kuzeydeki bu 'açılımdan' sonra Güney'de iktidara gelen yeni sol hükümetler, "neoliberalizm öldü mü yoksa biçim mi değiştirdi?" (*transmogrified*) sorusunu gündeme getirmiştir.

Post-neoliberalizm kavramı kullanılarak neoliberal politikaların ne ölçüde aşıldığı sorusuna yanıt arayan tartışmalar, neoliberalizmin kendisini önceleyen dönemle ayırımını yapmayı gerektiriyor. Bu çalışma, temelde neoliberalizm öncesi politikaları belirleyen teorik-siyasal çerçeveyi gözden geçirerek neoliberalizmin kendisini önceleyen dönemle nasıl bir siyasal kopuş yaşadığını, post-neoliberalizmin de böylesi bir siyasal kopuş içerip içermediğini anlamayı amaçlamaktadır. Buna bağlı olarak neoliberal kamu politikalarındaki değişim incelenecek ve post-neoliberal kamu politikalarının taşıdığı süreklilik saptanmaya çalışılacaktır.

Neoliberal politikaların dört başı mamur araç setinin ortaya atıldığı dönem bir milat gibi kabul ediliyor. Retrospektif olarak bakıldığında 20. yüzyılda

neoliberalizm öncesi politikalarının sunduğu araç setinin ömrünü doldurmaya yazgılı olduğu varsayılmış oluyor. Ancak neoliberalizm ezeli ve ebedi olmadığına göre neoliberalizm öncesi dönemin politikalarına bakmak, onların post-neoliberal kamu politikasını tanımlamak açısından nasıl bir referans oluşturduğunu görmemizi sağlayacaktır. Bu çalışma, öncelikle neoliberalizmin kapattığı varsayılan defteri yeniden açacak: Siyasal olarak liberalizmin hangi zeminde kendisini yenileme ihtiyacı duyduğunu, 20. yüzyılda öne çıkan devrimci süreçlerin ürettiği sosyalizme geçiş tartışmaları ışığında değerlendirecektir.

Neoliberal politika reçetesi içinde devletin piyasayı sınırlandırıcı müdahaleleri ekonomiye dönük genel anlamda ‘devlet müdahaleciliği’ ile özdeşleştirilmişti. Neoliberal kamu politikası, piyasa güçlerinin serbestliğine devletin getirdiği sınırlandırmaları kaldırmaya dayalı bir kamu politikası oluşturuyordu.¹ Tersinden, piyasanın devleti sınırladığı üretim örgütlenmesine dönük kamu politikasının en belirgin biçimde somutlaştığı alanlardan biri sanayi politikasıdır. Çalışmada, sanayi politikasının seyri üzerinden krizlerle gündeme gelen neoliberalizmin yine krizlere bağlı olarak aldığı eleştirilerle nasıl bir başkalaşım yaşadığı incelenecektir.

Neoliberalizme karşıtlıkla ortaya çıkan alternatif politika arayışları ile neoliberalizmin ana kulvarında üretilen post-kriz politikaları geçişken hale geliyor. Post-neoliberalizm kavramı bu geçişkenlikte pekiyor. Post-neoliberal politikaların neoliberalizme ne ölçüde alternatif teşkil ettiği, neoliberal politikaların yarattığı etkiyi hafifletmek, ortadan kaldırmak veya tersine çevirmek, yahut bu politikaların doğrultusunu değiştirmek konusunda ne ölçüde bir nitelik barındırdığı sürmekte olan bir tartışma. Bu tartışmada Latin Amerika ülkelerindeki uygulamaların çözümlenmesi, neoliberalizm ile post-neoliberalizm arasındaki siyasal kopuş ve politik süreklilik ilişkisine ana soruyu yanıtlamamızı sağlayacaktır.

Neoliberalizm Öncesi Kamu Politikasının Teorik Çerçevesi

Neoliberalizm öncesi dönem, liberalizmin yenilenme ihtiyacını doğuran fay hatlarını bize sunmaktadır. Bu kısıtlar ‘refah devleti’ ve ‘kalkınmacı devlet’tir. ‘Refah’ın bir devlet modeli oluşturduğu 20. yüzyıl kapitalizmini önceleyen kökleri, *de facto* mülksüzleştirme süreçleri karşısında verilen mücadelelerin *de jure* sonuçlarına dayanıyordu. Feodal üretim ilişkilerinin kapitalist üretim ilişkileri tarafından ikamesi, yönetici sınıfın formel ayrıcalıklarıyla birlikte tebaanın enformel geleneksel haklarını da zor kullanarak tasfiye etmişti. İkel birikim olarak bilinen bu süreçte yaşanan kitlesel işsizlik ve yoksullaşma ahlaki bir sorgulamayla değil, efendisiz nüfusun arz ettiği tehlikeyi bertaraf etmek üzere “ulusal ve devletçe düzenlenen ilk sistematik ‘refah’ programı”nı gündeme

getirmiş ve mülksüzlerin devlet tarafından himaye edilmesini sağlamak üzere İngiliz Yoksulluk Yasaları çıkarılmıştı (Wood, 2006: 30, 31).

Liberalizm, feodal örtü altında varlık göstermiş olan komünal mülkiyet biçimindeki toprakları özel mülkiyete çevirdi. Bu yeni dönemi açarken onu kapatacak çelişkiye de işaret etmektedir: Marx'a göre sermayenin gelişimi özel mülkiyetin de sonunu hazırlayacaktı. Üretimin toplumsallaşması ve mülkiyetin merkezileşmesi arasındaki çelişki kapitalizmin krizlerini derinleştirmektedir. Bu ekonomik çıkmaz siyasal olarak mülksüzleştirilenlerin mülksüzleştirilmesini gündeme getirecektir. Küçük özel mülkiyeti ve komünal mülkiyetin geleneksel biçimlerini tasfiye eden ilkel birikim, büyük özel mülkiyetin kamusallaştırılmasının önünü açan bir tarihsel bir aşamadır (Marx, 1999[1876]).

Marx'ın mülkiyetin merkezileşmesi saptamasına Alman iktisatçı Hilferding sermayenin tekelleşme dinamiklerini eklemektedir. *Finans Kapital* (1981[1910]) adlı klasik eserde bankalar ile sanayi üretimin yakınlığının tekelleşmeyi güçlendireceği anlatılmaktadır. Bankalar finansal araçlarla sanayideki yoğunlaşmayı yönetebilmekte, sanayide yatay entegrasyon doğurabilen bir egemenlik kurmaktadır. Öte yandan Lenin, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* (2000[1916]) eserinde burjuva iktisatçıların tekelleşme üzerinden öngörülerini tartışır. Bu iktisatçılardan bazıları kartellerin krizleri ortadan kaldıracığını ileri sürerken bazıları tekelleşmenin riskli yatırımlara yöneldiğini itiraf etmektedir: Teknolojideki sıçramalar spekülasyon doğurmakta, sanayi ve tarım arasındaki uçurum derinleşirken en başta ağır sanayinin orantısız büyümesi ekonomideki dengesizliği şiddetlendirmektedir. Lenin, finans sermayesine dayalı tekelleşmenin kapitalizmin anarşik eğilimini tekil sektörlerden tüm sisteme genişlettiğini söyler.

Tekelleşme sürecinin tamamlanması, üretimin entegrasyonunu sağlamak anlamında kamulaştırmayla birlikte planlamayı gerektirmektedir. Bu konuda teorik çıkarsamalara temel oluşturan siyasal kaynaklar *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi* (Engels, 2002[1891]: 82) ve Paris Komünü dersleridir. Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin programına getirdiği eleştiride Engels, üretimin toplumsallaşması içerisinde planlanmasının kaçınılmaz hale geleceğini öngörmektedir. 1871 Paris Komünü deneyimi ise ilerisi için dersler bırakmıştır: Komün, bürokrasiye alaşağı ederken ücretleri eşitlemiş ancak mülksüzleştirilenleri mülksüzleştirmemiş, örneğin bankalara el koymamış ve kısa sürede yenilgiye uğramıştır (Lenin, 1972: 475-478). Lenin buradan hareketle, Rusya'da 1917 Şubat'ında meydana gelen burjuva devriminin iktidara taşıdığı geçici iktidarın desteklenmemesi çağrısında bulunduğu *Nisan Tezleri*'nde (1992: 15) toprağın ve bankaların devletleştirilmesi talebini dile getirmekte, *Devlet ve Devrim*'de

(1994: 11) kapitalistler ve memurlar alaşağı edildikten sonra üretim-bölüşüm süreçlerinin denetim ve kaydının işçilerin eline geçmesini savunmaktadır. Sermayenin merkezi bürokraside cisimleşen iktidarının tarım ve sanayide kamulaştırma eylemleriyle dağıtılması, ardından el konan mülklerin Sovyet iktidarı altında birleştirilmesi, entegre edilmesi ve planlanması öngörülmektedir.

19. yüzyıl liberalizminin krizinin 20. yüzyıl başında neoliberalizmi neden üretmediği işte bu devrimci süreçlerle açıklanmalıdır. Liberalizmi tasfiye eden, liberal kapitalizmin krizi ve ekonomik anlamda krizden çıkış politikaları değil, onun karşısına çıkan devrimci süreçler ve kapitalizm cephesinden buna verilen siyasal tavizlerdir. Keynesyen ekonomi de bu anlamda siyasal bir tavizin ürünüdür. Klasik eseri *İstihdamın, Paranın ve Faizin Genel Teorisi*'nde (2011[1936]) Keynes, devletin özel girişimle eşgüdüm sağlaması gerektiğini, tüketim eğilimi ile yatırım güdüsünü uyumlulaştıracak bir kamusal denetim tesisinin ekonomiyi tümenden kamusallaştırmaktan koruyacağını yazmaktadır. Bir tür heterodoks liberalizmle Keynes bu siyasal tavizi teorize ederken, çağdaşı Hayek sahip çıktığı ortodoks liberalizmle taviz vermeye 'direnme'nin teorisyeni olmuştur. "Rekabetçi toplum"un özgürlükçü, "planlı toplum"un köleci olduğunu ileri sürdüğü *Kölelik Yolu* (2001[1945]) kitabında Hayek, kamulaştırmanın dayanağı olan "kamu yararı" kavramı gibi planlamanın "genel refah" kavramının "totaliter" toplumu doğuracağını savunmaktadır.

Ne var ki İkinci Dünya Savaşı sonrası kalkınmacı devlet politikalarına damga vuran, bu heterodoks ve ortodoks liberalizmler arasındaki 'aile içi' gerilim değil, kapitalizm ile sosyalizm arasındaki gerilimdir. Bağımlı ve az gelişmiş kapitalist ülkelere kalkınma olarak sunulan liberal reçetelerin tavizkarlık düzeyi siyasal alternatifin etkisine göre değişmektedir: Bir tarafta sosyalizme taviz vermek suretiyle ona 'direnen' kapitalist ülkeler, diğer tarafta farklı düzeylerde sosyalizme geçiş deneyimleri yaşayan ülkeler vardır.

Gerek kapitalizmin verdiği taviz gerekse sosyalizme geçiş süreci Sovyet hukukçusu Pashukanis tarafından *Hukuk ve Marksizm Kuramı* (1980[1924]) eserinde tartışılmıştır. Pashukanis, burjuva hukuk teorisi içerisinde mülkiyetin kutsallaştırılması karşısında gelişen hümanist yahut toplumcu gözüken akımların çelişkileri üzerinde durmaktadır. Sosyalizmde kamulaştırılmış mülkiyetin karşısına kapitalizmin çıkardığı kamusal hizmet olgusu bir ikiyüzlülüktür. Ona göre hukuksal mülkiyetten toplumsal sorumluluk bilincinin türeyebileceği bir mistifikasyondur. Benzer şekilde Pashukanis, sosyalizmde de kamulaştırılan üretim birimleri arasında hukuksal düzenlemelerle planlı ve örgütlü ilişkinin otomatik olarak piyasa ilişkilerinin yerini almadığını söylemektedir. Burada kast edilen küçük ölçekli üretimde özel mülkiyetin varlığını sürdürmesi değil, büyük

ölçekli üretimin de geçiş döneminde özerk ekonomik muhasebe ilkesine göre çalışmak zorunda oluşudur. Hukuken kamusal, fiilen ticari ilişkilerin bir süre yan yana işleyeceğini söyleyen Pashukanis, hukuksal boyutun bu paralellikte gelişemeyeceğini, sönmüleneceğini belirtmektedir.

Bu yapının planlama ile nasıl evrileceğini Fransız iktisatçı Bettelheim, *Sosyalist Ekonomiye Geçiş Sorunları* (1973: 32-33) eserinde tartışmaktadır. Kamulaştırmadan, yani mülkiyetin kamusal olarak merkezileştirilmesinden toplumsallaşmaya geçiş nesnel bir aşamalandırmaya tabidir. Biçimsel temellük tarzı ile gerçek temellük tarzı arasında tarihsel olarak bir zaman kayması -“kronolojik dekalaj”- vardır. Kapitalizme geçişte sermaye, önce küçük üreticiler üzerinde bir denetim kurmuş, ardından emeği yeniden organize ederek üretim sürecinde mutlak bir egemenlik tesis etmiştir. Sosyalizme geçişte de ilk başta ‘biçimsel’ olarak sosyalist devlet altında toplanacak üretim araçları zaman içerisinde ‘gerçek’ bir toplumsal denetim altına girecektir.

Bettelheim, devlet mülkiyetinin normatif değil tarihsel olarak en ileri biçim olduğunun altını çizer. Ancak biçimsellik açısından üretici güçlerin gelişimi özel mülkiyetin aşılmasını şart koşarken, toplumsallaşma süreci iki tarihsel gelişkinlik düzeyi gerektirmektedir: Biri, üretim birimleri arasındaki bağlantıları (girdi-çıkı ilişkilerinin) pekiştiren, yani planlamayla ilerleyen entegrasyon düzeyidir. Diğeri, her sektörde üretici güçlerin niteliksel gelişkinlik, yani araçların donanım ve buna bağlı olarak emekçilerin bilinç düzeyidir. Bettelheim kamulaştırma ile toplumsallaştırmayı ayırmak için “soyut karar” ve “somut yetenek” ifadelerine başvurmuştur. Toplumsallaşma sürecinde planlama, üretici güçlerin “yönetimi”nden bu güçler üzerinde “egemenlik” tesisine doğru ilerleyecektir. Planlamanın temeli; temel üretim süreçlerinde “işbölümünün derinleşmesi”, iktisadi faaliyetlerin artarak “uzmanlaşması” ve “karşılıklı bağımlılığın artması”dır. Mülkiyet biçimlerinin üretici güçlerin gelişme (toplumsallaşma) derecesi ve karakterine uyması gerekmektedir. Bu, iktisadi rasyonele aykırı bile olsa siyasi gerekler öne geçer ve uzun soluklu iktisadi sonuçlar beklenir. Bettelheim ayrıca sosyalist ekonominin dünyadaki artan rolünün, dönüşümün daha esnek biçimlerini mümkün kıldığını düşünmektedir. Toplumsallaşma süreci kademe kademe tamamlanana dek, Pashukanis’in belirttiği gibi üretim birimleri birer iktisadi özne olmayı ve aralarında piyasa araçları üzerinden bağ kurmayı sürdürürler.

Kamu politikasında kamulaştırma ve planlamanın bütünleştirilmesi, liberalizmin verdiği nicel taviz ile liberalizmden kopuşun ‘devrimci’ niteliğini ayırabilmemizi sağlamaktadır. Örneğin Batı Avrupa’daki refah devleti uygulamalarında planlama, tüm sektörleri kamulaştırmadan kamusal bir

ekonomi yaratabilmenin manivelası olmuştur. Kıta Avrupası'nda, özel mülkiyete insan üstü denetlenemeyen nitelikler atfederek çözümü el değiştirmesinde (kamulaştırmada) görmek yerine, toplumsal ve denetlenen mülkiyete dayalı bir "kamu politikası" olarak planlamada çözüm aranması gerektiği savunulmaktadır (Einaudi vd.,195: 11). Doğu Avrupa'da kurulan halk cumhuriyetlerinde ise sosyalist geçiş sürecinde millileştirme sonrası toplumsallaşmanın gerçekleştiği görülmektedir. Bu ülkelerde yaşanan süreç Bettelheim'in belirttiği "kronolojik dekalaj"dır.

Az gelişmiş ülkelerde kapitalizmin kırılabilirliği ve ortaya çıkardığı krizler, kamulaştırma ve planlama araçlarının buralarda bir yandan kapitalizmin restorasyonunda devreye sokulduğunu, diğer yandan kapitalizmden siyasal kopuş süreçlerinde emperyalizmden bağımsızlaşma ve sosyalizme geçişin eşgüdümlemesinde kullandığını göstermektedir. Dobb, *Kapitalizm Sosyalizm Azgelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma* (1981[1958]: 86, 87) adlı çalışmasında "millileştirmenin" kamu sektörü üzerindeki etkisinin kapitalizmdeki sınırları üzerinde durmaktadır. Dobb millileştirme tarihinde, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde müflis kamu hizmetlerinin bu yolla ayakta tutulduğunu, kamu sektörünün sermaye tarafından yeniden özelleştirilmesinin gündeme geldiğini hatırlatmaktadır. Millileştirilmiş sektörler, olağan olarak genel ekonomik işleyiş içerisinde sermayeye müşteri olan yahut ona girdi sağlayan konumdadır. Olağandışı durumlarda ise krizde olan münferit sermaye kesimlerinin kurtarıcısı rolü oynayabilmektedir. Bu şekilde oluşturulan "karma ekonomi", kapitalizmin özele karşı Pashukanis'in ikiyüzlülük olarak nitelendirdiği zaafını gizleyen bir kategori olarak ortaya çıkmaktadır. Karma ekonomide, özel sektör kamuya doğrudan bağımlı olmadığı için ekonominin tümünü kapsayan bir planlama yapmak olanaksızdır. *Tekelci Kapitalizm* (1970[1966]: 179, 180) yapıtında Baran ve Sweezy de tekelci kapitalizmde devlet eliyle kamu hizmetlerinin sunumu ve doğal kaynakların işlenmesini özel çıkarlara uygun bir düzenleme olarak saptamaktadır. Devlet müdahaleciliği kapsamında kamulaştırmalar, kamu harcamalarının artışından radikal bir kopuşu ifade eder. Bu bakımdan 1930-1960 arasındaki evrede devletin emdiği fazla, özel çıkarların payından alınmış değil birikmiş artık-değere doğrudan el konmak suretiyle elde edilmiştir.

Az gelişmiş ülkeler açısından tekelci kapitalizmin devletçi modelinin, yani neoliberalizm öncesi refah devleti ve kalkınmacı devletin sosyalizm karşısında siyasi bir işlevi bulunmaktadır. Baran ve Sweezy, Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) 2. Dünya Savaşı'ndan önce kurulan ve yerel düzeyde planlamayı içeren Tennessee Valley Authority'nin (TVA) kurulduğu dönemde tekellerin direndiği bir proje olduğunu, fakat savaştan sonra az gelişmiş ülkelerin sosyalizm yönelimleri karşısında bir kapitalist planlama modeli olarak örnek gösterildiğini

hatırlatmaktadır. ABD, Latin Amerika’da Küba’nın sosyalist kalkınma çizgisine karşı kapitalizminin reform potansiyeline New Deal döneminin TVA örneği üzerinden işaret etmektedir (1970: 251, 252). 1960’ların kamulaştırma-planlama bütünlüğünü içeren popüler sosyalist kalkınma programına ‘alternatif’ olarak 1930’larda tekeli devlet kapitalizminin temelini atan Keynesyen kamu girişimciliği programı çıkarılmıştır. Baran ve Sweezy’e göre emperyalizm karşısında gelişen ulusal bağımsızlık ve iktisadi kalkınma arayışları ancak sosyalist devrimlere dönüşürse kalıcı olabilecektir (1970: 356-363).

Kalkınmacı devletin galebe çalmaya çalıştığı az gelişmiş ülkelerin sosyalizme geçiş deneyimleri içerisinde örnek gösterilen Küba, geçiş tartışmalarına sunduğu katkı bakımından da önemlidir. Kamulaştırmadan toplumsallaşmaya geçişte planlamaya dönük Bettelheim’in yapısalci yaklaşımı karşısında Guevara devrimci özneliğin iktisadi nesneliğin kısıtlarını aşabileceği bir yöntemi savunmaktadır. Guevara’ya (1991: 23, 51, 79) göre planlama, siyasi katılım yoluyla sosyalist bilinci yine planlama yoluyla iktisadi koşulların olgunlaşmasını beklemeden kazandırabilir. Ekonomik kalkınmada bilinç gelişiminin kamulaştırma ve planlama süreçlerini takip etmesi gerekmez, onlara eşlik edecek şekilde ilerleyebilir. Bettelheim’in (1973: 218) “komünist bilincin üretici güçlerin gelişiminin önünde ilerleyemeyeceği” şeklinde eleştirdiği bu yaklaşım, 1930’ların Sovyet hızlı sanayileşme deneyimindeki işçi öncülüğünü örnek almaktadır. Nitekim Küba’da Guevara’nın Sanayi Bakanı olduğu dönemde planlama bir toplumsal örgütlenme aracı olarak değerlendirilmiş ve piyasanın ekonomik anlamdaki tasfiyesinin ötesinde mülkiyetçi ideolojinin gönüllü çalışma pratikleriyle ideolojik tasfiyesi yönünde adımlar atılmıştır.

Neoliberalizm öncesi politikalarda kamulaştırma ve planlamanın oynadığı ikili rol neoliberalizmin hedef tahtasına yerleştirdiği yapıyı somutlaştırmaktadır. Neoliberalizm sadece sosyalizmin doğrudan değil dolaylı kazanımlarını da (kapitalizmin sosyalizm karşısında verdiği tavizleri de) tasfiye etmeyi hedeflemektedir. Ne var ki neoliberalizmin önünü açan bir yan olgu da sosyalizme geçiş deneyimleri içerisinde liberalizmi sosyalizme eklemleyen piyasa sosyalizmi uygulamalarıdır (Boratav, 1982: 346, 347). Liberalizmin siyasal olarak sosyalist devrimler karşısında verdiği taviz bu uygulamalarda tersine dönmektedir. Sosyalizme ekonomik anlamda yapılan liberal reform aşısı, kapitalizm karşısında verilen bir siyasal tavizdir. Bu çalışmada ayrıntısına girmeyecek olsak da sosyalizme geçiş deneyimleri yaşayan ülkelerden neoliberal dalgaya teslim olan ve olmayan örnekler ayrıştırıldığında piyasa sosyalizmi yoluna girenler karşısında Guevara’nın yaklaşımının Küba’nın geleceğinde yaşamsal sonuçlar doğurduğu anlaşılmaktadır. Az gelişmişlik koşullarında sosyalizme geçiş sürecine dönük siyasal perspektif, gerek Bettelheim’in bir zorunluluk

olarak gördüğü “kronolojik dekalaj”ı aşması, gerek Baran ve Sweezy’nin ulusal kurtuluş hareketlerin sosyalist devrime evrilme zorunluluğuna yeni bir boyut katmasıyla liberalizmle siyasal mücadelede önemli bir çığta oluşturmıştır.

Neoliberalizme Geçişte Kamu Politikasının Seyir İzleği: Sanayi Politikasındaki Değişim

Liberalizmin yaşadığı tıkanıklığa üretilen çözümler, sosyalizme geçiş deneyimlerinin siyasal olarak tasfiyesinin katalizörlüğünde neoliberalizme geçiş deneyimleri doğurdu. ‘Geçiş ekonomileri’ kavramı sosyalizmin aksine kapitalizme geçişi ifade edecek şekilde yazında yerini aldı. Yenilenen liberalizme geçiş kurallarının evrenselliğinin test edildiği alan, devletin el çekmesi önerilen üretime dönük kamu politikası, somut olarak da sanayi politikasıdır. Dolayısıyla sanayi politikasındaki değişim, neoliberalizmin neyi değiştirmeye çalıştığı ve bunun özgünlükler üretmeye ne kadar elverişli olduğunu bize gösterecektir.

Sanayi politikasında serbest rekabetçilik ile korumacılık ikilemi, sanayileşmenin tarihsel gelişiminde ilkesel bir liberalizm/devletçilik ikilemine denk düşmemektedir. Daha ziyade tekelci kapitalizmin hiyerarşisinde tırmanmanın farklı zamanlarda tercih edilen stratejileridir. Örneğin İngiltere, 18. yüzyıldan 1860’lara kadar sanayide gümrük ve sübvansiyonla korumacı önlemler uygulamış, Almanya’ya ve ABD’ye serbest rekabetçilik baskısı yapmıştır. ABD de 19. yüzyıldan 2. Dünya Savaşı’na kadar sanayisini korumuş ve Savaş’tan sonra dünyada serbest ticaret şampiyonluğuna girişmiştir (Chang, 2012: 50). Keza 20. yüzyılda yeni sanayileşen ülkelerin geç sanayileşmiş Almanya’nın “bebek endüstri” kavramına dayalı korumacılığı tercih etmesi uzun vadede rekabet edebilirliği sağlamaya dönük bir sanayi politikasıdır. Dolayısıyla uluslararası rekabet koşullarına göre sermaye birikim stratejisi sanayi politikasını belirlemektedir.

Sanayi devriminden sonra planlama, henüz bir ‘politika’ halini almadan sanayileşmede fiilen kullanıldı. Engels’in işaret ettiği gibi üretimin toplumsallaşması üretim birimleri arasında yatay ve dikey entegrasyon gerektiriyordu. Yatay entegrasyon piyasa belirsizliklerini, dikey entegrasyon üretim birimleri arasında girdi-çıkıktaki belirsizlikleri gideriyordu (Arrighi vd., 1999: 123, 124) Bu tür bir planlamanın amacı kaynak kullanımını rasyonalize etmek ve sanayi işletmelerinin piyasaların üst liglerinde rekabet edebilmelerini sağlamaktı. Böylece küçük üretim birimlerini yutmak, eklemlemek ve gerektiğinde tasfiye etmek mümkün hale gelmekteydi. Gayri resmi bir sanayi politikası olarak planlama, bir kamu politikası olmaktan ziyade tekellerin özel politikası olarak bu zeminde 19. yüzyılda doğdu. (Coase, 1996: 387, 389; Cole, 2004: 16)

20. yüzyıl başına gelindiğinde, bu koşullarda fiilen oluşmuş olan sanayi politikası bir rekabet politikası olarak tartışma konusu oldu. ABD’de büyük sermayeye karşı gelişen kamuoyu tepkisi ilk resmi sanayi politikası örneği olarak anti-tröst yasasını doğurdu (Pinder vd., 1979: 6). Öte yandan Kıta Avrupası’nda sanayi sermayesi Hilferding ve Lenin’in belirttiği gibi finansal sermayenin belirlenimi altına giriyordu. Sanayi işletmelerini denetleyebilecek sermaye bankalarında yoğunlaşmıştı; tekelleşme ile finansallaşma birbiriyle bağlantılı olarak derinleşmekteydi. 1929 yılında Wall Street Borsası’nın çökmesi üzerine yaşanan büyük kriz, finansal sermaye ile sını sermaye arasındaki ilişkileri düzenleme ihtiyacı doğurdu. Yerli pazara dayalı ithal ikameci sanayi politikasının temelleri atıldı.

Dünya kapitalizmine finansal ve teknolojik bağımlılık yeni sanayileşmekte olan ülkeler açısından bağımsız sanayileşmeyi olanaksız kılmaktaydı. Bu nedenle bağımsız sanayileşmeyi dünya kapitalizmiyle bağlarını koparmayı göze alarak gerçekleştiren Sovyetler Birliği’nin Beş Yıllık Sanayi Planı, sanayileşme arayışındaki ülkeler açısından örnek olmuştur. Dünya kapitalizmi kriz halindeyken planlamaya dayalı sanayileşme, yalnızca bağımsız sanayileşmeyi değil kapitalizmin üretici güçlerin önünde koyduğu engellerin aşılması ve teknolojik ilerlemeyi de temsil ediyordu (Küçük, 1975: 149).

2. Dünya Savaşı’ndan sonra sanayileşmiş kapitalist ülkeler Sovyetler Birliği merkezli sosyalist bloka karşı ABD merkezli emperyalist hiyerarşiye entegre oldular. ABD’de otomobil sanayisi için yassı çelik üreten fırınlar Avrupa’da kuruldu. Gerek devlet gerekse özel girişimler Marshall Planı kapsamında desteklendi. Devletin desteklediği diğer alanlar olan kömür, elektrik ve demiryollarının bazıları “millileştirildi” ve 1980’lere kadar devlet elinde kaldı. Fakat millileştirmeler, uzun dönemli kullanımı düşünüldüğünde sanayi politikası kapsamında değerlendirilememektedir (Owen, 2012: 5). Kapitalist sistem içinde planlama bir sanayi politikası olarak ele alınırken kamulaştırmanın ön adımı olarak millileştirmenin aynı kapsama sokulmaması, sanayi politikasının siyasal tercihler doğrultusunda sınırlandırıldığını gösterir.

Dünya kapitalizmiyle bağlarını koparmayan az gelişmiş ülkeler ise sanayileşme ve kalkınma arayışında farklı düzeylerde kamulaştırma ve planlama politikalarına başvurdular. Tarımsal kaynakların sanayiye aktarılmasında büyük çiftliklerin kamulaştırılması, sanayiye ucuz girdi sağlamada bazı hammadde kaynaklarının millileştirilmesi, bu uygulamalardan bazılarıydı. Siyasal olarak kapitalist ve sosyalist seçenekler arasında bir ‘üçüncü yol’ izlediklerini savunan Hindistan ve Cezayir gibi bazı ülkeler “sanayileştirici sanayiler” paradigmasına göre tarımı ve sanayiye planlama çerçevesinde entegre etmeye çalıştılar (Başkaya, 1997:

112). Öte yandan kapitalizm bünyesinde kalkınma plancılığı “demokratik planlama” kavramıyla Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (Dünya Bankası) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından desteklendi. İthal ikameci strateji, bu dönemin kapitalist kreditor merkezler tarafından kabul gören sanayi politikasıydı.

20. yüzyılın son çeyreğinde yeni sanayileşen bazı ülkeler 19. yüzyılda geç sanayileşme deneyimi yaşamış Almanya'nın yolunu izlediler. Bir yandan korumacılığa dayalı ‘bebek sanayiler’ yaratılırken diğer yandan rekabetçilikten taviz verilmeden ihracata yönelik sanayileşmeye gidildi (Soyak, 2004: 32). Aynı dönemde ithal ikameci sanayi politikası izleyen Latin Amerika ülkeleriyle karşılaştırıldığında Doğu Asya ülkelerinin elde ettikleri başarı, ihracat yönelimlerine yani rekabetçi sanayi politikalarına mal edildi. Ne var ki bu başarıyı sanayi politikasındaki ihracat yönelimine değil, sanayide devlet koordinasyonu, sektörler arası içsel sübvansiyon, yani belirli bir entegrasyon düzeyine borçluydular. Öte yandan Latin Amerika yaşadığı kriz üzerine uluslararası finans kuruluşları tarafından ihracata yönelik sanayi politikasına ve liberalizasyona yönlendirildi. Fakat bu politika ihracatı artırırken ithalatı daha hızlı artırmaktaydı çünkü liberalizasyon imalat sektörünü yatay olarak “dezentegrasyona” tabi tutmuş ve uluslararası rekabet karşısında kırılganlaştırmıştı. (Shapiro, 2007: 5, 11)

Washington Uzlaşması çerçevesinde neoliberal söylem sanayileşme ve sanayi politikası kavramını çöpe atarak ticaret politikaları ve ihracat desteğini benimsedi (Öniş ve Şenses, 2005: 287). Krizlerin kaynağı olarak görülen neoliberalizm öncesi politikalar keskin bir şekilde tasfiye edildi. Ancak serbestleştirici politikalar yeni sanayileşmekte olan ülkelerin ödemeler dengesi krizlerini derinleştirdi. 2000’lerde ‘piyasa başarısızlığı’ sonucu yeniden gündeme getirilen sanayi politikası, uluslararası finansal merkezlerin teknokrasi aracılığıyla yapacağı düzenlemeleri tanımlamak için kullanıma sokuldu.

Kalkıncı devletin sınai girişimlerin başlangıç aşamasında destek sunması önemsizmiş, neoliberal devlet bu desteği ortadan kaldırmış, fakat meydana gelen krizler yeniden devleti sanayiye koruma ve yönlendirmeye çağırılmıştı. Neoliberalizme dönük eleştirelilik devletin düzenleyici rolünü teslim ederken liberalizmi reddeden kamulaştırma ve planlama bütünlüğü içerisinde sanayileşmeye dönüşü gündeme getirmemektedir. Aksine, sektörel kamulaştırma ve merkezi planlama korkusu, post-neoliberal devlet uygulamalarında piyasada rekabet edebilirliği korumak adına devlet önlemlerine dahi kuşkuyla yaklaşılmasına sebep olmuştur.²

Neoliberalizmin güncellediği sanayi politikası, doğrudan yabancı yatırımlara (DYY) açılmaya ve küçük ve orta boy işletmelerin teşvikine yer vermektedir. İliki uluslararası sermayenin talepleri doğrultusunda şekillenmekte, ikincisi yerli sermayenin ona eklenmesine uygun teşvik uygulamalarını içermektedir (Şenses ve Taymaz, 2003: 437). DYY politikası, kamulaştırma riski karşısında yatırımlara dokunulmazlık tanıma, ulusal hukuktan kaynaklanan uyuşmazlıklarda tahkime başvurma gibi dezavantajları beraberinde getirmektedir. Planlama ise yeni sanayi politikasında entegrasyon işlevinden uzaklaştırılarak yeniden tanımlanmıştır. İşbölümüne dayalı bütünlüklü girdi-çıkı ilişkileri ve fiziki üretim hedefleri yerine parçalı bir projeler demeti sunan stratejik planlama benimsenmiştir (Boratav, Türkcan, 1994: 104, 105). Geçmişte uygulanan entegre plan, gelişmekte olan sanayiye piyasa rekabetine karşı korumaktan daha köklü bir önlem olarak işletmeler arası alışverişe rakip sokmamaktaydı. Siyasal dengeler değiştğinde sistematik hale gelen özelleştirme ve planlamada ademi merkezileşme, işletmelerin özerkleşmesi ve girdi-çıkı ilişkisinin yerini rekabetin almasıyla uluslararası sermaye tekellerinin üretim birimlerini kendilerine bağlamalarının ön adımı oldu.

Yeni sanayi politikası yazınında teknolojik gelişimin sanayileşmeyi önemsiz hale getirdiği savı ortaya çıktı. Sanayisizleşme, post-endüstriyel dönem, bilgi çağı yaklaşımları, fiziksel sermayeye yatırım yerine araştırma geliştirmeye ayrılan kaynakların kalkınma açısından belirleyici olduğunu varsaymaktaydı (Ansal ve Ataman, 2003: 195). Bunun ideolojik bir söylem olarak bağımsız sanayi politikalarının terk edilmesinin teşvikinde kullanıldığı görülmektedir (Birdal, 2003: 173, 175). Ar-Ge yatırımları kendi başına bir sanayi politikası gibi sunulsa da belirlenmiş bir sanayi politikasının ancak unsuru olabilir (Türkcan, 2003: 155). Sanayi politikalarını belirleyen merkezler, sanayileşmekte olan ülkelerin “politika uzayını” büyük ölçüde ortadan kaldırmaktadır (Türel, 2008: 2, 11). Öte yandan sanayileşmiş merkezlerde de bilgi teknolojisine yatırıma göre tanımlanan sanayi politikası rekabetin doğurduğu kriz riskini bertaraf edememiştir.

2007-2008 krizi öncesi Avrupa, piyasa kurallarına bırakılmış geleneksel ağır sanayiye dayanan yapısını farklı yönde bir sanayi politikası izleyerek değiştirmeyi öngörüyordu: Yeni sanayileşmekte olan ülkelerin rekabeti karşısında büyüme sağlayan ve düşük emek maliyetli sanayilere yatırım yapacaktı (Owen, 2012: 41). İmalat sektöründeki istihdam düşüşü Amerikalı şirketlerin üretimlerinin bir kısmını emek maliyetlerinin daha düşük olduğu ülkelere taşımalarına borçluydu. Maliyet azaltmak için tekstil gibi düşük katma-değerli sektörlerle birlikte elektronik gibi yüksek katma-değerli sektörleri sınır ötesine kaydırıyordu. Teknoloji yatırımları 2007-8 krizine kadar yüksek sınai büyümenin tartışmasız

motor gücü olarak görüldü. Ancak yeni teknolojilerin abartılması 2000’lerde borsa balonunu şişiren etkenlerden biriydi (Owen, 2012: 24). Finansal sermayenin üretken sermaye üzerindeki egemenliği, sanayi politikasını bir krizden çıkış politikasına indirgedi.

Sanayi politikasında yaşanan bu başkalaşım, içeriği yönünden değil bir kamu politikası başlığı olarak sanayi politikasının varlığını sorgulatmıştır. Devlet müdahaleciliği başlangıçta ilkesel olarak reddedildiği için özelleştirme ve piyasalaştırma ‘sanayi politikasızlığı’ olarak cereyan etmiştir. Ancak neoliberal politikalar adı konmamış bir yeni sanayi politikasıydı. Bir ‘karşı politika’ yerine politikasızlık olarak ele alınması, kriz üzerine sanayi politikası kavramı yeniden göreve çağırıldığında bunun uluslararası sanayi tekelleri karşısında yerli sanayinin ‘rekabet edebilirliği’ni sağlamaya dönük palyatif önlemlerden ibaret görülmesine sebep olmuştur. Neoliberal politikalar, neoliberalizm öncesi dönemin politikalarının gözden geçirilmesine dönük şerhlerle bu çerçevede tartışılmaktadır.

Örneğin Rodrik, sanayi politikasının merkezi planlama, ticaret denetimi gibi “modası geçmiş” araçlarla birlikte çöpe atıldığından şikayet etmektedir. Oysaki devletin sermayeyi destekleme uygulamaları da birer “sanayi politikası”dır. Kamu politikalarından biri olan sanayi politikasının en doğru modeli, yeniden yapılanmanın kamu ile özeline stratejik işbirliği ile gerçekleşmesini sağlamaktır. Sanayi politikası, ekonominin maliyet yapısıyla ilgili bilgilenme eksikliğinden ve ölçek ekonomilerinin yatırım koordinasyonundan kaynaklanan iki piyasa başarısızlığıyla ilgilidir (2004: 3, 16, 17). Bu sorunları çözecek performans kriterinin istihdam değil üretkenlik olduğunu belirten Rodrik, Dobb’un işaret ettiği gibi planlamayı reddetmek suretiyle devletin kriz koşullarında münferit sermaye kesimlerinin kurtarıcısı rolünü üstlenmesini önermektedir.

Shapiro, sanayileşmiş ülkelerde sanayi politikası tartışmasının bir “şizofreni” olarak yaşandığını söylemektedir. 1990’larda politika yapıcılar 1980’lerin liberalleşme tezlerini uygulamaya koyarken liberalleşmenin teorik temelleri çökmektedir: Sanayi atağının kaynağı serbest piyasaya açılımı değil devlet destekli teknoloji yatırımlarıdır. Shapiro’ya göre şirketler düşük ücret gibi sürdürülebilir olmayan maliyet avantajlarına bağımlı olmadan teknolojik yenilikle rekabet edebilirliklerini artırabilirler (2007: 4-6, 11). Shapiro’nun göz ardı ettiği nokta ise, emek maliyetlerinin uluslararası düzeyde politika yapıcılar tarafından esnek istihdamla baskılanması; yenilikçiliğin fikri mülkiyet ve patentler nedeniyle sanayileşmedeki eşitsizlikleri korumasıdır. Pashukanis’in ‘iki yüzlülük’ olarak nitelendirdiği kapitalizm içi kamusalığın piyasa karşısında kamulaştırmayı ikame edecek bir çözüm olması mümkündür.

Ünlü “merdiveni tekmeleme” metaforuyla Chang, erken sanayileşmiş ülkelerin serbest rekabete dayalı bir politika izledikleri efsanesini ifşa etmektedir: Yeni sanayileşen ülkeler, sadece geç sanayileşen ülkelerin değil sanayileşmeyi başlatan ülkelerin de yaptıkları gibi korumacılığın avantajını kullanabilmelidir (2012: 50). Ancak bu öneriyle Chang, liberalizmin doğum dönemine dönmeyi önermiş olmaktadır. Anglo-Sakson dünyasını iki yüzlülükle eleştirerek ve centilmen bir liberalizmi savunarak sanayi politikasını 20. yüzyıl millileştirmeden kamulaştırmaya geçiş deneyimlerinin gerisine götürmektedir. Baran ve Sweezy’nin ulusal kurtuluşun liberalizmle siyasal bir hesaplaşma olan sosyalist devrimle kalıcılaşacak olması tartışma dışı bırakılmaktadır.

Post-Washington Uzlaşması kavramını ortaya atan Stiglitz (2008: 52-54), Doğu Asya ülkelerinin Washington Uzlaşması prospektüsünün dışına çıkarak başarı kazandığını fakat bunun evrensel geçerliliği olmadığını söylemektedir. Stiglitz’e göre piyasa ile devleti birlikte güçlendirmeyi gözeterek her ülke kendi özgünlüğüne göre bir sanayi politikası geliştirmelidir. Neoliberalizm öncesi dönemin defterini dürmek için 1990’larda ‘tarihi sonlandıran’ Fukuyama ve Birdsall (2011) ise gelişmekte olan ülkelerin korumacı politikaya girdikten sonra çıkamama hatasına düştüklerini, şimdi bu ülkelerin girişimcilere yol gösterecek bir teknokrasinin koordinasyonu ile yeni bir sanayi politikası izlemelerini önermektedir. Washington Uzlaşması sosyal politikaları açıktan dışlamasa da tüm kamu politikalarını maliye ve parasal politikalara bağlıyordu. Bu politikayı en canhıraş biçimde izleyen İrlanda, İzlanda ve eski sosyalist ülkeler, 2008’de krizin ilk ağına düşenler oldu. Batı Avrupa’da sosyal güvenlik, Doğu Asya’da devlet, Latin Amerika’da iktidara gelen sol koruma önlemleriyle krizi yumuşattı. Bu örnekler Washington Uzlaşmasının tek tip kapitalizm reçetesini aşmaktadır.

Neoliberalizmin sorgulanmasına bağlı olarak güncellenen sanayi politikası, diğer kamu politikalarıyla birlikte finansal krizin tahribatını onaracak, rekabetçiliği restore edecek şekilde formüle edilmektedir. Sanayi politikası kulvarında neoliberalizme dönük eleştirel yaklaşımlar neoliberalizm öncesi politikaları yadsımaktadır. Bu körlük, post-neoliberal politikalar kulvarının sınırlarını çizmektedir. Ortodoks neoliberalizm karşısında çıkarılan heterodoksinin Fukuyama ve Birdsall’ın örneklediği gibi sol deneyimleri kapsamaması, kamulaştırma ve planlamaya dayalı siyasal mirası yok sayan neoliberal eleştirelliğin neoliberalizmle geçişkenliğini göstermektedir.

Neoliberalizmden Post-Neoliberalizme Geçiş Tartışması

Neoliberalizm öncesi dönemin politikaları nasıl liberalizmin siyasal reddiyesi üzerine kurulduysa neoliberalizm de bu reddiyenin reddiyesine dayanır. Liberal paradigma bu reddiyenin reddiyesiyle yeniden üretilmiştir. Siyasal reddiyenin

sınıfsal temellerine işaret eden Boratav, Kalecki'den bir alıntıyla tam istihdama dayalı kapitalist modelin kar oranlarını artırma olanağına sahip olduğu halde aynı zamanda işçi sınıfına örgütlenme imkanı tanıdığını, bu yüzden sermaye sınıfına dönük siyasi bir tehdit barındırdığını hatırlatır. Boratav'a göre (Boratav, 2015: 184, 185) neoliberalizm, işsizliği olağanlaştıran bir model olarak gündeme getirilmiştir:

Bir tam çalışma rejiminde karların laissez-faire'deki ortalamaları aşacağı doğrudur. Dahası işçilerin pazarlık güçlerinin artması sayesinde gerçekleşen ücret artışlarının karları azaltması değil, fiyatları artırması daha olasıdır ve bu olgu sadece rantiyeleri olumsuz etkileyecektir. Ne var ki, önde gelen iş çevreleri için 'fabrikalarda disiplin' ve 'siyasi istikrar' kardan daha değerlidir."... Kalecki'nin öngörüsü 1945 sonrasında iki boyutuyla da gerçekleşti: Birinci olarak, otuz yıllık 'Altın Çağ' içinde emekçilerin (ve 'mazlum halklar'ın) sistem karşıtı bilinçleri gelişti, sermayenin sistem üzerindeki hegemonik konumu aşındı. Aynı öngörünün ikinci boyutu ise 1980'lere girilirken gerçekleşti: Sistemin egemen güçleri, neoliberalizm diye adlandırılacak yeni bir düzenleme biçimini başlattılar.

Tam istihdama dayalı bir siyaseti kapitalizm kalıcı olarak benimseyemez. Mikro iktisatta neoklasik, makro iktisatta Keynesci olan hakim çizginin bir "sentez" değil "eğreti bir birliktelik" olduğunu vurgulayan Boratav, piyasadan vazgeçmeyen kamucu politikaların sürdürülebilir olmadığına işaret etmektedir. Kapitalizm koşullarında optimali elde etmeye dönük bu çıkmazla yollarını ayıran Marksizm bir karışımı değil özel mülkiyetin ilgasını öngörmektedir (Boratav, 2015: 166, 167). Neoliberalizm ise kamu mülkiyetiyle birlikte emeğin örgütlenmesine ve siyasal kazanımlar elde etmesine olanak tanıyan çalışma rejiminin ilgasıdır.

Sermayenin hareket alanını kısıtlayan refah ve kalkınma uygulamalarını Radice (2008) bir tür 'proto-sosyalizm' olarak görmektedir. Radice'e göre refah devleti ve kalkınmacı devletin sosyalizme evrilme potansiyeli vardır. Neoliberalizm öncesi dönemde sosyalizme yönelmeyen ülkelere atfedilen 'sosyalizm öncesi' nitelik tartışmalı olsa da bu öngörü neoliberalizmin Keynesyen ekonominin krizinden çok bu siyasi-sınıfsal tepkiye dayandığına işaret eder. 20. yüzyılda anti-kapitalizm ya da proto-sosyalizm, kamulaştırma ve planlamaya dayalı bir araç setiyle siyasal olarak neoliberalizmin hedef tahtasındadır.

Neoliberalizm, bu sınıfsal-siyasal özü gözden kaçırıldığında biçimsel olarak 'devlet müdahaleciliğine' karşıtlık olarak zuhur etmektedir. Azrak, devlet müdahaleciliğini idare hukukuna göre derecelendirerek dolaylı müdahaleciliğin neoliberalizm, dolaysız müdahaleciliğin güdümcülük, en ileri müdahaleciliğin

ise millileştirilmiş ekonomi olduğu tanımını yapmaktadır (1976: 154, 155, dipnot). Neoliberalizm, devlet müdahaleciliği ya da ekonomide kamu ile özelin payları arasındaki derecelendirmedeki değişimden ibaret görüldüğünde teknik tanımlaması sınıfsal-siyasal bağlamın önüne geçmiş olmaktadır.

Teknik olarak 1989 yılında formüle edilen Washington Uzlaşması'na dayalı ilkeler, neoliberalizmin amentüsünü oluşturuyordu. Bağımlılık teorisinden etkilenen kalkınma iktisadının kamu mülkiyetine dayalı, korumacı ve planlamacı ekonomi politikaları yerine, özel mülkiyete dayalı, serbestleştirici ve piyasacı ekonomi politikaları getiriliyordu. Bu politikalar IMF ve DB tarafından iktisadi büyümenin uluslararası kuralları olarak sunuluyor, az gelişmiş ülkelere dayatılıyordu. 1997 Asya krizi sonrası sorgulanan bu ilkeler, ulusal düzeyde kurumsallaşma ve düzenleyici devlet ilkeleriyle revize edildi. Bu çerçeveye Post-Washington Uzlaşması adı verildi ve Washington Uzlaşması'yla en önemli süreklilik noktası uluslararası sermayenin denetlenmesinin önlenmesiydi (Öniş ve Şenses, 2005: 281). Ortodoks neoliberalizm eleştiri süzgecinden geçirildikten sonra kamuculuğa ve korumacılığa karşı korunan şerh, ortak tanımlayıcı özellik olmayı sürdürüyordu. Bu apolojist yaklaşıma göre finansal krizler kaçınılmazdı, yapılacak tek şey her ülkeye mahsus politikalar geliştirmektir (Naim, 2000: 523).

Post-Washington Uzlaşması, neoliberalizm içinden bir eleştiriydi. Neoliberal politikanın devletin etkin işlemediği bir dönemi kapatmasını, Soğuk Savaş'ın, yani kamulaştırmaya ve planlamaya dayalı sosyalizmin çözümlüşünü milat sayıyordu (Naim, 2000: 522, 523). Neoliberalizm içerisinde ilerici bir adım olarak nitelendirilen Post-Washington Uzlaşması, Washington Uzlaşması'nın ekonomik indirgemeciliği karşısında eşitsizlik ve yoksulluk gibi sosyal gündemlere eğiliyordu. Ne var ki dünyadaki güç dengelerini veri alması, bu reformculuğun başlangıçtaki neoliberal gündemi genişletme ve derinleştirme gizli amacı taşıdığı şüphelerini de uyandırmıştı (Öniş ve Şenses, 2005: 283).

Neoliberalizmin az gelişmiş ülkeler dünyasında yarattığı tahribat üzerine ilk önce neoliberalizmin esnekliği tartışılmaya başlandı. Latin Amerika'da 'kapitalizm türleri' gündeme geldi. Asya'da, devletin piyasadan çekilmek yerine müdahaleci politikalar izleyebileceği deneyimler örnek gösterildi. Fakat bu türler ve örnekler, 20. yüzyılın daha önceki kalkınmacı devlet deneyimlerinden farklı olarak emekten yana düzenlemeleri tümüyle dışlıyordu. Neoliberal politikaların meşrulaştırılması için özelleştirme kapsamına alınan kamu işletmelerinin hisseleri mülkiyetin tabana yayılması adı altında işçilere satılıyor ve piyasa rekabeti içinde sermaye birikimi elde edebilecekleri izlenimi yaratılıyordu (Schneiderman, 2000: 84). Oysaki özelleştirmelere izin veren ve kamulaştırmayı yasaklayan düzenlemelerle sermaye iç hiyerarşisini konsolide etmekteydi.

1990'ların sonlarından itibaren ana akım neoliberal politika devlete yönelik başlangıçtaki 'yıkıcı' misyonundan farklılaşan 'yumuşatıcı' anlamlar kazanmaya başlamıştı. 1980'lerde "negatif devlet" yaklaşımı devletin ne olmaması gerektiğini tarif ediyordu. 1980'lerin sonlarında "minimal/piyasa dostu devlet" devletin nasıl davranması gerektiğini tartışıyordu. 1990'larda "yönetişim" ise devletin 'ne'liğini gündeme getirdi: Devletin ontolojisi masaya yatırılıyor ve devlet paydaşlardan oluşan bir "firma" ile özdeşleştiriliyordu (Bayramoğlu, 2005: 154). Nihai olarak neoliberal devlet, kamu, özel ve sivil toplum örgütlerinin işbirliğine bağlı olarak tanımlandı.

Neoliberalizm taraftarları kabaca devletin ekonomide dezenteegrasyonunu savunuyordu. Neoliberalizme dönük refleksif eleştiri devlet dışı sivil toplum alanını değerlendirmek gerektiğini söyleyerek bu savunuyu reddeder gibi görünürken aslında incelterek koruyordu. Neoliberal reçete, kamulaştırma-özelleştirme, planlama-piyasa ikilikleri üzerinden bir asgari programa sahipti. Harvey (2007) tarafından neoliberalleşmiş küresel politik iktisadın azami programı 'mülksüzleştirme (*dispossession*) yoluyla birikim' olarak kavramsallaştırıldı. Ne var ki anti-neoliberalizm, 'mülksüzleştirilenlerin mülksüzleştirilmesini' gündemine almayarak mülksüzleştirilenlerin politikalarını yerel, kesimsel ve en önemlisi sermayenin egemen olduğu sivil toplum düzeyinde uzlaşmaya dayalı bir kulvara soktu.

Neoliberal reçetenin kamu yerine özel kişileri hizmet öznesi olarak savunurken ileri sürdüğü etkinlik, verimlilik gibi 'teknik' kavramlar nasıl ki neoliberalizmin 'siyasal' bir tercih olduğunun üzerini örtüyorsa (Ataay, 2005), neoliberalizme içsel bir gündem olan post-neoliberalizm tartışması da teknik bir terminolojiyle kendisini neoliberalizmden ayırmaya çalışma riskiyle doğmaktadır. Bu risk neoliberalizm öncesi dönemden kalmadır.³ Kapitalizmin krizini takip eden yeniden yapılandırılma süreçlerinde kamu-özel ayrımı yönetim teknolojisi boyutuna indirgenmiştir: New Deal döneminde Gulick'in yönetim çalışmaları ile Reagan'ın çalışmaları birbirine paraleldir. Neoliberalizme kendisinden önceki döneme referansla teknisist karşı çıkış, 1930'ların ve 1990'ların siyasal dengeleri arasındaki farkı göz ardı etmektedir. İlkinde kapitalist kriz karşısında sosyalizmin baskısı, ikincisinde sosyalizmin ricatıyla kapitalizmin krizi bir kamu politikası aracına dönüştürmesi söz konusudur.

Neoliberalizm, Post-Washington Uzlaşması'yla 'içeriden' bir eleştiri almışken Latin Amerika'da yükselen Yeni Sol iktidarların muhalif tutumu bu politikaya dönük eleştirelilik yelpazesini genişletti. Post-Washington Uzlaşması'yla neoliberalizm esneklik kazanmış, çoklu bir 'reel neoliberalizm' alanı yaratmıştı (Schmalz ve Ebenau, 2012: 489). Öyle ki neoliberalizm, ulusal kalkınmacılıkla

harmanlanarak politik artikülasyonlara uğramış ve Çin, Vietnam gibi piyasa sosyalizmi yolunda devam eden ülkeler de bu politikanın etkisi altına girmişlerdi (Kyung-Sup vd., 2012, 4). Neoliberalizmin kendisini sorgulama iddiasında olan yeni politik yönelim ise 'reel post-neoliberalizm'in 'reel neoliberalizm' ile arasında bir sınır olup olmadığı tartışmasını doğurdu.

Post-neoliberalizm kavramını kullanan Macdonald ve Ruckert'e göre (2009: 1, 2) bu bir "dönem" (*era*) değildir çünkü (Venezuela hariç) Latin Amerika'da bütçe dengesi, ticaretin serbestleştirilmesi gibi makroekonomik politikalarla neoliberalizm özünü sürdürmektedir. Kıtada neoliberalizmin krizi üzerine iktidara gelen hükümetlere dönük incelemeler, bu hükümetlerin ticaretin serbestleştirilmesini, gümrüklerin düşük tutulmasını verili kabul ettiklerini, fakat imtiyaz tanırken karşılıklı politikası izlediklerini, ihracatta piyasaya erişim müzakeresi yürüttüklerini göstermektedir. İhracat lobiciliğinden kaynaklanan gelir refah politikalarına aktarılarak neoliberalizmin krizinden kaynaklanan tahribatı hafifletmektedir (Heidrick ve Tussie, 2009: 42, 43). Uluslararası sermayeye siyasal bağlılıklar teknik pazarlıkçılığın sınırlarını göstermektedir. Örneğin Arjantin'de uluslararası tahkime gidilmemesi şartıyla yatırımcılarla müzakere edilirken İkili Yatırım Antlaşmaları'nın getirdiği yükümlülükler yasal hareket alanını yine kısıtlamaktadır (Haslam, 2009: 134).

Post-neoliberal politikalar, Washington Uzlaşması'na karşı piyasa ile insan/toplum arasında yeniden bir bağ kurulmasını öngörmektedir. Bu öngörüye göre benimsenen ilkeler şunlardır (Macdonald ve Ruckert, 2009: 10):

- Yoksulların kapsanması ve piyasadan yararlanabilecekleri şekilde beşeri sermaye geliştirme
- Metalaşmayı sorgulamadan, piyasa modeli çerçevesinde refah devletinin "pasif" emek gücü yerine "aktif" emek piyasasına katılımı
- Evrensel yurttaşlık hakları yerine tercihli (en mağdur olanları hedefleyen) sosyal yatırımlar

"Kapsayıcı bir neoliberalizm" (*inclusive neoliberalism*) yeni bir icat sayılmaz çünkü neoliberalizm öncesi dönemde kapsayıcı liberal politikalar sanayi politikasının parçası olarak deneyimlenmiştir.⁴ Buradaki fark, dolaysız olarak piyasaya entegrasyonu siyasal olarak pekiştirici boyutudur.

Dünya Bankası denetiminde en borçlu Latin Amerika ülkelerinin uyguladığı Yoksulluk Azaltma Strateji Çalışmaları (*Poverty Reduction Strategy Papers - PRSP*) mali destek için bir koşul olarak öne sürülmektedir. Yoksulluğun azaltılması ve

sivil toplum kuruluşlarının (STK) katılımı bu çalışmalar tarafından sağlanmaktadır. Post-Washington Uzlaşması döneminde STK katılımını şart koşan PRSP'nin, neoliberalizmin meşruiyet krizini çözmede bir "kapsayıcı neoliberal" teknik olarak devreye sokulmaktadır. PRSP'de paydaşların STK yoluyla uzlaştırılması, yapısal uyum programlarının uygulamasında ulusal mutabakat sağlamaktadır. Davidson-Harden'a göre (2009: 152) PRSP'ler neoliberal çözümlerin yeniden markalaştırılmasıdır (*re-branding*) proto-neoliberal temelleri vardır. Yoksulların sermayeye erişimini sağlamak için yaygın olarak başvurulmuş şartlı nakit transferleri (CCT) bir "piyasa yurttaşlığı" yaratmıştır. Ruckert'e göre (2009: 149) uluslararası finans kuruluşlarının neoliberal paradigmayı değiştirmeden öngördükleri bu politika değişikliği ılımlı Yeni Sol hükümetlerin sosyal politikaları ile paralellik göstermektedir.

Yoksulların söz hakkı (*empowerment*), onların piyasaya erişimini sağlayarak "katılım" yoluyla, piyasayı toplumsal ilişkilerde derinleştirmenin aracı olmuştur. Taylor'a göre (2009: 32, 34, 35) neoliberalizmin "ikinci kuşak reformları" piyasa kurumlarını etkinleştirmek ve sosyal gündem oluşturmayı bir arada içermektedir. Neoliberal dönemdeki kurumsal yapılanmaya siyasal bağlılık, post-neoliberalizmin neoliberalizmden farklı bir kamu politikası kulvarı olmasından ziyade neoliberalizmin 'en yüksek aşaması' olduğunu göstermektedir. Neoliberalizm eşitsiz bir gelişim göstermiş ve yeni teoriler genelde politika değişikliklerinin aposteriori rasyonalizasyonları olmuştur. Politika dağınıklığı, kapitalizmin eşitsiz gelişimi içinde toplumsal mücadelelere ve krizlere refleksif müdahalelerden kaynaklanmaktadır.

Farklı neoliberal uygulamalarda görülen ortak özellik, Brand ve Sekler'in saptamasıyla "özerklik" öne çıkarmalarıdır. Latin Amerika'da da işgal edilen ve özyönetime geçirilen işletmeler bir yandan merkeziyetçi kamulaştırma uygulamasına alternatif oluşturmakta diğer yandan üretici ve tüketici piyasalarına entegre edilmeleri için aralarında bağ kurulmasını sağlayacak yasal düzenleme talep edilmektedir. Yazarlar bunun kapitalizmin istikrara kavuşması ve normalizasyon anlamı taşıyabileceğini söylemektedir (2009: 62, 63, 69) Nitekim özerklik, piyasa ile devleti uzlaştıracak sivil toplum alanı içerisinde bir kavram ve uygulama olarak neoliberalizme eklenilebilme potansiyeline sahiptir. Örnek olarak eğitim alanında post-neoliberalizmin öne çıkardığı yurttaşların öz sorumluluğu (*self-responsibility*) ve kendine yeterliliği (*self-sufficiency*), devlet desteğiyle piyasa ekonomisine entegre olmalarını sağlamaktadır. (Luccisano ve Wall, 2009: 199)

Neoliberalizmin tasfiye ettiği kalkınmacı devleti ikame etmek üzere Latin Amerika'da Yeni Sol iktidarlar "yeniden devletçilik"i (*state reinstitutionalization*,

neodesarollismo) benimsemektedir. Meltzer'e göre (2009: 102) bu Dünya Bankası'nın iyi yönetim, şeffaflık, etkinlik, yoksulların katılımı gibi ortak kavramlarıyla işletilmektedir. Piyasa başat kalmayı sürdürürken 'katılım' teknik olarak ele alındığı için yoksulluğun kaynağına dönük bir siyasallaşma yaşanmamaktadır. Yeni nesil sosyal demokrasinin piyasayı toplumla entegre etmesi, savaş sonrası kalkınmacı devlet ve refah politikalarından farklıdır.

Clark'a (2013) göre post-neoliberalizmin kalkınmacılığı, 20. yüzyıldaki bağlamından farklı olarak neoliberalizmin temellerinden kopamazken siyasi olarak yerel hareketler ve onların talepleriyle kendisini meşrulaştırmaktadır. Kaltwasser (2011: 230), ortaya çıkan çizginin neoliberalizm bünyesinde ona farklı bir yaklaşım geliştiren, onu ikame etmek yerine onu tamamlayan, bir çekişmenin yanı sıra uzlaşma arayışına dayanan Dünya Bankası ve IMF reformcularıyla uyumlu olduğunu söylemektedir. Nitekim sanayi politikasının yenilenmesinde söz sahibi olan Stiglitz ve Rodrik gibi IMF ve Dünya Bankası'yla yakın bağlantıları olan iktisatçılar, katılım, sosyal adalet ve dışlanan kesimlerin kalkınmanın motor gücü olan piyasalara entegrasyonunu önermektedir.

Piyasa reformcularıyla aynı çizgide buluşan Yeni Sol iktidarlar konusunda post-neoliberalizm ideolojik bir işlev görmektedir. Sandbrook ise (2011: 415-417) sol arayışların (sosyalizm, sosyal demokrasi, topluluk temelli hareketler) bu kulvara girerek neoliberalizme dönük biriken tepkinin şiddetini körelttiğini savunmaktadır. En yoksul olanlara dönük ılımlı önlemleri içeren post-neoliberal politikalar piyasa güdümlü kalkınmaya devrimci bir reddiyeden kaçınmaktadır. Sol açısından ideolojik ilkelerin değil pragmatizmin öne çıkması solu neoliberal ideolojinin pragmatizmine tabi hale getirmektedir (Grugel ve Ruggiozzi, 2011).

Yer altı kaynağına bağımlı ekonomi yapısının neoliberal dönemde tesis edilen kapitalist hiyerarşiyi alternatif görünümlemlerle güçlendirdiği yönünde gözlemler yapılmaktadır. "Neo-liberal elitler"e duyulan tepkiyle başa geçen iktidarlar, kendilerini iktidara taşıyan toplumsal hareketlere dayanarak neoliberal politikalara dönük güven tazeleyebiliyorlar. Bunun post-neoliberalizmin neoliberalizmi aştığı iddialarının altının doldurulmasını güçleştirdiği, daha ziyade Batılı şablona uymayan tercihlerle meşrulaştırıldığını görüyoruz. Örneğin Çin'in Latin Amerika'da yer altı kaynaklarına dayalı bir ekonomiyi teşvik etmesi ve bu yönelimi yine serbest ticaret anlaşmalarıyla pekiştirmesi dikkat çekicidir. (Bebbington, 2010: 12)

Öte yandan post-neoliberalizme kapitalist kalkınmacılığı Batı merkezli olmadan restore etme girişimi olarak pozitif anlam yükleyen görüşler vardır: Harrison'a göre (2010: 1) Latin Amerika'da post-neoliberal politikaların ortaya çıkması ulus

devletler arasında kapitalist kalkınmanın neoliberal bir şablon izlemek zorunda olmadığını göstermektedir. “Neoliberalizmin paradokslarından biri küresel kapitalizmi simgelese de kapitalist kalkınmaya çok kötü hizmet etmesidir.” Fülberth (2008: 288), neoliberal politikalar döneminde ona karşıt gelişen hareketlerin hiçbirinin anti-kapitalist olmadığını, sanayi kapitalizminden beri ilk defa kriz üzerine gelişen tepkilerin kapitalizm içi kaldığının görüldüğünü belirtmektedir.

Yeni yapısalcılık, kapsayıcı liberalizm ve yeni Keynesçilik geçmişle anlamlı bir kopuşu temsil ediyor mu? Bu soruya Challies ve Murray’ın (2008: 241) verdiği yanıt, politika reformunun neoliberal modelin çerperinde kendisine alan açtığı ve esas amacın modelin siyasal meşruiyet gediklerini kapamak olduğudur. Yazarlar bunu modele yönelik yeniden bir seçmen iştahı uyandırmak olarak nitelendiriyorlar. Neoliberal model, eşitlik ve büyümeyi aynı anda gerçekleştirmek konusunda gösterdiği başarısızlığa rağmen hükümetler tarafından yeniden insancillaştırılıyor (*re-humanised*). Burada bir tür “dönüştürücü devletçilik” (*transformative statism*) gündeme gelmektedir. Doğrudan veya dolaylı olarak fakat mutlaka finans merkezli bir eksenden sermaye sınıfının çıkarına hizmet edecek şekilde kalkınmacılık ele alınmaktadır (Kyung-Sup vd., 2012).

2008 kriziyle birlikte neoliberalizme dönük ana akım iktisatçıların devleti göreve çağırın eleştirelilikleri gelişmiş kapitalist ülkelerde de post-neoliberalizmi gündeme getirdi. Clark (2013), finansal sermayeyi kurtarma amaçlı devletleştirmelerin de bu çizginin uzantısı olarak görülebileceğini ileri sürmektedir. İlginç bir şekilde devletleştirmeleri sosyalizmle yani neoliberalizm öncesi politikalarla özdeşleştiren liberal ilüzyon, post-neoliberalizm tartışmalarını etkilemiş gözükmektedir (Kyung-Sup vd., 2012: 2) Yine de neoliberalizmin finansallaşma boyutuna verilen tepkinin finansal alanda kaldığı yönündeki saptama, örneğin kamulaştırma ve planlamaya dayalı bir sanayi politikası üretmemesi, siyasal olarak post-neoliberal politikaların neoliberal politikalarla örtüştüğünü teyit etmektedir.

Post-neoliberalizmin neoliberalizmin sınırları içinde kaldığını çeşitli yönleriyle gözlemleyen yazarların kör noktası, neoliberal modele atfettikleri sorunun kapitalizme içselligidir. Neoliberalizmin nicel olarak derinleştirdiği üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çelişkinin ancak ‘politikalar’ alanında değil mülkiyet ilişkilerini belirleyen ‘siyasal-sınıfsal’ alanda nitel bir değişiklikle aşılabilir oluşu post-neoliberalizm tartışmasında yer almamaktadır. Tartışmanın bu noktasında alternatif arayışı için Boratav’ın kapitalizmin ilgası olarak kodladığı neoliberalizm öncesi dönemin sosyalizm deneyimlerine bakılması gerekmektedir.

Sonuç Yerine: Post-Neoliberal Politikalar İçin Turnusol Kağıdı Nedir?

Neoliberalizm kavramının tarihsel bir bağlama yerleştirilmeden kullanılması bir kamu politikası olarak post- n ekiyle aşılabileceği izlenimini doğurmuş olabilir. Fakat titiz araştırmacıların saptamalarıyla neoliberal politikalar ile post-neoliberal politikalar arasında ciddi bir süreklilik ilişkisi olduğu görülmektedir. Post-neoliberal politikaların hangi zeminde yeniden retildiğin anlaşılması ise neoliberal paradigmanın tarihsel bağlamına yerleştirilmesi, yani kendi geçmişiyle ‘yöntemsel’ kopuş noktasının saptanmasını gerektirmiştir.

Bu alışma, söz konusu eksiği gidermek üzere neoliberalizm öncesi tarihselliği liberalizmi aşmaya dönük teorik tartişmalarla ervelendirmiştir. Ardından neoliberal politikaların doğumunu sanayi politikasının gelişimi üzerinden incelemiştir. Liberalizmin ortodoks bir çizgide yenilenmesinin, kapitalizmin krize verdiği en püriten tepki olduğu görülmektedir. Uygulamada ise krizin yönetilebilmesi için bu pritenliğin aşılması ve uygulanabilir kapitalizm alternatiflerinin ortaya çıkarılması gerekmiiştir. Post-neoliberalizm tartişması, neoliberalizmin ilk baştaki bu pritenliğine getirilen eleştirilerin neoliberal paradigmanın korunmasında gördüğü işlevle ilgilidir. Dolayısıyla post-neoliberal politikalar için turnusol kağıdı neoliberalizmin ortaya çıkışını tarihsel olarak saptayan Marksist yöntemdir.

Marksizm, liberalizmin aşılmasını üretimin toplumsallaşması ve mülksüzleştirenlerin mlkszleştirilmesinde görmüştür. Bunu gerçekleştirecek olan kamulaştırma ve planlama politikaları sosyalizmde tutarlı bir bütün oluşturmaktadır. Sosyalizm ise liberalizmin ‘siyasal’ reddiyesidir. 20. yüzyılda sosyalizme geçiş deneyimleri, bu politikaların öznel (siyasal-sınıfsal) ve nesnel (ekonomik-teknik) boyutları arasında diyalektik bir ilişki kurulması gerektiğini göstermektedir. İlkinin eksikliğinde yöntemsel arızalar ortaya çıkmaktadır. Bu arızalar neoliberal politikaların eleştirisinde görülmüş ve post-neoliberalizm tartişmasına yansımiiştir.

Post-neoliberalizm, kamulaştırma ve planlama politikalarını siyasal-sınıfsal olarak yadsımakta, buna karşılık yoksullara ve diğer dışlanan kesimlere söz hakkı veren katılımcılık, özerklik gibi kavramlara dayalı politikalar önermektedir. Bu ervedeki kalkınma tanımları neoliberalizmin özü değil biçimiyle arasına mesafe koymaya çalışmaktadır. Dolayısıyla post-neoliberalizm, tanımı itibariyle anti-kapitalist olmadığı için neoliberalizmin özünü meşrulaştırma işlevi görmektedir.

Kapitalizmin çelişkisini üretim ilişkilerinde değil bölüşüm ilişkilerinde gören yöntemsel hata, neoliberalizmi kamu-özel alan paylaşımı arasında aşırı bir ayar

değişikliği olarak tanımlayıp onu yumuşatmaya çalışmıştır. Oysaki neoliberalizm sınıfsal-siyasal bir projedir ve bilimsel olarak ancak liberalizmin sınıfsal-siyasal reddiyle aşılabilir. Bu çerçevede kamulaştırma politikasının sermayenin mülksüzleştirilmesini, planlama politikasının serbest piyasa rekabetinin ortadan kaldırılmasını sağlayacak siyasal alternatif olan sosyalizm deneyimlerine yeniden bakılmalıdır. Ayrıca Marksist yöntemin kapitalizmden kopuşa dair sunduğu ufuk göz önüne alınarak neoliberalizme dönük reaksiyonları ayırt edilmelidir ki post-neoliberalizmlerin kapitalizmin restorasyonunda oynadığı roller daha yakından incelenebilsin.

Sonnotlar

¹ Devletin yapmayı ve yapmamayı seçtiği her şey kamu politikası kapsamına girer. Yasal dayanağı olan ve kamu görevlileri eliyle gerçekleştirilen işlemler ve eylemler kamu politikasıdır. “Özel sektörün kamu politikası sürecine etki yapacağı doğal görülmekle birlikte kamu politikalarını yalnız devletin yetkili organları ve kişileri aracılığıyla yapılabileceği kabul edilir.” (Akdoğan, 2011: 77)

² Devlet önlemleri, neoliberalizm öncesi dönemi çağıştırdığı için korku uyandırmaktadır: İngiltere’de Rolls Royce yöneticisi Sir John Rose, özel ve kamuyu içeren bir yol haritasını tartışmaya ihtiyaç olduğunu, fakat “merkezi sanayi planlamasına uzaktan da olsa benzeyen bir çizgiye dönülebileceği korkusunun” bir çerçeve tartışmasını bile engellediğini söylüyor (Owen, 2012: s. 43).

³ Bağımlılık Okulu’nun neoliberalizm öncesi politikalarla ilgili yürüttüğü tartışmaların zaafı buradan yeniden kendisini göstermektedir. Gelişmişlik/azgelişmişlik, merkez/çevre kavram çiftleri kuramsal olarak temellendirilmedikleri için bağımlılığın tek boyutuna duyarlı hale getirmektedir. Sınıf, devlet, ideoloji genellikle fazla önemsenmemekte ve bu anlamda kuram ekonomist olma eğilimi taşımaktadır. Emperyalizm, yayılcılık ve denetim mekanizması olarak görülmekte ve emperyalizmi kapitalizmin bir aşaması olarak kavrayışın gerisine düşülmektedir. Kuramsal sorunlar, kuramın ideolojik niteliğini de belirleyen politik pratiğin özel biçiminden kaynaklanmaktadır. Bu pratik, öncelikle Üçüncü Dünya ülkelerinde devlet aygıtındaki (planlama bürolarındaki) plancıların, onların danışmanlarının ve (uluslararası sermaye ile) ECLA gibi ekonomik politika bürolarındaki araçlarının ve UNCTAD’dan DB/IMF’ye kadar bir “yardım ve ticaret” ağı personelinin pratiğidir (Leys, 1992: 78, 79, 91).

⁴ Fişek’in (2005: 247, 248) Katılmalı Yönetim Örgütü dediği yapı, ‘çalışma barışını’ sağlamak üzere işçiler ile patronlar arasında bir diyalog zemini olarak kurulmuş ve işçi sınıfını kapsama iddiası taşımıştı.

Kaynakça

Akdoğan A (2011). Türkiye’de Kamu Politikası Disiplininin Tarihsel İzleri. İçinde: F Kartal (der), *Türkiye’de Kamu Yönetimi ve Kamu Politikaları*, Ankara: TODAİE, 75-98.

Ansal H ve Ataman B (2003). Bilgi Toplumu Derinliklerinde Türkiye'yi Arama Denemesi. İçinde: A H Köse, F Şenses ve E Yeldan (der), *İktisat Üzerine Yazılar II, İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar, Oktar Türel'e Armağan*, İstanbul: İletişim, 193-223.

Arrighi G, Barr K, Hiseada S (1999). The Transformation of Business in Europe. İçinde: G Arrighi ve B J Silver (der), *Chaos and Governance in The Modern World System*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 97-150.

Ataay F (2005). *Kamu Hizmetlerinin Metalaştırılması ve Sağlıktaki Yansımaları*. http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=3467. Son erişim tarihi: 15/02/2016.

Azrak A Ü (1976). *Millileştirme ve İdare Hukuku*. İstanbul: Sulhi Garan Matbaası.

Baran P A ve Sweezy P M (1970). *Tekelci Kapitalizm*. Çev: F Onaran, Ankara: Doğan Yayınevi.

Başkaya F (1997). *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*. Ankara: İmge Kitabevi.

Bayramoğlu S (2005). *Yönetişim Zihniyeti*, İstanbul: İletişim Yayınevi.

Bebbington A ve Humphreys Bebbington D (2010). An Andean Avatar: Post-neoliberal and Neoliberal Strategies for Promoting Extractive Industries. *Brooks World Poverty Institute Working Paper 117*. Manchester: Brooks World Poverty Institute.

Bettelheim C (1973). *Sosyalist Ekonomiye Geçiş Sorunları*. Çev: K Somer, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Birdal A (2003). Sanayi(siz)leşme ve Kalkınma: Türkiye için Bir Çerçeve Denemesi. İçinde: E Özalp (der), *Sosyalist Türkiye Hangi Kaynaklarla Kalkınacak?* İstanbul: Dünya Yayıncılık, 171-192.

Boratav K (1982). *Sosyalist Planlamada Gelişmeler*. Ankara: Savaş Yayınları.

Boratav K (2015). *Dünyadan Türkiye'ye, İktisattan Siyasete*. İstanbul: Yordam Kitap.

Boratav K ve Türkcan E (1994). *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Brand U ve Sekler N (2009). Struggling between Autonomy and Institutional Transformations: Social Movements in Latin America and the Move toward Post-Neoliberalism. İçinde: L Macdonald ve A Ruckert (der), *Post-neoliberalism in the Americas*, Hampshire: Palgrave, 54-70.

Challies E R T ve Murray W E (2008). Towards Post-Neoliberalism? The Comparative Politico-Economic Transition of New Zealand and Chile. *Asia Pacific Viewpoint*, 49(2). 228-243.

Chang H (2012). Kicking Away The Ladder: Neoliberalism and the 'Real' History of Capitalism. İçinde: C Kyung-Sup C, L Weiss, B Fine (der), *Developmental Politics in Transition*, Hampshire: Palgrave Macmillian, 43-50.

Clark P (2013). *Food Sovereignty, Post-Neoliberalism, Campesino Organizations and the*

State in Ecuador. Food Sovereignty: A Critical Dialogue International Conference, 14-15 September.

Coase R (1996). The Nature of The Firm. *Economica, New Series*, 4(16), 386-405.

Cole G M (2004). *Shopping for Law in a Coasean Market*. Stanford Law School - Research Paper No. 99.

Davidson-Harden A (2009). The "Re-Branding" of Neoliberalism: Competing Hegemonies and Systemic Dilemmas Impacting Educational Development in Heavily Indebted Latin American States. İçinde: L Macdonald ve A Ruckert (der), *Post-neoliberalism in the Americas*, Hapshire: Palgrave, 151-164.

Dobb M (1981). *Kapitalizm Sosyalizm Azgelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma*. Çev. M Selik, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Einaudi M, Byé M, Rossi E (1955). *Nationalization in France and Italy*. New York: Cornell University Press.

Engels F ve Marx K (2002). *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*. Çev. Barışta Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Fukuyama F ve Birdsall N (2011). <https://www.foreignaffairs.com/articles/2011-02-16/post-washington-consensus>. Son erişim tarihi, 15/2/2016.

Fülberth G (2008). *Kapitalizmin Kısa Tarihi*. Çev. Sadık Usta, İstanbul: Yordam Yayıncılık.

Grugel J ve Ruggirozzi R (2012). Post-neoliberalism in Latin America: Rebuilding and Reclaiming the State after Crisis. *Development and Change*, 43(1), 1–21.

Guevara E (1991). *Ekonomik Yazılar*. Çev. N R Çobanoğlu, İstanbul: Yar Yayınları.

Harrison G (2010). Post-neoliberalism? *Review of African Political Economy*, 37(123), 1–5.

Harvey D (2007). *A Brief History of Neoliberalism*. New York: Oxford University Press.

Haslam P A (2009). Is There a Post-Neoliberal Policy toward Foreign Direct Investment in Argentina and Chile? İçinde: L Macdonald ve A Ruckert (der), *Post-neoliberalism in the Americas*. Hapshire: Palgrave, 120-134.

Hayek F A (1945). *The Reader's Digest condensed version of The Road to Serfdom*. <http://www.iea.org.uk/sites/default/files/publications/files/upldbook43pdf.pdf>. Son erişim tarihi: 15/6/2016.

Heidrich P ve Tussie D (2009). Post-Neoliberalism and the New Left in the Americas. İçinde: L Macdonald ve A Ruckert (der), *Post-neoliberalism in the Americas*. Hapshire: Palgrave, 37-53.

Hilferding R (1981). *Finance Capital. A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*. Londra: Routledge & Kegan Paul.

Kaltwasser C R (2011). Toward Post-Neoliberalism in Latin America? *Latin American*

Research Review, 46(2), 225-234.

Keynes J M (2011). *The General Theory of Employment, Interest and Money*, <http://cas.umkc.edu/economics/people/facultyPages/kregel/courses/econ645/Winter2011/GeneralTheory.pdf>. Son erişim tarihi: 15/6/2016.

Kurthan F (2005). *Yönetim*, Ankara: Paragraf Yayınevi.

Küçük Y (1975). *Endüstrileşme Sürecinin Temel Sorunları: Sovyet Deneyimi 1925-1940*. İstanbul: Bilim Yayınları.

Kyung-Sup C, Weiss L ve Fine B (2012). Introduction: Neoliberalism and Developmental Politics in Perspective. İçinde: C Kyung-Sup C, L Weiss ve B Fine, *Developmental Politics in Transition*, Hampshire: Palgrave Macmillian.

Lenin V İ (1972). *Lenin Collected Works, Cilt 13*. Moskova: Progress Publishers.

Lenin V İ (1992). *Nisan Tezleri*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Lenin V İ (1994). *Devlet ve İhtilâl*. Çev. K Somer, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.

Lenin V İ (2000). *Imperialism, The Highest Stage of Capitalism*. <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1916/imp-hsc/ch01.htm>. Son erişim tarihi: 15/02/2016.

Leys C (1992). Azgelişmişlik ve Bağımlılık: Eleştirel Notlar. İçinde: M Ersoy (der), *Emperyalizm, Gelişme ve Bağımlılık Üzerine*, Ankara: Verso Yayınları, 75-92.

Luccisano L ve Wall G (2009). The Shaping of Motherhood through Social Investment in Children: Examples from Canada and Mexico. İçinde: L Macdonald ve A Ruckert (der), *Post-neoliberalism in the Americas*, Hapshire: Palgrave, 199-214.

Macdonald L ve Ruckert A (2009). *Post-neoliberalism in the Americas*. Hapshire: Palgrave.

Marx K (1999). *Capital Volume I*. <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/ch32.htm>, Son erişim tarihi: 15/2/2016

Meltzer J (2009). Hugo Chávez and the Search for Post-Neoliberal Policy Alternatives in Venezuela. İçinde: L Macdonald ve A Ruckert (der), *Post-neoliberalism in the Americas*, Hapshire: Palgrave, 89-104.

Naim M (2000). Fads and Fashion in Economic Reforms: Washington Consensus or Washington Confusion? *Third World Quarterly*, 21(3), 505–528.

Owen G (2012). *Industrial Policy in Europe Since The Second World War: What Has Been Learnt?* <http://www.ecipe.org/app/uploads/2014/12/OCC12012-revised.pdf>. Son erişim tarihi, 15/02/2016.

Öniş Z ve Şenses F (2005). Rethinking the Emerging Post-Washington Consensus. *Development and Change*, 36(2), 263–290.

Pashukanis E (1980). *Selected Writings on Marxism and Law*. <https://www.marxists.org/archive/pashukanis/1924/law/ch03.htm>. Son erişim tarihi: 15/02/2016.

Somel A (2016). Bir Kamu Politikası Olarak Post-Neoliberalizm. *Mülkiye Dergisi*, 40 (1), 209-236.

Pinder J, Hosomi T, Diebold W (1979). *Industrial Policy and the International Economy*. The Trilateral Commission A Private North American-European-Japanese Initiative on Matters of Common Concern.

Radice H (2008). *Neoliberalism In Crisis? Money And The State In Contemporary Capitalism*. Ankara: Conference on Neoliberalism, Crisis and Latin America at Middle East Technical University, 14 November 2008.

Rodrik D (2004). *Industrial Policy for the Twenty-First Century*. <https://www.sss.ias.edu/files/pdfs/Rodrik/Research/industrial-policy-twenty-first-century.pdf>. Son erişim tarihi: 15/06/2016.

Ruckert A (2009). The World Bank and the Poverty Reduction Strategy of Nicaragua: Toward a Post-Neoliberal World Development Order? İçinde: L Macdonald ve A Ruckert (der), *Post-neoliberalism in the Americas*, Hapshire: Palgrave, 135-150.

Sandbrook R (2011). Polanyi and Post-neoliberalism in the Global South: Dilemmas of Re-embedding the Economy. *New Political Economy*, 16(4), 415-443.

Schmalz S ve Ebenau M (2012). After Neoliberalism? Brazil, India, and China in the Global Economic Crisis. *Globalizations*, 9(4), 487-501.

Schneiderman D (2000). Constitutional Approaches to Privatization: An Inquiry into the Magnitude of Neo-Liberal Constitutionalism. *Law and Contemporary Problems*, 63(4), 83-109.

Shapiro H (2007). *Industrial Policy and Growth*. DESA Working Paper.

Soyak A (2004). *Ulusalardan Uluslarüstüne İktisadi Planlama ve Türkiye Deneyimi*. İstanbul: Der Yayınları.

Stiglitz J (2008). Is there a Post-Washington Consensus? İçinde: J E Stiglitz ve N Serra (der), *The Washington Consensus Reconsidered*, New York: Oxford University Press, 41-56.

Şenses F ve Taymaz E (2003). Unutulan Bir Toplumsal Amaç: Sanayileşme Ne Oluyor? Ne Olmalı?. İçinde: A H Köse, F Şenses ve E Yeldan (der), *İktisat Üzerine Yazılar II, İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar, Oktar Türel'e Armağan*, İletişim: İstanbul, 429-461.

Taylor M (2009). The Contradictions and Transformations of Neoliberalism in Latin America: From Structural Adjustment to "Empowering the Poor". İçinde: L Macdonald ve A Ruckert (der), *Post-neoliberalism in the Americas*, Hapshire: Palgrave, 21-36.

Türel O (2008). *Türkiye'de Sanayi Politikalarının Dünü ve Bugünü*. <http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/>. Son erişim tarihi: 15/06/2016.

Türkcan E (2003). Teknoloji Seçimi Olarak Bilim ve Teknoloji Politikaları. İçinde: A H Köse, F Şenses ve E Yeldan (der), *İktisat Üzerine Yazılar II, İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar, Oktar Türel'e Armağan*, İletişim: İstanbul, 153-169.

Wood E M (2006). *Sermaye İmparatorluğu*. Çev. S Oğuz, Ankara: Epos.

Guernica'nın İzinde: İnsan, Hayvan ve Şiddet

Özkan Ağaş, Ankara Üniversitesi SBF, e-posta: ozkanagtas@gmail.com

Özet

Pablo Picasso'nun 1937 tarihli meşhur tablosu *Guernica*, neredeyse Paris'te sergilendiği ilk andan itibaren sanat tarihinin en etkileyici savaş eleştirilerinden biri, hatta en önde geleni olarak nitelendirilmiştir: O adeta bir yirminci yüzyıl ikonudur; kimsenin ilgisiz kalamayacağı bir zulüm anını kayda geçiren savaş karşıtı bir anıt! Fakat *Guernica*'da tanık olduğumuz şey, yalnızca zulmün çarpıcı bir temsilinden mi ibarettir? Picasso'nun savaşa yönelik eleştirisinin mahiyeti, savaşın sebep olduğu ıstırap ve yıkımın korkunçluğunu göstermekle mi sınırlıdır? Üzerinden atlanmaması gereken bir başka soru ise şu olmalıdır: Picasso'nun savaş eleştirisi, nihayetinde bir tür pasifizme cevaz veren muğlak bir şiddet eleştirisi midir? Yoksa şiddetle aslında pek de bir derdi olmadığını gayet iyi bildiğimiz Picasso, savaşa has şiddetin karşısına, hiçbir şekilde araçsallaştırılamaz ve temellük edilemez bir başka şiddeti mi çıkarmak istemektedir? Ve eğer öyleyse, bunu neden insan ile hayvan (lakin insanın dışındaki değil, içindeki öteki olarak hayvan) arasındaki gerilimin, yani insanı tam da kendi içerisinde yaran ve kateden bu kadim kurucu gerilimin ortasına yerleştirmek istemiş olabilir? *Guernica* hakkında genellikle yapılan şeyden uzaklaşıldığında, yani ikonografik çözümleme usulü ikincilleştirildiğinde görülecektir ki, insan tinselliğinin zulmün baskısı altında trajik bir şekilde yitirilmesini gösteren bu sahnede, tablonun bütün gerilimi, insani bir jest ile hayvani bir jest arasındaki yarıktaki birikmektedir. Tablo hakkında sahip olunan hakim kanaatin aksine, bu çalışmanın iddiası şudur ki, *Guernica*'da esas olan şey, zulmün tasviri değildir: Gerçekte Picasso, uygarlığın kendi üzerine dönmüş zulmünden (yani savaştan) duyduğu tiksintiyi, bu zulmün sebep olduğu insanlık halinden çıkışsızlıkla müphem bir temas içerisinde resmetmiştir. Bir çıkış yoktur, üstelik buradaki zulümden türetililecek ne bir mağduriyet ethosu, ne vicdan muhasebesine yönelten ilksel bir suçluluk, ne de bir kurban veya feda kültürü söz konusudur. Çıkış yoktur, çünkü tinin alçalışıyla birlikte ortaya çıkan şey, aynı tinselliğin kendi mutlak ötekisi olarak kurup dışladığı hayvandan başkası değildir. Tam da bu yüzden, *Guernica*'yı seyreden bizlerin dikkati, zulmün müstehcen görseiliği tarafından kapılmışken, tabloda gerçekten zulüm görenlerin meyli, dehşetin dışında/kıyısında duran bir başka figüre yönelmiştir: Boğa. Zira boğa, yalnızca savaşa son verecek olan şiddetin sahibi değildir, aynı zamanda bildiğimiz insanlığın sonundan ve bildiğimiz tinselliğin kaybından sonra, insanı ve hayvanı yeniden düşünmeye davet eden şeydir. Nitekim bu çalışmada da, *Guernica*'nın işaretlerini takip ederek, insan, hayvan ve şiddet arasındaki ilişkinin izini sürmeye çalışmaktadır.

Anahtar Sözcükler: İnsan, hayvan, şiddet, Picasso, *Guernica*.

On the Trail of *Guernica*: Man, Animal and Violence

Abstract

Guernica, the famous work of Pablo Picasso, has been considered to be one of the most influential anti-war pictures of all time since its first public display in 1937 at the World Fair in Paris. In fact, it is almost an icon of the 20th century, an anti-war memorial showing a moment of cruelty which no one could disregard. However, is it merely a striking representation of a cruelty that we witness in *Guernica*? Is the goal of Picasso's criticism against war restricted to demonstrating the dreadfulness of destruction and misery caused by war? Another necessary question to be posed is this: Is Picasso's criticism of war a vague critique of violence leading to a sort of pacifism? However, we do know that Picasso does not so much care about violence or critique of violence specifically. So, does he wish to present another kind of violence that cannot be instrumentalised or appropriated, against the violence peculiar to war? If that is the case, then why does he want to position it in the middle of a tension between man and animal (not an animal outside of man but internal to it) - that is an archaic constitutive tension that divides man inside and traverses him? Actually, the common interpretation of *Guernica* is based on an iconographic analysis. However, when we take a different stance and make this iconographic analysis a secondary concern, it will be possible to have a different interpretation. The main tension of the picture is positioned in the chasm between a human gesture and an animal gesture, as the picture depicts a tragic loss of human spirituality as a result of cruelty. In contrast to the dominant surmise about the picture, this study aims to claim this: what is at stake in this picture is not merely the depiction of cruelty. In fact, the picture depicts Picasso's disgust of cruelty in a vague touch with an exitless state of human being caused by this cruelty. There is no escape. Moreover, there is no ethos based on victimisation, no primary guilt leading to a twinge of conscience, no culture of sacrifice derived from this cruelty. No escape, because the outcome of the degraded spirituality is nothing other than an animal which is excluded as an absolute other by the same spirituality. Consequently, when we look at the *Guernica*, our attention is captured by the obscene visuality of cruelty. However, the ones who are subjected to real cruelty in the picture are inclined to see another figure positioned outside/beside the dismay: a bull. This bull is not merely a thing that ends the war but it is also something that invites us to think about man and animal again, after the end of the humanity that we are familiar with and a spirituality that we know. Indeed, this study will follow the cues of *Guernica* to trace the relation between man, animal and violence.

Keywords: Man, animal, violence, Picasso, *Guernica*.

Resim 1 - Picasso, *Guernica*, Haziran 1937.

1

Hegel, Heidelberg ve Berlin’de estetik üzerine verdiği derslerin (*Vorlesungen über die Ästhetik - Estetik Üzerine Dersler*, 1835) bir kısmını da heykel sanatına ayırmıştı, mimarinin ve romantik sanatların (müzik, resim ve şiir) yanısıra. Burada, fakat özellikle de heykelin ideal biçimine odaklanmış mülahazalarında, Hegel (1975: 727-750), tinsel-olan ile bedensel-olan arasındaki bağıntıya dair asli bir sorunun heykelciliğin icrasında taşıdığı öneme dikkat çekiyordu: İnsan formunu tinsel bir şeyin ifadesi haline getirmek! İşte, heykelcilikten beklenen budur. Ve yüz de, bu görev için tahsis edilmiş ayrıcalıklı yerdir: Tinin ifadesi en nihayetinde bütün bir bedene dağılmak ve nüfuz etmek zorunda olsa da, onun ilk ve asıl yoğunluk kazanması gereken yerdir yüz. Hegel, bu söylenenlerin sarih bir temsilini Yunan profilinde buluyordu. Yunan profilini karakterize eden şey (ki bu aynı zamanda, ona belirli bir ideallik ve güzellik atfedilmesine neden olan şeydir de), alından başlayıp buruna doğru inen neredeyse düz ya da hafifçe kıvrılmış kesintisiz dikey bir hatla, burun kemiğinin başlangıcından duyma kanallarına doğru uzanan yatay bir hattın dik açıyla yaptığı keşişimdi. Yunan heykel sanatına hakim olan bu estetik üslubun, aslında geçerliği anatomik bakımdan da kanıtlanabilir bir kuralı takip ettiğini söylerken, Hegel, Hollandalı bir anatomist ve fizyolog olan Petrus Camper’in çalışmalarına atıfta bulunuyordu. Camper, yaptığı incelemede (“Oratio de pulchro physico” - “Fiziksel Güzellik Üzerine Söylev”, 1766), insan yüzünü kateden bu hattın bir güzellik çizgisi oluşturduğu sonucuna varmıştı; zira ona göre bu, insan yüzü ile hayvan yüzü arasındaki dikkate değer farkı temsil ediyordu: Hayvanlarda ağız ile burun kemiği, insanda olanın aksine, hemen hemen düz bir hat üzerine yerleşmişti. Ve nitekim burun kemiğinin başlangıcı ile üst çene arasındaki çizgi de, kafatasıyla bir dik açı değil, yine insandan farklı olarak, bir dar açı oluşturuyordu. Bu noktada Hegel, Camper’in incelemesinden aldığı destekten de hareketle, bir hayvanın kafa yapısında başat rol üstlenmiş olan yeri ilan eder: *Ağız* — alt ve üst çene kemikleri, bunlara gömülü dişler, dil, ve hepsini çalışan bir makineye dönüştüren çiğneme kaslarından mürekkep bir öğütme aracı. Nitekim diğer her şey de, merkezinde ağzın bulunduğu bir düzenleme dahilinde, onun hizmetine sunulmuş şekilde dağılır, öyle ki bütün bir hayvan organizması ağızdan hareketle anlaşılabilir. Fakat burada kesin olan şey, tinselliğe dair herhangi bir ifadenin mutlak noksanlığıdır — bir hayvanın kafa yapısı, bütünüyle doğal ihtiyaçlara ve onların tatminine göre şekillenmiştir, dolayısıyla herhangi bir tinsel anlamdan ve ona karşılık gelen herhangi bir ideal görünüşten mahrumdur (*a.g.y.*, 728). Oysa insan için bu söylenemez, zira insan yüzü bir başka odağa sahiptir: Alın (düşünsel yetiye işaret edecek şekilde) ve bilhassa da gözler (ruhun ifadesini gösteren). Göz, tinin ifadesini bulduğu, görünüverdiği, yoğunlaştığı yerdir; ağız (ve diğer şeyler) ise artık ikincildir ve bu defa tinsel bir karakterin aktarılmasının

hizmetine verilmiştir — tıpkı Yunan heykel sanatında ifadesini bulduğu üzere. Yunan profili, yüklendiği bu görevi, alın ile burun arasındaki, yani yüzün üst kısmı ile alt kısmı arasındaki geçişi, yumuşak ve kesintisiz şekilde, etkileyici bir uyum içerisinde takdim ederek yerine getirir: Burun örneğin, basitçe ağzın bir eklentisi ve beslenme amelinin hizmetine verilmiş bir işlevin taşıyıcısı değildir; o artık tinsel kısma daha yakındır, üstelik küçük hareketlerle büründüğü her biçim, bazı yargıları, bazı duyguları ifade etmenin ve aktarmanın süratli yollarına dönüşebilir pekala (kibir, küstahlık, burnu büyüklük gibi). Ağız da öyle — ki ağız da artık yalnızca açlığı ve susuzluğu gidermenin bir aracı değil, aynı zamanda tinsel birtakım hallerin, duygu durumlarının ve tutkuların ifadesini bulduğu yerdir (konuşmak, kahkaha atmak, iç çekmek gibi) (a.g.y., 730). Velhasıl: Ağız, tinsellikten yoksun hayvan yüzünün ayrıksı ögesidir. Göz ise, tinselliğin insan yüzünde ifadesini bulduğu asıl yer.

1929/1930 yılları boyunca bu temalar, Hegel’le olan müzmin ve gerilimli, üstelik Alexandre Kojève’in seminerlerine katıldıktan sonra oldukça çetrefil bir hal de kazanacak olan, içerisinde Hegel’den hem büyüleneceği, fakat hem de ona karşı güçlü bir direnç geliştireceği muhasebesinin bu erken evrelerinde, Georges Bataille’ın da gündemindeydi (bkz. Florman, 2000: 148 vd). O yıllarda, Paris’teki sürrealist camiada dikkate değer şekilde kabul gören bir derginin editörlüğünü yürütüyordu: *Documents* (özellikle arkeoloji, güzel sanatlar ve etnografi alanındaki çalışmalara odaklanan bu dergi, 1929 yılında yedi, 1930 yılında ise sekiz sayı olmak üzere, on beş sayı yayımlandıktan sonra kapanacaktır). Bataille’ın burada çok sayıda metni yayımlandı ve hatta, derginin editöryel kadrosu içerisinde daha ilk sayıda patlak veren bir gerilimi çözüme bağlamak üzere düşünülmüş sürekli fakat bir bakıma tecrit edilmiş bir kısmın yazarlığını da üstlendi — derginin temel izleğini sekteye uğratabileceği söylenen bazı düzensiz ve aykırı öğeler hakkındaki muhafazakar endişe, Bataille’ın (Michel Leiris, Marcel Griaule, Carl Einstein ve başkalarıyla birlikte), hem “aşırı” görüşlerini dile getirebileceği hem de derginin ana kısmını eleştirebileceği ayrı bir platformun, yeni ve tuhaf bir sözlüğün doğmasıyla sonuçlanmıştı: “Dictionnaire critique” (Bataille vd., 1995 — detaylı bilgi için, bkz. Alastair Brotchie tarafından yazılan Giriş). Bataille, “Eleştirel Sözlük” için on altı madde yazdı: “Siyah Kuşlar” — ki bu aslında Negro/Zenci hakkında bir maddedir, “Mezbaha”, “Müze”, “Materyalizm”, “Toz”, “Biçimsiz”, “Talihsizlik” gibi. Bunların arasında “Göz” (“Œil”, *Documents*, 1929, Cilt 1, no 4) ve “Ağız” (“Bouche”, *Documents*, 1930, Cilt 2, no 5) maddeleri de bulunuyordu (sırasıyla a.g.y., 45-47 ve 62-64). Bataille, her ikisini de kendi sınırlarına doğru sürükleyecek ve anlamlarını uçurumda sinayacaktır.

Göz. Artık göz, Hegel’deki tinsel zarafetinden çok şey yitirmiştir. Bataille, bu sözlük maddesinde kendisi tarafından yazılan kısma (Bataille’ın metni dışında, biri

anonim, diğeri ise Robert Desnos ve Marcel Griaule tarafından yazılmış üç ayrı metin daha vardır) Şu altbaŐlıđı vermeyi uygun görmüŐtü: *Friandise cannibale*. Bataille, “yamyam Őekeri” diyerek elbette gözü, insan gözünü kastediyordu! Bu ifade, meşhur İskoç yazar Robert Louis Stevenson’un Pasifik seyahati hakkında yazdığı (lmnden sonra basılan) bazı metinlere dayanıyordu (*In the South Seas - Güney Denizlerinde*, 1896). Burada Stevenson, yamyamlık bahsini açtığı bir bölümde (11. Bölüm), Tahiti’ye ait bir eski zaman anlatısına göndermede bulunuyor ve kurban olarak bir insanın Őeçildiđi her durumda, kurbanın gözlerinin usulen Őefe sunulduğu bilgisini aktarıyordu - imtiyazlı konuğa yönelik gösteriŐli bir ikram, yalnızca onun damak zevkine hitap eden bir tat, yalnızca onun tüketime açık bir lüks olarak (Stevenson’un ifadesiyle, “a delicacy to the leading guest”). Bataille, Stevenson tarafından aktarılan kurban ritüelinde Őefe tanınan ayrıcalığı abartılı bir nktedanlıkla yeniden ele alarak, yani gözü adeta bir yamyam bonbonuna benzeterek, gözdeki dehşet verici yanla ve (aynı anlama gelmek üzere) biz uygar insanların göze atfettiği tinsel değerle oynamak istiyordu belli ki: Bu haliyle göz, ağız tarafından kapılmıştır, üstelik de alelade bir keyif nesnesiyymiŐ (lezzetli bir Çeker?) gibi. Pekala Şunu varsayabiliriz ki, diğer Őeylerle kıyaslandığında gözün yenmesini hem daha bir ürkünç hem de daha bir ayrıcalıklı hale getiren Şey, ona yüklenen bu tinsel anlam olmalıdır. Hegel’in aksine Bataille, gözü insanın bir alameti olarak veya tinselliğin bir taşıyıcısı olarak öne çıkarmak yerine, onu insan deneyiminin, uygarlık deneyiminin karanlık eŐiđine doğru çekme niyetindeydi: Uygar insan, dehşetin çoğu kez izah edilemez keskinliğiyle nitelenen bir varlıktır ve bunların içerisinde belki de en hayret verici olanıdır göz korkusu! Gz, gerek hayvanda gerekse insanda, Şüphesiz en baştan çıkarıcı olan Şeydir ve tam da bu yüzden, dehşetin daima kenarındadır. Bataille, bir kadın gözünün usturayla kesilip aıldığı anı gösteren ilk sahnesiyle izleyicisini dehşete düşüren *Un Chien Andalou* adlı filmde (*Bir Endülüs Köpeđi*, Luis Buñuel ve Salvador Dalı, 1929), gözdeki bu müphem ikili yanın bütün kıŐkırtıcılıđıyla kendini sergilediğine dikkat çekiyordu. Ve göz, sahip olduğu aynı korkutucu ve tedirginlik verici düzeyi, vicdanın gözü (*l’eil de la conscience*) veya polisın gözü (*l’eil de la police*) halini aldığı durumlarda da korumaya devam edecektir.

Ağız. Hegel gibi Bataille da, hayvanın ağızdan başladığını söyler: Ağız, hayvanın pruvasıdır, onun en canlı ve en korkutucu yeridir. Ve insan için aynı Şeyin söylenemeyeceği konusunda da Bataille, Hegel’le aynı fikirdedir: Hayvanın sahip olduğu kadar basit değildir insanın yapısı, hatta insanın nereden başladığını söylemek bile mümkün değildir. Hegel yine yankılanır: Evet, insan nihayetinde kafatasının tepe noktasından başlar, fakat burası aslında pek de dikkat çekecek bir yeri değildir. Mutlaka bir başlangıç noktası belirlememiz gerekiyorsa, bu

gözlerdir ve alın — hayvanda ağzın üstlendiği dikkat çekici rolü bu defa gözler ve alın kapmıştır (lakin yukarıda bahsedildiği üzere, Bataille, göze atfedilen bu rolü, insanın mustaribi olduğu göz korkusuyla birlikte düşünecektir). İşte bu yüzden, ağız, uygar insanın nazarında artık eski ayrıcalıklı yerine sahip değildir. Fakat, ağzın dehşetinden asla tam olarak kurtulunamaz. Ağzın şiddetini örtük şekillerde muhafaza eden durumlar vardır: Hiddet, insana dişlerini gıcırdattırır örneğin (“öfkeden kudurmak” derken, öfke ile kuduz, dolayısıyla ağız ve dişler arasında kurduğumuz ani bağlantıda olduğu gibi). Veya maruz kalınan bir terör ya da feci bir ıstırapın, ağzı, çığlık koparan bir organa dönüştürmesinde olduğu gibi. Buradan hareketle Bataille, ağzın yeniden üstünlüğü ele geçirdiği böylesi durumlarda bedenün büründüğü formu tarif etmeye girişir: Ağır şekilde ıstırap çeken biri, başını geriye doğru çeker ve boynunu öyle güçlü bir şekilde gerdirir ve esnetir ki, ağzı neredeyse omurgasının bir uzantısı halini alır. Şüphesiz bu hayvani bir jesttir, zira ağız adeta hayvan bedeninde sahip olduğu ayrıcalıklı yerine geri çekilmek isteniyor gibidir (hayvan bedeninin üst veya ön hududunu oluşturan ağız, aynı zamanda derin fiziksel dürtülerin de ağzı, yani dışarıya çıkış yeridir). Bataille şunu söyler: İnsan için yoğun dürtülerini serbest bırakmanın iki yolu vardır, beyin ve ağız. Fakat bu dürtüler giderek şiddetli hale geldiğinde, insan da bunları serbest bırakmanın hayvani yollarına başvurmak zorunda kalır: Ağız, tüm dehşetiyle öne çıkacaktır.

Şimdi, bütün bu uzun peşrevden sonra ve belki de sanat tarihi içerisinde ikonografik bakımdan en çok çalışılmış, üzerine epeyce yazılıp çizilmiş eserlerinden biri olan *Guernica* hakkında henüz (ve bilerek) tek kelime dahi etmemişken, zaten defalarca görmüş olduğunuzdan şüphe duymadığım bu tablonun kopya baskısını bir kere daha karşınıza almanızı isteyeceğim (bkz. Resim 1). Doğrusu, Picasso'nun bütün eserini bir de bu açıdan, yani ağız (ve dil, dişler, dudak) ve gözlerin (ve gözbebeği, gözyaşı, kirpikler, kaş) temsil edilişi bakımından yeniden taramak ve yorumlamak kesinlikle ilginç olurdu, muhtemelen dikkat çekici bazı sonuçlara da ulaşırdık — belki birileri bir yerlerde bunu çoktan yapmıştır, lakin benim bildiğim tek örnek, Picasso'nun *Suite Vollard* (1930-1937) adlı oymabaskı serisi içerisinde yer alan *Minotaure aveugle* (*Kör Minotor*, no 94-97, Eylül-Kasım 1934) temalı eserleri hakkında oldukça parlak bir yorum geliştirmiş olan Lisa Florman'dır (2000: 145-164). Picasso'nun eserinin bütününe dair tartışmayı her ne kadar bir yana bırakacak olsak da, düşüncem o ki, *Guernica* için bunun mutlaka yapılması gerekir.

2

Tabloya dair hiçbir ayrıntıyı derinlemesine çözümlemeden, yalnızca resmedilen figürleri (bunların nasıl anlaşılması veya yorumlanması gerektiği sorununu da

şimdilik bütününüyle paranteze alarak) hızlıca betimleyelim: Sağdan sola — *i*) kolları yukarıda, ayakları yerden kesilmiş (bacakları maruz kaldığı şokun etkisiyle alabildiğine gergin) ve elbisesi alev almış, muhtemelen hemen arkasında patlayan bombanın şiddetiyle havaya savrulduğu şu ana tanıklık etmemiz istenen bir kadın figürü bulunuyor tablonun en sağında; *ii*) onun hemen solunda ise, oldukça iri bir kadın yüzü bir pencereden dışarıya doğru (yoksa içeriye doğru mu?) süzülüyor, sağ kolu da benzer şekilde, neredeyse dumansı bir edayla pencereden çıkıp orantısızca uzanıyor ve elinde, aniden sertleşen bir jestle, üzerinde cam fanusu da bulunan bir gaz lambasını sıkıca tutuyor olduğunu fark ediyoruz; *iii*) aşağıda, bir başka kadın, sağ kolu yaralı olduğunu düşündürecek şekilde serbest bırakılmış, mecalsizce sarkıyor, sol dizi ise yerde, öyle anlaşılıyor ki bir başka darbeyi de bacağından almış, sol el istemsizce acının geldiği yeri yokluyor, fakat yığılmaya niyeti yok, sağ bacağından aldığı destekle ayağa kalkmaya çalışıyor, son bir gayretle ve gözlerini ışığa dikmiş halde; *iv*) tablonun orta kısmını bir at kaplıyor, vücudundaki derin kesik ve karnını delip geçen şu mızrak yarası belli ki ölümcül, bükülerek toprağa değen sağ dizini diğer bacağının takip edeceği anlaşılıyor, cüssesinin bütün ağırlığıyla devrilecek belki birazdan, ama şimdi can havliyle başını ters yöne savuruyor, dehşetin ağır gölgesi altında gerçekleşen son bir hamle; *v*) atın hemen solunda, yukarıda, biraz karanlıkta kalmış, bir masanın üzerinde can çekişen başka bir hayvan, bir kuş, beyaz bir şerit vücudunu katediyor, gagası açık, feryat ediyor gibi; *vi*) atın üst tarafında, büyük bir tavan lambası, bir elektrik ampulü, derin bir trajedinin vuku bulduğu bütün bu klostrofobik mekânı hem tamamlayan hem de yapay ışığıyla aydınlatan (?) bir modern zaman icadı; *vii*) atın ayaklarının altında yerde uzanan, yenik bir savaşçı büstü, gövdesiz bir baş ve bir kol (zorlanmış, yıpranmış bir el), daha aşağıda ise kırık bir kılıcı (üzerinde yeşermiş bir çiçekle birlikte) sınıksız kavramış diğer kol, yine kopuk, yine bedensiz; *viii*) tablonun solunda ölü bebeğini taşıyan bir anne, acıyla haykırıyor, ağıt yakıyor; *ix*) ve nihayet, tablonun sol üst kısmına yerleşmiş bir boğa, başı vücudunun yöneldiği vektörel hattın tam aksine meylediyor, olan bitene tanıklık etmiş olmalı az önce, fakat şimdi keskin bir manevrayla yüzünü çeviriyor, bakışının odağı boşluğun içinde bir yerde dağılıp sönmek üzere. Tablo (her birinin üzerine yerleştiği zemin ve mekân hakkındaki bazı detayları dışarıda bırakırsak eğer) esasen bu dokuz figürden oluşuyor.

Guernica, üzeri kalınca bir yorum tabakası tarafından örtülmüş bir tablodur. Ömrü üç çeyrek asrı bulan bu eser hakkında, onda karşımıza çıkan bütün bu çarpıcı figürler hakkında, hangi sembolün ne anlama geldiği, hangi işaretin nasıl yorumlanması gerektiği vs. üzerine yürütülen ikonografik tartışmalar içerisinde tüketilmemiş, çözümlenmeden bırakılmış bir şey kaldı mı acaba?

Fakat her defasında, yerli yerine oturmayan bir şeyler, çelişkiye düşmeden ileri sürülmesi olanaksız bir şeyler, onun tam olarak ne söylemeye çalıştığı hakkında halen açıklığa kavuşmayan temel bir şeyler olduğundan şüphelendiğim her durumda, tablonun tam da bu yük nedeniyle bizlere kapanmış olabileceği hissine kapılmaktan kendimi alıkoyamadığımı söylemeliyim (alanında uzman birinin incelikli dikkati veya kılı kırk yaran kuşkuculuğu nedeniyle değil elbette, bir sanat eserinde, üstelik oldukça iyi bilinen ve çokça yorumlanmış bir sanat eserinde, yalnızca belli belirsiz şekilde görünür hale gelen bir siyasal açmazın ele alınmasındaki güçlük nedeniyle). Belki de tabloya atfedilen güçlü sembolizmi bir kenara bırakmamız gerekiyordur, hiç değilse başlangıçta. Belki de dolaysızca bize göstermekte olduğu şeye, yani resmettiği figürlere hâkim olan, her birini tek tek fakat neredeyse aynı şekilde kateden temel jeste odaklanmamız gerekiyordur ilk olarak; onların arkasında gizleniyor olduğuna inandığımız örtük anlama değil. Peki, nedir bu jest? Öyle zannediyorum ki burada söz konusu olan şey, hayvani bir jesttir. Ve bunun sayesinde, bundan itibaren görünür hale gelen, bununla gerilim halinde duran, tedirginlik verici, nereye koymamız, nasıl anlamamız gerektiğini kestiremediğimiz bir başka jest...

Tabloda her şey, Bataille'in sözlerinde nasıl ifadesini buluyorsa o şekilde cereyan ediyor: Dehşetli bir ıstırap anının baskısı altında bedenin büründüğü şu form — son sınırına dek geriye çekilmiş veya savrulmuş bir baş, alabildiğine gergin bir boyun, ve açık bir ağız, öyle ki nefes borusu, ağız boşluğu ve dil, spinal hat boyunca uzanan kesintisiz düz bir çizgiden ibaret artık, gözlerse acıyla çarpılmış, tanık olduğu terörün şoku altında, oryantasyonu bütünüyle yitik, ve işte, hepsi tek bir göreve, ağzın hayvan bedeninde ikamet ettiği o ürkütücü konumu öne çıkarma görevine hasredilmiş zorlamalardan mürekkep bir beden jesti. *Guernica*'ya bir de bu gözle bakın: en sağdaki kadın, ayakları yerden kesilmiş, yanıyor olan (—i); pencereden süzülerek uzanan şu tuhaf mitik kadın figürü (—ii); düşmüş olduğu yerden gözlerini ışığa dikerek doğrulmaya çalışan diğer kadın (—iii); başını acı içerisinde ve şiddetle geriye doğru savuran at (—iv); çılgık çılgılığa can çekişen kuş (—v); yerdeki yenik savaşçı heykeli (—vii); ve azap çeken anne (—viii). Aynı bedensel jesti hepsinde kayda geçirmek mümkün. Ayrıca, tablodaki başka figürlerin de söz konusu beden duruşuyla ilgili olarak yaratılmak istenen etkiyi desteklediğini tespit etmemiz gerekir. Örneğin, annenin kucağındaki bebek — kapalı ağız, kapalı gözleri, omurgasına dik bir şekilde vücuduna iştirilmiş gibi duran geriye doğru devrik başıyla bebek, yukarıda bahsi geçen hayvani jesti tersinden doğrulamaktadır aslında, zira onun için artık yapılacak bir şey yoktur, dehşeti arkasında bırakmış ve ıstırapı sona ermiştir; tabloda ölü resmedilen tek figürdür o. Bir başka ve fakat dolaylı destek de, etrafına hem beyaz fakat hem de siyah ışınlar yaymakta olan tavan lambasından gelir (—vi). Üzerine yerleşmiş

olduğu geniş dramatik sahneyi, soğuk ışığının altında adeta daracak bir işkenceli sorgu odasına çeviren şu tuhaf tavan lambası, şüphe yok ki gözden, gözün yer değiştirmiş imgesinden başka bir şey değildir — tinsel içeriğini yitirdiğinde bir bakış neye benziyorsa, ona benzemektedir artık. Ve doğru, bu haliyle *Guernica*, ağır bir zulme maruz kalmış ve ölümcül bir darbe almış insanlık haline dair, insan tinselliğinin trajik sonuna dair bir tablo olarak görülebilir. Peki, öyle mi? *Guernica*, hakikaten bundan mı ibarettir? *Guernica*, yalnızca zulmün bir temsilinden mi ibarettir?

3

Öyle olduğuna inanabilirdik belki, fakat bunun için tablodaki istisnayı bütünüyle hesaptan düşmemiz gerekirdi. Eksikliği fark edilmiş olmalı, henüz adını anmadığımız bir figür daha var: Boğa (—ix). O, tablonun gerçek istisnasıdır. Ve birçok anlamda öyledir. i) Öncelikle: Tabloda resmedilen dram karşısında sahip olduğu konforlu pozisyon bakımından öyledir. Boğa tablonun şeklen içerisinde şüphesiz, sol üst kısım ona tahsis edilmiştir nihayetinde, fakat ya tabloda gördüğümüz azap ve panikle açık bir tezat oluşturan dinginliğine ne demeli? Bütün bu trajediden kendini tecrit edişindeki soğukkanlılığı, hemen önünde cereyan eden kırma dair kayıtsızlığı, harekete geçtiğinde nasıl da yıkıcı olabileceğini gayet iyi bildiğimiz korkunç cüssesini tüm ağırlığıyla sabitlemiş olması, üstelik yerinden kırırdayacağını düşündürecek en ufak bir alametini dahi bulunmayışı... Hepsini şunu gösteriyor ki, boğa, zulmün ağır kokusunun serbestçe yayıldığı bu atmosfere dâhil değildir; kenarındadır, eşliğindedir, lakin içerisinde değil! ii) Ayrıca: Boğa, zulmün öznesi değildir (olanlarda onun payının veya sorumluluğunun bulunduğu dair hiçbir işaret yok), nesnesi de değildir (zulme maruz kaldığına, diğerleri gibi vahim şekilde yaralandığına dair de hiçbir işaret yok), hatta olan biten hakkında yargı bildirmeye hevesli bir üçüncü taraf da değildir. Bir dünya mahkemesi değildir söz konusu olan (ne suçluluk, ne masumiyet, ne hüküm). O, iyinin ve kötünün, iyiyi ve kötüyü tayin eden her türlü yargının ötesindedir. Dolayısıyla, onu zulme bağlayan hiçbir arakesit yoktur (ne faildir, ne mağdur, ne de yargıç). Zulüm tarafından kapılması, yakalanması, ayartılması imkânsız bir figürdür boğa. Ve sadece beklemektedir — belki birden bire dağılacak bir tereddüt, uzun sürmeyecek bir bekleyiş, fakat belki de sonsuza dek! iii) Son, ve belki de en önemlisi: Boğa, diğer figürlere hâkim olan şu beden jestinin de istisnasıdır. Onda, çekilen ıstırapın sebep olduğu, tipik olarak hayvana atfedilen jestin bir tekrar veya türevini bulmak mümkün değil — vücudunun meylettği yönün tam ters istikametine doğru, neredeyse kendi üzerine katlanırcasına gerçekleştirdiği keskin dönüş, başıyla omurgası arasındaki doğrusal sürekliliği zaten kesintiye uğrattırıyor. Ancak çok daha dikkat çekici olan şey, boğanın yüzünün, Picasso'ya has olağanüstü bir maharetle, insan yüzünün

sahip olduğuna yakın bir geometri içerisinde resmedilmiş olmasıdır. Picasso bunu sanki boğanın sert manevrasını ağır şekilde kayda geçirerek başarmış gibidir (boynuz, kulak, göz, burun, ağız, dil — her biri aynı hareketin birbirini izleyen farklı uğraklarını yansıtacak şekilde resmedilmiştir). Böylelikle Picasso, yalnızca boğanın başını geriye doğru çevirmesi eylemine bir ivme kazandırıp gücünü artırmış olmakla kalmıyor, aynı zamanda yüzün farklı görünümlerinin üst üste binmesinden doğan imkânı değerlendirme fırsatını da yakalamış oluyordu. Tabii ki burada söz konusu olan halen bir hayvan yüzüdür ve elbette kimse bunun bir boğaya ait olduğundan kuşkuya kapılamaz, fakat Picasso'nun sanatı hakkında hayranlık uyandıran şey de budur zaten: İnsan yüzüne ait bir silüeti, belli belirsizce, bir boğa yüzünün üzerine düşürmek!

Picasso'nun böyle bir niyetinin olduğunu gösteren başka bir kanıtın bulunup bulunmadığı merak edilecektir belki. Evet, var! *Guernica*'nın her bir detayı üzerinde Picasso'nun incelikle ve defalarca çalıştığını, geride bıraktığı çok sayıdaki (dikkatlice tarihlenmiş ve kataloglanmış) eskizden biliyoruz. Bunlardan bazıları da boğa figürüne (özellikle de boğanın baş kısmına) ayrılmıştır: *i*) 10 Mayıs 1937 tarihli eskizde (no 19), ki ismarladığı dev kanvas üzerinde ilk kompozisyonu oluşturmaya bu sıralarda başlamıştı, Picasso, insan ile boğa yüzünün iç içe girdiği (insana ait gözler, bir ağız, ve fakat bir insan için fazla geniş ve basık, bir boğa içinse oldukça küçük ve düzgün, sanki insan ile boğa arasındaki metamorfozun ara uğraklarından birinde takılıp kalmış bir burun, bir boğaya ait kulaklar ve boynuzlar) melez bir yüz üzerinde çalışmıştı (bkz. Resim 2); *ii*) 11 Mayıs 1937 tarihli başka bir eskizde (no 22), bir boğanın bedenine sahip, yine melez, fakat bu defa çok daha belirgin, hatta neredeyse klasik bir insan yüzü resmediyordu (bkz. Resim 3); *iii*) 20 Mayıs 1937 tarihli iki ayrı eskizde ise (no 26 ve 27), hatları çok daha sert çalışılmış, boğanın yabanılığını insan yüzüne ait bir formla birleştiren, ve bilhassa gözlere odaklanmış (hatta bazen, tavan lambası biçiminde tabloda temsil edilen gözü de çağrıştıran) ek taslaklarla birlikte, bir başka boğa-insan yüzü bulunuyordu (bkz. Resim 4 ve 5). Ayrıca, şunu da eklememiz gerekir: Picasso, *Guernica*'ya dair hazırladığı ilk taslak kompozisyonda (no 1, 1 Mayıs 1937), boğayı, sırtında bir Pegasus'la birlikte resmetmişti (bkz. Resim 6); hatta ikinci taslak kompozisyonda (no 2, 1 Mayıs 1937), boğa bu defa koşumlanmış, dizginleriyse sırtındaki Pegasus'un kontrolüne verilmiş halde görünüyordu (bkz. Resim 7) — dizginlenemez, yıkıcı, yabanıl hiddetiyle birlikte resmedilmesine alışık olduğumuz boğa, bu defa bilgeliğin, sanatın, yaratıcılığın, son kertede insan tinselliğinin hizmetine sunulmuş gibidir. Son olarak: Elbette, ne boğa, ne de boğa başlı, insan bedenli şu melez mitolojik yaratık, yani minotor, Picasso'nun sanatına yabancı şeylerdir — Picasso'nun çok sayıda boğa güreşi sahnesi resmettiğini ve yine çok sayıda minotor temalı eser ürettiğini biliyoruz. Fakat insan başlı boğa, veya insan-boğa

karışımı bir yüz, veya insan yüzünü andıran bir boğa yüzü... Sanıyorum bunların Picasso'nun tüm eseri içerisinde (biricik değilse de) nadiren karşımıza çıkan şeyler olduğunu kabul etmemiz gerekir.

Öyleyse, neden? Neden Picasso, çok iyi bildiği ve zaten defalarca yapmış olduğu şeyi yapmak yerine, boğa ile insan, hayvan-boğa ile insan-boğa arasındaki ilişkiyi bir daha, lakin bu kez oldukça farklı şekilde düşünme gereği duymuştu? Neden, diğer tüm figürleri ağır bir zulmün baskısı altında hayvani bir beden jestine bürünmüş halde resmederken, boğanın yüzünün üzerine bir insan silüetini yerleştirmek istemişti? Diğer eserlerinde, açık bir şekilde, uygarlık ve kültür tarafından boyunduruk altına sokulamaz, ehlileştirilemez, sirayet edilemez, herhangi bir şey vadetmeden yıkıcı, her durumda yabanıl ve karanlık bir güç olarak kendini gösteren boğayı, şimdi insanla, insan tinselliğiyle belirsiz bir temas içerisinde resmetmek de ne oluyor? Hayli iddialı bir varsayım olacağına farkındayım, ancak öyle zannediyorum ki tablonun bütün gizemi de gücü de burada saklıdır. Ve elbette bu sorulara ikna edici bir yanıt bulabilmek için hem tablonun ait olduğu tarihsel ve estetik uğrakla ilgili bazı detaylara hem Picasso'nun sanatının inceliklerine hem de siyaset kuramının içerisinde devam eden bazı temel tartışmalara daha fazla nüfuz etmemiz lazım.

4

Gernika bombardımanıyla başlayalım. Tabloya adını veren bu korkunç olay, iki büyük savaş arasına yerleşmiş herhangi bir şiddet epizodundan ibaret değildi kuşkusuz. Nitekim çağdaşları da onun aracılığıyla iletilen kötü haberi idrak etmekte gecikmemişlerdir: Gernika, işlerin yön değiştirmeye başladığını, üstelik güç ilişkilerindeki kaymaların olağanüstü bir ivme kazanabileceğini abartılı şekilde açığa vuran bir işaret olarak kaydedilecekti derhal. Bu kadim Bask şehrinin İspanya İç Savaşı'nın (1936-1939) ikinci yılında maruz kaldığı ağır hava bombardımanı (26 Nisan 1937), hepsinden evvel, güçler dengesinin Cumhuriyetçilerin aleyhine, General Franco'nun lehine bozulmaya başladığının bir kanıtıydı; fakat güç gösterisindeki aşırılık ve neticede yarattığı yıkımın büyüklüğü bakımından değil yalnızca, Avrupa'nın kalan kısmının (özellikle Fransa ve İngiltere'nin) izlediği tarafsızlık politikasına karşın, Franco'nun Alman Nazizmi ve İtalyan Faşizminin aktif desteğini yanına çekmeyi başarmış olması bakımından da. Nihayetinde Gernika bombardımanı, milliyetçi İspanya'nın daveti ve nezareti altında, Alman ve İtalyan savaş uçakları tarafından İspanyol toprağında gerçekleştirilmiş bir operasyondur. Yine de, Gernika'da olan biteni ayrıksı kılan tek şey, birkaç yıl içerisinde Avrupa'yı kasıp kavuracak olan yeni ittifakların ilk kıyıcı idmanını burada yapmış olması değildir; buradaki asıl yenilik, söz konusu idmanın niteliğindedir daha çok. Bir yirminci yüzyıl ikonu

olarak tarif ettiği *Guernica*'nın biyografisini detaycı bir dikkatle hazırlayan Gijs van Hensbergen'in belirttiği üzere, Gernika bombardımanı, başka pek çok şer bakımından da ilktir: Başta şunu unutmamak gerekir ki, burada söz konusu olan şey bir hava saldırısıdır — gökyüzünden gelen, kelimenin gerçek anlamıyla yakıp yok edici, kıyametvari bir ölüm. Dünya ikinci büyük savaşa doğru sürükleniyorken, havadaki hakimiyet ve gökyüzünün deyim yerindeyse temellük edilmesi, belki de en öncelikli askeri-siyasi hedeflerden biriydi. Gernika, kendi güçlerini bu yönde hazırlayan ve tahkim eden Alman savaş makinesi için etkili bir tatbikat alanı, yeni taktikleriyle birlikte yeni savaş uçaklarını test edebilecekleri uygun bir laboratuvar gibi hizmet görecekti (van Hensbergen, 2004: 38), tabii bütün bir şehri 2500 °C'de yanan bir ateş topuna çevirerek. İlk olan bir başka şey de budur nitekim: Avrupa toprağında, belirli bir bölgeyi bütünüyle yok etmek amacıyla girişilmiş ilk büyük bombardımandır Gernika (*a.g.y.*, 37). Üstelik ve hepsinden önemlisi, Gernika saldırısı, birkaç yüzyıldır Avrupa kamu hukuku tarafından korunmakta olan temel bir düsturun, yani askerler ile siviller arasında ayırım gözetilen ve sivillerin hedef alınmasını yasaklayan ilkenin çiğnenmesi bakımından da bir ilktir (*a.g.y.*, 43); öğleden sonra başlayıp yaklaşık üç saat kesintisiz devam eden bu şiddetli hava bombardımanı sırasında, bir ateş çemberinin içerisinde sıkışıp kalan 1645 kişi can vermişti. Elbette, Avrupa devletleri tarafından girişilmiş ve ayırım gözetmeden sivilleri hedef alan topyekûn askeri saldırıların yeni olmadığı kaydını düşmek gerekir (Avrupa'nın kendi dışındaki halklara dönük benzer saldırılarını içeren kötü sicili için, bkz. *a.g.y.*, 43). Yeni olan şey, bu defa hedefin Avrupa toprağı içerisinden seçilmiş olmasıydı — kendi üzerine dönmüş içeriden bir ele geçirme ve sömürgeleştirme hamlesidir bu defa söz konusu olan (Roma'nın kolonilerinde uyguladığı ve esasında uzak bir bölgede askeri bir yerleşim için model teşkil eden kampın, bu kez Avrupa'nın orta yerinde toplama, çalışma ve imha kampları olarak yeniden zuhur ettiği bir anda olduğumuzu not edelim).

O halde: Uygarlık tarafından bastırılan, dışlanan veya yasadışı addedilen değil asla, bizatihi onun tarafından sevk ve idare edilen, onun yarattığı teknik imkânlardan güç devşirmiş ve yine onun hedeflerine uygun şekilde araçsallaştırılmış şiddetin hoyrat tasarrufu altında, insanın ve tinselliğın trajik kaybı... Gernika'da olan buydu! Fakat yanılmamak gerekir; tıpkı savaşın kendisi gibi, savaşa has şiddet tarafından yıkıma uğratılan tinselliğın bakiyesi de, aslında yine aynı tinselliğın imalatı olan şeydir (genellikle onun karşısına çıkarmaya veya uygarlığın, kültürün, tarihin dışına yerleştirmeye pek teşne olduğumuz şey değil). Böylesi bir zulmün baskısı altında insan, hayvani bir çehreye bürünür; lakin asıl sorun da şudur ki, tinin alçalışıyla birlikte yeniden gün yüzüne çıkan bu hayvan, insana atfedilen tinselliğın kendi mutlak ötekisi olarak kurup dışladığı

hayvandan başkası değildir. Ve her kurucu edime derhal bulaşan bir dizi açmaz, buraya da sirayet etmiştir — *i)* tüm dışlama jestleri gibi, hayvanın dışlanması da gerçekte bir el koyma jestidir, yani dışlanan şeyden geri çekilmek şöyle dursun, onu kapmanın, uyruklaştırmanın, tabi kılmanın ve böylece her türden tasarrufa açık hale getirmenin yoludur dışlama; *ii)* üzerinden atlanmaması gereken diğer şeyse, dışlama ediminden önce bir ötekinin mevcudiyetinden bahsetmenin mümkün olmadığı gerçeğidir, yani hayvanı bir öteki olarak, insanın ötekisi olarak kuran şey, dışlama jestinin ta kendisidir; *iii)* ve aynı şekilde bu, her kurucu dışlamanın, ima ediyor olduğu öteki tarafından bir anlamda belirlendiği, ona yakalandığı, kendine musallat olan ötekinin hayaletiyle yaşamaya mecbur kaldığı anlamına da gelir, yani insan ancak hayvandan itibaren düşünülebilir bir şeydir. Fakat unutmayalım: Sözü edilen hayvan, insanın dışındaki bir öteki değil, asıl olarak onu kendi içerisinde bölen ve kateden bir ötekidir (ki insanın dışındaki öteki olarak hayvan, zaten insanda hayvani olanı bölüp ayıran bu ilk edimden sonra ve tam da bu sayede adlandırılabilir bir hale gelir, nitekim hayvan hakları söyleminin açmazlarından biri de buradadır örneğin). İşte, belki de en sinsisi, en örtük, kavranması en güç, lakin halen ait olmaya devam ettiğimiz türden siyasallığın karanlık kökenini ifşa eden en eski ve en süreğen iç savaş: İnsanın kendiyile, içindeki hayvanla savaşı! Gerek insanın siyasal varoluşu bakımından gerekse bunu dert edinen siyaset felsefesi bakımından, ne tali ne de ihmal edilebilir bir sorundur hayvan sorunu. Bilakis, giderek her şey bunun asli ve ertelenemez bir sorun olduğunu doğruluyor.

1970'lerin ortalarında Michel Foucault'nun, insanın bir tür olarak, yani salt yaşayan bir varlık olarak (bir hayvan olarak) siyasal hesapların konusu/nesnesi haline getirilme süreci hakkında söyledikleri gayet iyi biliniyor: “İnsan, binlerce yıl boyunca Aristoteles için neyse o olmuştur, yani yaşayan ve buna ek olarak siyasal bir varlık olma yeteneğine sahip olan bir hayvan”. Şöyle devam ediyordu: Ne var ki, “modern insan, bir canlı varlık olarak yaşamını kendi siyaseti dahilinde söz konusu eden bir hayvandır” (2003: 105). Foucault'nun bu müdahalesi, o zamandan günümüze dek, politikanın biyo-politikaya dönüşümü üzerine yapılmış pek çok çalışmayla desteklendi (hastalık, cinsellik, patoloji, tıp, psikiyatri, kapatma, suç, yoksulluk, yönetim, sigorta, risk, güvenlik, ırkçılık, savaş gibi, birçok veçhe altında yürütülen ve fakat ortak bir ajandayı da paylaşmayı sürdüren incelemeler vasıtasıyla). Şüphesiz bunlar, Foucault'nun argümanına oldukça detaylandırılmış kanıtlar sunan ve birtakım önemli tashihler de ekleyen çalışmalardır (artık biyo-politikanın neye benzediği hakkında, nasıl bir iktidar tertibatına karşılık geldiği ve hangi çalışma prensiplerine sahip olduğu hakkında daha net bir fikre sahipsek eğer, bunu söz konusu incelemelere borçluyuz). Lakin, Foucault tarafından ortaya konan sorun, biyo-politikanın soykütüğünün,

öğelerinin veya halihazırda büründüğü biçimlerin gösterilip tartışmaya açılmasından öte, başka güçlü imaları da içermektedir — özellikle de insan, hayvan ve siyaset üzerine yeniden düşünmeyi zorlayan türden imalar. “İnsan, binlerce yıl boyunca Aristoteles için neyse o olmuştur, yani yaşayan *ve buna ek olarak* siyasal bir varlık olma yeteneğine sahip olan bir hayvan” (a.g.y., vurgu bana ait). Bu cümlede örtük olarak varsayılan şey, gerçekte insanın siyasal varoluşuna dair bir muammayı ve hatta Batı metafiziğinin kadim yapısına dair temel bir hakikati açığa vurmaktadır: İnsanın siyasal varoluşu (yani insanın “siyasal bir varlık olma yeteneği”ni sergilediği ve bir hayvandan ibaret olmadığını böylelikle kanıtladığını gösteren bu farklılık alameti), kendi geçerliğini, insanın basitçe yaşayan bir varlıktan daha fazla bir şey olabilmesine, yani hayvani varoluşunun ötesine geçebilmesine borçludur. Öyleyse, Aristoteles’ten beri siyaset, zaten kökeni itibarıyla, insandaki hayvani yanın ne olduğu hakkında hüküm bildiren, onu adlandıran, bölen, ayıran, tecrit eden ilk dışlama jestinden hareketle düşünülebilir bir şey olmuştur. Diyebiliriz ki, bizlere tevarüs ettiği haliyle siyaset, hayvanın/hayvani olanın dışlanması üzerine kuruludur (tarih boyunca örneğin kölelerin, kadınların, işçilerin siyasetten dışlanmış olmalarının gerisinde yatan şey de budur — zira hepsinin müşterek suçu, değerden düşürülmüş olan bu hayvani hayatın içerisine saplanıp kalmış olmalarıdır). Nitekim siyaset felsefesi içerisinde de bu tartışma bazen doğrudan insan ile hayvan arasındaki gerilimde, fakat daha çok yaşam ile ölüm, kültür ile doğa, uygarlık (ki bir tarihe sahiptir) ile yabanıllık (ki bir tarihten mahrumdur), zorunluklar/ihtiyaçlar alanı ile özgürlükler alanı vs. arasındaki gerilimde kayda geçirilmiştir. Her durumda siyasetin kurucu varsayımı ve onun nihai ufkunu belirleyen uç sınır daima hayatın, yani hayvani olanın dışlanması olmuştur (hayat ve hayvan — bu iki sözcük arasındaki etimolojik yakınlığı not etmeden geçmeyelim). Foucault’nun müdahalesini çarpıcı hale getiren asıl şey de budur: Zira artık siyaset, hayatın dışlanması yoluyla ona hükmetmeye vakfedilmiş olan şey değil, hayatın doğrudan hedef alınması yoluyla varlığın bakımını tümünden üstlenmiş olan şeydir. Fakat, durum buysa, siyaseti mümkün ve kavranılır kılan zemin bütünüyle kaybedilmiş olmuyor mu? Siyaset insanda hayvani olanı bölüp ayırmakla başlıyorsa eğer, insanda hayvani olanı yönetme işine kendini adanmış ve bundan daha yüce bir değer tanımayan şeyye halen siyaset dememiz mümkün müdür? İçerisinde bulunduğumuz durum, siyasetin şimdiye dek tartışma dışı tutulmuş meta-teorik temellerini daimi bir istikrarsızlıkla tehdit etmiyor mu? Ve biyo-politika çağında insan neyin adıdır, hayvan neyin adı? Bu ikisi arasında yapılması olası her ayrımı hem şüphe altında bırakan fakat hem de kendi muğlak ayrımlarını dayatmaya ısrarla devam eden bu tekinsiz siyaset tarzı bizlere herhangi bir şey vadediyor mu gerçekten, hayatı daha bir kırılğan hale getirmek dışında?

İşte, zamanımıza özgü görünen ve her biri ivedilikle ele alınmayı gerektiren bütün bu sorunlar, aslında oldukça eski bir makinenin işleyişine bağlı olarak ortaya çıkıyor: Bu, Giorgio Agamben'in gayet isabetli bir şekilde adını koymuş olduğu gibi, "her defasında insana ve hayvana dair karar vererek *humanitas* üretmiş olan antropolojik makine"den başkası değildir (2009: 80). Buradaki görev, "insan/hayvan, insani/insani olmayan karşıtlığı aracılığıyla insan üretimi" olduğu içindir ki, antropolojik makine, "kaçınılmaz olarak (her zaman bir yakalama da olan) bir dışlama ve (her zaman bir dışlama da olan) bir kapsama aracılığıyla işlemektedir" (a.g.y., 42). Modernliğin eşiğinde, bütün bu kadim içirme/dışlama mekaniğinde önemli bir değişiklik, hatta söz konusu makinenin bütününü boşa dönmesine neden olacak tayin edici bir değişiklik gerçekleşmiş olsa da, Batı siyasetinin aslında müşterek kökeni itibarıyla biyo-politik olduğunu Agamben'e düşündüren şey nihayetinde budur — siyasal/antropolojik makine, insani olan ile hayvani olan arasında önce bir kesinti sonra da bir eklemleme yaratarak işlemiştir daima ve haliyle bu, öncelikle insanın içinden geçen, onu baştan sona kateden bir fonksiyon olmuştur. Metafizik de zaten tüm bu operasyonun onaylanmasına hasredilmiş değil midir? Metafizik, "insanlık tarihi doğrultusunda hayvani *physis*'in aşılmasını sağlayan ve bu hali koruyan *meta*'yla ilgilenmiştir". Üstelik: "Bu aşılma bir kere ve daimi olarak gerçekleşmiş bir olay değildir; sürekli olarak her defasında her bireyde insani olanı ve hayvani olanı, doğayı ve tarihi, yaşamı ve ölümü etkileyen bir oluşumdur" (a.g.y., 81). Ve şayet bu doğruysa: "Kültürümüzde her türlü çatışmaya hükmeden ve belirleyici olan siyasi çatışma, insanın hayvanlığı ile insanlığı arasındaki çatışmadır" (a.g.y., 82).

Bu son cümlelerin içerdiği güçlü iddiayı, belki de en çok şiddet bahsinde dikkate almak gerekiyordur — kimin cinayet suçlamasından muaf şekilde öldürülebileceğini kimin öldürülemeyeceğini (bkz. Agamben, 2001) veya kimin ölümünün ardından yastutulabileceğini kimin tutulamayacağını (bkz. Butler, 2005 ve 2015) tayin eden örtük anayasa hakkında düşünüyorken olduğu gibi, insanın ve insana atfedilen tinselliğin kuruluşunun nasıl da ancak ölümle yüz yüze, kendi ölümünü göze almışken veya bir başkasını ölümle tehdit ediyorken vuku bulan bir şey olduğuna dair güçlü tahayyül üzerine düşünüyorken de. Şüphesiz bunu en çok, Hegel'in Özbilinç ile Arzu arasında kurduğu bağlantıyı yeniden ve çarpıcı şekilde yorumlayarak Hegelci bir antropolojinin yolunu açmış olan Kojève'den biliyoruz. "Özbilinç *Arzudur*" diyordu Hegel (1967: 225; 1977: 109, §174). Şöyle ki: İnsan, arzusunun yöneldiği ve olumsuzladığı şey her ne ise, onun doğasını alır. Yani, doğal/verili bir Ben-olmayana yönelip onu olumsuzladığında (örneğin açlığını doyumak için bir başka hayvanı öldürüp yediğinde), doğal/verili bir Ben olarak kalmaya (bir hayvan olarak kalmaya) devam edecektir. Bir eksiklik duygusuyla, bir arzuyla uyanıp kendine gelmiş olduğuna göre, evet, bu

anda bir kendilik duygusuna sahip olduğu söylenebilir pekala, fakat bir özbilince sahip olduğu söylenemez, zira arzusu henüz doğal/verili bulunmayan bir şeye yönelik olmadığı için, kendi hayvani doğasının dışına, kendinin dışına çıkmayı başarmış sayılmaz. Arzusunun daha başka bir şeye, doğal/verili bulunmayan bir şeye yönelmesi gerekecektir, ki bu yalnızca, bir başka(sının) arzu(su) olabilir. Tam da bu yüzden: İnsanlık tarihi, arzulanın Arzuların tarihidir (Kojève, 1980: 6). Fakat insana dair hakikati bildirdiği söylenen bu arzudan anlaşılması gereken nedir? Bir başkasının arzusunu arzulamak, kendi temsil ettiğim değer, bir başkası tarafından da arzulan bir değer olmasını arzulamaktır — dolayısıyla, bilinmeyi ve tanınmayı arzulamaktır. İşte bu nedenle: “Özbilinç, bir başka özbilinç için kendinde ve kendisi için olduğunda ve olması yoluyla, kendinde ve kendisi içindir; bir başka deyişle, yalnızca bilinen veya tanınan bir şey olarak vardır” (Hegel, 1967: 229; 1977: 111, §178). Veya Kojève’in ifadesiyle: “Ondan benim değerimi, kendi değeri olarak ‘tanınmasını’ istiyordum. Özerk bir değer olarak beni ‘tanınmasını’ istiyordum. Bir başka deyişle, bütün insani antropogenetik Arzu —Özbilinci, insan gerçekliğini üreten Arzu— nihayetinde ‘tanınma’ arzusunun bir fonksiyonudur” (Kojève, 1980: 7). Lakin hayvani arzu ile insani arzu arasındaki gerilimin doruğa çıktığı ve bir şiddet sahnesi etrafında birbirini sınamaya zorlandıkları yer de tam burasıdır: Bir başkası, benim temsil ettiğim değeri (üstelik kendi değerimi gibi) neden tanımak istesin? Bunun mümkün olabilmesi için, tanınmak isteyen tarafın arzusunun en yüksek hayvani arzuya üstün gelmesi, tanınması beklenen tarafınsa, tersine, en yüksek hayvani arzuya yenik düşmesi icap eder. En yüksek hayvani arzu, yani hayatta kalma arzusu... Demek oluyor ki, hayvani olandan çıkış, insani arzusunun, bilinme ve tanınma arzusunun peşinde, tarihin, kültürün, uygarlığın, tinselliğin ve elbette insanın başlangıcına karşılık gelen bir ilk mücadeleyi, ölümü göze alarak girişilmiş bir prestij mücadelesini gerektirecektir: “Bu şekilde iki özbilincin ilişkisi, kendilerini ve birbirlerini bir ölüm kalım mücadelesiyle kanıtlamaları üzerine kurulur. Bu mücadeleye girmek zorundadırlar; kendi kendilerinin, kendileri için olmanın kesinliğini sağlamak ve hem ötekinin durumunda hem de kendi durumunda, nesnel bir hakikat düzeyine yükselmek zorunda oldukları için. ... Yaşamını hiç tehlikeye atmamış bir birey, şüphesiz ki bir kişi olarak tanınabilir; fakat bağımsız bir özbilinç olarak tanınmanın gerçekliğine erişebilmiş değildir” (Hegel, 1967: 232-233; 1977: 113-114, §187).

Hegel’de (ve Kojève’de) karşımıza çıkan argüman, yukarıda bahsi geçen siyasal/antropolojik makinenin şu eksiltilemez yanına dair daha net bir fikir veriyor sanırım: Söz konusu makinenin işleyişi, şiddetin belirli bir kullanımını varsayıyor ve çağırıyor, fakat her dışlama edimine olduğu gibi hayatın/hayvanın dışlanmasına da içkin olan zorlamadan daha fazlasını... Gerçek şu ki, insani olan

ve hayvani olan arasındaki ayırım hakkında verilen hüküm, kendi geçerliğini ve kanıtını, hayvani olanın en son sınırına dek çekildiği yerde, yani onu ölümler burun buruna getiren (bazen de öldüren) şiddetin sahnelenişinde (ve yeniden sahnelenişinde) bulur — tinin bir de karanlık tarafının bulunduğunu ve bunun da zulümden ibaret olduğunu gösteren insanlık tarihi buna şahit. Ve fakat, daha kötü haber, zulüm veya zulüm görme tehdidi altında insanın büründüğü/ indirildiği şu hayvani halden hiçbir yere varamayacağımız gerçeğidir: O, daha tinin kuruluşu esnasındaki ilk dışlama edimi tarafından kapılmış ve bu edimi tersinden onaylamaya vakfedilmiş olan şeydir çünkü. Sözde yaşam hakkını korumak adına, salt çıplak hayattan ibaret bu forma bir kutsallık atfetmeye çalışmanın boşunalığını ise Walter Benjamin çok önceleri göstermişti (bkz. Benjamin, 2010: 40).

5

Guernica'da olan biteni anlamak bakımından bu söylenenlerin hayati olduğu düşüncesinden kendimi kurtaramadığımı söylemeliyim — tabloya hakkını vermek istiyorsak eğer, kuşku uyandırması çok muhtemel olmasına rağmen, *Guernica* hakkında neredeyse resmi görüş niteliği kazanmış şu temel yorumu biraz zorlamamız, hiç değilse gözden geçirmemiz gerekiyor: *Guernica*, sanat tarihi içerisinde adeta bir anıt gibidir; modern topyekûn savaşın savunmasız sivillere ödediği bedeli çarpıcı şekilde gösteren savaş karşıtı bir yirminci yüzyıl anıtı! Geçmişte savaş tabloları, genellikle yüceltilen muharebeleri ve kazanılan zaferleri resmederdi, *Guernica*'da ise ne yüceltmeden ne de zaferden bahsedilebilir. Burada bir tek şey vardır: İstirap (Fisch, 1988: 22-23; ayrıca bkz. Wertenbaker, 1967: 126).

Bu argümana hiç değilse iki açıdan ihtiyatla yaklaşmak zorunda olduğumuz fikrindeyim: Evet, *Guernica* şüphesiz bir savaş eleştirisidir. Ve zaten, Picasso'nun iç savaş altında ezilmekte olan ülkesini uzaktan seyrederken nasıl derin bir kaygıya kapıldığını; Gernika bombardımanına dair duyduklarından, muhtemelen *L'Humanité* gazetesinde rastladığı ceset fotoğraflarından ve artık bir harabeden farksız olan kentin hazin görünümünden ne çok etkilendiğini ve nasıl da ani bir kararla, Cumhuriyetçi hükümet tarafından Paris Dünya Fuarı (*Exposition Internationale des Arts et Techniques dans la Vie Moderne*, 1937) için hazırlanan İspanyol Pavyonu'nda sergilenmek üzere yapmayı vadettiği dev tablonun konusunu Gernika olarak değiştirdiğini biliyoruz. Fakat tabloda temsil edilen şeyin yalnızca ıstirap olduğunu söylemek, ki bunun dolaysız imalarından biri de, tablodaki savaş eleştirisinin, savaşın yol açtığı acının ve dehşetin sergilenmesinden ibaret olduğudur... Doğrusu bu bana yetersiz ve de şüpheli bir argüman olarak görünüyor: Picasso'nun bu tabloda (da) izlediği estetik

üslubun, uygarlığın kendi üzerine dönmüş zulmünden duyduğu tiksintiyi, bu zulmün sebep olduğu insanlık halinden çıkışsızlıkla müphem bir temas, hatta tekinsiz bir süreklilik içerisinde sunuyor olmasından dolayı... Tabloda acıyla kıvranan figürlere bakın (hepsine hâkim olan ortak beden jestini daha önce tarif etmiştim) — doğru, onların çektiği acının sahiciliği karşısında dehşete kapılırız, tablodan fırlayacak ve konforlu şekilde onları seyreden bizlerin önüne düşecek gibilerdir, bu zulmün içerisine çekilmeyeceğimiz konusunda sahip olduğumuz ahmakça güvenin kırılmasını gösterip savaşın süratli bulaşıcılığı hakkında bizleri uyararak istiyorlardır sanki. Fakat, o kadar! Bu insanlık halinden çıkarılabilecek herhangi bir şey, iyi bir şey, bir kötünden türetebileceğimiz bir iyi vs. yoktur. Picasso, tablonun gösterdikleriyle bu tarzda bir özdeşlik ilişkisinin kurulmaması için gereken bütün estetik tedbirleri almıştır — ne bir mağduriyet ethosu, ne vicdan muhasebesine yönelten ilksel bir suçluluk, ne de bir kurban veya feda kültürüdür söz konusu olan. Farkı göstermek hiç zor değil: Asılı olduğu çarpmışta, maruz kaldığı zulmün dehşetiyle belirgin ve rahatsız edici bir tezat oluşturacak şekilde, İsa'nın yüz hatlarına ve beden duruşuna hünerle yerleştirilen masumiyet ve dinginlik örneğinin. *Guernica*'da buna benzer bir estetik manevra bulamazsınız. Zulüm, zulümdür! Ve muhtemel yakınlığına, tehditkarlığına, ölçüsüzlüğüne dair bir dizi uyarı dışında, ondan çıkarılabilecek ne bir ders vardır ne de bir öznellik hali. Zulmün baskısı altında insanın büründüğü bu hayvani çehreye Picasso'nun herhangi bir şey atfettiğine dair hiçbir kanıt bulamayız (çünkü tinin alçalışıyla birlikte şimdi yeniden görünür hale gelen şey, aynı tinin başlangıçta kendi ötekisi olarak kurup dışladığı hayvandan başkası değildir). Öte yandan, Picasso'nun eserinin bütününde, asla tam olarak açıklığa kavuşmamış olsa bile, hayvanın ve insanın başka türde kavranışına dair güçlü işaretler, hiç değilse bitmek bilmeyen denemeler ve arayışlar mevcuttur. Ve işte, tam da bu yüzden, *Guernica*'yı seyreden bizlerin bütün dikkati zulmün müstehcen görselliği tarafından kapılmış ve onunla (olumsuz bir anlamda) büyülenmişken, Picasso, tabloda gerçekten zulüm görenlerin meylini dehşetin dışında/kıyısında duran bir başka figüre doğru yöneltmiştir — yüzünde belli belirsizce bir insan silüetine ait izler taşıyan bir hayvana, bir boğaya... Boğa, daha önce söylediğim gibi, bu tablonun istisnasıdır ve her gerçek istisnada olduğu gibi, burada da sahneyi aydınlatan asıl şey odur, anahtar onun elindedir. Boğayı çıkardığınızda, geriye yalnızca etkili bir zulüm tasviri kalır. Onu dâhil ettiğinizde ise, artık çözülmesi güç bazı sorularınız vardır: Boğa, bu dehşetli sahneye ait değilse, burada ne arıyor? Peki neden zulmün dehşetine maruz kalanlar yüzünü ona dönüyor, ona feryat ediyor, onu çağırıyor?

Ve bütün bunlar beni, ihtiyatla yaklaşmamız gerektiğini düşündüğüm ikinci noktaya sürüklüyor: *Guernica*'nın savaş karşıtı bir tablo olduğu, hatta

onlar arasında da birinci olduğu yönündeki klişe (elbette her klişe gibi bu da, reddedilmesi güç bir gerçeğin, başkalarını görmeyi engelleyecek kadar abartılmasına dayanır), bazen hızlıca bu tablonun aynı zamanda mutlak bir şiddet eleştirisi içerdiği imasına yol açıyor. Böyle bir iddia, Picasso'ya, onun eserinin bütününe teşmil edilemez zaten, zira onun çalışmalarına biraz aşına olan herkes bilir ki, Picasso'nun genel olarak şiddetle pek bir derdi yoktur. Üstelik bunu en çok da, boğa figürünün başrolde olduğu resimlerinden, boğa tarafından icra edilen şiddet sahnelerinden biliriz (bu konuda hakikaten cömerttir). Ve şunu da unutmayalım: Picasso daima (yanılmıyorsam istisnasız şekilde) boğanın tarafındadır — hatta boğa, pek çok yorumcunun haklı olarak işaret ettiği gibi, çoğu durumda Picasso'nun kendisidir de. Dolayısıyla evet, Picasso'nun bir şiddet eleştirmeni olduğu zaten söylenemez. Fakat öyle zannediyorum ki *Guernica*'ya dair bu güçlü popüler imaj da gerçeği yansıtmıyor: *Guernica*'da, savaşın karşısına çıkarılmak istenen, bunun için çağrılan şeydir şiddet — savaşta tank olduğumuzdan farklı, onun bir türevi veya simetriği de olmayan, yine de onu durdurmaya muktedir ve yalnızca buna ayarlı, daha fazlasını vadetmeyen bir şiddet! Üstelik bunun güçlü de bir işareti vardır: Boğa. O, tablonun en can alıcı figürüyse eğer, bunun nedeni, tablonun tüm gerilimini, yani hem hayvan/insan hem de savaş/şiddet gerilimini müştereken üzerinde taşıyor, kendini ikisinin üst üste bindiği arakesitte buluyor olmasıdır.

6

Bütün bunların ne anlama geldiğini açıklığa kavuşturmak için, *Guernica*'dan, ona getirilen ikonografik yorumlardan başlamak üzere, Picasso'nun eserinde boğa figürünün sahip olduğu anlam yüküne başvurmamız gerekecek. Doğrusu bu hiç de kolay değil ve pek çok nedenden ötürü öyle — özellikle de *Guernica* söz konusu olduğunda. *Guernica* şüphesiz en çok yorumlanmış tablolardan biridir, hakkında oldukça geniş bir literatür bulunmaktadır, fakat bu aynı zamanda, şaşırtıcı derecede birbirinden farklılaşan, birbiriyle çelişen, hatta taban tabana zıt yorumların bolluğuyla dikkat çeken bir literatürdür.

At örneğin, bazen can çekişmekte olan Franco faşizmini temsil etmektedir, yani milliyetçi İspanya'dır (—Juan Larrea); bazense Franco'nun zulmü altında acı çeken masum insanları temsil etmektedir, yani cumhuriyetçi İspanyol halkıdır (—Wilhelm Boeck). Bazen yalnızca bir attır, ağır şekilde yaralanmış ve delik deşik edilmiş bir at (—Joaquín de la Puente); bazense Mesih'in bir başka görünümü (—Frank D. Russell). Işık tutan kadın ise, bazen olan bitenin bir trajedi olduğunu doğrularcasına adeta Yunan tragedyalarından fırlayıp yardıma koşmuş biridir (—Curt Seckel); bazense bütün bu trajedinin sorumlusu olan bir modern zaman Luciferi, ki *Lucifer* Latince'de "ışık tutan" anlamına gelmez mi zaten (—Eberhard Fisch)!

Diğer figürler gibi boğa da, farklı yorumlar arasında oluşan bu açıdan muaf değildir. Boğa: *i*) İspanyolların tutkuyla bağlı oldukları bu totemik hayvan elbette İspanyol halkına karşılık gelmektedir (—Juan Larrea); *ii*) ait olduğumuz zamanı baskısı altına alan zorbalık ve vahşet, yani üzerimize karanlık gölgesini düşüren faşizmdir (—Vicente Marrero); *iii*) İspanyol ulusunun ebedi varoluşunun bir sembolüdür (—Wilhelm Boeck); *iv*) belli ki o, bu defa kötü adam rolünü oynamayı reddetmiştir, tersine, bakışlarını ufka dikip henüz kendini belli etmeyen düşmanı gözlemekle meşguldür (—Roland Penrose); *v*) bir failden çok bir anıt gibi, hareketsiz, olduğu yere çakılıp kalmış, bütün bu feccatin dışında duran, yine de olan bitenle ilgili, fakat ne bombaların ne de yangının etkileyebildiği, vakur bir İspanya imajının taşıyıcısıdır (—Rudolf Arnheim); *vi*) hayvani bir ilahdır, dolayısıyla iki yüze birden sahiptir, bir yanıyla tekinsiz, fakat diğer yanıyla ihtişamlı (—Curt Seckel); *vii*) neredeyse hiçbir şeydir, hatta orada olduğu, sahneye dâhil olduğu bile söylenemez, bütün aldırışsızlığıyla kendinde bir şeydir, ormandaki bir ağaç, arazideki bir hayvan gibi, ve tam da bu yüzden, izleyici tahayyülünde neyi arzuluyorsa odur, dolayısıyla her şey olabilir, kötü de iyi de, vahşilik de direnme erdemi de, güç de, ahırdaki herhangi bir öküz de, alın yazısı da, her şey (—André Fermigier); *viii*) İspanyol ulusunun başa çıkılamaz ve ele geçirilemez doğasının bir temsilidir (—Peter Weiss); *ix*) ne iyi denebilecek ne de kötü denebilecek bir güç, basitçe yaşam gücünün kendisidir (—Frank D. Roussel); *x*) felaket hemen yanında olup bitiyorken, buna kayıtsız kalmayı seçerek tarafsız gözlemci rolünü oynamayı tercih eden Fransız Cumhuriyeti'dir (—Carla Gottlieb) (*Guernica*'da neyin nasıl yorumlandığı hakkında derli toplu bir döküm için, bkz. Fisch, 1988: 124-131; ayrıca bkz. Gottlieb, 1965; Darr, 1966; Wischnitzer, 1985).

Yorumlar arasındaki mesafenin nedenlerine dair görüşler de muhtelif. Akla ilk gelen şeylerden biri, tablonun içerisinde şekillendiği tarihsel uğrakta vuku bulan siyasal çekişmelerin yoğunluğu oluyor (Darr, 1966: 338); gerçekten de tablo daha sergilendiği ilk andan itibaren siyasi imaları ve işaretleri bakımından derhal soruşturulmaya başlanmıştır, haklı olarak. Fakat bunların ne kadarının Picasso'ya atfedilebileceği konusunda uyarılar da vardır: Picasso'nun diğer eserlerinde olduğu gibi (özellikle 1931 ile 1943 arasında yaptıkları), bu tablosunda da güçlü bir biyografik yanın bulunduğu, yoğun yaşanmış kişisel deneyimlerin ve derin bir öznellik halinin izlerini taşıyor olduğu söylenir (Berger, 2010: 178-181). Gernika karşısında yaşadığı büyük üzüntüyü, halihazırda başka (ve oldukça şahsi) vesilelerle üzerine çalışma ve epeyce detaylandırma imkanı bulunduğu figürlere, imajlara, üsluplara başvurarak resmetmesinden daha doğal bir şey olamazdı elbette (aynı temalar üzerine —ki acı bunlardan biriydi— defalarca çalıştığını biliyoruz), fakat yine de bu biyografik yana dair

uyarının üzerinden atlamamakta fayda var, zira Picasso'nun *Guernica*'da özel olarak kullandığı sembolizmi harciarelem kalıplara göre yorumlamanın hakikaten cezbedici bir yanı bulunur. Özetle: *Guernica*'nın (ve özel olarak da boğanın) nasıl yorumlanması gerektiği konusundaki güçlük, hepsinden önce, onun eserinin bütününde süreklilik arz eden fakat ciddi başkalaşımlara da uğramış figürlerin taşıdığı içkin muğlaklıktan ileri gelir.

Belki bu, büyük bir sanatçının elinden çıkmış her önemli eser için bir ölçüde söylenebilir. Ancak *Guernica*'nın fazladan bir güçlük içerdiğini belirtmeliyiz: Meyer Schapiro'nun vurguladığı gibi, *Guernica* mevzubahis olduğunda, elimizde yalnızca tamamlanmış bir eser değil, aynı zamanda dikkatlice kayda geçirilmiş bir süreç de bulunuyor (2000: 154). Nitekim *Guernica*'ya dair incelemelerdeki enflasyonda, bir sanat yapıtının hangi dönüşümleri geçirerek ne şekilde meydana geldiği hakkında bu tablonun sunduğu benzersiz fırsatın önemli bir rol oynamış olduğu açık (Arnheim, 1992: 75). Picasso, bir sanat eserinin kendine dönük yıkımını ve uğradığı metamorfozu kayda geçirmenin çok ilginç olacağını beyan ediyordu zaten. Gerçek şu ki, *Guernica*'da bunu büyük ölçüde başarmıştır: Elimizde, *i*) tabloya başladığı günden bitirdiği güne kadar (1 Mayıs 1937'den 4 Haziran 1937'ye dek) yaptığı hazırlık eskizleri, detaylara yönelik çalışmalar ve taslak kompozisyonlar; *ii*) yine bu tarihler arasında, kanvas üzerinde yaptığı asıl çalışmanın geçirdiği aşamaları belirli aralıklarla kayda geçiren Dora Maar'ın fotoğrafları; *iii*) ve tabloyu bitirdikten sonra aynı temalar üzerine bir süre daha yürüttüğü çalışmalardan geriye kalan eskiz ve çizimler bulunuyor (bkz. Chipp, 1988; Baldassari, 2006). *Guernica*'da boğanın yüzünün bir insan yüzünün geometrisine uygun şekilde resmedilmeye çalışıldığını ileri sürdüğüm kısımda, bu kayıtların tanıklığına başvurmuştum. Şimdi ise, Picasso'nun genellikle *Guernica*'dan önce yaptığı ve onunla doğrudan ilişkili olmayan çalışmalarında, boğanın nasıl temsil edildiği ve bunun sonradan *Guernica*'ya nasıl taşındığı hakkında birkaç temel noktayı kesinleştirmek istiyorum.

7

Boğanın İspanyol kültürü içerisinde sahip olduğu ayrıcalıklı konum malum ve eğer bu konumun tutkuyla sergilendiği popüler bir mecra varsa, bu şüphesiz *corrida*, yani boğa güreşi sahnesidir. Ve Picasso'nun çocukluğunun, boğa güreşinin kadim mekânlarından biri olan bir Endülüs kentinde, Málaga'da geçtiğini unutmayalım: Boğa, Picasso'ya çocukluğundan beri eşlik ediyordu ve yıllar boyunca da onunla büyülenecek, onunla boğuşacak, onunla özdeşleşecek, kendi fırtınaları, korkuları, arzuları tarafından ne zaman kapılsa ona da yakalanacaktı. Başta, doğal olarak onu cezbeden şey *corrida* oldu — bildiğimiz ilk çizimi 1890 tarihli, yani henüz dokuz yaşındayken... Yıllar içerisinde Picasso

çok sayıda *corrida* tablosu yaptı; bunlar genellikle *corrida*'nın iki önemli figürünü, boğa ile atı karşı karşıya getiren çizimleri ve tahmin edilebileceği üzere bu eserlerde tanıklık ettiğimiz şeyler boğanın hışmı, acımasızlığı, cüssesinin tehditkarlığı, sert atakları ve nihayet, atın karnının deşilmesine ve bağırsaklarının dışarı dökülmesine neden olan boynuz darbeleriydi.

Picasso'nun sanatında nasıl bir temsil şekli bulduğu hakkında daha fazlasını söylemeden önce, boğa güreşinin alameti farikasına dair birkaç şeyin altını çizmekte yarar var. Öncelikle, dilimizdeki "boğa güreşi" ifadesinin (tıpkı İngilizce'deki *bullfight* sözcüğü gibi), İspanyolca'dan çeviri olmadığını not etmek gerekir: İspanyollar bizlerin "boğa güreşi" olarak adlandırdığı şeye, *corrida de toros* (ki "boğaların koşması" anlamına gelir) veya basitçe *los toros* (yani "boğalar") demektedir. Keza, "boğa güreşçisi" olarak adlandırmayı tercih ettiğimiz *torero* da aslında, *torear* fiilinin tarif ettiği üzere, saldırıya geçmesi için boğayı kıskırtan ve sonra da boğanın hücumunu savuşturmaya, ondan kaçınmaya, onu kontrolü altına almaya, ona hâkim olmaya çalışan kişiyi işaretler (Corbin, 1999: 10). Boğayı öfkelenmek, kızdırmak, atağa kalkması için onu provoke etmek, saldırıya geçeceği anı kollamak, saldırının alacağı biçimi kestirmek, hamlesini uygun bir pozisyonda karşılamak ve bu saldırıdan sıyrılırken onda bir yara açmayı başarmış olmak — üstelik bütün bunları bir sanat icra eder gibi yapmak. Haliyle burada mevzubahis edilen şeyin güreş, dövüş, savaş vb. sözcüklerle karşılanması mümkün görünmüyor: John Corbin'in dikkat çektiği üzere, "dövüş", aynı türe ait varlıklar arasında gerçekleşen mücadeleye çok daha uygun düşen bir kelimedir (bir boks maçından veya bir horoz dövüşünden bahsederken olduğu gibi); *corrida* ise, farklı türler arasında gerçekleşen (dolayısıyla yapısı itibarıyla iki tarafın biçimsel eşitliği üzerine kurulu olmayan) bir mücadeledir — insan ile hayvan arasında gerçekleşen bir mücadele (*a.g.y.*). Burada sahnelenen gösterinin, insan ilişkilerinde hayvani olanın sahip olduğu güç ve yarattığı tehlikeye hakkını teslim eden pre-modern bir drama olduğu fikrindedir Corbin: İnsan, biyolojik dürtülerine ve beslenme ihtiyacına tabi bir hayvandır; gerek kendisinin gerekse yemek ve çalıştırmak üzere kullandığı başka hayvanların üretkenliği/doğurganlığı olmaksızın, insan da varolamazdı elbette. Fakat beşeri düzen (yani uygarlık), hayvani varoluştan daha fazla bir şeydir; üstelik hayvani olan dizginlenmezse eğer, bu düzeni tehdit eden bir şeye dönüşebilecektir (*a.g.y.*, 11-12). Yine de *corrida*, basitçe ve yalnızca insan (*torero* - boğa güreşçisi) ile onun dışındaki bir öteki olarak hayvan (*toro* - boğa) arasında gerçekleşen mücadeleden ibaret görülemez; *corrida*'da tanık olduğumuz mücadele, aynı anda iki gerilim hattını birden kateder ve bu diğer hat, insanın kendi içerisinden geçmektedir. Öyle olmak zorundadır, çünkü beşeri düzen kendi kurucu ilkesini, hem dışarıdaki (insanın dışındaki) hem de

içerideki (insanın içindeki) hayvana hükmetmekte bulur. *Corrida*'yı herhangi bir gösteri olmaktan çıkararak şey de budur nitekim. *Torero*, ehlileştirme maksadı olmaksızın karşısına aldığı bu yabancı hayvan üzerinde değil yalnızca, aynı zamanda kendi hayvani doğası üzerinde hakimiyet kurmak zorunda olan kişidir; üstelik ilkindeki başarısı, ikincisinde gösterdiği maharete bağlıdır — ağır şekilde yaralanma ve hatta boğa tarafından öldürülme riskine rağmen kendi hayvani korkularının üstesinden gelebilmesine; baskı altındayken soğukkanlılığını koruyabilmesine; boğayı öfkelenmediği, kıskırttığı, yönlendirdiği sırada gereken kıvrak zekalılık ve uyanıklığı sergileyebilmesine; boğanın vahşi gücü ve içgüdüsel saldırganlığıyla baş edecek yeteneğe haiz olduğunu kanıtlayabilmesine (a.g.y., 12). Velhasıl: *Corrida*'yı ayırksı kılan şey, insani olan ile hayvani olan arasındaki kurucu ayrımın adeta bir temsilini, sembolik tekrarını, yeniden onaylanmasını, yeniden doğrulanmasını onda buluyor olmamızdır.

O halde *corrida*'da sahnelenen çekişmenin tarafları insan ve hayvandır, mücadele esas olarak bu ikisi arasında (ister boğa güreşçisini kendi içerisinde bölen iki farklı varoluş tarzına karşılık geliyor olsun, isterse boğa güreşçisi ve boğa tarafından ayrı ayrı temsil ediliyor olsun) cereyan etmektedir. At ise, *corrida*'da, genellikle ara bir figür olarak, yani türsel bakımdan boğanın sınıfına ait bulunan, fakat insan tarafından ehlileştirilmiş bir figür olarak ortaya çıkar. Daha geleneksel bir formda gerçekleştirilen boğa güreşlerinde (ki Picasso bu forma aşınadır), önce atların sahneden çekildiği, yani arenalarda boğalardan çok atların öldüğü, zira korunmasız şekilde dâhil edildikleri bu mücadele esnasında boğaların öldürücü boynuz darbelerine en çok onların maruz kaldığı bilgisini de buraya ekleyelim. Ne var ki, Picasso'nun *corrida* tasvirlerinde başroller bu şekilde dağıtılmamıştır — başroller bu defa iki hayvan tarafından, boğa ve at tarafından kapılmıştır. Fakat boğanın asıl hasmının, insan hasmının, yani matadorun (*torero*) çoğunlukla aradan çekilmiş olması (dâhil olduğu nadir anlarda ise ikincildir) ve aslında matadorun bir tür enstrümanı olarak arenaya sürülmüş olan atın birden bire boğayla tek başına kalmış olması, bunun tipik bir *corrida* sahnesi olmadığını gösteriyordu — saldırgan boğa ile kırılğan, yaralanabilir, savunmasız at arasında gerçekleşen bu karşılaşma, insan ile hayvan arasındaki gerilim ve mücadelenin üzerine bir de cinsiyetler savaşını, yani erkek ile kadın arasındaki erotik gerilim ve mücadelenin yükünü ekliyordu (atın yarılmış karnı ile kadın cinsel organı arasında; veya atın bedenine saplanmış boynuz ile erkek cinsel organı arasında kurulan ani çağrışım tarafından da doğrulandığı üzere, kimi zaman şiddet dozu giderek artan biçimler de alarak). Zamanla bu sahneye yeni bir figürün, bir kadın matadorun (*femme torero*) eklendiği de olmuştur, yine Picasso'nun aşk hayatındaki çalkantılarla ilişkili olarak... Lakin mücadelenin asıl tarafları genellikle değişmeden kalmıştır. Özetle, Picasso'nun tahayyülünde, *corrida*'dan

ödünç alıp yeniden yorumladığı şiddetle (insan ile hayvan arasındaki veya yer değiştirmiş şekliyle, at ile boğa arasındaki), cinsel arzunun, şehvetin, hazzın içerisine gömülü olduğu şiddet (kadın ile erkek arasındaki), daima yakın temas halinde bulunan iki şey olmuştur (bkz. Chipp, 1988: 50-52).

Üslup güzelliği bir kenara, doğrusunu isterseniz bilindik ve hayli cinsiyetçi yavan kodların bir tekrarıdır söz konusu olan: *At* — cazibe sahibidir fakat kırılığandır da (çekicidir, çünkü zayıflığını bununla örtmek zorundadır), zarafet sahibidir fakat itaatkârdır da (evet zariftir ve bu onun uyumlu, dolayısıyla tavizkar bir karaktere sahip olduğunu gösterir), terbiyelidir fakat işte kendiniz söylediniz, bu onun uyruklaştırılmış olduğunun bir kanıtı değilse nedir (terbiyelidir, çünkü terbiye edilmiştir); yani o bir kadındır. *Boğa* — evet saldırgandır fakat bu onun köle ruhlu olmadığına işaret eder (bir köle değil, bir efendidir), tehditkârdır ve de korkutucu belki, fakat tutkuyla doludur (şehvet onun payına düşer), destursuz da olabilir, fakat o da gücünün ağırlığından kaynaklanır aslında (güç de onun payına düşer); yani o bir erkektir. Birbirine hasım olduğu zannedilen iki özdeşlik dizisi çalışıyor elbette geri planda: Bir yanda güçten düşmeyle, kadınsılaşmayla, uygarlaşmış olmayla, aslında insanla, insani olanla, insan-olmakla nitelenen *at*. Diğer yanda ise muktedir olmayla, erkeksileşmeyle, yabancı olmayla, aslında hayvanla, hayvani olanla, hayvan-olmakla nitelenen *boğa*. Eğer durum buysa, ki öyle olduğu anlaşılıyor, estetik bazı yenilikleri saymazsak, bunlarda herhangi bir ilginçlik görmediğimi söylemeliyim, zira uygarlığın bu türden bir eleştirisine soyunmuş hiçbir görüş, gerçekte yine onun tarafından imal edilmiş ötekinin tuzağına düşmekten, ötekine yüklenmiş adı kendi kimliği olarak benimsemekten kurtulamaz (bu ötekiye ne kadar radikallik atfediliyor olursa olsun), üstelik istencinin aksine, karşı olduğu şey tarafından bir kere daha, bu defa çok daha sinsî ve örtük bir şekilde kapılmış olur.

8

Bana ilgi çekici gelen şey, 1930'ların ortalarına doğru Picasso'nun boğaya dair tahayyülünde meydana gelmiş kısmi bir metamorfozdur (sevdiği ifadelerden biriydi bu, metamorfoz). Gerçek şu ki, 1933 yılında, Barcelona gezisi sırasında yeniden izleme fırsatı bulduğu boğa güreşleri, Picasso'nun yeni bir *corrida* serisine başlamasına neden olmuştu; üstelik bunlar şiddetindeki aşırılığı, boğanın gaddarlığı, gerçekleştiği ortamın kaotikliği ve adeta bir karabasani andıran alegorik niteliği bakımından eskilerinden ayrılıyordu (Barr, 1947: 186). Fakat aynı yıllarda, yeni bir boğa figürü, daha doğrusu bir boğa-insan figürü, boğa başlı insan bedenli mitolojik yaratık, minotor, Picasso'nun dünyasına girmeye başlamıştı.

Picasso minotoru bilmiyor olamazdı elbette, yine de üzerine düşünmesine veya onu resmetmesine fırsat veren bir dizi etkenden bahsetmek gerekir. Bunların ilki herhalde, yayıncı Albert Skira'nın isteği üzerine, Ovidius'un *Metamorphōseōn*'unu resmetme işini üstlenmesi olmuştur (1930-1931). Söz konusu illüstrasyonlar içerisinde (ki 30 adettir) minotora ait bir temsil bulunmuyorsa da, bu eserde zikredilen minotor hikâyesinin Picasso'nun dikkatinden kaçmış olması mümkün değildir (bkz. Ovidius, 1994, VIII. Kitap: 152-182). Minotor hakkındaki söylence en kaba hatlarıyla şöyledir: Zeus/Jupiter ile Europa'nın oğullarından biri olan Girit kralı Minos, kardeşlerine sağladığı üstünlüğü ve krallığı üzerindeki hâkimiyeti desteklediğini gösteren bir işaret beklemektedir, deniz tanrısı Poseidon'dan. Ve bu isteği karşılıksız kalmaz: Poseidon, kurban edilmek üzere beyaz bir boğa gönderir. Fakat Minos, boğanın güzelliği karşısında adeta büyülenir ve onu kurban etmekten vazgeçer. Yerine bir başka boğayı kurban etmiş olsa bile, Minos, Poseidon'un gazabından kurtulamaz: Poseidon, Minos'un karısı Pasiphaë'yi boğaya aşık eder ve Pasiphaë boğayla çiftleşir (Deadalu tarafından ahşaptan yapılan bir ineğin içerisine girerek). İşte minotor, bu ilişkiden doğan melez yaratıktır. Sahip olduğu gücün ölçüsüzlüğü ise derhal fark edilecek ve bunun uyandırdığı dehşet kapatılmasına yol açacaktır, ancak bir zindana değil: Deadalu bu defa Minos'un emriyle devasa bir labirent inşa edecektir — minotorun ikamet edeceği bu yer, aynı zamanda kendisine adanan kurbanları, yani Atinalılar tarafından gönderilen genç erkek ve kadınları kabul edeceği yerdir, ta ki (Minos ile Pasiphaë'nin kızı Ariadne'nin desteğiyle labirentin içerisinde yolunu bulmayı başaran) Atina kralı Aegeus'un oğlu/veliahtı Theseus tarafından öldürülene dek.

Minotor figürünün 1930'lu yıllar boyunca sahip olduğu popülaritede, arkeolog Arthur J. Evans tarafından Girit adasında yürütülen kazı çalışmalarının (1900-1935) önemli bir payının bulunduğunu söylemek lazım (bkz. Rutledge, 1989: 22-23). Evans söz konusu arkeolojik kazılarda ortaya çıkan sonuçları dört cilt halinde yayınlamıştı (*The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*, 1921, 1928, 1930, 1935) — ki bazıları, özellikle de karanlık ve dolambaçlı geçitleri, hiçbir yere çıkmayan merdivenleri, bir boğa güreşi sahnesini andıran freskleriyle Minos'un Knossos'taki sarayına ait kimi bulgular, labirent ve minotor hakkındaki mülahazalara yeni bir ivme kazandırmıştır (Florman, 2000: 142 ve 230n). Bunun etkilerini belki de en çok Paris entelijansiyasında kayda geçirmek mümkün: *Minotaure* (1933-1939) ve *Labyrinthe* (1944-1946) — Albert Skira'nın yayıncılığını üstlendiği iki derginin adının da Georges Bataille ve André Masson tarafından önerilmiş olması tesadüf sayılamaz elbette (bkz. Ries, 1972). Bataille zaten konuya uzak değildi; Ulusal Kütüphane'nin arşivlerinde gördüğü hayvan

başlı arkon figürlerinden derinlemesine etkilenmiş, hatta Gnostik mitolojideki insan ve hayvan formlarını iç içe geçirmeye dönük bu eğilim hakkında bir yazı da yazmıştı (“Le bas matérialisme et la gnose”, *Documents*, 1930, Cilt 2, no 1; Bataille, 1985; ayrıca bkz. Agamben, 2009: 12). Benzer şekilde minotor figürü de onu cezbetmiş olmalıydı. Adını verdiği derginin (*Minotaure*) ilk sayısının (1933) kapak resmini hazırlayan ise Picasso’dan başkası değildir: Oturur vaziyetteki minotoru, elinde sıkıca kavradığı hançeri dizine dayamış şekilde sergiliyorken resmeden bir kolaj bulunuyordu kapakta (bkz. Resim 8 — *Minotaure*’un sonraki sayılarının kapakları da minotora ayrılacak ve her biri başka bir büyük ressam tarafından çizilecektir; Marcel Duchamp, Joan Miró, Salvador Dalí, Henri Matisse, René Magritte gibi).

Minotaure’un yayınlanmaya başlamasıyla aşağı yukarı aynı sıralarda, minotor, Picasso’nun sanatına hızlı bir giriş yapmıştı — özellikle de Ambroise Vollard’ın siparişi üzerine hazırlamaya başladığı oymabaskı serisiyle birlikte (*Suite Vollard*, 1930-1937). 100 parçadan oluşan *Suite*’de, *Minotaure* teması altında 11 (*Minotor*, no 83-93, Mayıs-Haziran 1933), *Minotaure aveugle* teması altında ise 4 (*Kör Minotor*, no 94-97, Eylül-Kasım 1934) eser bulunuyordu. Fakat sayısından ziyade, burada asıl dikkat çekici olan şey, *Suite*’in bütünü içerisinde minotorun oynadığı kritik roldür. Florman’a göre, minotorun seriye dahil oluşunun gerisinde *Suite*’in içkin gerilimlerinden biri yatmaktadır; ki asıl olarak bu, serinin minotor dışındaki temalarından olan *Heykeltıraşın Atölyesi* (no 37-82) ile *Aşk Savaşı* (no 28-32) arasında patlak veren bir gerilimdir. Bu iki başlık altında sınıflandırılmış eserler ilk bakışta hiçbir ortak yan taşımıyor gibi görünürler: *Aşk Savaşı*’nda tanık olduğumuz şey, erotik bir tutkuyla kenetlenmiş bedenlerdir — açık ağızları, sıkıca kapatılmış ya da boşlukta takılı kalmış gözleriyle şehvetin içerisinde kaybolan bu bedenler öylesine yakınlardır ki, birbirlerini görmeleri mümkün değildir. Oysa *Heykeltıraşın Atölyesi*’ne hakim olan atmosfer bundan çok uzaktır — dizginlenemez heyecanın yerini tavırlara sinen bir dinginlik hali, yakınlığın ve temasın yerini ise mesafe ve kopukluk almıştır, gözlerse artık kapalı değildir ve yakalayıp kapan bakış yeniden mümkün oluyorsa, bu bedenler birbirinden uzaklaşıyor diyedir (bkz. Florman, 2000: 107-109). Fakat işte, söz konusu iki temayı birbirine sıkıca bağlayan da, aralarındaki karşıtlık ilişkisinden başka bir şey değildir. Florman, bu gerilimin bütünüyle görünür hale geldiği anlardan birini isabetle kaydeder: Bir *Atölye* sahnesinde, heykeltıraş ve modeli, önlerindeki heykeli seyretmektedirler — insan başlı bir at (sentor) ile bir periyi birbirlerine sarılmış halde, gözleri kapalı, tutkuyla öpüşüyorken gösteren bir heykeldir bu (*Suite Vollard*, no 58, 31 Mart 1933, bkz. Resim 9). Evet, heykeltıraş da kendi eşine nazik bir şekilde sarılıyorken görülmektedir, fakat diğer çiftle kıyaslanınca, bunun çok edilgen ve tutkudan yoksun bir jest olduğu açıktır.

Onların payına düşen yalnızca seyretmektir, hatta biraz da hüzünle. Zira sentor ile peri kendi arzularında ne kadar kaybolmuş gibilerse, heykeltıraş ve modeli de uzun zaman önce yitirilmiş bir tutkunun nostalgisini yaşıyor gibilerdir (*a.g.y.*, 111-112).

Öyleyse *Suite*'in içkin gerilimi, mesafeli, kopuk, gövdeden ayrılmış bir bakış (bedensiz bir bakış) ile yakın, tam da bu yüzden bakıştan yoksun bedenler arasında gerçekleşen şehvet dolu bir temas (kör bir dokunuş) arasındaki, bakış ile dokunuş arasındaki karşılıktadır. İşte, minotorun tam bu anda, tam da söz konusu gerilim en yüksek düzeyine ulaştığında *Suite*'e girdiğini söyler Florman. Minotorun önemi, dokunuştan yoksun bir bakış ile bakıştan yoksun bir dokunuş arasındaki karşıtlığı geçersiz kılmaya muktedir bir figür olarak sahneye çağırılıyor olmasındaydı (*a.g.y.*, 144-145). Belki de *Suite*'de bunun en açık şekilde görüldüğü an, bir erkeğin bedenine sahip boğa başlı bu yaratığın (minotor), bir atın bedenine sahip kadın başlı başka bir yaratıkla birleşirken gösterildiği andır (*Suite Vollard*, no 87, 23 Mayıs 1933, bkz. Resim 10). Burada, bu anda, bakış (insan tinselliğini ifade eden göz) ile dokunuş (hayvani varoluşa karşılık gelen beden) arasında kurulan her türden karşıtlığın ötesine geçilmiştir, bedenler alabildiğine yakındır artık, gözlerse alabildiğine açık — fakat bu, boğa ile at, erkek ile kadın, hayvan ile insan, bir boğanın bakışı ile bir kadının bakışı, bir erkeğin bedeni ile bir atın bedeni arasında gerçekleşen hiç bilmediğimiz türden bir karşılaşma sayesinde mümkün olabilmektedir. Minotor, Picasso'nun eserinde, insan ile hayvan arasındaki fayın bu defa tam da sanatın içerisinde geçen kısmında karşımıza çıkar. Sonradan, gerek *Suite*'deki *Kör Minotor* temalı eserlerinde (ilk örnek: *Suite Vollard*, no 94, 22 Eylül 1934, bkz. Resim 11) gerekse büyük eseri *Minotauromachy*'de (Mayıs veya Haziran 1935, bkz. Resim 12), hem otobiyografik hem de ikonografik bakımdan çok daha yüklü ve çok daha kompleks bir hal kazanmış olsa da (bkz. Schneider, 1947: 86-90; Fisch, 1988: 90-93; Florman, 2000: 140-194) Picasso'nun sanatı içerisinde minotorun oynadığı bu istisnai rol değişmez. Tıpkı Bataille gibi, Picasso'nun da minotor mitinden bu denli etkilenmiş olmasının nedeni, onda, tarihin belirli bir uğrağında gerçekleşmiş katı bir kırılmaya, tayin edici etkileri olan bir dönüm noktasına dair işaretler buluyor olmasıydı. Zira, Florman'ın dikkat çektiği üzere, Atinalı bir kahraman, Theseus, labirentin içerisine girmeye cesaret edip minotoru öldürdüğünde, yeni bir çağ başlatmış oluyordu — bu, hem Girit'te ifadesini bulan arkaik/karanlık dünyayla, fakat hem de minotor gibi melez bir canavarda temsilini bulan insan vahşiliğiyle, insandaki hayvani yanla bütün bağlarını koparmış bir çağdır. Sanıyorum Bataille için söylenen şey, Picasso için de söylenebilir: Evet, minotorun tarafını tutuyordu, çünkü minotor insan ile hayvan arasındaki kesin ayrımları altüst ediyor ve şüpheli hale getiriyordu,

üstelik minotorun bu aşağı/yabani özellikleri, sahip olduğu insan formunun en tepe noktasında, tam da tinin ayrıcalık iddiasını dayandırdığı yerde, kafasında görünür hale geliyordu (a.g.y., 142). Yüzün bu şekilde tepetaklak edilmiş önemli olan, insan ile hayvan arasındaki karşıtlığın, diyalektik olarak kurulmuş herhangi bir çelişkiymiş gibi kapsanıp aşılmasından ziyade, tümüyle ihlal ediliyor olmasıdır (a.g.y., 148). Vurgulamaya gerek yok belki, fakat Bataille ile Picasso arasındaki yakınlığa işaret edilmesindeki kasıt, Picasso'nun 1930'lu yıllar boyunca basitçe Bataille'in düşüncelerinin pratisyenliğine soyunmuş bir sanatçı olduğunu söylemek olamaz asla; söz konusu yakınlık yalnızca, onları birlikte kateden ortak bir anlam dünyasının içinden konuştukları anlamına gelir.

9

Guernica'nın boğası bir minotor değildir elbette, fakat onunla bir arada düşünmemizi zorlayan bir yanı da bulunur — daha önce belirttiğim gibi, *Guernica*'nın boğasında, minotorun tersine çevrilmiş imgesine dair bir şeyler mevcuttur: Picasso, geride bıraktığı bazı eskizlerden anlıyoruz ki, boğa başlı insan bedenli minotor yerine, tersi, yani bir insan yüzüne (veya insan-boğa karışımı bir yüze) sahip bir boğa üzerinde çalışmıştır. Minotorda yüzün tepetaklak edilmesine dair hemen yukarıda söylediklerimiz doğruysa eğer, Picasso neden bu defa aksini yapmaya yeltenmişti? İnsan yüzüne (tinin taşıyıcısı addedilen ve Picasso'nun tam da bu yüzden bir boğa yüzüyle değiştirerek altüst etmek istediği şeye) son anda verilen bu beklenmedik taviz neden? Bunda muhtemel ki *Guernica*'da tanık olduğumuz savaşın büyük payı var: Uygarlığın sebep olduğu şiddet gerisin geri dönüp onu vurduğunda, tin bizatihi kendi icadı olan ağır bir şiddete maruz kaldığında, insan yaratıcısı ve sorumlusu olduğu cebrin baskısı altında başta dışladığı şu hayvani varoluşa indirgendiğinde, işte o zaman, boğanın yüzünde birden bire hiç bilmediğimiz tarzda insani bir şeyler beliriverir! Belki de o ilk kurucu dışlamayı yeniden değerlendirmek için tarihi bir imkan... Lakin Picasso bunu açıkça da yapmaz; eskizlerle uyumlu olacak şekilde insan yüzlü bir boğa çizmek niyetinde değildir: İnsan yüzüne ait bir geometriye belli belirsizce başvurur, fakat yine de boğayı bir boğa olarak bırakmayı tercih eder. *Corrida*'dan bildiği boğaya, onun dizginlenemez yabanıl öfkesine ve araçsallaştırılmaz yıkıcı şiddetine ihtiyacı vardır, halen.

Böyle olduğuna dair güçlü de bir kanıtımız var: Picasso'nun *Guernica*'dan önce başladığı, fakat *Guernica*'dan hemen sonra bitirebildiği (8 Ocak 1937'den 7 Haziran 1937'ye), iki bakır levha üzerine kazılmış toplam 18 panelden oluşan, *Franco'nun Rüyası ve Yalanı* adlı eseri (bkz. Resim 13 ve 14). Sırasıyla (soldan sağa) bu panellerde olan biteni, Fisch'in rehberliğinde şu şekilde özetleyebiliriz: i) Franco, ilkin bir atın sırtındayken görünür, bir elinde orduyu temsil eden bir

kılıç, diğer elinde kiliseyi temsil eden bir bayrak, başındaysa monarşiyi temsil eden bir taç bulunmaktadır, üzerine bindiği atın yüzüne şapşal bir sırtış yapışıp kalmıştır, oysa deşilmiş karnından bağırsakları dışarı sarkmaktadır aynı anda; ii) diğer panelde, Franco, dev bir penise sahip bir ip cambazıdır, bir eliyle yine kılıcını tutmakta, diğer eliyle bir bulutun dizginlerini kontrol etmektedir, kilisenin bayrağını ise penisine ilıştirmiştir; iii) Franco bu defa elindeki kazmayla bir heykeli hedef almaktadır, başına geçirdiği şey ise bir piskoposluk tacıdır; iv) sonraki sahnede Franco, kadın kıyafetleri içerisinde karşımıza çıkar, başındaki tül ve elindeki yelpazesıyla kamufle olmak istiyor gibidir; v) boğa ilk olarak beşinci panelde devreye girer ve beklenmedik bir darbeyle Franco'yu boynuzlar; vi) Franco şimdi bir mihrabın önünde diz çökmüş para için dua etmektedir; vii) yedinci panel, yedinci gün, Franco dinlenmeyi hak etmiştir, bir tarafında silahları bulunmaktadır, diğer tarafında ise sürüngenleri; viii) bu kez elindeki mızrağı kanatlı bir ata saptlamakla meşguldür; ix) ve artık bir domuzun sırtındadır, mızrağını şimdi de güneşe doğrultmuş halde; x) şu kanatlı at, Franco artık onu alt etmiştir, zaferinin tadını çıkarıyor; xi) beyaz bir kadın figürü yerde yatıyor, belki de ölü, tıpkı hakikat gibi; xii) muhtemelen ölü biri daha, bu defa bir erkek ve bir at onun yasını tutuyor; xiii) boğayla bir karşılaşma daha, boğanın hiddeti her şekilde hissediliyor; xiv) bir at formuna bürünmüş olan Franco'nun karnı boğa tarafından acımasızca deşiliyor, karnında açılan büyük yaradan ise süvari kılıçları, bayraklar ve daha bir sürü paçavra ortalığa saçılıyor; xv, xvi, xvii ve xviii) geri kalan dört panel ise *Guernica*'dan hemen sonra yapılan, *Guernica*'dan tanıdığımız figürlerden oluşuyor ve her biri savaşta çekilen ıstırabı temsil ediyor (bkz. Fisch, 1988: 97-100). *Franco'nun Rüyası ve Yalanı*'nda boğanın üstlendiği rol hakkında hiçbir şüpheye yer yok; boğa diktatörü durdurabilecek tek güçtür, nitekim onu önce bir darbeyle defetmiş (—v), sonra yeniden karşısına dikilmiş (—xiii) ve sonunda da yok etmiştir (—xiv). Barr, *Guernica*'da da boğanın, tıpkı *Franco'nun Rüyası ve Yalanı*'nda olduğu gibi, bastırılması mümkün olmayan amansız bir gücün sembolü olarak yeniden ortaya çıktığını söylerken haklıdır (1947: 202). Önemli bir farkla: *Guernica*'nın boğası beklemektedir! Üstelik harekete geçip geçmeyeceğine dair herhangi bir işaret bulunmaksızın... Yine de şuna şüphe yok, herkes onu çağırılmaktadır ve neden çağırıldıklarını bilerek.

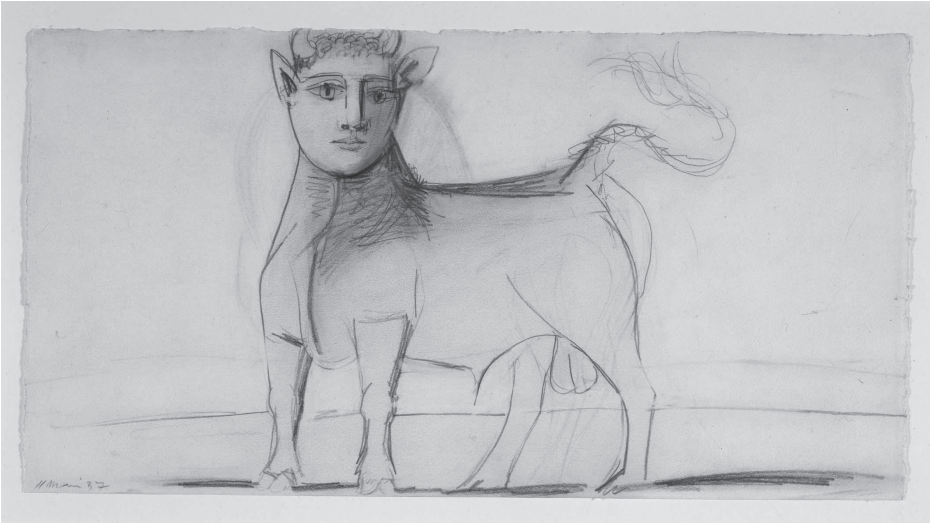
Fakat bir önemli fark daha bulunuyor: *Guernica*'nın boğası, yüzünün büründüğü insani form bakımından da diğerinden farklıdır. Bunun nedeni üzerine düşününce akla, Emmanuel Levinas'ın kısa bir metninde söyledikleri geliyor (Levinas, 1990). Burada Levinas, Fransız ordusuna kayıtlı Yahudi savaş esirleri olarak kapalı tutuldukları Nazi kampında, yalnızca birkaç haftalığına tutsakların hayatına giren başıboş bir köpekten, kendilerinin verdiği adla Bobby'den bahsediyordu. Bir keresinde, kamp hayatının rutini dahilinde, zorunlu çalışma

seansından gardiyan nezaretinde dönmekte olan tutsak topluluğunun peşine takılıp gelmişti kampa. Ve çabucak geçip tükenecek birkaç hafta boyunca, Naziler tarafından kamptan atılincaya dek, her sabah toplaşmasında ortaya çıkacak ve tutsaklar kampa geri döndükleri sırada, aşağı yukarı koşturup sevinçle havlayarak onları karşılayacaktı: Kampta, insanın, o ilk kurucu dışlamayla hükmedilmiş hayvana indirgendiği bu yerde, tutsakların insan olduğundan şüphe duymayan tek varlıktır Bobby. Levinas şöyle der: Diğerleri için bizler insanın aşağısındaydık, bir maymun çetesiydik ve bu halimizle artık dünyanın bir parçası değildik. Burada, kampta, bir yerde bile değildik, hiçbir yerdeydik. Ve bu köpek, Bobby, Nazi Almanyasında geriye kalan son Kantçıydı (*a.g.y.*, 153)! Unutmayalım: Levinas'ın bu sözü her şeyin açıklığa ve çözüme kavuştuğu değil, tam tersine tüm sorunların bütün şiddetiyle patlak verdiği ve her şeyin yeni başladığı bir yerde olduğumuz anlamına gelir yalnızca (zira Levinas da halen ve fena halde şu eski antropolojik makinenin içerisinden konuşmaya devam etmektedir — bkz. Şimşon, 2015). Fakat yine de, *humanitas*'ın bu sıfır noktasında, geriye yalnızca saf yaşam gücüyle hayvanın kaldığını bilmek, kesinlikle iyi bir başlangıç noktasıdır. *Guernica*'nın boğası da, yalnızca savaşa son verecek darbeyi vurmasını beklediğimiz şey değil, belki aynı zamanda, bildiğimiz insanlığın sonundan ve bildiğimiz tinselliğin kaybından sonra, insanı ve hayvanı yeniden düşünmeye davet eden şeydir. Yüzünde bir insan silüetine dair izlere rastlıyorsak, işte bundan!

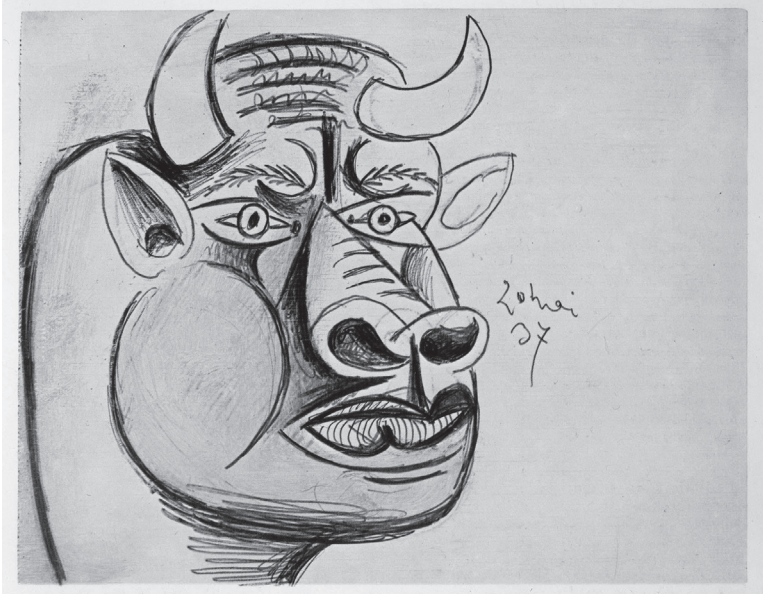
Resimler

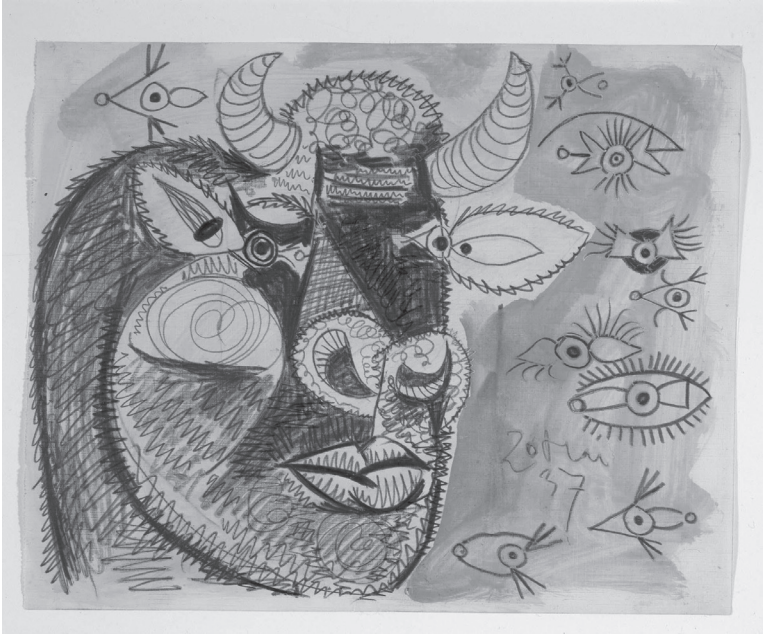
Resim 2 - Picasso, Eskiz, no 19, 10 Mayıs 1937.

Resim 3 - Picasso, Eskiz, no 22, 11 Mayıs 1937.

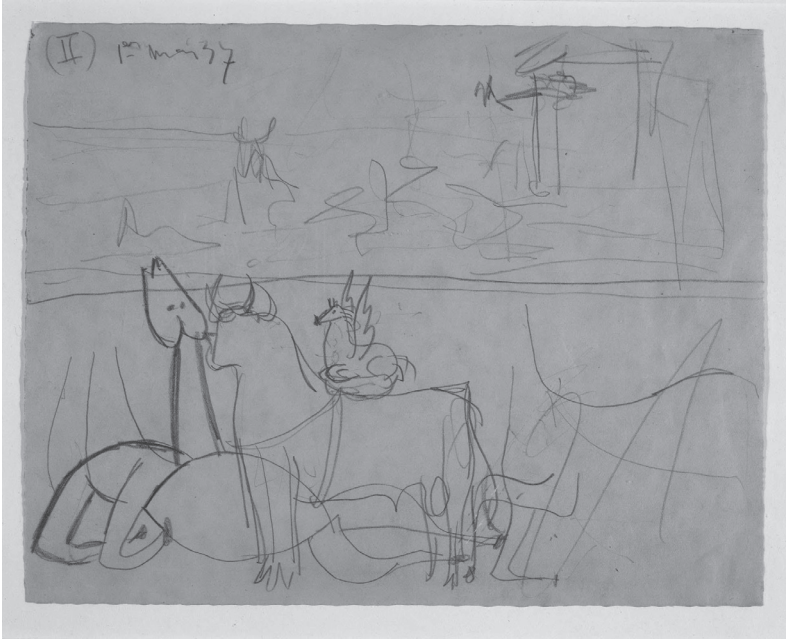
Resim 4 - Picasso, Eskiz, no 26, 20 Mayıs 1937.

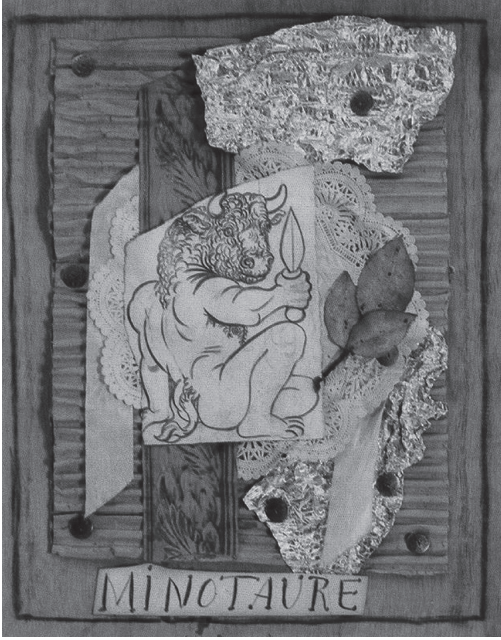
Resim 5 - Picasso, Eskiz, no 27, 20 Mayıs 1937.

Resim 6 - Picasso, Taslak Kompozisyon, no 1, 1 Mayıs 1937.

Resim 7 - Picasso, Taslak Kompozisyon, no 2, 1 Mayıs 1937.

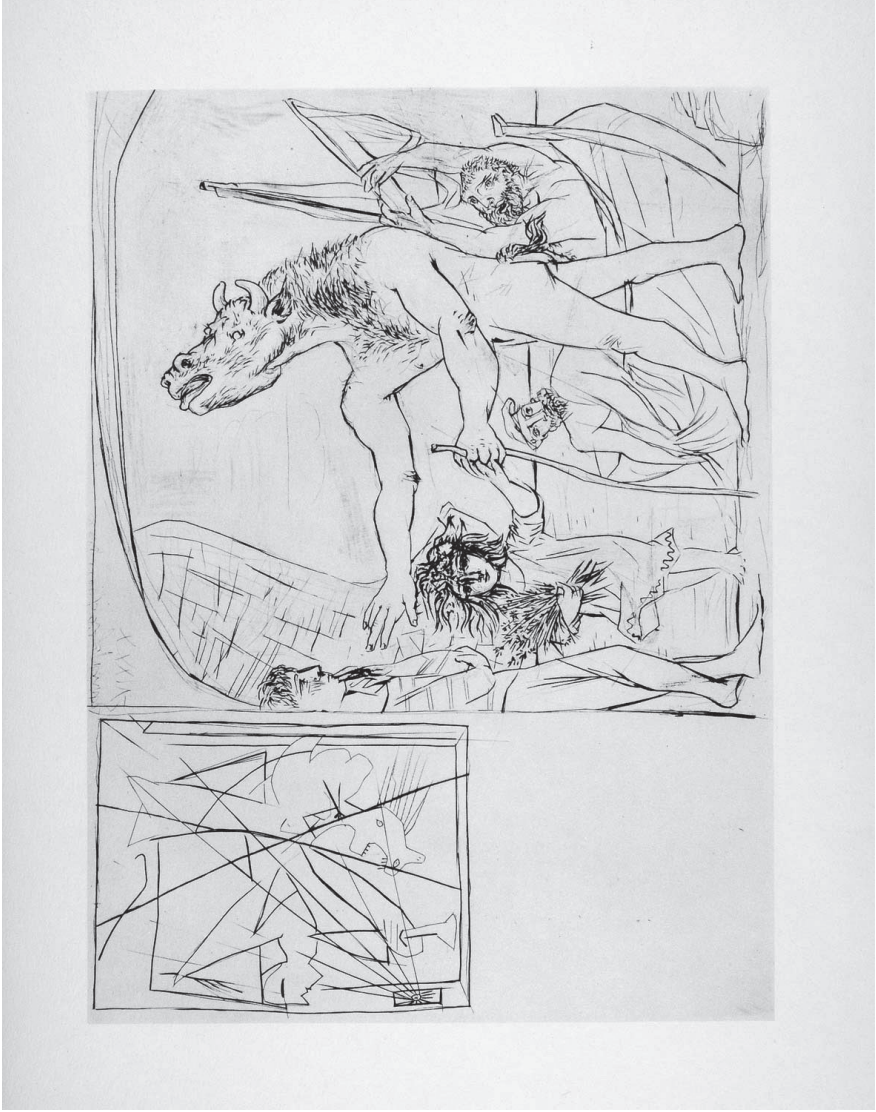
Resim 8 - Picasso, *Minotaure* (Kapak), Mayıs 1933.

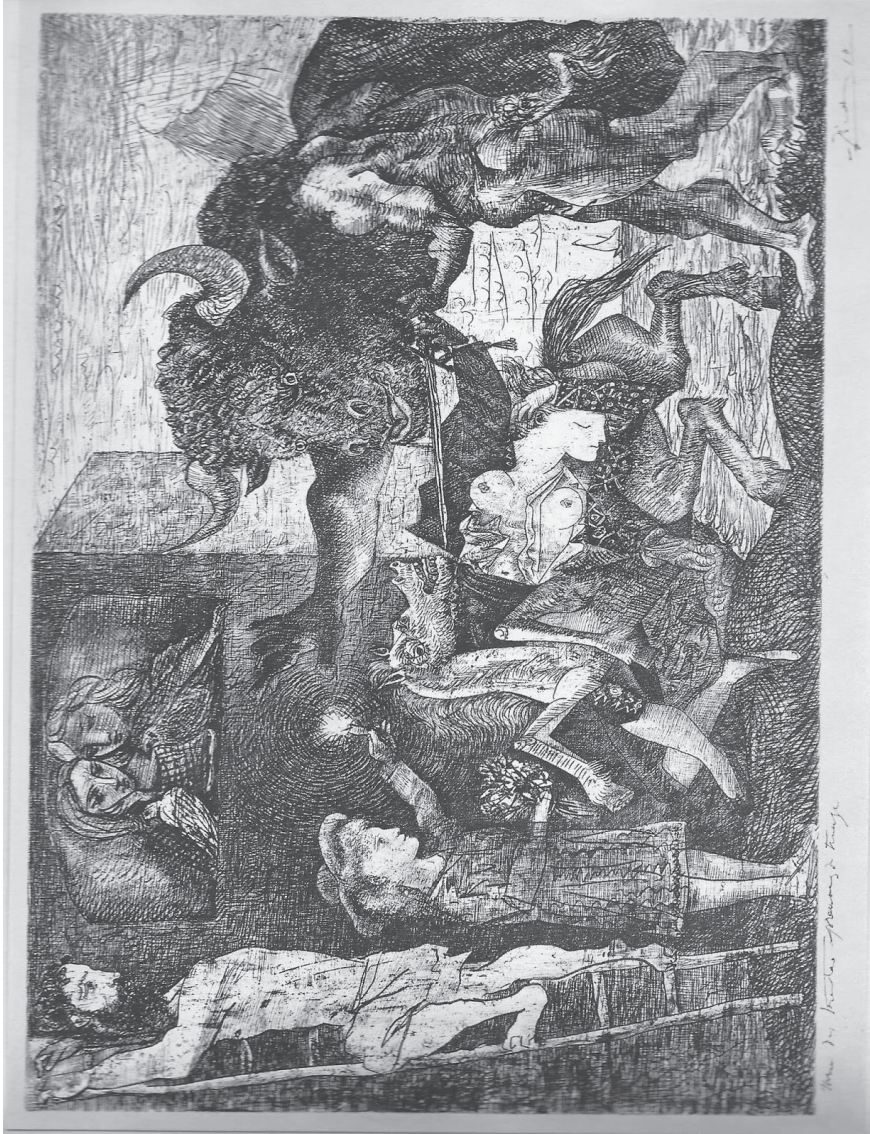
Resim 9 - Picasso, *Suite Vollard*, no 58, 31 Mart 1933.

Resim 10 - Picasso, *Suite Vollard*, no 87, 23 Mayıs 1933.

Resim 11 - Picasso, *Suite Vollard*, no 94, 22 Eylül 1934.

Resim 12 - Picasso, *Minotaurumachy*, Mayıs veya Haziran 1935.

Resim 13 - Picasso, Franco'nun Rüyası ve Yalanı I, 8 Ocak 1937 - 7 Haziran 1937. (yatay ve tek sayfaya)

Resim 14 - Picasso, Franco'nun Rüyası ve Yalanı II, 8 Ocak 1937 - 7 Haziran 1937. (yatay ve tek sayfaya)

Kaynaklar

Agamben G (2001). *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*. Çev. İ Türkmen, İstanbul: Ayrıntı.

Agamben G (2009). *Açıklık: İnsan ve Hayvan*. Çev. M M Çilingiroğlu, İstanbul: YKY.

Arnheim R (1992). *To the Rescue of Art*. Berkeley: University of California.

Baldassari A (2006). *Picasso. Life with Dora Maar. Love and War: 1935-1945*. Flammarion.

Barr A H (1947). *Picasso. Fifty Years of His Art*. New York: MoMA.

Bataille G (1985). "Base Materialism and Gnosticism". İçinde: G Bataille, *Visions of Excess: Selected Writings, 1927-1939*. Tr. A Stoekl, Minneapolis: University of Minnesota, 45-52.

Bataille G vd. (1995). *Encyclopaedia Acephalica, Critical Dictionary and Related Texts*. London: Atlas.

Benjamin W (2010). "Şiddetin Eleştirisi Üzerine". İçinde: A Çelebi (der), *Şiddetin Eleştirisi Üzerine*. Çev. E Göztepe, İstanbul: Metis, 19-42.

Berger J (2010). *Picasso'nun Başarısı ve Başarısızlığı*. Çev. Y Salman ve M Gürsoy Sökmen, İstanbul: Metis.

Butler J (2005). *Kırılgan Hayat: Yasın ve Şiddetin Gücü*. Çev. B. Ertür, İstanbul: Metis.

Butler J (2015). *Savaş Tertipleri: Hangi Hayatların Yası Tutulur?* Çev. Ş. Öztürk, İstanbul: YKY.

Chipp H B (1988). *Picasso's Guernica. History, Transformations, Meanings*. Berkeley: University of California.

Corbin J (1999). Images of War: Picasso's Guernica. *Visual Anthropology*, 13(1): 1-21.

Darr W (1966). Images of Eros and Thanatos in Picasso's Guernica. *Art Journal*, 25(4): 338-346.

Fisch E (1988). *Guernica by Picasso. A Study of the Picture and Its Context*. Tr. J Hotchkiss, Lewisburg: Bucknell University.

Florman L (2000). *Myth and Metamorphosis. Picasso's Clasical Prints of the 1930s*. Cambridge: MIT.

Foucault M (2003). *Cinselliğin Tarihi*. Çev. H U Tanrıöver, İstanbul: Ayrıntı.

Gottlieb C (1965). The Meaning of Bull and Horse in Guernica. *Art Journal*, 24(2): 106-112.

Hegel G W F (1967). *The Phenomenology of Mind*. Tr. J B Baillie, New York: Harper and Row.

Hegel G W F (1975). *Aesthetics. Lectures on Fine Art. Vol 2*. Tr. T M Knox, Oxford: Clarendon.

Hegel G W F (1977). *Phenomenology of Spirit*, Tr. A V Miller, Oxford: Clarendon.

Kojève A (1980). *Introduction to the Reading of Hegel: Lectures on the Phenomenology of Spirit*. Tr. J H Nichols, London: Cornell University.

Levinas E (1990). The Name of a Dog, or Natural Rights. İçinde: E Levinas, *Difficult Freedom: Essays on Judaism*. Tr. S Hand, Baltimore: John Hopkins University, 151-153.

Ovidius (1994). *Dönüşümler*. Çev. İ Z Eyuboğlu, İstanbul: Payel.

Ries M (1972). Picasso and the Myth of the Minotaur. *Art Journal*, 32(2): 142-145.

Rutledge H C (1989). *The Guernica Bull. Studies in the Classical Tradition in the Twentieth Century*. Athens and London: University of Georgia.

Schapiro M (2000). *The Unity of Picasso's Art*. New York: George Braziller.

Schneider D E (1947). The Painting of Pablo Picasso: A Psychoanalytic Study. *College Art Journal*, 7(2): 81-95.

Şimşon E (2015). Levinas ve Bobby: Bir Köpeğin Levinas'ın Etiğindeki Rolü. *Cogito*, 80: 37-51.

van Hensbergen G (2004). *Guernica. The Biography of a Twentieth-Century Icon*. London: Bloomsbury.

Wertenbaker L (1967). *The World of Picasso*. New York: Time-Life.

Wischnitzer R (1985). Picasso's Guernica. A Matter of Metaphor. *Artibus et Historiae*, 6(12): 153-172.

AKP Nasıl Yönetti? (2002-2015)¹

İpek Özkal Sayan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi,
e-posta:ozkal@politics.ankara.edu.tr

“AKP Nasıl Yönetti? (2002-2015)” Doç. Dr. Barış Övgün’ün editörlüğünde Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde görev yapan altı akademisyenin 2002-2015 yılları arasında AKP politika ve reformlarını “katılım”, “kamu personeli”, “denetim”, “merkezileşme”, “bölgelleşme ve “söylem” kavramları özelinde analiz ettiği bir kitaptır. Açılan her başlık altında ve belirlenen tarihsel dönem içerisinde AKP politikaları editörün deyişiyile “iyi” ya da “kötü” yanıtı aranmadan farklı boyutlarıyla ele alınmıştır.

1990’lı yılların sonları ve 2000’li yılların başlarında kamu yönetimi kamu işletmeciliğinin de etkisiyle farklı bir form almaya başlamıştır. “Küçük ama etkin devlet”, “piyasa dostu devlet” dönemin çok bilinen birkaç sloganı olmakla birlikte bu dönemde devlete farklı bir “rol” yüklenmiştir: “Düzenleyici devlet”. Düzenleyici devlet hem mevzuat hem de örgütlenme düzeyinde pek çok farklı yapılanmayı, editörün deyişiyile “reform projesini” gerektirmiştir. AKP’nin 2002 yılında tek başına iktidara gelmesiyle birlikte kamu yönetiminde bu kapsamlı dönüşüm başlamıştır. 2002-2015 döneminde, uluslararası örgütlerin de desteğiyle AKP reform sürecini tek başına yönetme fırsatını bulmuş ve kamu yönetimini kendi isteğiyle şekillendirmiştir. Kitabın yazılma amacını “sonuca giden yolu aydınlatmak” olarak betimleyen editöre göre, kitapta kamu yönetiminde yaşanan bu dönüşümün en tartışmalı alanları analiz edilmektedir.

Şulener Özkan Erdoğan tarafından kaleme alınan “Katılım: Kimin Katılımı? Neye Katılımı?” kitabın ilk makalesidir. Erdoğan’a göre “katılım” kavramı, küreselleşme, yerelleşme, yönetişim, e-devlet, katılımcı demokrasi gibi çok tartışılan kavramların odak noktasında durmaktadır. Bu sebeple ilgili kavram analiz edilirken, bu kavramların da araştırma kapsamına dâhil edilmesi gerekmektedir. Makalede AKP’nin katılım politikasının kapsamı; kent konseylerinin kurulması, e-devlet uygulamaları, ombudsmanlık kurumu, Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru olarak belirlenmiş ve konu bu başlıklar üzerinden incelenmiştir. Çalışmada mevzuat değişiklikleri, akademik çalışmalar, konuyla ilgili çeşitli raporlar ve medyada konuyla ilgili olarak çıkan haberlere yer verilerek AKP politikalarının kamuoyuna nasıl yansıdığı gösterilmiştir. Erdoğan’a göre AKP, “katılıma kapalı bazı alanları katılıma açması ve mevcut alanlarda katılımın artırılması için bir takım önemli adımlar atmıştır.” Makalede buna örnek olarak kent konseyleri ve ombudsmanlık kurumu gösterilmiştir. Ancak her iki mekanizmanın tarafsızlığı daha oluşum aşamasında gölgelenmiştir. Kent konseylerinin siyasi parti

temsilcileri, milletvekilleri, belediye ve il genel meclisi üyelerinden oluşacak biçimde şekillendirilmesi vatandaş katılımını engellediği gerekçesiyle Danıştay tarafından iptal edilmiştir. Bununla birlikte oluşumları bazı belediyelerce geciktirilmiş, toplantılar düzenli olarak yapılmamıştır. Makalede ombudsmanlık kurumuna ilişkin de pek çok eleştiri getirilmiştir. Kamu başdenetçisi ve kamu denetçilerinin TBMM tarafından seçilerek göreve gelmesi bunlardan biridir. Başarılı olmayan bu ve bunun gibi uygulamalar sebebiyle AKP'nin bu girişimleri etkin olamamıştır. Yapılan mevzuat değişiklikleriyle bilgi hakkının edinilmesi ve Anayasa Mahkemesine bireysel başvurunun anayasa tarafından güvence altına alınması yapılan çalışmada olumlu bir takım değişiklikler olarak ele alınsa da yine de uygulamada pek çok aksaklıkla karşılaşıldığından söz edilmektedir. Bilgi edinme hakkı sırasında çeşitli kuruluşların bilgi vermekten kaçınması ve bireysel başvuruyu düzenleyen kanunun pek çok açıdan yetersiz kalması bunlardan bazılarıdır. Yazarın eleştiri getirdiği bir başka nokta ise, AKP'nin onüç yıllık iktidarı döneminde Türkiye'deki mevcut %10'luk seçim barajıyla ilgili olarak herhangi bir değişiklik girişiminde bulunmamasıdır. Makalede yukarıda analiz edilen başlıklara ek olarak seçim barajı meselesi, kadınların, dezavantajlı ve /veya sıra dışı grupların siyasal temeline ve katılımına ilişkin problemleri Türkiye'de katılıma ilişkin çözüm bekleyen diğer başlıklar olarak tanımlanmış ancak yazara göre dönem iktidarı bu konuların hiçbirinde tatmin edici bir adım atamamıştır.

Kitabın ikinci bölümünde AKP politikaları kamu personeli açısından mercek altına alınmıştır. İmren Pınar Dülger tarafından kaleme alınan bu bölümün başlığı "Kamu Personel Politikalarının Ortak Çatısı: Devlet Memurluğu Kalıbından Sıyrılma"dır. "Genel bir ifadeyle, devletin kamu hizmetini yürütmede ihtiyaç duyduğu personelin istihdamının yönetimi" olarak tanımlanan kamu personel politikası, devletin yönetim algısıyla yakından ilişkilidir. Dülger'a göre 2002-2015 dönemleri arasında AKP politikaları kamu personeli alanı açısından değerlendirildiğinde, devletin hem piyasaya destek olma hem de kendi işleyişinde özel sektör kurallarını içselleştirme misyonunu üstlendiği tespit edilmektedir. Örgütlenme başlığına gelindiğinde ise AKP'nin tercihi, mevcut bürokratik yapının iyileştirilmesinden ziyade, yeni bir örgütlenme modeline geçiş olmuştur. Yazara göre bu değişim dört başlıkta gruplandırılabilir. Bunlar; parçacılaşma, esnekleşme, işletmeleşme ve siyasileşmedir. Bu dört başlığın birleştiği ortak çatı ise "devlet memurluğu kalıbından sıyrılma" olarak tanımlanmıştır. İşletme yönetimi alanında kullanılan personel yönetimi tekniklerinin kamu yönetimi alanında uygulanabilmesi için ise devlet memurluğu istihdamından vazgeçilmesi gerektiği ve bu durumun dönemsel bir zorunluluk olduğundan bahsedilmektedir. AKP'nin politikalarıyla uyumlu olan

istihdam biçimi“esnek istihdam” olarak tanımlanmaktadır. Makalede analiz edilen bir diğer konu 2011 yılında peşpeşe çıkan ve kamu personel yönetimi alanına köklü değişiklikler getiren Kanun Hükmünde Kararnameler (KHK) dir. Bunlardan başka çalışmada 2003- 2015 yılları arasında kamu personeli istihdam rakamları ve 2006-2014 yılları arasında kamu bütçesindeki personel giderleri tablolaştırılarak söylem ve uygulama bağlantısı analiz edilmiştir. Yazara göre iktidar kamu personeli-devlet-piyasa üçgeni açısından tutarlı bir politika izlemiş, piyasanın ihtiyaçlarını bu anlamda ön planda tutmuş ve kamu personel sisteminde esnekliği amaçlamıştır. İnsan kaynakları yönetimi, performans sistemi ve sözleşmelilik dönemin özellikle öne çıkan kavramları olmuştur.

Kitabın üçüncü makalesinde AKP'nin denetim politikaları İlkay Tosun tarafından analiz etmiştir. Bölüm başlığı “Denetimin Değişen Yüzü”dür. Yönetimin temel işlevlerinden biri olarak tanımlanan denetim, yönetim mekanizmasının tümünün kontrol edilmesini sağlamak ve yazara göre her zaman kamu yönetiminde gerçekleştirilmek istenen reform başlıkları arasında yer almaktadır. Kitapta denetim alanında AKP'nin kendinden önceki iktidarlardan farklı olarak “somut reform adımları attığı” ileri sürülmektedir. Örneğin teftiş sistemi olarak adlandırılan geleneksel denetimin yerine rehberlik faaliyetlerini ön plana çıkaran iç denetim sistemine geçilmiştir. Ancak yazara göre bu geçiş yalnızca denetim tekniğinin değişimine ilişkin bir düzenleme değil, devlete içkin bir dönüşümdür. “Esnek yapıda örgütlenmiş olan mali devlet”, performans hedeflerine ulaşmak için yönetimin işini kolaylaştıran, rehberlik ve danışma faaliyeti sağlayan bir yapıya bürünmüştür. “Bir firma gibi yönetilmesi gereken bu devlet” geleneksel teftiş sistemiyle denetlenemez bir hale gelmiş ve bu misyonu “yeni denetim bürokrasisi” üstlenmiştir. Makalede 2011 yılında çıkarılan KHK'lar ile bakanlıkların tek bir denetim sistemine dayalı yapısının farklı yapılar haline dönüştürüldüğü belirtilmekte ve buna istinaden dört farklı yapının ortaya çıktığı ileri sürülmektedir. Belirli çevrelerin, baskı gruplarının denetim sisteminin değişimine ilişkin taleplerinin de ivme kazandırdığı süreçle birlikte denetim sistemine ilişkin radikal bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Çalışmada Ombudsmanlık ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurumu da kamuya ilişkin denetimleri açısından analiz edilmiştir. Yazar çalışmasında denetim alanına ilişkin reformların AKP iktidarından çok daha önce dile getirildiğini, ulusal ve uluslararası baskı grupları tarafından önerildiğini, AKP'nin ise uzun bir dönem iktidarda olmasından kaynaklanan gücüyle bu reformları uygulamaya soktuğunu belirtmektedir. Yazar makalede dönüşümün aslında yönetim ve bürokrasi anlayışındaki dönüşümün bir parçası olarak ele alınması ve değerlendirilmesi gerektiğini özellikle vurgulamaktadır.

Kitabın dördüncü bölümü “Kamu Yönetiminde Artan Merkez Etkisi” başlığını taşımakta olup Recep Fedai tarafından kaleme alınmıştır. Merkez ve yereli kapsadığı belirtilen merkezileşme kavramı, merkezi idarenin gücünün merkezde toplaması olarak tanımlanmıştır. Bu anlamda merkezi idarenin siyasi olarak merkezileşmesinin örgütsel ve işlevsel boyutlarıyla yerelde de görülebileceği ileri sürülmektedir. Konunun örgütsel boyutunu değişen örgütsel yapısıyla Bakanlıklar oluşturmaktadır. Türkiye’de bakanlıklar örgütlenme, planlama, denetim, personel gibi kamu yönetiminin ilkeleri açısından bir dönüşüm geçirmiştir. Bakanlık örgütlenmesindeki siyasi merkezileşmenin bakan yardımcılığı statüsü ile başladığı, üst kurullarla ilgili düzenlemelerle devam ettiği ileri sürülmektedir. Bu süreçte üst kurullar karar verme sürecine engel olarak görüldükleri için bakanlıklara bağlanmışlar ve özerklikleri sınırlandırılmıştır. Fedai’ye göre bakanlıkların işlevsel olarak merkezileştirilmesi “planlama” üzerinden gerçekleştirilmiştir. Ulusal düzeyde bu görev Kalkınma Bakanlığına verilirken, yerel düzeyde Çevre ve Şehircilik Bakanlığı üzerinden belediyelerin imar ve planlama yetkileri merkezileştirilmiştir. Siyasi ve işlevsel merkezileştirme kavramlarının yanı sıra makalede kullanılan diğer bir kavram “yeni merkezileşme”dir. AKP geleneksel merkez yerel ilişkilerinden farklı olarak hem Ankara’da hem de yerelde siyasi merkezileşmeyi sağlamıştır. Bunun da yeni bir merkez yarattığı yazıda vurgulanmaktadır. Bölümde sürecin KHK’larla dönüştürülmesi ele alınan ve eleştirilen bir diğer alt başlıktır.

Kitabın beşinci makalesi “Kırılma mı Pekiştirme mi? AKP Hükümetleri Döneminde Yeni Bölgeselleşme Politikaları” başlığını taşımakta olup Meryem Çakır Kantarcıoğlu tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölümde Türkiye’nin AKP iktidarı döneminde bölgeselleşme politikalarından ne kadar ve nasıl etkilendiği analiz edilmektedir. “Merkezi yönetim karşısında yerel ve bölgesel birimlerin yönetsel açıdan güçlendirilmesi” olarak tanımlanan bölgeselleşme kavramı, “yeni bölgeleşme”den ayırt edilmektedir. Yazara göre yeni bölgeselleşmenin bölgeselleşmeden farkı, “piyasa ekonomisiyle bağlantılı olarak yeni sağ düşüncesinin etkisiyle ortaya çıkması ve merkezi yönetim karşısında bölgelerin ölçek ve yönetim kavramları etrafında şekillendirilmesidir.” Yazar bu yeni bölgeselleşme anlayışına geçişle AKP’nin iktidara geldiği dönemin çakıştığını belirtmektedir. Esnek üretim modellerinin yaygınlaşmasının ve sermayenin daha parçalı yerel yapılara girişinin kolaylaşmasının bu yeni tip bölgeselleşme anlayışını gerektirdiği ileri sürülmektedir. AB müktesebatına uyum süreci de bölgeselleşme sürecinde etkili olmuştur. Bu yeni dönemde Türkiye’deki bölgeleri yeniden düzenleyen bir sistem kabul edilmiş, kalkınma ajansları, yeni bölgeselleşme ile uyumlu birlikler, bölge adliye mahkemeleri vb. birçok yapı kurulmuştur. Ancak yeni bölgeselleşme ile kalkınma kavramının içeriği değişmiş,

yeni kalkınma anlayışı bölgelerarası rekabete dayanır olmuştur. Bununla birlikte yeni bölgeselleşmenin yerel demokrasi ve yerel kalkınma açısından yeterli olmadığını ileri sürüldüğü bölümde, çözüm bekleyen pek çok sorun da olduğu belirtilmektedir. Makalede bir önceki bölümde sözü edilen AKP'nin güçlenen merkezîyetçiliğinin bu çözümsüzlüğü arttırdığı ileri sürülmektedir. Yazarın bölüme ilişkin genel çıkarımı bölgeselleşmenin; yerel eşrafın, yerel ya da uluslararası sermayenin değil, yereldeki tüm sınıfların çıkarlarına uygun olarak yerel demokrasi temelinde yapılandırılmasıdır.

Kitabın son bölümü “Yerel Yönetimler Reformunda Söylem Eylem Eksikliği” başlığını taşımakta olup Erol Uğraş Öcal tarafından kaleme alınmıştır. Genel olarak “yerelleşme” kavramı üzerine inşa edilen bu bölümde yerelleşme kavramı, “demokratikleşmeyi ve karar alma sürecine yurttaş katılımını sağlamayı amaçlayan siyasal form ve merkezi idare dışındaki kuruluşlara yetki ve sorumluluk devretmeyi içeren yönetsel boyutuyla” tanımlanmaktadır. Yazarın saptamasına göre 2002 sonrası mevzuat açısından yerel yönetimlerin yetki ve sorumluluklarının arttırıldığı bir dönem olmuş ancak mali ve ekonomik yerelleşme üzerine önemli bir gelişme yaşanmamıştır. Bununla birlikte reformda eylem-söylem uyumsuzluğu yazarın dikkat çektiği başlıklardandır. Makalede yerelleşme ve demokratikleşme söylemlerinin eylemi tam olarak karşılamadığı vurgulanmakta bu anlamda yerel yönetimlerin özerkliğe sahip kılınmadığı belirtilmektedir. Merkezin yerel üzerindeki denetiminin sadece hukuka uygunluk denetimi ile sınırlandırılması, vesayet kaldırılması yerel yönetimlerin idari özerkliği açısından önemli bir adım olarak tanımlansa da merkezi yönetimin hala belirli konularda yerel yönetimler üzerindeki vesayet yetkisini elinde tuttuğu, bu anlamda yerel yönetimlerin özerliğini tehdit ettiği belirtilmektedir. Yerel finansman kaynaklarının güçlendirilmesinin mali özerliği sağlama noktasında önemli olduğunun vurgulandığı bu bölümde, AKP iktidarının 13 yıllık dönemde yerel yönetimlere kendi kaynaklarını yaratabilmeleri için herhangi bir imkân yaratmadığı ileri sürülmektedir. Makalede üzerinde durulan bir diğer başlık bölgesel ve uluslararası örgütlerin (DB, OECD, IMF, AB ve AK) yerel yönetim reformuna etkileridir. Yazara göre bu örgütlerin yerel yönetim reformunun demokrasi ve yerelleşme boyutuna dikkat çekme nedeni, arzu edilen ekonomik düzenin küresel çapta inşasının önemli bir parçası olmasından kaynaklanmaktadır. “Yerel yönetimler güçlendirme” amacını taşıması gereken yerel yönetim reformunun tam anlamıyla hayata geçirilemediğinin vurgulandığı bölümde; merkezi yönetimin vesayetinden kurtulmuş, kendi öz kaynaklarına sahip, halkın karar alma süreçlerine katıldığı, “şeffaflık” ve “hesap verilebilirlik” ilkesi üzerinden yapılandırılan yeni bir reformunun gerekliliği vurgulanmaktadır.

Sonuç olarak “AKP Nasıl Yönetti”, 2002-2015 dönemleri arasında katılım ve merkezileşme kavramlarının sorgulandığı, denetim, kamu personeli, bölgeselleşme ve yerel yönetim reformları üzerinden kamu yönetiminin analiz edilmesinin amaçlandığı bir kitaptır. Ele alınan bu başlıklarda Türkiye’nin uluslararası örgütlerle olan ilişkileri ve örgütlerin reform sürecine katkıları da değerlendirmeye alınmış, yazılı basında konuyla ilgili bazı haberlerden örnekler verilmiştir. Şimdilik 13 yıllık bir süreci tek başına yöneten AKP iktidarının politika ve reformlarının değerlendirildiği bu kitapta, AKP dönemine ilişkin önemli tespitler yapılmakta ve pek çok noktada kamu yönetimi reformlarına eleştiriler getirilmektedir.

Sonnot

Barış Övgün (der) (2015). *AKP Nasıl Yönetti? (2002-2015)*. Ankara: Nika.

Üniversite, Özerklik ve Derin Düşünme Üzerine I: İsmail Beşikçi ve Korkut Boratav ile Söyleşi¹

Aydın Ördek, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Bölümü, e-posta: ordek@politics.ankara.edu.tr.

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğretim üyesi, arkadaşımız Elifhan Köse, 19 Aralık 2014'te, Haziran İsyanı'nda polis tarafından öldürülen Berkin Elvan'ı anmak üzere gerçekleştirilen yürüyüşe katılıp dönemin başbakanı R. T. Erdoğan'a hakaret içeren (hırsız) slogan attığı gerekçesiyle 11 ay 20 gün hapis cezasına çarptırıldı.² 22 Aralık 2014'te Mülkiye Haber'de yayınlanan "Üniversitede Cadı Kazanı: Behice Boran'dan Elifhan Köse'ye" başlıklı yazısında Cengiz Ekiz, artık şaşırmadığımız böyle bir yargılamaya dikkat çekerken birçok açıdan ibret vesikası olan Türkiye tarihinin kara sayfalarından birini, üniversiteyi anlatan görünür kılıyordu. Toplumunun varoluşsal trajedisini (tutsaklığı, yabancılaşmayı) dayanılmaz kılan mevcut siyasal iktidarın marifeti tek başına ürkütücü: Dilovası mücadelesi nedeniyle dava edilen Onur Hamzaoğlu, derneğin bildirisini basın açıklamasında okuduğu için hakkında soruşturma açılan İlker Belek, dersinde Çanakkale Savaşı anlattığı için hakkında soruşturma açılan Mukaddes Akdeniz, üzerinde *#diren* yazan tişört giydiği için suçlanan Timuçin Köprülü, idaresindeki belediyenin uygulamalarına yönelik eleştirilerini beğenmeyen belediye başkanı tarafından hakkında dava açılan ve beraat eden Ali Ekber Doğan, YÖK'ün bizzat aldığı türban kararını uyguladığı için hapis cezasına çarptırılan Rennan Pekünlü,³ son olarak Filistin Devlet Başkanı Mahmut Abbas'ın yeni cumhurbaşkanlığı yerleşkesinde karşılanması sırasında, bu resmi karşılama törenlerine ilk defa dâhil edilen cumhurbaşkanlığı forsunda yer alan on altı yıldızın temsil ettiği Türk devletlerinin askerleri kılığında giydirilmiş tören kıtasının üyelerinden birinin elbisesini eleştirdiği için istifa etmek zorunda bırakılan Pamukkale Üniversitesi Tıp Fakültesi Dekanı Hasan Herken.⁴ Ekiz yazısını, 29 Ocak 2014 tarihinde değiştirilen "Yükseköğretim Kurumları Yönetici, Öğretim Elemanı ve Memurları Disiplin Yönetmeliği"nin 6. ve 11. maddelerine dikkat çekerek bitiriyor. Yönetmeliğin 6. maddesinin "ö" fıkrasına göre "*Bilimsel tartışma ve açıklamalar dışında, yetkili olmadığı halde basına, haber ajanslarına veya radyo ve televizyon kurumlarına resmi konularda bilgi veya demeç vermek*" suçunu işleyenler kınama cezasına çarptırılacaklardır. Yaşanan rezaleti kayda geçirmek ve üniversite ideali üzerine yeniden düşünmek üzere, farklı dönemlerde şu ya da bu yolla siyasal iktidarların, üniversitenin gadrine uğramış hocalarımız Fikret Başkaya, İsmail Beşikçi, Korkut Boratav, Nilgün Erdem, Abdurrahman Saygılı ve Ayhan Yalçınkaya ile üniversite, özerklik ve derin düşünme üzerine söyleşmek istedim. Önerimi kabul ettikleri için kendilerine teşekkür ediyorum.

Soracaklarımı biçimlendirmeye çalışırken, aslında maruz kalınan haksızlıkların gün gibi ortada olduğunu, genel olarak üniversite özerkliği beklentisinin daha baştan sorunlu olduğunu yeniden düşündüm. Aslında reel ve ideal üniversite arasında her zaman bir mesafe olacağından, üniversite ve özerkliğini yeniden yeniden sorunsallaştırmak onun derin, özgür ve özgürleştirici düşünmenin kurumu olması için gayret etmek olarak düşünülebilirdi. Ancak üniversitede on yıla yakındır çalışıyorum ve üniversiteyi derin, özgür ve özgürleştirici bir kurum olarak tahayyül etmenin reel üniversite için bir ufuk bile oluşturamayacağına günbegün daha fazla ikna oluyorum. Nedeni, Neyzen Tevfik'in dediği gibi, bu dinin bu fakire kalın gelmesi, bünyenin (reel üniversitenin) bu gayeye uygun olmaması –en azından idealize ettiğimiz haliyle üniversitenin varoluş ufku (dolayısıyla özerkliği) 'işveren' sınıfının çıkarlarıyla sınırlı olması. Söz konusu ideali benimsemeyenlere, önemsemeyenlere diyecek laf yok, üniversiteyi derin, özgür ve özgürleştirici düşünmenin kurumu olarak benimseyenlerin, bu ideali olanaksız kılacak bünyeyi yeniden üretmeleri, bitimsiz üniversite ve özerkliği tartışmasını anlamsız kılıyor bana göre. Üniversitenin sürekli saldırı altında olmasının gerekli kıldığı bu tartışmanın gittikçe vazife savmak haline geldiğini, bu tartışmayı yürütenlerin şu ya da bu biçimde, istemeseler de derin, özgür ve özgürleştirici düşünmeyi ortadan kaldıran bünyenin mütemmim cüzleri haline geldiklerini, üniversiteyi idealler seviyesinde tartışırken onun yordamını tartışmaktan uzak durduklarını, yararsız hatta zararlı olacağı düşüncesiyle meseleyi kişiselleştirmeden biçimsel sınırları içinde tartışmayı tercih ettiklerini, asıl meselenin de bu görmezden gelme hali olduğunu düşünüyorum. Bu nedenlerle söz konusu üniversite idealini esas alarak başlangıçta meseleyi tikellikleriyle, kişiselleştirerek tartışmanın daha doğru olduğuna inanıyorum. Böylelikle üniversite ve özerkliği de hakikaten tartışılabilir olacaktır. İlginç gelebilir ancak bunun yolunun üniversiteyi çekiştirmek, onun dedikodusunu yapmak, bu konuda iç dökmek olduğu kanaatindeyim. Niyetim, becerebildiğim kadarıyla, hocalarımla üniversiteyi çekiştirmek, üniversitenin dedikodusunu yapmak, üniversite konusunda içlerini dökmelerine vesile olmak.

Bu çerçevede ilk olarak, Korkut Hoca'ya, yine de genel bir hususu sorarak başlamak istiyorum:

Aydın Ördek: Darülfünun ve DTCF tasfiyeleri, 27 Mayıs Askeri Darbesi'nde 147'ler olayı, 12 Mart Askeri Darbesi'nde yaşanan gözaltılar, 12 Eylül Askeri Darbesi'nde 1402 sayılı yasa ile yapılan tasfiye, son olarak şimdiden sonra pekâlâ bir hükümet darbesinin miladı olarak görülebilecek 12 Eylül (2010) Anayasa Değişikliği Referandumu öncesinde ve sonrasında yaşanan soruşturma, işten atma, yargılama, hapsedilme olayları, bütün bunlar üniversitenin Cumhuriyet tarihi boyunca hakikaten de sistematik bir saldırı altında olduğunu gösteriyor.

Öyle ki saldırıya yapısallık vehmedilebilir. Bu durum Türkiye üniversitesinin mahiyetine ilişkin size neler düşündürüyor? Daha açıkça soracak olursam, bu ne mene bir üniversite ki sürekli saldırı altında?

Korkut Boratav: Üniversitelere sözü edilen saldırılar, bana göre, özel olarak üniversitelerle sınırlı değildir. Bazı dönemlerde eleştirel, özgür düşünce (Türkiye’de bu genel olarak “sol” sınıflaması içinde yer alır) saldırı, baskı altındayken bu düşüncelerin üniversitelerdeki temsilcileri de nasiplerini almıştır. Buna karşılık aynı üniversitelerde düzenle barışık olan, derslerini, araştırmalarını fincancı katırlarını ürkütmeden sürdüren kişiler için sorun olmamıştır. Önemli bir kazanım, özerk devlet üniversitelerinde, yasal düzenlemeler ve zamanla oluşan teamüller sayesinde öğretim elemanlarının iş güvencesidir. Özellikle 1946 Yasası’nın katkıları ve 1960 sonrasında oluşan akademik teamüller sayesinde, solcu, “aykırı” bilim insanları mesleklerini sürdürürken, eleştirel konumlarını koruyabilmişlerdir. Faşizmin yükseldiği askerî ve sivil dönemlerde üniversite özerkliği bu duruma son vermek için hedeflenir.

Kabul edelim ki sevdiğin işi gönlünce yaptığın için devletten para almak, üstelik bu “iş”in bir bölümü, senin geçimini sağlayan devleti de sınırsızca eleştiri imkânı içeriyorsa, bir ayrıcalıktır. Bizler de bu ayrıcalığı korumanın mücadelesini elbette yapacağız. Bu ayrıcalığı koruma mücadelesi önemlidir ancak bu tür ayrıcalıktan yoksun olarak eleştirel, özgür, sol, aykırı düşünceyi savunan insanları da unutmayalım: Nazım, Sertel’ler, Aziz Nesin, Sabahattin Ali üniversiteli değildi. 1950’li yıllarda ilerici muhalefet bayrağını basın emekçileri, edebiyatçılar devraldılar. 1971, 1980’in karanlık dönemeçlerinde öğretmenler, sendikacılar, siyasetçiler de gericiğin hedefi oldu. Siyasi cinayetlerin dökümünü yapın, üniversiteli olmayan insanların çokluğunu göreceksiniz. Bugünlerde de 1950’li yılların sonunu andıran, ancak daha tehlikeli bir faşizme gidiş süreci içindeyiz. Üniversitelerin içinde ve dışında herkes farklı yöntemlerle hedef alınacak, alınıyor. Pozisyonlarımızı (hâlâ var olduğu kadar ayrıcalıklarımızı) koruyarak direnmek, karşı çıkmak zorundayız.

AÖ: Memleketin siyasi ikliminden midir bilemiyorum ama sefasını sürenleri bile tedirgin eden, K. Marx’ın insanlığın tarih öncesi dediği, efendili-köleli toplumsal yeniden üretim rejiminin taşıyıcı aktörleriyle doğrudan uğraşmadan, tabi olduğumuz korku rejimine muhalefet edilemeyeceğini düşünüyorum bir süredir. Oysa muhalifler meselenin yapısal olduğunu, söz konusu taşıyıcıların ancak kurbanlar olarak görülebileceğini, aksi halde bizzat muhalefeti iğdiş edecek ahlakçılık fasit dairesine düşüleceğini iddia etmekte. Ahlakçılığın, sonu olmadığı için, hakikaten de bu tür bir fasit daire olduğunu kabul ediyorum, bununla birlikte değişip dönüşebileceğini kabul ettiğimiz bir değerler

manzumesi olmadan herhangi bir gayede nasıl sebat edebileceğimizi aklım almıyor. Sorun yapısal olanın kurbanları olmaya neden direnemediğimizi yahut nasıl direneceğimizi hiç mevzubahis etmememiz bence. Kast ettiğim, insanlardan müsamahasızca, çelik birer irade ile davranmalarını beklemek değil elbette; bizleri spekülâtif taleplerin ötesine geçirecek sebatı mümkün kılacak niyet beyanı hiç değilse. Örneğin bana göre YÖK'ün otoriter üniversite rejimine karşı yapılmış en iyi muhalefet, bu rejimin mimarı, taşıyıcısı, nemalanana olan İhsan Doğramacı'nın vefatından sonra bu adamın İngilizce bir kitabı Türkçe'ye çevirip kendi adıyla yayınlamasını ve bağımsız Türkiye mahkemelerinin bu intihali aklamasını yazmış olmanızdı.⁵ Cinayet işleyen polisin meslektaşlarınınca temize çıkarılması gibi, bilirkişi akademisyenlerin intihal davalarında intihal yapıldığı gün gibi ortada olan eserlerde intihal tespit etmemeleri, yüksek lisans ve doktora dönem projelerinin kes-kopyala-yapıştır yolu ile internetten birkaç saatte derlenmeleri, kopyanın her seviyede olağan görülecek kadar yaygınlaşması, akademisyenlerin akçeli olmayan hiçbir işin içinde yer almamaları ve buna kanunen teşvik edilmeleri, angarya görülüp sırayla yapılacak yerde çoğu kez kine, nefrete, hakarete neden olan post kavgaları, özel üniversiteler ve her türlü özel programda nihai olarak diploma tahsisatına dönüşen, müşteri memnuniyetini esas alan imtiyaz çarkları, işleyişleri ile birer şirkete dönüşen, paydaşlarına statülerinin mümkün kıldığı kâr paylarını talibi oldukları ölçüde dağıtan devlet üniversiteleri, yolsuzluklar, kamu kaynaklarının mütemadiyen israf edilmesi, kişisel kavgalara giydirilmiş ideolojik kılıflar, özel üniversitelere derse gidip sınav kâğıtlarını devletten maaşlı asistanlarına okutan hocalar ve daha sayamadıklarım. Bütün bunları görmezden gelen üniversite özerk olabilir mi? Bütün bu sorunlar, ahlak-ahlakçılık ikiliğinde soğurulmak suretiyle görmezden gelinebilir mi? Kişi bu halde parçası olduğu kuruma güvenini, saygısını, dolayısıyla kendisine özsaygısını koruyabilir mi? Sizce ne yapmalıyız ve nasıl yapmalıyız?

KB: Yasalardan bağımsız “meslek etiği” vardır ve bu her meslek için (farklı biçimlerde) geçerlidir. Kurumsal, yasal değişiklikler bu olguyu aşındırabilir ama ortadan kaldıramaz. Seni kızdıran bir dizi bozukluk, akademik mesleğin geleneksel ahlâk normlarının çığnendiğini gösteriyor. Bunları sineye çekmek söz konusu olamaz, mücadeleden vazgeçmek örtülü suç ortaklığı anlamına gelir. Yakın çevresini eleştirel süzgeçten geçirmeyenler, dünyayı da eleştirme hakkına sahip olabilir mi?

AÖ: Üniversite vasata tekabül ettiği ve onu muhafaza ettiği ölçüde bir kurum olmayı sürdürüyor. Bu nedenle üniversite “kurum”unun derin, özgür ve özgürleştirici düşünmenin yeri olmasını beklemek kategorik olarak hatalı bence. Böyleyken meşruiyetini ya böyle görünmekten ya da buna kısmen

izin vermekten alıyor oluşu, üniversitenin alelade bir kurum olamayacağı düşüncesine yol açıyor. Örneğin Türkiye’de her rütbeden yüz bin civarında akademisyen var, fakat yüz bin iyi tez, yüz bin iyi kitap, yüz bin iyi makale, yüz bin iyi fikir olduğunu söylemek zor. Buna mukabil yazarla birlikte sadece iki, üç ya da beş hakemin, jüri üyesinin okuduğu milyon tane basmakalıp, birbirini bıkıp usanmadan tekrar eden makale, tez, kitap, akademinin atık kâğıt kutularını doldurmayı sürdürmekte. Serbest Siyasa’nın sizinle yaptığı bir röportajda YÖK rejiminden önce yine de işe yarar, görece başarılı bir üniversite rejimi olduğunu tespit ediyorsunuz.⁶ Doğrusu, ben de 1980’den önce yazılanların çoğunlukla daha kompakt, daha asli meseleleri konu edinen çalışmalar olduğu, 1980 sonrasında giderek daha yüzeysel, kolaj çalışmalar yapıldığı kanaatindeyim. Örneğin Türkiye akademisinde yok denecek kadar az monografik çalışma yapılıyor. Diğer yandan üniversitelerde verilen eğitimin kalitesinin gittikçe lise seviyesi eğitim kalitesine yaklaştığından sürekli şikâyet ediliyor. Bütün bunlar üniversitenin yetersizliğin neden olduğu kendinden nefretle malûl patolojik bileşenler toplamı olması sonucunu doğuruyor. Bu olumsuzlukları çoğunlukla zamanın ruhuna yorup devrevi gelişmeler olarak mı görmeliyiz? Ekmeklerin bunca bozulmasında bizlerin ne ölçüde dahli var?

KB: Türkiye’nin düşünsel ve politik hayatı 1960’lı, 1970’li yılları kapsayan Altın Çağ içinde önemli birikim sağladı, niteliksel ilerlemeler de gerçekleşti. Bu süreçten üniversiteler (ve üniversiteliler) de pay aldı. Üniversiteler, 1946 yasasının sağladığı bazı olanaklar sayesinde olumlu bir kurumsallaşma sürecine girdiler. Tüm bu dönüşüm, 1971’de geçici, 1980’de kalıcı bir regresyon operasyonu ile karşılaştı. 1980 gericiliği adım adım aşındırılırken AKP iktidarı yeni bir regresyon operasyonunu başlattı. Üniversiteler, bu büyük dalgaların içinde büyük ölçüde bağımlı öğeler olarak kaldı. Altın Çağ’ı belirlemediler, mütevazı katkıları oldu. İki regresyon döneminin ise, esas olarak kurbanı oldular. AKP regresyonunun taşıyıcı araçlarından birinin de üniversiteler olması hedefleniyor. Bu rolü üstlenmeleri çok tehlikelidir. Öğrencilerin muhbirleştiği, kitaplıkların ayıklandığı ortamlar hedeflenecektir. SBF’deki rehabet, yanıltıcıdır, genelleşemez, hatta geçicidir. Bu nedenle üniversite-içi mücadelenin öncelikli hedefi bu olmalıdır. “Siyasi iktidara ve sermayeye (paraya) karşı özerklik” sloganı, akademik meslek mensuplarının çoğunluğu tarafından ilke olarak herhalde hâlâ reddedilmemektedir. Anlattıklarından bu yüce ilkelerin pratiğe rehberlik etmediği anlaşılıyor. Israrla hatırlatmak durumundasınız.

AÖ: İtirazınız olmayacağı umuduyla meseleyi biraz kişiselleştirmek istiyorum. Yine de epeyce genel bir soruyla başlayayım: Gayriahlâkî olanın ne olduğu üzerinde neden anlaşamayız? Anlaşmazlıklar çok sayıda soru ve kuramsal itirazla gerekçelendirilebilir elbette. Ancak ben, çoğu zaman önümüzde duran

sorunların söz konusu haklı kuramsal itirazların öngördüğü kadar karmaşık olmadığını düşünüyorum. Açık konuşmak gerekirse, kişiöğlü zaaflarına kılıf bulmakta son derece mahir: kuramsal gerekçeler, sorular, itirazlar. Belirli bir konuda ilgili tüm taraflar aynı anda nasıl haklı olabiliyor hiç anlayamıyorum, sizce bu mümkün mü? Şu nedenle soruyorum bunu: Bırakın yanlış karşı çıkmayı, yanlışın ne olduğu konusunda bir türlü anlamıyoruz? Yanlış olduğu apaçık olan bir tutuma, düzenlemeye, karara, işe, mesnetsiz olsalar da bir kere gerekçeler icat edildikten sonra taraflar da tesis edilmiş oluyor ki o saatten sonra işin içinden çıkabilene aşk olsun... Biraz daha belirli hale getirmek için ikinci olarak, Türkiye’de üniversite bileşenlerinin, sonuçları yaygınlıkla kabul edilen sürekli yozlaşmada görünür olan yanlışları neden görmezden geldiği kanaatim hakkındaki fikrinizi öğrenmek isterim. Sonunda kişisel olana gelebildim: 5 Aralık 2014 tarihinde Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü’nün kuşaklar buluşması olarak tertip ettiği bir söyleşide 1402 sayılı yasa ile SBF’deki işlerine son verilen Rona Aybay ve Cem Eroğul hocalar, atılmalarını milat alıp öncesiyle sonrasıyla akademiye anlattılar. Söyleşi esnasında söz alan Metin Kazancı Hoca, çok sonra üniversiteden atılmalarda muhbir hocaların da azımsanmayacak derecede dahil olduğunu öğrendiğini, asıl olarak bu hususun dile getirilmesi gerektiğini söyledi.⁷ O gün toplantıda bu konu üzerine daha fazla konuşulmadı. Bırakın yanlışta direteni düşkün kılacak bir kanon tesis etmeyi, akademisyenler yanlış, haksızlığı görmemekte, dile getirmemekte ısrar ediyorlar. Ben bunun büyük oranda akademinin hiyerarşik, statülerin tesis ettiği örgütlenişinden kaynaklı olduğunu düşünüyorum, sizce durum gördüğüm kadar vahim mi, öyle ise bu sorunun nedeni ve çözümü sizce nedir?

KB: Aydın Ördek, hem işneyi, hem de çuvaldızı kendine (kendinize) batır! Mete Çetik *Üniversitede Cadı Kazanı* kitabında, DTCF tasfiyelerini, elli yıl sonra büyük ölçüde Ankara Üniversitesi personel arşivlerinde çalışarak belgeledi, anlattı. Hiçbir engelle de karşılaşmadı. Siyasal Bilgiler Fakültesi’nde çok sayıda tarihçi, siyaset bilimci, hukukçu, daha da önemlisi demokrat bilim insanı var. 1980 sonrası tasfiyelerin üniversite ayağını hangisi incelemeye kalkıştı? Kalkışanlardan engellenen oldu mu? Bizler anlattık, bazen yazdık. Bizimkiler dışında hangi araştırma yayımlandı? Soruyu kendi meslektaşlarına, yaşitlarına, arkadaşlarına sor.

AÖ: Son olarak, en azından üniversite, fakülte ve sendika elektronik yazışma ağlarında tanık olduğum, üyelerinin yaratıcı enerjilerini soğuran iletişim yordamı hakkındaki fikrinizi sormak istiyorum. Bu araçların iletişimi son derece kolay kıldıkları şüphe götürmez. Ancak söz konusu listelerde yürütülen tartışmaların kanaat yarıştırmaktan öteye geçemediğini, üstelik çoğu kez tarafların

birbirlerinden kötü sözlerini sakınmadığı yıkıcı yazışmalara dönüştüğünü görüyoruz. Sosyal medyanın da eklenmesiyle bu tarz iletişimin artacağı, bunun da performans kriterleri, güvencesizlik, siyasi baskılarla tecrit edilmiş akademisyeni daha beter tecrit edeceği öngörülebilir mi? Yeni şartlar altında sağlıklı bir tartışma ortamını tesis edecek yüzyüzeği nasıl olanaklı kılabiliriz?

KB: Teknolojik ilerlemenin kültürel yansımalarının öngörülemez boyutlar kazandığı bir dönemden geçiyoruz. Elektronik iletiler, **metinler** olarak kabul edilebilir mi? Mektup yazmayı öğrenememiş bir toplum, e-posta ile haberleşmeye başlarsa, sonuç da öngörülemez. En azından Cumhuriyet'in ilk kuşaklarının okur-yazarları, yayımladıkları metinleri ciddiye alırlar, sadece fikirlerinin değil, yazdıkları her sözcüğün sorumluluğunu, hesabını vermeyi de üstlenmiş olurlardı. "Kopyala/yapıştır" tekniği bir metin yazma yöntemi olunca, her şey değişti. İntihal, o yüzden meslekî bir sorun oldu. Elektronik yazışma ağları, herhalde, bu bozulmanın izlerini taşımaktadır.

AÖ: Teşekkür ediyorum.

AÖ: İsmail Hoca'm, Türkiye'de –sanıyorum dünyada da böyle bu- üniversiteler, akademisyenler sıklıkla toplumun bilgisini üretememekle, toplumdan kopuk olmakla itham edilir; buna karşılık üniversite mensupları kendi hallerine bırakılsalar, özgür ve özerk olsalar, üniversitelerin derin, özgür ve özgürleştirici düşünmenin odakları, bilimsel hakikatin peşinde kurumlar olacağını iddia ederler: bir yanda artık insanlığın boyunu çok aşan her türden sorun (siyasi ve iktisadi sorunlar, çevre, iklim ve sağlık sorunları, vb.) ve bu sorunlarla ilgiliymiş gibi görünüp de civarlarında dolanıp bir türlü esasa gelemeyen, diğer yanda sürekli bozulmakta olduğu iddia edilen üniversite sistemi reforme etmek bahanesiyle sık sık yapılan özde hegemonik düzenlemeler aracılığıyla belirsiz, kendilerine ait olmayan araştırma programlarına mahkûm edilen akademi mensupları. Öyle ki genç akademisyenden mesleğe kabul edilmiş belgesi olan doktora tezini yazdıktan sonra ebediyen unutulması istenmektedir. Oysa, örneğin, *Doğuda Değişim ve Yapısal Sorunlar: Göçebe Alikan Aşireti* adıyla yazıldıktan iki yıl sonra basılan doktora tezinizi⁸ sizin araştırma programınız için bir milat kabul edebiliriz sanıyorum. Abartıyor olabilirim ama üniversitede çalışmaların, araştırmaların hakiki bir meraka dayandırılmadan, gereğine inanılmadan yapılması adeta teşvik ediliyor. Bu şartlar altında üniversiteden medet ummak doğru mudur? Kimi kez böyle düşünmenin üniversiteden çok fazla şey beklemek olup olmadığı hususunda tereddüde kapılıyorum. Acaba bilimsel bilginin ancak üniversitede üretilebileceği düşüncesi, genel olarak siyasal iktidarların gereksindiği tarafsızlık zırhının tesis edicisi olarak üniversitenin meşruiyeti için,

özelde ise üniversitedeki kliklerin birbirlerini alt etmeleri için benimsenen bir söylemin ötesine geçemiyor mu? Böyle ise gerçek bilim, gerçek bilim adamı, gerçek üniversite talep etmemizin bir anlamı var mı?

İsmail Beşikçi: Gerek Türkiye’de, gerek dünyada, üniversitenin temel sorunu ifade özgürlüğüyle ilgilidir. Bilim, bilim ortamında üretilir. Bilim ortamının oluşmasının temel koşulu ise o siyasal sistemde, ifade özgürlüğünün kurumlaşmış olmasıdır. İfade özgürlüğü kısıtlıysa, baskı altındaysa, orada bilim ortamı oluşamaz. İfade özgürlüğü kısıtlıysa, baskı altındaysa, akademik özgürlüğün hiçbir değeri yoktur. İfade özgürlüğü, özgür eleştiri kısıtlıysa, üniversite özerkliğinden, üniversitenin özgürleştirici niteliğinden söz edilemez. İfade özgürlüğü elbette tüm toplum içindir, tüm toplumun yararlanması gereken bir haktr. Bu, anayasalarda tüm topluma sağlanan bir haktr.

İfade özgürlüğünün var olması bilimi üretmenin temel koşuludur. Yaşamak için hava almak gerekir, su içmek, yemek gerekir. Ama bunları sık sık ifade etmiyoruz. Bunları yaparak yaşıyoruz. Bilimin üretilmesinde ifade özgürlüğü de böylesine temel bir koşuldur. Ama bunu sık sık ifade etmek gereği duyuyoruz, çünkü ifadenin sık sık engellenmesiyle, sistematik olarak engellenmesiyle karşılaşıyoruz.

İfade özgürlüğü bilim için temel bir koşul olmasına rağmen, Türkiye’de üniversitenin, ifade özgürlüğü diye bir sorunu yoktur. Türkiye’de üç üniversite olduğu dönemlerde, örneğin 1950’lerde de yoktu, günümüzde de yok. 1950’ler öncesinde zaten hiç yoktu. 1933 üniversite reformu, Darülfünun’dan üniversiteye geçiş, üniversiteye, resmi ideolojiye göre, resmi ideolojinin gereklerine göre ayar vermektir.

Günümüzde 200’e yakın üniversite var. Türk üniversitesinin ifade özgürlüğü diye bir sorunu yoktur. Üniversite, ifade özgürlüğünü, insan hakları kurumlarının, insan hakları savunucularının meşgalesi sayar. “Akademik özgürlüğümüz var” der, “Üniversite özerkliği var” der. Hâlbuki ifade özgürlüğü sınırlıysa, baskı altındaysa bunların hiçbir değeri yoktur. Prof. Dr. Atilla Yayla’yı, “bu adam”, “aynı adam” sözlerini hatırlayalım. Kasım 2006’da, İzmir’de, Adalet ve Kalkınma Partisi Gençlik Kolları’nda, “Avrupa Birliği ve Türkiye” konulu konuşmayı hatırlayalım. Bu konuşma ve ihbarlardan sonra, Gazi Üniversitesi tarafından uygulanan idari yaptırımları, İzmir Adliyesi tarafından uygulanan cezai yaptırımları, mahkûmiyetleri hatırlayalım. Bu konuşmada, 5816 sayılı yasa çiğnendiği, Atatürk’e hakaret edildiği vurgulanıyor. Bu süreçte, akademik özgürlük nerede duruyor? Akademik özgürlük, neden Atilla Hoca’yı koruyamamıştır? Türk siyasal sisteminde ifade özgürlüğü kurumlaşmış olsaydı böyle soruşturmalar gündeme

gelir miydi? Bunun tek bir örnek olduğu söylenebilir. Elbette böyledir. Çünkü öbür hocalar, benzer idari, cezai yaptırımlarla karşılaşmamak için otosansür yaparlar. Bu da bir ülke düşün hayatını, bilim ve sanat ortamını kuraklaştıran, çölleştiren, beyinleri kurutan, kötürümleştiren temel bir süreçtir.

Bugün, Basra Körfezi'nden Fas'a kadar 22 Arap devleti vardır. Filistin Arap devletiyle 23 olacak. Bu devletlerin hiçbirinde ifade özgürlüğü yoktur. Kısıtlıdır, baskı altındadır. Ama bu devletlerin hepsinde de üniversite vardır. Bağdat'ta, Şam'da, Mekke'de, Kahire'de, Oran'da, Rabat'ta vs. üniversite vardır. Her yerde üniversitenin olması, onlarca üniversitenin olması bilimin üretildiği anlamına gelmemektedir.

Bugün İslam Konferansı'na üye 57 devlet vardır. Türkiye de bu devletlerin arasındadır. Bu devletlerin, Türkiye de dâhil, hiçbirinde ifade özgürlüğü yoktur, baskı altındadır. Örneğin, Türkiye'de 200 civarında üniversite vardır. Sözü edilen bu devletlerde de onlarca, yüzlerce üniversite vardır. Buralarda bu kadar çok üniversitenin olması, üniversitelerde bilimin üretildiği anlamına gelmemektedir.

Avrasya ülkeleri, Şanghay Beşlisi, Şanghay Altılısı da aynı şekildedir. Bu devletlerde de ifade özgürlüğü kısıtlıdır, baskı altındadır. Her yerde üniversite olduğu gibi buralarda da üniversite vardır. Onlarca, yüzlerce üniversite vardır.

Türkiye, şüphesiz, İran, Afganistan, Suudi Arabistan, Suriye, Mısır, Libya, Özbekistan vs. değildir. İfade özgürlüğü Türkiye'de, bu devletlere nazaran çok daha ileridir. Ama demokratik Batı devletleri söz konusu olduğu zaman ifade özgürlüğünün yetersiz olduğunu, baskı altında olduğunu söylemek gerekir. İfade özgürlüğünü, basın özgürlüğüyle, hatta toplantı ve gösteri yürüyüşleri özgürlüğüyle, örgütlenme özgürlüğüyle birlikte ele almak da önemlidir.

Üniversite bilgi, bilim üreten merkezlerden biridir. Bilgi, bilim üniversite dışında da üretilebilir. İfade özgürlüğünün işlevine inanan her kurum her kişi bilimi üretebilir. Bilimde kaliteyi sağlayan ifade özgürlüğünün kurumlaşmasıdır. Ama üniversitedeki asistan, doçent, profesör şeklinde beliren hiyerarşi bilimde kaliteyi sağlamaz. Bu bürokratik bir hiyerarşidir, bu bilimsel değil bürokratik bir yapılandırma. Bu hiyerarşi daha alt kademedede öğretim elemanlarının resmi ideolojiye bağlılığını test etmektedir.

1940'larda, 1950'lerde, 60'larda, bir de Ordinaryüs Profesör diye bir unvan vardı. Bu unvanı Bakanlar Kurulu veriyordu. Bu unvanı alabilmek için hükümete yakın olmak gerekiyordu.

Bir siyasal sistemde, ifade özgürlüğünün kurumlaşması şu anlama gelmektedir: Siz bir yazıyla veya kitapla düşüncelerinizi açıklıyorsunuz. Bu konuya ilgi duyan, bu konuyla ilgili bilgisi olan bir kişi sizi eleştirebilmelidir. Ama bu eleştirisinden dolayı idari ve cezai yaptırımla karşılaşmamalıdır. O toplumda özgür eleştiri kurumlaşmış olmalıdır. Bilimde kaliteyi sağlayacak olan özgür eleştirinin var olmasıdır.

İfade özgürlüğü sınırlıysa, üniversite özerkliğinin de bir anlamı yoktur. Özerklik, kendi kendini yönetim demektir. Yönetme gücünü kendinden almak demektir. Ama ifade özgürlüğü yoksa siz üniversitenizde, fakültenizde bölüm de kuramazsınız, o bölüme isim de veremezsiniz. 4-5 yıl önce Artuklu Üniversitesi, Kürdoloji Bölümü, Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü kurmak istedi. YÖK, bölümün adı Yaşayan Diller Bölümü olacak, dedi. YÖK bilimsel bir kurum değildir, politik bir kurumdur. Hükümetin, devletin isteklerini, direktiflerini üniversitelere tebliğ eden bir kurumdur.

Üniversite özerkliğini değil, ifade özgürlüğünü savunmak daha önemli olmalıdır. Türkiye’de, üniversitenin, ifade özgürlüğü diye bir sorunun olmamasının esas göstergesi rektör seçimleridir. Rektör adayları, öğretim üyesi arkadaşlarının kendilerine oy vermelerini sağlamak için broşürler yayımlarlar. Bu broşürlerde, rektör seçildikleri zaman öğretim üyelerine ne gibi olanaklar yaratacaklarını belirtirler. Bunlar genellikle günlük yaşamı kolaylaştırıcı vaatlerdir. Kütüphaneyle, haberleşmeyle, yemekhaneyle, tatil olanaklarıyla... ilgili vaatlerdir. Öğrenciler için vaatler de vardır. Bu broşürlerin hiçbirinde ifade özgürlüğüyle ilgili bir istek, belirleme yoktur. Bu broşürlerin hiçbirinde “Üniversitenin temel fonksiyonu araştırma incelemesidir. Bunun için ifade özgürlüğü temel koşuldur. Üniversitemiz, ifade özgürlüğünün yaşama geçmesi için her zaman büyük bir çaba içinde olacaktır. Konferanslar, paneller, vs. düzenleyecektir...” şeklinde bir istek, belirleme yoktur.

Üniversite özerkliğinden önce, tüm toplum için ifade özgürlüğünü savunmak daha önemlidir. İfade özgürlüğü kurumlaşmamışsa, üniversite özerkliği bomboş bir yapıdır.

AÖ: Bıraktığım yerden devamla, bir başka açmazımız hakkındaki fikrinizi sormak istiyorum. Siyasal iktidarlar siyasal rejimleri sürekli kılmak için her alanda sabitelere ihtiyaç duyarlar, resmi ideolojiler, resmi gerçekler, resmi tarihler bu ihtiyaçtan türer. Söz konusu sabiteleri üretmenin en kolay, en emin ve kahir ekseriyetle başvurulmuş yolu, onları kutsallaştırmak, değilse mevcut ve/veya icat edilmiş kutsallara dayandırmaktır. Bu bağlamda bilim ve üniversite de bu niyetle kutsallaştırılmış değil midirler? Başka türlü soracak olursam, siyasal

bir gayenin hizmetinde olmayan bilim mümkün müdür? Ya da aynı anlama gelmek üzere, bilimi olanaklı kılacak siyasal bir patika var mıdır? Bu bağlamda üniversite mensuplarının topluma, insana, doğaya yabancılıkları siyasal olandan kaçışlarına –ki bu da nihai olarak bir siyasal tutuma tekabül eder- ya da yanlış siyasal tutumlarına yorulabilir mi? Neye, nelere, hangi değerlere inanarak devinmeyi sürdürebiliriz, maruz bırakıldığımız yapısal ikiyüzlülükle nasıl baş edebiliriz?

İB: Bilim pür olmalıdır, pür bilim yapılmalıdır. Üniversite mensuplarının, düşün hayatının, tutum ve davranışını resmi ideolojinin öncelikleri, direktifler belirlememelidir, bilim yönteminin gereklilikleri belirlemelidir. Bunu şu şekilde açıklamak istiyorum. 1970’lerin ortalarında, bir hoca, Kürtlerle ilgili olarak çok olumsuz bir tutum sergilemişti. Bunu sitem havası içinde başka bir hocaya anlatıyordum. Hoca, henüz olayı tam olarak anlatmadan, anlatamadan, “Pür bilim olmaz, bunu iyice kafana sok Beşikçi” diye bana çıktı, “devletin de bazı hassasiyetleri vardır, bunları yok sayamazsın, pür bilim diye bilim olmaz, bunu unutma...” Hocanın, anlatacaklarımdan daha önce haberi olduğunu fark ettim. O dönemde, artık resmi ideolojinin farkına varmıştım, bilincine varmıştım. Bilimsel gelişmenin önündeki en önemli engelin resmi ideoloji olduğunun farkındaydım, bilincindeydim. Ama hocayla tartışma gereğini duymadım.

Resmi ideoloji herhangi bir ideoloji değildir, devletin idari ve cezai yaptırımlarıyla korunan ve kollanan bir ideolojidir. Resmi ideolojiyi benimsemediğiniz, eleştirdiğiniz zaman devletin idari ve cezai yaptırımlarıyla karşılaşmanız mümkündür.

İfade özgürlüğü, sadece bilimin değil, demokrasinin de temel koşuludur. Resmi ideolojiye sahip bir devlet, demokratik bir devlet değildir. Yukarıda, Arap Birliği’ne üye 22 devletten, İslam Konferansı’na bağlı 57 devletten söz edilmişti. Bu devletlerin hiçbiri, Türkiye de dâhil, demokratik devlet değildirler. Bu devletlerin hepsinin de resmi ideolojileri vardır. Dine dayalı resmi ideoloji ile laik resmi ideoloji, getirdikleri idari ve cezai yatırımlar bakımından birbirlerinden çok farklı değildir. Resmi ideoloji de din gibi algılanmaktadır. Dinsel metinleri eleştirdiğiniz zaman nasıl tepki duyuluyorsa, laik resmi metinleri eleştirdiğiniz zaman da çok büyük tepkilerle karşılaşıyorsunuz.

Resmi ideoloji nasıl oluştu? Bunu şu şekilde anlatmak mümkündür. 1877’de Mülkiye, (Mekteb-i Mülkiye-i Şahane) yeniden yapılandırılıyor. İlk üç sınıfa İdadi, son iki sınıfa Âli (Yüksek) bölümler deniyor. İdadi bölümde tarih ve coğrafya dersleri de var. Bu derslerde, Kürt tarihi, Kürdistan coğrafyası da okutuluyor. Örneğin, Mizancı Murat’ın (1854-1917) Tarih-i Ebu’l Faruk kitaplarında

Kürdistan'dan söz eden bölümler de var. Ahmed Rifat, (Ölümü 1895) Lugat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye kitabında Kürdistan'dan, Kürt tarihinden uzun uzun söz ediyor. Kolağası Ahmed Cemal, 1895'te hazırladığı bir ders kitabında "Kürdistan Kit'asında bulunan Vilayat-ı Şahane"den söz ediyor. Bu başlık altında, Erzurum, Mamure't ül Aziz, Diyarbakir, Bitlis, Van, Musul vilayetlerini, Kürtlerin ekonomik ve toplumsal yaşamlarını, uzun uzun anlatıyor. Urfa Birecik, Maraş Elbistan gibi yöreler de anlatılıyor. Bu kitap sadece Mülkiye'de değil, Harp Okulu'nda da ders kitabı oluyor. Zaten bu ders kitabı resmi merciler tarafından basılıp dağıtılıyor. *Kürt Tarihi Araştırmaları 1 Osmanlı Kürdistanı (Kürdistana Osmani)* kitabında bunlar etraflı bir şekilde anlatılıyor.⁹

Muş Mutasarrıfı Ahmed Macid, 1909 tarihli bir Mülkiye Dergisi'nde, "Kürdistan Ahvali ve Mesele-i Islahat" isimli bir yazı yayımlıyor. Bu yazıda da Kürtlerin ekonomik, toplumsal ve kültürel yaşamlarından uzun uzun söz ediliyor.¹⁰ Yazar Ahmed Macid de bir Mülkiyeli (1871-1946).¹¹

Kürtler, Kürdistan'la ilgili bu belgeler, kayıtlar önemlidir. 1960'ları, 1970'leri ve daha sonrasını hatırlayalım. Kürt/Kürdistan sorunu gündeme geldiği zaman, üniversite mensubu bazı profesörler, tarihte hiçbir zaman Kürdistan diye bir ülke olmadığını, Osmanlı ve Selçuklu tarihlerinde de Kürdistan kaydına rastlamadıklarını vurgularlardı. Kürt sorunu diye bir sorun yoktur, derlerdi. Bu bakımdan, Kürt/Kürdistan sorunuyla ilgili olarak yukarıda belirtilen kitap ve makale önemlidir.

Kürtler'in, Kürtçe'nin inkârı Cumhuriyet'le başladı. Cumhuriyet'le birlikte, Türkiye'de yaşayan herkesin Türk olduğu, Kürtçe diye bir dilin olmadığı vurgulandı. Tek tip insan yetiştirmek İttihat ve Terakki'nin anlayışıydı. Türkiye'de yaşayan herkes tek tip, yani Türk, Müslüman, Hanefi olacaktı. İttihat ve Terakki, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Rumlar'ı sürgün ederek, Ermeniler'e, Süryaniler'e ve Ezidi Kürtler'e tehcir adı altında soykırım yaparak, Kürtler'i Türklüğe, Aleviler'i de Müslümanlığa asimile ederek Türkiye'de yaşayan herkesin Türk olmasını sağlayacaktı. Rumlar'ın, Rum-Pontuslar'ın sürgünü, Ermeniler'in, Süryaniler'in, Ezidi Kürtler'in tehcir adı altında soykırıma uğratılması Birinci Dünya Savaşı sürecinde gerçekleşti. Kürtler'in Türklüğe asimile edilmeleri, Aleviler'in Müslümanlığa asimile edilmeleri Cumhuriyet'in çok önemli bir meşalesi oldu.

Cumhuriyet, Kürtler'in yokluğu üzerine kurulmuştu. Sadece Kürtler'in değil, Rumlar'ın, Ermeniler'in, Ezidi Kürtler'in, Süryaniler'in, Çerkezler'in, Lazlar'ın vs. yokluğu üzerine kurulmuştu. Asimilasyon sistematik bir politikaydı.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Kürtler, Kürtçe vardı. Örneğin, 1898’de, *Kürdistan Gazetesi* yayına başlamıştı. 1908’de Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti’nin yayını olarak *Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi* yayına başladı. 1910’larda *Roji Kürd, Hetawe Kurd, Jin, Kürdistan* gibi gazeteler yayımlandı. Bunlar, Osmanlı’da zaman zaman soruşturmaya uğrasalar da legal yayınlardı. Bu yayınları, o yıllarda, Kuvva-i Milliyeciler de şüphesiz çok yakından biliyorlardı. Ama Cumhuriyet’le birlikte bütün bunlar inkâr edilmeye, yok sayılmaya başlandı. Kütüphanelerdeki, özellikle devlet kütüphanelerindeki Kürtçe koleksiyonlar, Kürtlüğe ait iz bırakmamak adına imha edildi. Artık, bilim anlayışına aykırı bir sürecin geliştiği çok açıktır. O zaman sormak gerekir, Cumhuriyet Kürtler’e ne kazandırdı?

Cumhuriyet’in aydınlanma hareketi olduğu da söylenir. Bizim konumuz açısından durum hiç de böyle değildir. Çünkü aydınlanma toplumda, devlet hayatında, yerleşik düşüncelerin eleştirisiyle başlar. Buradaysa, bir resmi ideoloji oluşturuluyor, bu ideolojiyi benimsemeyenlere karşı, eleştirenlere karşı çok ağır idari ve cezai yaptırımlar gündeme getiriliyor. Düşünceye karşı ceza uygulayarak aydınlanma yaşanır mı?

Resmi ideoloji, ifade özgürlüğü önündeki, düşün hayatının, bilimin ve sanatın önündeki en büyük engeldir, çok büyük engeldir. Şöyle düşünelim: Örneğin, dünyanın düz olduğunu, yuvarlak olmadığını söyleyen bir coğrafya profesörü var. Öğrencileri, üniversitedeki arkadaşları bu profesöre karşı nasıl bir tutum sergiler? Bu profesör kınanır. “Nasıl profesör olmuş?” denir. “Böyle profesör mü olur?” denir. “Dünya düzdür, yuvarlak değildir” demekle, “Kürtler Türk’tür, Kürtçe diye bir dil yoktur” demek aynı şeydir. Çünkü ikisinde de olgu inkâr edilmektedir. Birisinde kınama vardır; “Kürtler Türk’tür, Kürtçe diye bir dil yoktur” diyen kişi ise, kınama şöyle dursun devlet ve üniversite katında çok önemli bir kişidir. Çünkü ikinci önerme resmi ideolojinin alanıyla ilgilidir, aksini ileri sürmek idari ve cezai yaptırımı gündeme getirir.

Devletin temel kurumları, ordu, polis, istihbarat, yargı organları bu politikaları, uygulamaları yoğun bir şekilde destekliyorlardı. Zaten bu politikalar, daha çok ordu, polis ve istihbarat kurumları tarafından oluşturulmuştu. Bu politikaları ve uygulamaları üniversite de desteklemeye başladı. Ordunun, polisin, istihbarat kurumlarının, yargı organlarının suç olarak gördüğünü üniversite de suç olarak gördü. Resmi ideoloji böyle oluştu. Resmi ideolojiyi benimsemeyenlere, eleştirenlere karşı çok ağır idari ve cezai yaptırımlar gündeme getirildi. Resmi ideolojinin herhangi bir ideoloji olmadığını, devletin idari ve cezai yaptırımlarıyla korunan ve kollanan bir ideoloji olduğunu tekrarlamak gerekir. Eğer bir toplumda, ordunun, polisin, istihbarat kurumlarının tutumu ve kavrayışıyla

üniversitenin tutumu ve kavrayışı aynıysa, orada düşün hayatı, bilim ve sanat hayatı bakımından çok büyük sorunlar var demektir. Eğer bir siyasal sistemde, yargı organlarının toplumsal ve siyasal olaylarla ilgili tutumu ve kavrayışı ordunun, polisin ve istihbarat kurumlarının tutumu ve kavrayışı gibiyse o toplumda, hukuk, adalet konusunda çok büyük sorunlar var demektir.

1984-1988 yıllarını hatırlayalım. Bulgaristan'da Türkler'e Bulgar isimleri verme operasyonları vardı. Bulgaristan Hükümeti, orada yaşayan Türkler'e şunu söylüyordu: "Eğer Bulgar isimleri alırsanız, Bulgaristan Komünist Partisi'nde veya Bulgaristan devlet bürokrasisinde görev alırsınız, bu görevlerde hızla yükselirsiniz. Etnik bakımdan Bulgarlar'la tam eşit olursunuz. Ama Türk isimleriyle devam ederseniz, günlük yaşamınızda sıkıntılarla karşılaşabilirsiniz." Bulgaristan hükümeti, 1984 yılından itibaren Türkleri Bulgarlaştırmada önemli çaba sarf etti. Bulgar isimleri almak istemeyenler Tuna Nehri üzerindeki Belene kampına sürgün ediliyor, orada çok kötü muamelelerle, işkencelerle karşılaşılıyordu. Bu tutum Türkiye'de çok büyük tepkilerle karşılaştı. Kamu yönetimi, ordu, polis, yargı organları sivil toplum kurumları, örneğin sendikalar, basın örgütleri, insan hakları kurumları, siyasal partiler, spor kurumları, din kurumları vs. bu süreci çok büyük tepkilerle karşıladı. Üniversiteler de bu sürece çok büyük tepki verdi. O yıllarda 30 civarında üniversite vardı. Her akşam bir üniversitenin senatosu, bu olayı kınayan bildirimler yayımlardı. Bulgaristan devleti ve hükümeti, emperyalist olmakla, faşist olmakla, sömürgeci olmakla, çağ dışı olmakla suçlanırdı. Bir üniversite, Batı ülkelerinde muadili bir üniversite bularak birlikte bildiri yayımlar, böylece, Bulgaristan'a çok daha güçlü bir baskı yapılırdı.

Böyle bir sürece, Bulgarlaştırma operasyonlarına karşı çıkmak bunu eleştirmek çok doğaldır. Fakat Türkiye'deki Kürtler'in, Bulgaristan'daki Türkler'den çok daha büyük baskılarla zulümlerle, kat kat fazla baskılarla, zulümlerle karşılaştığı ve bunun, Cumhuriyet'ten beri sürüp geldiği biliniyor. Türk üniversitesi Kürtler'in hakları ve özgürlükleriyle ilgili bir şey söylemiş mi? "Kürt denenler Türk'tür, Kürtçe diye bir dil yoktur"dan başka bir şey söylemiş mi? Bu çifte standardı nasıl açıklamak gerekir? Düşün hayatında, bilimde, sanatta çifte standart olur mu? Türk üniversitesi, değil Kürtlerin haklarından, özgürlüklerinden söz etsin, hükümetin, devletin Kürtler üzerinde yürüttüğü baskı politikalarını, asimilasyon politikalarını eleştirsin, Kürtler'den, Kürtçe'den söz edenleri bünyesinden uzaklaştırmış değil midir?

Bilim olgusaldır. Bilim, olguları, olgular arasındaki ilişkileri anlamaya, kavramaya çalışır. Olgulara ilişkin olmayan hiçbir önerme, olgular tarafından doğrulanmayan hiçbir önerme bilimsel kabul edilemez. Kürtler'in, Kürtçe'nin inkâr edilmesi, yok sayılması bilim yöntemine aykırıdır. Bu bilim yönteminin hiçbir zaman

benimsemeyeceği bir tutumdur. Öte yandan, olgular tek başlarına bir şey ifade etmezler, ancak, bir hipotezin veya teorinin ışığı altında bilimsel incelemeye konu olurlar. Kürtler, Kürtçe gibi olguların toplumsal dilsel kategorilerin inkârı, reddedilmesi, yok sayılması, ta başta bilim yöntemine zıt bir tutumu gösterir. Bu inkâr, yok sayma üzerine kurulacak hipotezler, teoriler, elbette yanlışlı sürdürmek anlamına gelecektir.

Tek parti döneminde, 1950'lerde, 1960'larda, 1970'lerde ve daha sonraları, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde, örneğin, Siyasal Tarih derslerinde, Uluslararası İlişkiler derslerinde, neden Kürtler'den söz edilmediği, Yakınoğu'nun, Ortadoğu'nun önemli bir toplumsal ve siyasal dinamiğinin neden yok sayıldığı artık açık bir şekilde ortada durmaktadır. 1870'lerde, 1880'lerde ve daha sonrasında, Mülkiye'de okuyan öğrenciler Kürtler'le, Kürdistan'la ilgili dersler okurken, Cumhuriyet döneminde, Tek Parti döneminde, 1950'lerde ve sonrasında, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde okuyanlar neden, Kürt, Kürdistan sözcüklerini bile duyamıyor? Diplomatlar, Kürtler'le, Kürdistan'la, ancak Bağdat'a, Şam'a, Tahran'a, Kahire'ye vs. tayin edildikleri zaman karşılaşıyorlar. Resmi ideolojinin inkâra ve yok saymaya dayanan bilgileriyle donanmış diplomatlar, Dışişleri Bakanlığı görevlileri bu fiili durum karşısında nasıl bir tutum ve davranış sergiler?

Bu arada, resmi ideolojinin nasıl farkına vardığımı da kısaca belirtmek gereğini duyuyorum. 1967 sonbaharında, Diyarbakır, Batman, Silvan, Siverek, Ağrı, Tunceli gibi yörelerde, mitingler gerçekleşmişti. Mitinglerde, ekonomik ve toplumsal bakımdan Doğu-Batı farkı gündeme getiriliyordu. Mitinglerde zaman zaman Kürtçe konuşmalar da yapılıyordu. Birkaç mitingi, toplumsal bir olgu olarak ben de izlemiştım. Kürtlerin toplumsal tarihinde bu mitinglere "Doğu Mitingleri" deniyor. Bu mitinglere ilişkin bir inceleme de kaleme almıştım. Teksir halinde çoğaltılan bu metin, o günlerde Forum Dergisi'nde birbirini takip eden sayılarda yayımlanmıştı. O dönemde *Forum Dergisi*'ni Hasan Hüseyin Korkmazgil (1927-1984) yönetiyordu. Hasan Hüseyin Korkmazgil, Türkiye İşçi Partisi'ne, Mehmet Ali Aybar'a yakın bir arkadaşımızdı. O zaman, Erzurum'da, Atatürk Üniversitesi'nde, Fen-Edebiyat Fakültesi'nde sosyoloji asistanıydım. Bu yayımdan dolayı hakkımda idari soruşturma açılmıştı. İdari soruşturmaya, *Forum Dergisi*'nde ve *Akşam* gibi günlük gazetelerde yayımlanan yazılar, derslerde anlatılan konular, sınavlarda sorulan sorular da dâhil edilmişti. İdari soruşturma komisyonu yazılı sorulara yazılı cevap vermeme istiyordu. Soruşturmada "Kürt diye bir halk yok, Kürtçe diye bir dil yok, sen bunlardan söz ediyorsun amacın nedir?", "72 çeşit solcu var, sen bunlardan hangisisin?" gibi sorular soruluyordu.

1969 yılı Nisan ayında, *Doğuda Değişim ve Yapısal Sorunlar*, Göçebe Alikan Aşireti kitabım yayımlandı. Aynı yıl Temmuz ayında *Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller* kitabım yayımlandı. İdari Soruşturma Komisyonu'nun çalışmaları da sorularla, cevaplarla devam ediyordu.

İdari Soruşturma Komisyonu'nun raporu üzerine 20 Temmuz 1970'de üniversitedeki görevime son verildi. Danıştay'a başvurdum. Danıştay yürütmenin durdurulması kararı verdi. Ama Atatürk Üniversitesi bu kararı uygulamadı. Üniversite, Danıştay'daki savunmasında, "Yazdığı kitapla anayasaya aykırı yayın yaptığından dolayı..." gerekçesini ileri sürmeye çalışıyordu. "Doğu Anadolu'nun Düzen, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Düzenler" diyerek kitabın adını bile doğru yazmıyordu.

Bu durum üzerine, 1970 sonlarında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne geçiş gerçekleşti. 12 Mart döneminde, Atatürk Üniversitesi yöneticileri, mensupları, idari soruşturma dosyasını temel yaparak Diyarbakır, Ankara, İstanbul ve Adana Sıkıyönetim komutanlıklarına başvurmuş. Rektör, dekanlar, öğretim üyeleri, öğrenciler, çeşitli zamanlarda, muhtelif imzalarla başvurular yapmış. Muhbirlerin sayısı toplam 70 civarındadır. Bu ihbarlar üzerine 19 Haziran 1971'de, öğle vakti, Ankara'da, fakültede, gözaltına alınıp Diyarbakır'a götürüldüm. Mahkeme sürecinde anladım ki ihbarcılar, Beşikçi, yazılarında ve konuşmalarında Kürtler'den, Kürtçe'den söz ettiği, hâlbuki Kürt diye bir millet, Kürtçe diye bir dil olmadığı ve Türk Devleti'ni Türk milletini çok sevdikleri için ihbar yaptıklarını, böylece yurtseverlik görevlerini ifa ettiklerini vurguluyorlardı. Dosyada, bu şekilde yazılmış beş-altı dilekçe vardı. Her birinde 4 ila 10 arasında değişen imzalar vardı. Diyarbakır-Siirt İlleri Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Mahkemesi, bu muhbirlere beş-altısını huzurda dinleme kararı aldı. Huzurda dinlenenler arasında rektör, iki-üç dekan, bir öğretim üyesi, bir de asistan vardı. Bu asistanla aynı odayı paylaşıyorduk.

Üniversite yöneticisi ve öğretim üyesi muhbir profesörler, ihbar dilekçelerinde yazdıklarını mahkemede de tekrarladılar. Bu beyanlar üzerine, olgulardan söz ettiğimi, bilimin olgulardan hareket ettiğini, olguları anlamaya kavramaya çalıştığımı, Kürtler'in ve Kürtçe'nin toplumsal ve dilsel kategoriler olduğunu, bunları inkâr etmenin, yok saymanın Kürtler'i Türk saymanın, Kürtçe'yi Türkçe saymanın bilim yöntemine aykırı olduğunu vurgulamaya çalışıyordum. Huzurda dinlenen muhbir profesörler, Türk devletini, Türk milletini çok sevdiklerini, Kürtler'den, Kürtçe'den söz eden bir kişiyi ihbar etmelerinin yurtseverliklerinin bir gereği olduğunu vurguluyorlardı. Vatan-millet söz konusu olduğu zaman, bilim vs. olmaz, olgu vs. olmaz, diyorlardı.

İşte kısaca anlatmaya çalıştığım bu mahkeme sürecinde, bazı toplumsal ve siyasal önermeleri dile getirmenin önünde, bazı somut toplumsal ilişkileri açıklamanın önünde devlet tarafından konan çok büyük ve çok etkili yasaklar olduğunun, düşün yasakları olduğunun farkına vardım. Resmi ideoloji budur. Devletin idari ve cezai yaptırımlarıyla korunan ve kullanılan bir ideoloji. Resmi ideoloji, Türk siyasal sisteminin en önemli kurumudur. Bu, fiili olarak Anayasa'nın da üzerinde duran Milli Güvenlik Siyaset Belgesi'nde dile getirilen bir kurumdur. Sadece siyasal hayatı değil, düşün hayatını, bilimi, sanatı... yönetiyor, yönlendiriyor. Resmi ideolojiye sahip bir devletin demokratik bir devlet olmadığı açıktır.

AÖ: Türkiye, sık sık totaliterleşme eğilimi gösteren otoriter bir siyasal rejime sahip. Böyle olunca, herkese ayan olayları, olguları dile getirmek büyük bir medeni cesareti, sağlam bir ahlakı gerektirmiş, bedeli de ağır olmuş. Gazeteciler, bilim insanları, siyasetçiler öldürülmüş, hapsedilmiş, baskı altına alınmaya çalışılmış. Siyasal rejimin bu karakterine rağmen hakikati dile getirmek denince akla ilk gelen nadir bilim adamlarındansınız. Öyle ki entelektüel tavrınızın paradigmatik mahiyeti haiz olduğu tereddütsüz iddia edilebilir. Kürt meselesine, rejimin karakterine ilişkin tespitlerinizin, iddialarınızın özgünlüğü ve bunları dile getirdiğiniz konjonktürün niteliği arasındaki bağa işaret etmek, olsa olsa entelektüel çabanızın değerini teslim etmek olur. Yine de bence entelektüel tavrınızı paradigmatik kılan şey, bir bütün olarak yaşama ilişkin tercihlerinizle entelektüel maceranız arasındaki bağ. Başka türlü dile getiremediğim için şöyle soracağım: Mütevazı, sade, hatta minimalist kabul edilebilecek yaşam tarzınızla entelektüel maceranız arasında bir bağ olduğunu siz de kabul eder misiniz? Görebildiğim kadarıyla entelektüel tavrınızın temelinde bu ahlaki tutum –hem de gayet tutarlı bir biçimde, yani göze sokmadan- duruyor. Diğer yanda önce muhtaç hale sokulup sonra açgözlülüğün eşliğine demirlenen akademisyenler. Hükümet geçen yılın sonunda 2015 yılından geçerli olmak üzere akademisyenleri bilime teşvik etmek için yasal tedbirler aldı.¹² Akademisyeni iyiden iyiye girişimci kılma gayretinin önemli bir adımı kabul edilebilecek bu düzenleme bilimi teşvik edebilir mi sizce, başka türlü ifade edecek olursam teşvikle bilim olur mu?

İB: Olguları inkâr etmek, yok saymak, resmi ideolojinin direktiflerin göre tutum sergilemek bilim yöntemine aykırıdır. Türk üniversitesi tam da bunu yapmıştır. Bu, özellikle Tarih, Sosyoloji, Antropoloji, Siyaset Bilimleri, Ekonomi gibi sosyal bilimler alanında, Psikoloji gibi beşeri bilimler alanında, Hukuk gibi normatif bilimler alanında böyledir. Bu bakımdan Türk üniversitesinin bilim zihniyetinden, bilim ahlakından uzak olduğu söylenebilir. Türk üniversitesi kurumsal olarak böyledir. Bu üniversite içinde, bilim yöntemine uygun tutum sergileyen, bilim ahlakını gözetemeyen hocalar vardır, sayıları az da olsa, vardır.

1950'lerde, 1960'larda ve daha sonrasında, Kürtler'le, Kürtçe'yle, sol düşüncelerle ilgili kitap, yazı vs. genel olarak, idari soruşturmalarla, ceza davalarıyla karşılaşırđı. Bu konularla ilgili bir dava olduğu zaman, mahkeme bir kişiyi veya birkaç kişiyi bilirkişi tayin ederdi. Bilirkişiler, genel olarak üniversitelerin, Tarih, Anayasa Hukuku, Ceza Hukuku, Sosyoloji, Siyaset Bilimleri, Antropoloji, Ekonomi, Türkoloji gibi bölümlerinden seçilen ordinaryüs profesörler, profesörler, doçentler olurdu. İlgili hocalar, söz konusu yazıyı veya kitabı, içinde suç var mı yok mu diye okurlar, mahkemeye rapor sunarlardı. Mahkeme genel olarak bu raporlara göre hükme varırdı. İşte bu, bilim anlayışına, bilim zihniyetine karşı bir tutumdur. Herhangi bir hoca, bir kitabı veya yazıyı istediği gibi eleştirebilir, kendi doğrularını ortaya koyabilir, savunabilir. Ama düşüncede suç aramak, bir kitabı veya yazıyı, içinde suç var mı yok mu diye okumak, işte bu bilim yöntemine aykırı bir tutumdur. Çünkü bilim sınırsız düşün özgürlüğü ortamında üretilebilecek bir düşün yöntemidir. Hakaret, ayrımcılık şüphesiz olmamalıdır. Düşüncede suç aramak, düşün hayatının gelişmesi önünde, bilim ve sanat hayatının gelişmesi önünde en büyük engeldir. Ama 1950'lerde, 1960'larda ve sonrasında, eski Türk Ceza Yasası'ndaki 141. ve 142. maddelerin uygulandığı dönemde bu sistematik bir uygulamaydı. Kendisine sağcı denen hocalar da solcu, Marksist denen hocalar da liberal denen hocalar da rapor yazarlardı. Düşüncede suç aramak, düşün hayatını çölleştirir, kuraklaştırır, beyinleri kötürümleştirir. "İncelememiz sonunda bu kitapta/yazıda suç unsuruna rastlanmamıştır" diye raporlar yazmak da rapor yazan kişiyi kurtarmaz. Düşüncede suç aramak elbette çok yanlıştır.

Her yıl 6 Kasım'larda, öğrenciler YÖK'ü protesto ederler. Bunun için gösteri, miting yaparlar. "YÖK geldi, üniversite bozuldu" derler, "YÖK geldi, üniversite özerkliği gitti..." derler. Bu, kanımca çok yanlış bir anlayıştır. Türkiye'de üniversite olsaydı YÖK olmazdı. Hatta şunu söylemek mümkündür: Türkiye'de üniversite olsaydı, askeri darbeler de olmazdı. Çünkü Türk üniversitesi, kurumsal olarak üniversite, askeri darbeleri her zaman desteklemiştir. Askeri darbelerin hazırlanmasında da darbenin cereyan ettiği anda da darbe sonrasında da her zaman askeri darbeler desteklenmiştir. 27 Mayıs 1960'ta da, 12 Mart 1971'de de, 12 Eylül 1980'de de, 28 Şubat 1997'de de...

12 Eylül dönemini düşünelim. Darbe lideri Devlet Başkanı Org. Kenan Evren'e fahri doktora payesi nasıl verildi? Bu payeyi veren İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Türkiye'nin çok eski fakültelerinden biriydi, hatta en eski fakültesiydi, denebilir. Darülfünun, 1863'te kurulmuş, 1900'de yeniden yapılandırılmıştı. Hukuk Fakültesi Darülfünun'la birlikte kurulmuştu. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kenan Evren'e "hukuka yaptığı katkılardan dolayı" böyle bir unvan vermişti. Devlet Başkanı Org. Kenan Evren'e fahri doktora verilmesi sürecinin

İstanbul Üniversitesi Senatosu'nda, daha sonra YÖK'te nasıl geliştiği dikkate değer bir konudur.

İki hocam vardı: Prof. Dr. İbrahim Yasa (1911-1993), Prof. Dr. Mübeccel Kiray (1923-2007). İkisi de bir hocadan Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken'den (1901-1974) yakınırdı. İbrahim Bey, Hilmi Ziya Hoca için "Beni iki defa doçentlikten döndürdü..." derdi. Mübeccel Hoca, "Hilmi Ziya, benim doçentlik tezimi reddetti, ondan sonra doçentlik için Ankara Üniversitesi'ne başvurdum..." derdi. 1950'lerin başlarından söz ediyorlar. Doçentlik tezlerini, doktora tezlerini reddeden Hilmi Ziya Hoca, düşün suçlarıyla ilgili birçok davada bilirkişilik yapmış. Düşüncede suç aramak bilim anlayışıyla bağdaşır mı?

AÖ: Son olarak, şaşılacak şey olmasa da Türkiye üniversitesinin eyyamcılığını sormak istiyorum. 'Tarlada izi olmayanın harmanda yüzü olmaz' diye bir atalar sözü var. Üniversiteye, kurumun hiyerarşik düzeninin gerektirdiği rütbeleri vakitlice alıp sağladığı statüye dayalı sermayeyi girişimci uyanıklığı ile değerlendirmek dışında anlam atfedemeyen akademisyen elbette bilimi meslek olarak icra edecek ve eyyamcı olacaktır. Sonuç olarak ortaya çıkan şey ise belirgin vasfı sessizlik olan, konuşması gereken yerde susan, konuşmaya değmez meseleler üzerine önüne geçilemez biçimde konuşan bir akademi ortaya çıkacaktır. Üzüntü verici olan, bu siyasi, üniversiter rejimin yarattığı kifayetsizliğin kendini nesiller boyu yeniden üretmesi. Kırılıp dökülmeden, ahlaki zafiyete uğramadan, düşmemeye gayret ederek nasıl baş ederiz eyyamcılıkla?

İB: Akademik özgürlük, üniversite özerkliği, üniversitenin, özgürleştirici, dönüştürücü gücü, özgür eleştirinin kurumlaşmasıyla, ifade özgürlüğünün var olmasıyla ilgilidir. Bilim, ifade özgürlüğünün, özgür eleştirinin kurumlaştığı bir ortamda üretilir. Bilim ortamı bu düşün kategorilerinin yaşam bulmasıyla oluşur. Bu ortam üniversitenin dışında da oluşabilir. Zaten birçok nitelikli araştırma bugün, üniversite dışında yapılmaktadır.

Bazı üniversiteler, artık programlarına, Kürt/Kürdistan sonuyla ilgili dersler koyabilmektedir. Örneğin, artık Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde, İstanbul'da Bilgi Üniversitesi'nde, Boğaziçi Üniversitesi'nde, Mardin'de Artuklu Üniversitesi'nde, Muş, Bingöl, Tunceli üniversitelerinde, Kürtler'le, Kürdistan'la ilgili bazı konferanslar, paneller, vs. gerçekleşebilmektedir. Bazı üniversitelerde, anti-Kürdoloji yapıldığı da bir gerçekliktir. Ama Türk üniversitesi çok önemli bir konuya halen kapalıdır. Bu, Ermeni malları, Rum malları, Süryani malları konusudur. Birinci Dünya Savaşı döneminde, sürgüne gönderilen, tehcir adı altında soykırıma uğratılan Ermeniler'in, Rumlar'ın geriye bıraktıkları taşınmaz malları ne oldu? Bu elbette çok önemli bir konudur. İstanbul'da,

Boğaziçi Üniversitesi'nde, Bilgi Üniversitesi'nde bu konularla ilgili çalışmalar da yapılmaktadır.

Bugün, Türk Ekonomi Tarihi, Türkiye İktisat Tarihi gibi konularda kitap yazan, yazı yazan araştırmacılar, bu konuları gündeme getirmekten özenle kaçınıyorlar. Osmanlı döneminde ekonomik ilişkiler anlatılıyor, ondan sonra, Cumhuriyet dönemi ekonomisi denerek yeni bir başlık açılıyor. Cumhuriyet dönemi ekonomisi, örneğin, İzmir İktisat Kongresi'yle başlatılıyor. Ama Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminde yaşanan bu ilişkilere değinmemeye özen gösteriliyor. Bu elbette üzerinde durulması gereken ayrıntılarıyla incelenmesi gereken bir konudur. Üniversite dışında bu konularda çok nitelikli araştırmalar da yapılıyor.

Bunun yanında, kendilerini Reya Heq [Hak Yolu] olarak niteleyen Aleviler'in, Müslümanlaştırılmaları da önemli bir konudur. İfade özgürlüğü, özgür eleştiri başta bu konuların incelenmesi, bunlara ilişik devlet ve hükümet politikalarının sorgulanması için gereklidir.

AÖ: Eklemek istediğiniz başka bir husus var mı?

İB: Üniversitede rektör seçimleri teknik bir konudur. Üniversite senatosunda yapılan oylama teknik bir konudur. Senatonun, altı adayı alt alta yazıp YÖK'e göndermesi, YÖK'ün altı adayı üçe indirip Cumhurbaşkanlığı'na sunması, Cumhurbaşkanı'nın üç adaydan birini seçmesi teknik bir konudur. Rektörün dekanları ataması, dekanın bölüm başkanlarını ataması teknik konulardır. YÖK bilimsel bir kurum değildir, YÖK politik bir kurumdur. Devlet, hükümet üniversiteden isteklerini, üniversiteye direktiflerini YÖK'e bildirir, YÖK bunu üniversitelere tebliğ eder.

İfade özgürlüğünün kurumlaştığı, özgür eleştirinin dinamik bir şekilde işlediği bir siyasal sistemde, rektörün nasıl seçildiği önemli bir konu değildir. Üniversite senatosunun nasıl toplanacağı, öğrenci temsilcilerinin rektör adaylarını oylayacak toplantıya katılıp katılmayacakları hep teknik konulardır. İfade özgürlüğünün kurumlaştığı, özgür eleştirinin dinamik bir şekilde işlediği toplumlarda bunlar bir sorun yaratmaz. Rektörün, dekanların, bölüm başkanlarının görevleri, birbirleriyle ilişkileri teknik konulardır. Ama ifade özgürlüğünün engellendiği, baskı altında olduğu, özgür eleştirinin çalışmadığı toplumlarda bunlar çok büyük sorunlar yaratır. Şöyle düşünelim: Senatodaki oylamada, oylar altı öğretim üyesi arasında 1-150 arasında dağılsın. YÖK, Cumhurbaşkanlığı'na göndereceği listeye 1 oy alanı da yazabilir. 1'in üzerinde 40, 50, 60, 70 oy almış olanlar da olabilir listede. Ama YÖK listeye 1 oy almış olanı yazabilir. Cumhurbaşkanı da üç

öğretim üyesi arasında 1 oy almış olanı rektör tayin edebilir. YÖK yasası böyle bir sürece yol veriyor. Bu artık, hükümetin, üniversiteye siyasal müdahalesi olarak değerlendirilir. 1 oy alan öğretim üyesi profesörün hükümete yakın bir kişi olduğu söylenir. Hükümete yakın olduğu için, resmi ideolojiyi benimsediği için, hükümetin, devletin örneğin 150 oy alanı değil de 1 oy alanı rektör tayin ettiği söylenir.

Burada, üniversiteye hükümetin, devletin bir müdahalesi, siyasal bir müdahalesi olduğu açıktır. Ama bu esas müdahalenin, resmi ideoloji tarafından yapıldığı gerçeğini unutturmamalıdır. Örneğin, üniversite, bugüne kadar, neden Kürtler’le/ Kürdistan’la, Kürtçe’yle ilgili bir inceleme yapmamıştır? Türkiye’nin çok önemli bir toplumsal dinamiği olduğu halde bu konu ile neden ilgilenmemiştir? Rumlar’dan kalan taşınmaz mallar, Ermeniler’den, Süryaniler’den kalan taşınmaz mallar Türk ekonomisi bakımından çok önemli konulardır. Üniversite bu konulara da hiç değinmemiştir. Bütün bunlar, resmi ideolojinin kısıtlamalarıyla ilgilidir. Bu bakımdan, ifade özgürlüğü, özgür eleştiri üniversite için çok daha yaşamsal bir konudur. Resmi ideolojinin bilincine varmak, bu müdahaleye karşı olmak çok daha önemlidir. Barış Ünlü’nün “Türklük Sözleşmesinin İmzalanışı (1915-1925)” makalesi bu bakımdan değerli bir çalışmadır.¹³

AÖ: Teşekkür ediyorum.

İB: Bu konularla ilgili açıklama fırsatı verdiğiniz için ben de teşekkür ederim.

Sonnotlar

¹ Katkıları için Meltem Kayıran’a teşekkür ederim.

² *Radikal* (19.12.2014). Akademisyene Erdoğan’a hakaretten 11 ay hapis. http://www.radikal.com.tr/turkiye/akademisyene_erdogana_hakaretten_11_ay_hapis-1254883. Son erişim tarihi, 25.03.2016.

³ Cengiz Ekiz (22.12.2014). Üniversitede cadı kazanı: Behice Boran’dan Elifhan Köse’ye. *Mülkiye Haber*. <http://mulkiyehaber.net/?p=2002>. Son erişim tarihi, 25.03.2016. aberHHaH

⁴ *Cumhuriyet* (17.01.2015). 16 Türk devleti askerleriyle ilgili tweet atan dekan istifa etti. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/188301/16_Turk_devleti_askerleriyle_ilgili_tweet_atan_dekan_istifa_etti.html#. Son erişim tarihi 25.03.2016.

⁵ Korkut Boratav (2010). İhsan Doğramacı. *sol*, 28 Şubat, <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/ihsan-dogramaci-24702>. Son erişim tarihi 25.03.2016.

- ⁶ *Serbest Siyasa* (24.07.2013) Serbest Siyasa Söyleşileri VIII: Korkut Boratav. <http://serbestsiyasa.com/?p=3030>. Son erişim tarihi, 25.03.2016.
- ⁷ AÜ SBF SBKY Bölümü (2014). Söyleşi: Prof. Dr. Cem Eroğul ve Prof. Dr. Rona Aybay. *YouTube*, <https://www.youtube.com/watch?v=SLPDZpbokU4>, 18 Aralık. Son erişim tarihi, 25.03.2016.
- ⁸ Beşikçi İ (1969). *Doğuda Değişim ve Yapısal Sorunlar: Göçebe Alikan Aşireti*, Ankara: Doğan Yayınları.
- ⁹ *Kürt Tarihi Araştırmaları 1 Osmanlı Kürdistanı (Kürdistana Osmanî)* (2011). İstanbul: bgst Yayınları, 2011.
- ¹⁰ Ahmed Macid (2012). Kürdistan Ahvali ve Mesele-i Islahat. *Toplum ve Kuram*. Transkripsiyon ve Çev. Gülseren Duman ve Yener Koç. 6-7, 181-195; Ahmed Macid (1325[1909]). Kürdistan Ahvali ve Mesele-i Islahat. *Mülkiye*. 8, 1 Eylül 1325.
- ¹¹ Ali Çankaya (1968-1969). Ahmed Macid (Gören). *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt III, Ankara: Mars Matbaası, 420-422.
- ¹² *Resmi Gazete* (2014). Yükseköğretim Personel Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 14 Kasım, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/11/20141114-1.htm>. Son erişim tarihi, 25.03.2016.
- ¹³ Ünlü B (2014). Türklük Sözleşmesinin İmzalanışı (1915-1925). *Mülkiye Dergisi*, 38(3), 47-81.

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyederigi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (*Committee on Publishing Ethics*) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler) i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık : **XXXXXXXXXXXX** (ilk harfi büyük ve koyu)

İkinci Düzey Altbaşlık : *XXXXXXXXXXXX* (ilk harfi büyük ve italik)

Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) XXXXXXXXXXXX (i, ii, iii, vb. ile başlar)

Dördüncü Düzey Altbaşlık : - XXXXXXXXXXXX (Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Kaynakçada yazar(ar)ın kendi çalışmalarına referans verilmişse, yazar(lar)ın adı yerine yalnızca "Yazar" ifadesi yazılmalı ve yıl belirtilmeli, yazar(lar)ın çalışmalarına dair başka hiçbir bilgi (makale başlığı, kitap adı, vb.) yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak (' ') kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasına “ve” konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra “vd.” yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto’da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için “;” işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck’ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgül konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından “aktaran” ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa’nın Bask bölgesinde GAL tarafından

yapılan eylemlerde, 10'u ETA'yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayının adı (*İtalik*), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (*The Economist*, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılarını kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha

çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında “paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir” (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru

yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarix yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). *1968: The Year That Rocked The World*. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). *Komünist Manifesto*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). *Türk Dış Politikası*. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*. Çev. T U Bilge ve E Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), *Bilim ve İktidar*, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansması. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture and Society*, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. *Mülkiye Dergisi*, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://>

www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı.
Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011.
Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.